

TEST, LÉLEK, TERMÉSZET

Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből

Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára

TEST, LÉLEK, TERMÉSZET
TANULMÁNYOK A NÉPI ORVOSLÁS EMLÉKEIBŐL

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS

9.

SZERKESZTI/REDIGIT: BARNA GÁBOR

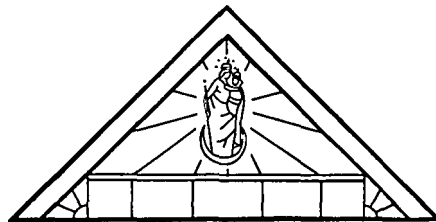
P 181542

TEST, LÉLEK, TERMÉSZET

Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből

Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára

Szerkesztette:
Barna Gábor és Kótyuk Erzsébet

Budapest – Szeged
2002

Megjelent az OKTK VIII/a anyagi támogatásával
a Devotio Hungarorum Alapítvány,
a Kairosz Kiadó és a Paulus Hungarus Kiadó
gondozásában.

Lektorálta: Babulka Péter és Bellon Tibor

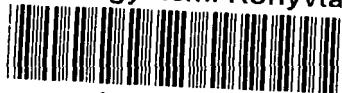
Borító: Barna Gábor

A borítón Szent Kozma és Damján XIII. századi freskón,
Csaroda, református templom
(Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Fotótára XXX/69–1919/6)

Angol fordítás: Barna Krisztina, Pusztai Bertalan
Német fordítás: Friedrich Albrecht

© A szerzők
© Barna Gábor, Kótyuk Erzsébet

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000734728

ISSN 1419-1288

ISBN 963 482 560 5

B 18 15 42

SzTE Néprajzi Tanszék
Felelős kiadó: Barna Gábor

Nyomás és kötés az Nyomda munkája

Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM

Grynaeus Tamás: Oly korban éltem én e földön...	9
Grynaeus Tamás munkássága	11
Voigt Vilmos: Grynaeus Tamás köszöntése	19
Koltay Erika: Tanítványok köszöntése	23
Szilárdfy Zoltán: Kozma-Damján napjára született	24
TÖRTÉNETI ADATOK ÉS FORRÁSOK	31
Deáky Zita: Az orvosi helyiratok mint a kutatás forrásai	33
Barna Gábor: Egy XIX. századi kéziratos orvosságos könyv és összeírója	48
Mód László: Veszettorvosok Szentesen a XVIII–XIX. században	67
GYÓGYÍTÁS ÉS HIEDELMEK	77
Szacsvay Éva: Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban (I.)	79
Grynaeus Tamás: Fára aggatott rongyok	93
P. Pynyó Mária: „Hát az ritka madár” A kígyókő a hiedelmekben és a népi gyógyászatban	112
Zsilák Mária: Betegségek okozói – mitikus lények, betegség démonok	127
NÉPI ORVOSLÓ SZEREK	133
Juhász Katalin: „Tisztaság fél egészség”. A népi tisztálkodási szokások gyógyító vonatkozásai	135
Babulka Péter: Gyógynövényeink népi használata és értékelésük néhány szempontja	152
Koltay Erika: A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata	167
Frendl Kata: Népi gyógynövényismereti adatok a Székelyföldről	172
Varga János: „Nyúlháj, daruháj, ha elmúlik, majd nem fáj”. Állati eredetű népi gyógyító szerek Kárpátalján	186
Pataki Ágnes: A magyar népi szülészet etnofarmakobotanikai vizsgálata	195
Simon András: Mentatermesztés egy bántási magyar faluban	208
MÁGIKUS SZÖVEG ÉS ORVOSLÁS, EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG	221
Jung Károly: Adatok a ballangó kóró (<i>Eryngium campestre</i> L.) elterjedéséhez	223
Kótyuk Erzsébet: „Jó órában mondjam!” A mindennapok mágikus szövegei egy kárpátaljai faluban	235
Erdélyi Zsuzsanna: Száz év árnyékában. A hagyománykert kóró öregjei között	245
Pusztai Bertalan: Értelmezések egyeztetése. Sűrű leírás Szent Antal képe alatt	260
A kötet szerzői	275

Gregory Taa'

*Mert megállta hányszor,
Hogy megalázták százszor,
Uram, add, hogy ültetve melléd
Bűnök poklától őt megvédd!*

(Részlet Turcsány Péter:
Szabófalvi Passió-szilánkok című verséből)

OLY KORBAN ÉLTEM ÉN E FÖLDÖN...

Matematikus édesapám könyvei között találtam rá a Magyarországi boszorkányperek oklevéltárára, édesanyám főiskolás korában Györfy Istvánt hallgatta, népi textilművészettel foglalkozott, szép gyűjteménye marad ránk. A családban, csak egyetlen orvos volt, egyik, általam kevésbé ismert anyai nagy-nagybátyám, viszont egyik anyai nagybátyám – keresztapám – botanikus volt. Ezekhez a „genetikus adottságokhoz” (számuk nyilván kis utánajárással szaporítható lenne) járultak a gyermekkori élmények: a hajdani Gömör vármegye délkeleti csücskének dzsentrí-úri-paraszti világa, majd 1944-ben Drégelypalánk és Diósje-nő világa.

„Hóman gyerek” voltam (így nevezték a szeptember 15-e után születetteket, ők a miniszteri rendelet értelmében csak a következő évben iratkozhattak be). A közeli Bécsi kapu téri evangélikus iskolában nem sokat törődtek e rendelkezéssel, így nyertem egy évet. A fasori evangélikus gimnáziumban folytattam, már a háborús években. A 60, vagy afölötti létszámú alsó osztályok „nagyüzem” volt, csak az V-től kerültem ember (gyerek-) képűbb 30 körüli létszámú humán osztályba. 1949-ben érettségiztem, közvetlenül a „fordulat éve” után, így „természetesen” nem vettek föl az egyetemre.

Két éven át dr. Ungváry László kitűnő belgyógyász-kardiológus védőszárnyai alatt dolgozhattam. Katedrájától, kutatásától eltiltott gyermektelen ember volt: sok türelemmel és szigorral tanított. Ismeretekben, felfogásban, magatartásban sokat köszönhetek neki. Ez évek alatt Ida nagynéném (akit szintén félreállítottak) sok időt áldozott rám: irodalmi-történeti szemléletem, ismereteim az ő keze nyomát viselik, francia és angol nyelvtudásom alapjait is ő vetette meg.

Szegeden kezdtem az orvosegyetemet 1951-ben, itt Bartucz Lajos, Bálint Alajos, Bálint Sándor, Péter László és Tímár Lajos voltak segítők, kis túlzással: „atyai barátaim”. Valószínűleg réme lehettem oktatóimnak, mert mindig kérdeztem, kérdeztem. (Mentségemre szolgáljon, hogy most hallgatóimnak is erre bízatom). Ezekben az években „kaptam rá” a néprajzi gyűjtésre. Kezdetben, ebben biztosan sok egzotikum-keresés, romantikus „ősiség” keresés is volt, de ebből kedves jó öregjeim hamar kigyógyítottak. Betegektől, ápolónővérektől is sokmindent hallottam (az akkori egészségügyi szervezetben zömük „első generációs” volt, még eleven otthoni emlékekkel, kapcsolatokkal). Jóval később egyszer egy psychologus próbaképpen elvégeztetett velem egy teszt-vizsgálatot, majd meglepődve kérdezte, miért nem lettem pl. sarkkutató? Nos ezek a faluk („az én falum”): Vésztő, Tápé, Szőreg, Domaszék, Dávod, Szeremle, Nagykamarás, Hadikfalva – ezek az én „Antarktiszom”. Ez lett némiképp a vesztem is: azokban a hihetetlenül kegyetlen években nagyon sokat, túl sokat láttam, tapasztaltam (egészen mást, mint amit a „vidékieknek” szerkesztett Szabad nép sulykolni igyekezett). Így ért – 25 éves fejjel – 1956: életem legszebb napjai közzé tartozik az a 12 nap...

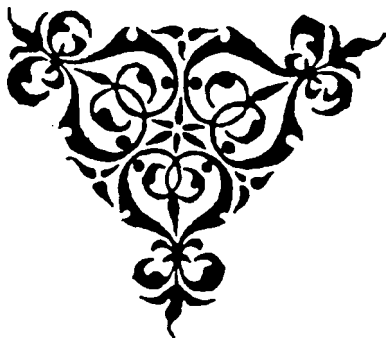
A megtorlás iszonyatos volt: ÁVO, koncentrációs táborok, Csillag, Markó, Vác, Gyűjtő voltak a főbb stációk. De itt, ez idő alatt is remek, szép emberekkel és emberi helytállással találkozhattam. Utána csak a – szovjet exportra, jóvátételbe dolgozó – Óbudai hajógyárba mehettam dolgozni. (Az éberség és a történelem furcsa fintora, hogy itt nem számított „rovott múltam”). Csőszszerelő műhelyi főnökömtől, Pali bácsitól (régai hajógyári „dinasztia”

egyik tagja volt) kaptam később, orvossá avatásomkor az egyik legszebb levelet... Éveket dolgoztam az ORFI-ban, mint kísérleti-állat gondozó, laborasszisztens, fordító, narkotizőr asszisztens. Ezek voltak – Gorkijtől orzott kifejezéssel – az én „egyetemeim”. Mert orvosi studiumaimat csak hét év múlva folytathattam és fejezhettem be. (Ami időt nyertem elemiben a réven, azt sokszorosan elvesztettem a vámon...) Állás? Az ország legtávolabbi, legnehezebben megközelíthető helyén. Feleségemet – mivel engem választott – kitessékelték állásából...

Baja újabb csodálatos „vadászterület” volt: magyarok-bukovinai székelyek-sokacok-szerbek-németek fantasztikus (békés!) egyvelegébe csöppentem. Hálával emlékszem kórházigazgató-főorvosomra, dr. Cseh Imrére és osztályvezető-főorvosomra dr. Péterfai Jánosra, akik még „kamaszos” csínytevéseinket is bölcs atyai szeretettel-megértéssel tudták kezelni, valamint a látszólag mord tekintetű, de arany szívű Palla Ákosra, aki első önálló publikációim szárnypróbálgatásait segítette.

Hét év pomázi, elmeosztályi munka (ekkor már csak 25 km-re dolgoztam otthonunktól...) után a Merényi Gusztáv kórház idegosztálya, végül a János kórház (azóta „megszentült” újra) következett. Közben psychiateri, neurologusi szakképesítést szereztem, majd még kandidátusi fokozatot is (tovább nem engedték a hatalmasok...) Gyermekünk nőttek, fejlődtek, feleségemmel, hűséges társammal, igyekeztünk beléjük oltani, amit jónak és szükségesnek véltünk – reméljük sikerrel.

Sok betegemtől hallottam – élete sora után érdeklődve ezt a kifejezést: „arról regényt lehetne írni”. Íme, „életem regénye” rövidített változatban. Remélem, adatik még idő-erő sok elvégezetlen, félbe-szerbe maradt feladatom befejezésére.

GRYNAEUS TAMÁS MUNKÁSSÁGA

1951

Unghváry László, Somló Ernő, Zakariás Imre, Farkas Fruzsina. — Eljárás a szív feszülési és kiürítési szakaszának meghatározására. *Orvosi hetilap* 37, klny. 1-13

Unghváry, László; Somló, Ernő; Zakariás, Imre; Farkas, Fruzsina; — Ein Verfahren zur Bestimmung der Anspannungs- und Austreibungszeit des Herzens. *Zeitschrift für Kreislaufforschung* 40, 585-592

1952

Unghváry László, — A liquor összfehérje egyszerű titrimetriás meghatározása. *Kísérletes orvostudomány* 4, 380-382

Unghváry László, Somló Ernő, — Tapasztalatok oscillometriás görbék segítségével meghatározott pulsushullám terjedési sebességéről, a feszülési és kiürítési időről hypertóniás betegekben. *Orvosi hetilap* 38, 1094-1095

1954

Adatok Vésztő néprajzához (kézirat). *Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára* P 96/1954

1956

A fehértói gyógyító ember tudománya. (Dóczi István gyógyító tevékenysége). (kézirat) *Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára*. P.9/1956

1960

Adatok a magyarországi (főleg a szegedkörnyéki) halottlátók néprajzához. (kézirat) *Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára* P. 204/1960

1962

Nadály és nadályosok. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 26, 129-156

1963

Népi orvoslás. *Orosházán Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 1963/64 (1965), 337-438

Szántó, László; Reviczky, Alice; — Thyroid function during treatment with the ergot derivative lysergic acid butanolamide. *Acta medica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19, 169-183

1964

Gyógynövényárúsok Szeged piacain. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 30, 89-127

Szántó, László; Reviczky, Alice; — Effect of a monoaminoxidase inhibitor (Nialamide) on thyroid activity. *Acta Physiologica. Academiae Scientiarum Hungarica* 25, 241-254

Reviczky Alice, Szántó László, —, Magony Ilona Quantitative determination of the thyroid hormone fractions, their connection with the blood level of organic iodine. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungarica* 25, 255-264

Reviczky Alice, Szántó László, — Hydrált ergot-alkaloidák (Hydergin) hatása a pajzsmirigy működésére. *Kísérletes orvostudomány* 16, 323-330

Reviczky, Alice; Szántó, László; — Die Wirkung hydrierter Mutterkornalkaloide auf die Schilddrüsenfunktion. *Arzneimittel-Forschung* 14, 1230-1233

Reviczky Alice, Szántó László, — Kísérletes vizsgálatok a serotonin antagonistá és serotonin felszaporító anyagok pajzsmirigyre gyakorolt hatásáról, J^{131} segítségével. *Acta Pharmaceutica Hungarica* 3, 121-127

L. Reviczky Alice; Szántó László; — ; Magony Ilona A J^{131} -el jelzett aminosavak deiodozódása. *Kísérletes orvostudomány* 17, 634-648

Reviczky Alice, Szántó László, —, Magony Ilona A vérsavó endogen úton J^{131} -eljelzett anyagainak deiodozódása. *Kísérletes orvostudomány* 17, 648-655

1965

...,Béka vala ekéje, kígyó vala ostora"... (Természetfeletti és állatalakú betegségek okozók a vésztoi néphitben) in Miklya J. szerk. *Sárréti írárok* (Szeghalom) L, 133-152

Összehasonlító és aetiopathogenetikai vizsgálatok a fossilis és recens hyperostosisok körében. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 36, 67-148

1966

Reviczky Alice, Szántó László, —, Magony Ilona 1966 Trypsin és pankreatin emésztés hatása a pajzsmirigy jódtartalmú fehérjéire és aminosavaira. *Kísérletes orvostudomány* 18, 502-506

Reviczky, Alice; Szántó, László; — ; Magony, Ilona Deiodination of the ^{131}I -labelled substances of blood serum I. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 107-120

Reviczky, Alice; Szántó, László; — ; Magony, Ilona Deiodination of the endogenously ^{131}I -labelled substances in blood serum II. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29, 121-130

Szántó László, Reviczky Alice, — Effect of serotonin (5-hydroxytryptamine) on thyroid activity of albino rats. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungarica* 29, 183-194

1971

Népi orvoslás (Sípbal, dobbal, nádihegedűvel...) in Juhász Antal, Ilia Mihály szerk. : *Tápi története és néprajza*. Tápié, 759-783

1972

Gálfi Béla, —, Kosza Ida A Melleril retard hatása foglalkoztatott idült pszichotikusokon. *Orvosi hetilap* 113, 3081-3082

—, G.Papp Emília, G. Szabó Erzsébet Sírjelek a dunakanyar református temetőiben. *Dunakanyar tájékoztató*, 9.

1973

Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73* - 1,15-5183

Gálfi Béla, Benson Katalin, — *Az IMAP (Fluspirilene) tartós hatású neurolepticummal szerzett tapasztalataink munkatherápiásan foglalkoztatott idült schizophreneknél.* Egészségügyi. Minisztérium Munkatherápiás Intézete, Pomáz . kiad. 1-40

Gálfi,Béla; Benson, Katalin; — Erfahrungen mit dem anhaltend wirkenden Neurolepticum Fluspirilene bei arbeitstherapeutisch beschäftigten chronisch Schizophrenen. *International Pharmakopsychiatrie* 8, 37-59

— , G. Szabó Erzsébet Sacralis népművészeti értékek a Dunakanyarban. *Dunakanyar tájékoztató* 10, 82-86.

1974

Bácsmegyei gyógyító szokások és hiedelmek. *Cumania* II, 229-236

Sándorfalvi boszorkánypör 1954-ben. *Somogyi-könyvtári műhely* 13, 333-336

Das Antoniusfeuer. *Acta Congressus Internationalis. XXIV. Historiae Artis Medicinae* (25-31 Augusti, 1974 Budapestini) II. 1271-1273

— , Papp, József Altungarische Heilpflanzennamen. *Acta Congressus Internationalis. XXIV. Historiae Artis Medicinae* (25-31 Augusti, 1974 Budapestini) II. 1275-1276

1975

Papp, József; — Identifizierung altungarischer Heilpflanzennamen. *Ethnomedizin* (Hamburg) 1974/75 3, 443-445

— , Kaszai Mihály Szemelvények a vésztői népköltészetből. in Miklya Jenő szerk. *Sárréti írások* (Szeghalom) II. 119-123

— , Örményi Imre Adatok a delírium tremens pathogenesiséhez. I. *Alkoholologia* 6, 11-22

Örményi Imre, — Adatok a delírium tremens pathogenesiséhez II. *Alkoholologia* 6, 45-65

1977

— , Papp József Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15 - 17. század. *Communcationes de. Historia Artis. Medicinae Supplementum (Historia Pharmaceutica)* 9-10, 31-49, mutatója: *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 86/1979, 131-138

— , (részben Pócs Éva, Nagy Ilona és Hoppál Mihállyal együtt) *Néprajzi Lexikon* címszavai 1977-1981 (agos gyerek, árpa, csuma, fene, frász, füves, guta, gyógyító, hideg-lelés, himpók, holttetem, íz, keh, kolera, mádra, mérés, mirigy, népi gyógyászat, nyavalya, súly, szárazbetegség, szemölcs, Szent Antal tüze, torokgyík, tüdőbaj, veszettség, zsébre)

1978

Bálint Sándor, — Egy sokác - magyar mesemondó. *Cumania* 5, 363-369

1981

Nil nocere! Medicinális ergometrin intoxicatio: „szent Antal tüze” napjainkban. *Orvosi hetilap* 122, 2849-50

1982

Örményi Imre, —, Hockné, Majer Jolán 1982 A 3 Hertzes légköri rádiózájszint (ELF sferics) változásainak hatása a delírium tremens kirobbanására. *Alkoholologia* 13, 86-90

1983

A harmadik világ egészségügyi gondjai és feladatai. *Orvosi hetilap* 142, 3184-3187 (u.ez idegen nyelveken: *Therapia Hungarica* 33, 110-114, 1985)

1985

(Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 109/112, 105-110

—; Papp, József 1985 Identifizierung altungarischer Heilpflanzennamen. *Curare Sonderband* 3, 33-34

1986

Heilkundige des Antoniusfeuers in Ungarn. *Curare Sonderband* 8, 61-70

1988

Az Urginea (Scilla) maritima (L.) Baker népi javallatai és tájékozódó farmakológiai vizsgálata. *Gyógyszerészet* 32, 75-77

Budavári Ágota, — Barlangkutatók elektroencefalográfiai és pszichológiai vizsgálatának eredményei. *Karszt és barlang* L, 29-32

Vida Tivadar, — szerk. „Szerelmes Orsikám” (A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése) Budapest.

Philosophie der Krankheit. (Ethnologisch-linguistische Aspekte) *Wiener Dialog über Ganzheitsmedizin* Wien, 73-74, 391

Bedeutung der Heilpflanzen in der Volksmedizin. *Wiener Dialog über Ganzheitsmedizin* Wien, 257-258, 381-382, 391

1989

Babulka Péter, Borsányi László, — szerk. (Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében) Budapest. Síppal, dobbal... Európai gyógyító személyzet a harmadik világ országai-ban in Babulka Péter, Borsányi László, — szerk. *Síppal, dobbal... (Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében)* Budapest, 15-24

Budavári, Ágota; — Results of elektroencephalographic (EEG) and psychological examination of cave explorers. *Proceedings International Congress of Speleology* Budapest, I. 229-231

Manifestation seelischer und körperlicher Leiden in Menschendarstellungen. *Curare Sonderband* 6, 57-64

1990

Egy magyar szentembőr. *Szegedi Műhely* 29, 22-28

A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése. *Ethnographia* 34., 467-474

Hagyományok élete egy újratelepített községben. *Szegedi Műhely* 29, 62-64

—, Lárencz László, Szabó László Gy Beer János „Flora budensis”-e. *Botanikai Közlemények* 77, 87-96

Visionen ungarischen Bauern. *Congressus VII. Internationalis Fenno-Ugristarum, Summaria dissertationum* 2B, Debrecen, 63-68

1991

Sozialpsychologische Aspekte der ungarischen Hexenprozesse und des Hexenglaubens. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37, 479-488

„Látomások” -túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. in Erdélyi Zsuzsanna szerk. *Boldogasszony ága* (Tanulmányok a népi vallásosság köréből) Budapest, 143-180

„Oszlassa erdőre, mezőre, vízre, rétre!” (Megelőző-gyógyító imádságok és ráolvasások Dávodról). in Halász Péter szerk.: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest 613 - 618

Örményi Imre, —, Majer Jolán The influence of geomagnetic activity on epileptic seizures of patients with different geophysical biotypes (weather sensitivity) *Proceedings of International ACA XX. Assembly* Wien, 632

1992

A Csőpörke tó mondájának folytatása. *Szegedi Műhely* 31, 121-2

Halászné, Zelnik Katalin szerk. *Gelencei orvosló könyvecske* (Kézirat a XVIII. századból) Utószó: Grynaeus T. 63-82 Lakitelek

Nagy Pálné, Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92 - 1, 95-144

Boxolók neuropsychiatriai és EEG vizsgálatának eredményei. *Horányi Béla Klinikai-Ideg tudományi Társaság Közleményei* 2, 1-44

Örményi, Imre; — Influence of solar flares on epileptic seizures of patients with different types of weather sensitivity. XI. *Cesko-Slovenská bioklimatologická konferencia s medzinárodnou účasťou* Smolenice 9-13, 11, 1992. *Zborník referátov* I. 30-34

—, Kalmár Pétemé, Schwáb Pétemé, Schmalhofer Károlyné, Farkas Mária Antikoncepciensek nemkívánatos idegrendszeri mellékhatásai. *Gyógyszereink* 42, 268-274

—, Örményi Imre Időjárási frontok és levegőfajták szerepe különböző időjárási érzékenyséű betegek epilepsziás rohama kiváltásában. *Nemzetközi epilepsziaellenes Liga magyar tagozatának I. kongresszusa* Budapest 1992, április 2-4. *Kivonatok*, 34

1993

Szegedi Kőrös Gáspár (Casparus Fraxinus Zegedinus). *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141/144, 27-52

—, Vida Tivadar Fraxinus Gáspár magyarországi működésével kapcsolatos iratok. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141/144, 127-170

—, Szabó László Gy. Növények ismerete és használata Dávodon (Bács-Kiskun m.) I-II. *Gyógyszerészet* 36, 29-36 és 85-92

—, Örményi Imre, Hockné Majer Jolán Különböző időjárásérzékenyséű epilepsziás betegek rohamszámainak ciklikus változásai *Balneologia, Gyógyfürdőügy, Gyógyidegenforgalom* 3, 90-IIS

Dávodi ragadványnevek. *Magyar nyelvújítások* 31, 157-184

1994

Traditionelle Heilkundige in der Umgebung von Szeged im 20. Jahrhundert. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungariae* 39, 325-340

A pálosok orvosló tevékenységének egy elfeledett emlékérl. in Sarbak Gábor szerk. *Pálos rendtörténeti tanulmányok (Varia paulina, L)* Csorna, 234-236 és 294-298

Sávai János, — Tüdő Vince beteget (Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember feljegyzései) *Devotio Hungarorum* 1. Szeged, 23-50

1995

Dávodi hambárok. in *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1994*, Kecskemét, 87-92

Jövevények és vándorok vagyunk... (Egy ügyeletes orvos följegyzései) *Lelkipásztor* 70, 7-9

dr. Hudovernig Károly (1873-1928) in. *Szent János kórház centenáriumi évkönyve* Budapest, 198-199

Nagykamarás ragadványnevei. *Magyar nyelvjárások* 32, 183-205

1996

A honfoglalás-, és Árpád-kori magyarság növényei (Növényismeret, növényfelhasználás és növényföldrajz). in Pócs Éva, Voigt Vilmos szerk. *Ősök, táltosok, szentek (Tanulmányok a honfoglalásról és Árpád-kor folklórából)* Budapest, 121-137.

Isa por... (A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk). Budapest

A Vörös kolostor és frater Cyprianus. *A repüléstörténeti konferencia közleményei*, 196-203

Az időskorúak depressziója. *Lelkipásztor* 71, 64-65

Hogyan jelennek meg a szomatikus eltérések és a fájdalom felnőttek emberrajzain? *Clinical neuroscience/Idegyógyászati Szemle* 49, 148-165

Örményi, Imre; — Influence of some weather factors on epileptic seizures of patients with different biotypes of weather sensitivity. *Proceedings of 14th International Congress of Biometeorology* 1-8 September 1996 Ljubljana 142-149

1997

Remete Szent Antal a hazai képzőművészetben. *Ars hungarica* 25, 181-190

Medicus curat, natura savat. (Kommentár Koltay Erika cikkéhez) *Komplementer Medicina* 1, 13

—, Örményi Imre Kozmikus hatások és epilepsziás rohamszám összefüggései. *Teach Neurology Confrence, Abstracts*, 55 Budapest 1997. márc. 6-8

1998

„Lappongya gyógyító paraszt orvosok” Szeged környékén a századfordulótól napjainkig. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Ethnographica* 2, 137-165

Skull trephining in the Carpathian Basin (8th -13th C.). in Guerci Antonio ed. *La cura delle malattie (Itinerari storici)* Genova, 73-77

A Lyme kór előfordulása fiatal populáció egy csoportjánál. *Szent János kórház centenáriumi tudományos ülései* IV. 12, 3.

—, Pósfay Miklós, Vidovszky Tamás „Cseppben a tenger” (A Budapesti Fasori Evangélikus Gimnáziumban 1949-ben végzett diákok sorsa a statisztikai adatok tükrében). *A budapesti Evangélikus Gimnázium Évkönyve*, 1998/99, 75-80

A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről. in Pócs Éva szerk. *Eksztázis, álom, látomás*. Budapest-Pécs, 213-228

Befolyásolja-e a tömjénfüst a tudatállapotot? in Pócs Éva szerk. *Eksztázis, álom, látomás*. Budapest-Pécs, 265-268

Hadikfalvi kálvária („Negyvenkét ember”) *Néprajzi látóhatár* 7, 186-197

1999

Szépasszonyok és tudósok Dávodon. in Benedek Katalin, Csonka-Takács Eszter szerk.: *Démonikus és szakrális világok határán (Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára)* Budapest, 189-204

Grynaeus András, — Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására. *Botanikai Közlemények* 86/87, 67-76

A parázson-táncoló Szent Konstantin éneke. in Pozsgai Péter szerk. *Tűzcsiholó (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)* Budapest, 406-426

Skull trephination in the Carpathian Basin (8--13th Century A.D.) *The Mankind Quarterly* XI/2, 131-142

2000

„Életbe mindig áll, hótta után szaladgál” -Mi az? (Ballangókóró). in *Folklorisztika 2000-ben (Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára)* Budapest L, 231-250

—, Kapocs Nándor Demográfiai változások Szeremlén. (Szeremlei matriculák tanulságai, 18-20. sz.) *Demográfia* 43, 135-160

Előadások az etnopszichiatria területéről Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi kar, Néprajz tanszék. Barna Gábor szerk. *Folklorisztikai olvasmányok*, II. 1-164

—, Örményi, Imre Influence of changes of terrestrial magnetism on the onset of epileptic seizures (Follow-up study of the same inpatient group) *EuroRehab* 10, 13-21

Szabó István, —, Szabó László Gy. Etnobotanika szerepe az agrobiodiverzitás feltérésében. in *Az agrobiodiverzitás megőrzése és hasznosítása (Szimpózium Jánossy Andor emlékére)* Szekció II/2 (oldalszám nélkül, 7 old.) Budapest

Tápai Pista ürügyén (Gyógyító egyeniségekhez fűződő hiedelmek, mondák, narratívumok). *Néprajzi látóhatár* 9, 495 - 523

Régi latin növénynevek enciklopédiája (J. Stirling: *Lexicon nominum herbarum, arborum, fruticumque linguae latinae* I-IV. könyvének ismertetése). *Biokémia* 24, 30-31

674 - 960 *Hitel* 13, 10/23-31, 11/14-21, 12/31-40

A magyar gyógyítás évszázadai I-VI. *Gyógyszerészet* 44, 8-11, 111-115, 173-177, 230-235, 288-293, 361-364

2001

InCANTATIOnes (Énekelt varázsigék). in Barna Gábor szerk. „Nyisd meg Uram szent ajtód...” (Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára) Budapest, 91-112

Bödő Rozália püspöklelet halottlító asszony in Pócs Éva szerk. *Lélek, halál, túlvilág*. Budapest, 149-159

Grynaeus András, — The geobotany of medieval Hungary: A preliminary report *Medium aevum quotidianum* (Krems) 44, 78-93

„Felszántom a szemkórház elejét...” Egészségügyi krónika (A hódmezővásárhelyi Erzsébet kórház kiadványa) VI/1.-2, 41-44

‘Ear herb’ (*Sempervivum tectorum* L.) in the hungarian ethnomedicine. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46, 261-271

2002

—, Szabó László Gy. A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei (Növénynevek, -ismeret és -felhasználás). *Gyógyszerészet*, 46. 251-259, 327-336

„Mi az íz?” in Pócs Éva szerk. *Mikrokozmosz - makrokozmosz*. Balassi Kiadó, Budapest, 387-399.

Szent Antal tüze. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Voigt Vilmos

GRYNAEUS TAMÁS KÖSZÖNTÉSE

*Kedves Doktor Úr, kedves Néprajzkutató Úr, kedves Orvoslástörténész Úr,
kedves Művelődéstörténész Úr, kedves Tamás!*

Még sokféle címet és minősítést említhetnénk sokoldalúságod megtiszteléseként, noha számodra igazán mindenkinek feltűnő módon érdektelenek maradtak a címek és rangok, és a minősítések vadászata helyett is mindig a munkát választottad. Sok és sokszoros munkát. Hihetetlen, mi mindennek az elvégzése fért bele ebbe a nem mindig célegyesen felé tartó, nem mindig akadályok nélküli életpályádba. Ez most, a váratlannak tűnő hetvenedik számmal jelölve, nem is érkezett valamilyen fordulóponthoz, inkább a folytatás újabb állomásához. Szerencsére most is lankadatlanul dolgozol, úgyhogy az életmű teljes értékelésével most még igazán várhatunk, legyen is még alkalmunk erre! Ezért még példamutató tudományos munkásságodnak is csupán néhány vonását hadd emeljem most ki!

Hogy magamat is belekeverjem - már ahogy ez ilyenkor szokás -, mi szerencsére elég régóta tudunk egymásról. Három forrásból is megtapasztalhattam csillapíthatatlan érdeklődésedet, szorgalmadat és áttekinthető képességedet, sőt a visszahúzódo személyes magatartás háttérében és alapjaként az igazán keresztényi szeretetedet.

Megismerkedésünk első színteréről most nem beszélek.

A másik a budapesti Néprajzi Múzeum *Etnológiai Adattára* volt, ahol még a nem is teljesen közzéadott kéziratjegyzék szerint Grynaeus Istvánné Papp Emiliától 6 gyűjtés, kettőtök nevén további 4 gyűjtés, a magad nevén pedig 9 néprajzi gyűjtés anyaga található. Ezek nem incifin-ci írások, hanem komoly elmélyedés eredményei. Magam, mint aki dolgoztam e kéziratokkal, azt is tudom, hogy éppen innen a néprajzi pályára indulásod is jól dokumentálható.

Még ennél is inkább jelzésértékű (ahogy most mondogatják) a harmadik kapcsolat említése: a boldogemlékű Bálint Sándor nekem is a lelkemre kötötte, hogy feltétlenül ismerkedjek meg ezzel a „tisztalelkű emberrel”. Hogy ez milyen régen is történhetett, azzal is érzékeltem, hogy ekkor még mindketten (!) egyetemisták voltunk, és Sándor bácsi ekkor „sokat szenvedett szépreményű fiatalnak” nevezett. Amikor én erre azon lepődtem meg, hogyan került Grynaeus Tamás Szegedre, a professzor úr válaszul azon lepődött meg, én honnan is ismerhettem már korábban is?

Ami a további, immár nem kezdődő ismeretség emlékeit illeti, számomra két dolog a legemlékezetesebb. Először az, amikor meghívhattam hozzánk, a Folklore Tanszékre is vendéglelődnak. Ilyen meghívások alkalmával, ha időbeosztásom engedi, tiszteletem jeléül egy-egy órára magam is be szoktam ülni, és ilyenkor, jó diákként, jegyzetelni is szoktam. 1979 óta, amikortól kezdve hívhattam külső előadókat tanszékünkre, mégpedig nem is akárkiket, van némi gyakorlatom az ilyen óralátogatásban. Ám amit Grynaeus Tamás óráján tapasztaltam, minden képzeletet felülmúlt. Tamás gondos óravázlatot készített, ezt sokszorosította és szét is osztotta a hallgatók között. Azért egy írásvetítőről ehhez még további táblázatok és grafikonok is vetített, miközben, már nem is tudom, hanyadik kezével a táblára írt és vázlatokat rajzolt, persze ezen idő alatt elő is adott és minden létező jelenségnek megadta latin és orvosi megnevezését, mindezt igazán lebilincselő gyorsasággal, mégis érthetően, áttekinthető módon. Nem véletlen, hogy egy-egy ilyen Grynaeus-óra tartalmában megfelel egy lazább oktató egész havi teljesítményének!

Másodszor azt is meg kell említenem, hogy több hallgatónk, főleg doktorandusaink dolgozatainak témavezetője vagy bírálója volt. Kivétel nélkül mindenki szinte félelemmel várta alapos és szigorú véleményét, ám előre ragaszkodott az ő személyéhez. Persze, magam is. Azután a legszigorúbb bírálat után mindenki még inkább ragaszkodott az ő személyéhez, és szinte rajongással beszélt róla – továbbra is. Persze, magam is, hiszen e doktornak a mesterségéhez tartozik, hogy megnyerje „pácienseit”, és ehhez igazán ért is.

Hogyan is emlékezek mondjuk egy ilyen Grynaeus-órára? Az egészet sem időm, sem terem nincs itt bemutatni. Egy mozzanatot idézek csupán. Egyik óráján megemlítette, hogy az éppen tárgyalt témához tartozik a gyógyítással összefüggően „a fára akasztott rongyok” szokása is.

Ezt a szokást Magyarországról mindig mindenki emlegette, ám nem pontosan, nem is saját megfigyelések nyomán. Ezért nem is mindig bízhatunk meg az ilyen utalásokban. 1894-ben Wlisslocki Henrik volt az, aki új, saját megfigyelésen alapuló leírást közölt. Majd – jóval később – Vajkai Aurél említ ugyanilyen, új adatokat. Még ezzel együtt is azonban csak mintegy tucatnyi hiteles hazai esetről tudósítottak. Az is meglepő, hogy egész sor kitűnő és megbízható magyarországi gyűjtőnél nem is találunk ilyen megfigyelést, ilyen adatot. Különben a gyógyító kutak és források azonban jól ismertek voltak nálunk, már a magyar középkortól kezdve, hiszen már a szabolcsi „zsinat” törvénykezése tiltja a forrásoknál, kutaknál való áldozást. A XVI. századtól ismét utalnak erre, Takáts Sándor közölt ilyen adatokat. Csaplovics János is tud a szokásról, de elég kusza formában ír erről. Ekkor már a búcsúk és zárándoklatok gyakorlatához kapcsolódott rongyok, textildarabok felakasztása, otthagynak. E téren persze még most is lehet új, vagy pontosabb adatokat gyűjteni! Hoppál Mihály Zemplén megyéből közöl adatot. Moldován Domokos és Diószegi Vilmos is foglalkozott e témával, amelynek nyomait népköltésünk egyes nyelvi fordulataiban is megtalálhatjuk.

Érdeemes megemlíteni, hogy a finnugor rokonnépek hasonló szokásairól hatalmas adatanyagot ismerünk. 1635-ből való a legrégebb finn adat, Adam Olearius pedig 6 észet adatot idéz. Persze vannak ennél régebbi említések is. A legelső török történetíró, Gardízi a korezmiakról tudja úgy, hogy fekete rongyot akasztanak a gyógyulás helyszínére. Stein Aurél a *Homokba temetett városok* bemutatásakor figyeli meg a bokrokra akasztott szöveget. Általában is a „szent tér” közelében igazán sokféle tárgyat, emléktárgyat találunk. Ezeket ott árulják, vagy éppen oda viszik. Ilyenek a gyógyulással kapcsolatos „emléktárgyak” is. Torma József kazahföldi leírásaiból is jól ismerjük ezt a gyakorlatot. Vallástörténetileg a *pars pro toto* jelensége ez: a meggyógyult testrészt, annak jelét, az azzal érintkező tárgyat vagy ruhadarabot azonosítjuk a gyógyítással-gyógyulással.

E részlet felidézésében voltaképpen az órán készített, egykori feljegyzéseimre támaszkodtam; és szándékosan nem is idéztem mindent Grynaeustól, hiszen neki magának kell megírni e téma tudományos rendszerezését. Azonban még e rövidített órai jegyzet-részlet is jelzi, mit és hogyan is tud, ismer, ad elő a tudós Grynaeus Tamás. (Váratlan meglepetésként éppen ezt a témát választotta az ünnepelt is előadása tárgyául, úgyhogy az olvasó most össze is vetheti a kétféle szöveget!)

Utólag persze más órát is választhattam volna Tamás módszerességének felvillantására, például a *trepanáció*ról szóló, számtalan illusztrációval ékesített áttekintést: ez egy másik általam szintén végigült órán hangzott el, ez a téma azonban sok-sok képet és táblázatot igényelt volna.

Egy harmadik témaként a *Szent Antal tüze Európában* tanulmányra hivatkozhatnék. Ez egy tíz vagy fejezetből álló valódi komparatív tudományos monográfia. Ironikusan azt is mondhatom, nyilván ez az oka megjelentetése elhúzódásának. Magam csak ajánlást írtam megjelentetéséhez, nem is olvastam minden sorát, még így is tudom azonban, hogy mind tárgyában, mind módszerében korszakos munka: illet szeretnének sokan írni – de csak kevesen tudnak. Megintcsak azon törhetjük a fejünket, mimódon is tud ez, – a mi hivatalos nomenklatúránk szerint: „magántudós”, aki nem egy tudományos állásban ül, hanem

mindent egyedül és szabad idejében kutat, ilyen nagyszabású munkát létrehozni.¹ Persze, kell hozzá széleskörű műveltség, elmélyedt szorgalom, céltudatos alkotó erő. Ez nála megvan. Ám kell még valami több is: ez a személyiség.

Ez is megvan – kemény fából faragták Tamást!

Azonban nagyot tévedne, ha valaki mindezek alapján úgy hinné, Grynaeus Tamás valamilyen éjjel-nappal csak jegyzetelő, céltudatosan tudományos dolgozatokat író, életidegen tudományos és orvosi „robot”. Az 1990-es évek közepén a *Lelkipásztor* hasábjain jelentek meg „egy ügyeletes orvos feljegyzései” című élettény-forgácsai, amelyek mondjuk Tömörkény István parasztrajzait, sőt Orkény István egyperceseit is idézik. Főként a ferihegyi repülőtéren végzett ügyeletesi tevékenységének feljegyzéseit hasznosította ilyen módon. Az ő valódi humanista emberfelfogása érvényesül ezekben az írásokban, noha nem magáról, hanem „pácienseiről” ír.

Az ilyen történet-feljegyzések egyikében (tudtommal ez közöletlen) egy áldott állapotban levő kurd menekült fiatalasszony esetéről beszél. Amikor kiderül, hogy hamis útlevelet adtak el neki, a magyar határőr-tiszt (asszony) sok munkája mellett is külön figyelemmel intézkedik. Amikor Grynaeus megköszöni ezt „a gondoskodó szeretetet” (ez pedig neki nem lett volna a dolga!), a határőrtiszt asszony így válaszolt: „Én is mama vagyok, kérem...” – Ez a történet voltaképpen nem is a várandós anya szenvedéseiről, becsapásáról, a mégis megjelenő emberi szeretetről szól, hanem arról a napjainkban egyre inkább láthatatlan helyzetről, miszerint természetes ez a viselkedés, hiszen „én is ilyen vagyok”. Ez az az empátia, ami az orvos és a kutató Grynaeus Tamást olyannyira jellemzi. Ezt jelzi az idézet mondat végén a három pont. Ilyen egyszerűen ad önportrét is Tamás, éppen akkor, amikor maga sem gondol erre...

Minthogy e kötetben közöljük műveinek jegyzékét, sőt életrajzát is, ezt itt külön nem is kell méltatnom. Hírekből azt is jól tudom, milyen kiváló gyakorló orvos. Azt pedig tapasztalatból tudom, milyen kiváló néprajzi gyűjtő, egyetemi oktató, tanulmányíró tudós. Hatalmas adatismerete, nemzetközi tájékozottsága, precíz, egyszerre lényeglátó tárgykezelése egyedülálló szakmánkban. A magyar folklorisztika (és néprajztudomány) szerencsés volt a tekintetben, hogy kezdeteitől fogva mindmáig közreműködtek benne tudós papok és tudós orvosok egyaránt. Mégis, ők ritkán működtek össze, illetve ritkán volt e kutatóknak mindhárom irányban (*etnográfia, medicina, religio* – hogy ábécésorban említsem ezeket a hatalmas területeket) egyformán jó előképzettségük. Még arra is tudnék példát említeni, hogy valamely különben tiszteletreméltóan sokoldalú kutató legalábbis egy-egy témakörben igazán furcsa nézeteket képviseljen. Mind a népi gyógyítás egyedül hatásos voltát, mind a medicinánknak egyszerűen ősvallássá deklarálását megtaláljuk nyilatkozataikban. Viszont nálunk – szerencsére – ritkább az olcsó szkepszis, a túlzott racionalizmus, a már az ateizmushoz hasonlító kiábrándultság népünk testi-lelki egészségének vizsgálatában. E sokféle „nyavalya” persze mind elkerülte ünnepeltünket! Ő egész embert vizsgáló egész ember – aki tudja, mi a test és mi a lélek, hol van az ezek gyógyításának határa, és hol van ezek működésének összefüggése. Ebből a szempontból egyedülállóan szerencsés, sikeres, nagyhatású kutató. Gratulálunk mostani jubileumán, azt kívánjuk: Isten éltesse, terveit segítsen megvalósítani, mindannyiunk épülésére!

Szebb szavakkal ugyanerről legfeljebb még azt idézném fel, amint Martin Luther doktor – aki sokszor és meglepő módon mind a teológiai medicina, mind az ethnomedicina témáiról – a 31. zsoltár szövegén medített (amikor maga is erőtlen és beteg volt). Lásd a

¹ Örömmel írhatom ide, amit a konferencián még nem tudtam, most azonban hallottam, hogy ez a monográfia 2002 Húsvétja körül a könyvesboltokban lesz! (Időközben megjelent – Grynaeus Tamás: Szent Antal tüze. Akadémia Kiadó, Budapest, 2002. Szerk.)

Tischreden 493/b és főként 494/a részeit. Az *In manibus tuis tempora mea, omnis vita mea, omnes dies, horae et momenta vitae meae* mondat elejét korábban maga Luther is, német Szentírásában „életem a Te kezében van...” megoldással fordította, és itt voltaképpen csak az élet végének Isten által kiszabott voltára gondolt. Később, a maga betegsége közben, jön rá arra, hogy mind az egészség, mind a betegség, mind a boldogság és vidámság, mind ennek ellenkezője egy forrásból ered. Test és lélek és test egyek. Egészség és betegség nemcsak a test, hanem a lélek dolga is. Az ember élete egyetlen egész.

Ezt emberként, tudósként egyformán mindig is tudta (vagy legalábbis érezte) mostani ünnepeltünk is. Érzékeltette is velünk. Köszönjük...

Voigt, Vilmos

Congratulations to Tamás Grynaeus

In the greeting words on the occasion of a scholarly conference, celebrating 70th birthday of Dr. Grynaeus, I tried to characterize him from a personal angle.

We know each other from a considerable time, and I can refer to various early contacts between us, reflecting the characteristic features of his person and activity. Together with her mother, he gave (already as a student) many important and great folklore fieldwork collections to the *Etnológiai Adattár* (Ethnological Archive) of the Budapest Museum of Hungarian Ethnography. Even as a university student, I could witness the warm words on the then already promising much but suffering from the then circumstances much too, Tamás Grynaeus, by the late Professor Sándor Bálint, who was, without any doubt, the most venerable Hungarian specialist of folk religion.

When inviting Dr. Grynaeus to deliver lectures on Hungarian ethnomedicine at our University Institute of Folklore (Eötvös Loránd University, Budapest), I was able to listen some of those, and, of course, I made notes from the lectures. Just to show the width and depth of his lectures. I quote here only his words on the historical and comparative background of a folk healing custom: to hang on trees the clothes, belonging to the cured patients. (It was just a lucky coincidence that the jubilee choose the same topic for the conference, thus the reader could compare his actual views with his university teaching once.)

The wide horizons of his studies, both in folk medicine and folk religion, can be well exemplified by his forthcoming monograph, *St. Anthony's Fire*, a wonderful comparative analysis on the disease and its curing, both medically and mentally. It is showing too, that not only a diligent and accurate scholar, a polymath is he, but also a very successful medical doctor.

As for the personality of Dr. Grynaeus, a Christian humanity and Christian humility can be mentioned first. In his short reports about curious events occurring during his medical practice, we find very telling cases for that.

Troughout the history of Hungarian folklore research, we find clever priests and learned medical doctors, who have worked on the field of ethnomedicine. But it was a rare combination, when the same person can be greeted as really an expert in three different, important field of studies: ethnography, medicine and religion. Tamás Grynaeus belongs to that exclusive club of the best scholars in all the three domains.

But he is not a skeleton-hunter, he is a vivid person, whose whole life is directed by the same principle: the close contact between soul and body, between earthy and divine health. Wishing him further a harmonious life, I refer to the famous commentary by dr. Martin Luther (*Tischreden* 493b-494a) of the words of *Psalms* 31: *In manibus tuis tempora mea, omnis vita mea, omnes dies, horae et momenta vitae meae*.

Koltay Erika

TANÍTVÁNYOK KÖSZÖNTÉSE

Kedves Tanár Úr, Kedves Tamás!

Az itt ülő hallgatói és tanítványai, valamint a távollévők nevében szeretném születésnapja alkalmából köszönteni.

Grynaeus Tamás nevével egyetemista koromban találkoztam először, amikor a népi orvoslással foglalkozó szakirodalmat kezdtem olvasni. Személyesen negyed vagy ötöd éves koromban ismertem meg, amikor népi orvoslás „speckollt” tartott a Folklór Tanszéken. Előadásait élvezettel hallgattuk. Mindig sokan voltunk, nem kellett katalógust tartani, mert a többség mindig jelen volt. Tamás azok közé a tanárok közé tartozott, akik tudásukkal ébresztettek tiszteletet a diákokban. Én is és más diáktársaim is előadásait hallgatva nemegyszer gondoltuk azt, igen, ez az, valahogy így kellene művelni a tudományt. Mindig felkészülten jött az órákra, nagy anyagot adott le, sok oldalról megközelítve, de mégis mindig belefért a másfél órába, amelyek pontosan felépített, megszerkesztett előadások voltak. Ezentúl óráinak mindig volt egy különleges atmoszférája, úgy is mondhatnám, kicsit „elvarázsolt minket”. Ez tájékozottságának, a tudomány iránti elkötelezettségének és személyiségének volt köszönhető. Tanulmányaiból is, de különösen, ha előszóban mesélte el egy-egy gyűjtési élményét, sugárzott az adatközlők és tudásukkal szembeni mérhetetlen tisztelet. Önzetlen segítőkészségét mindnyájan tapasztalhattuk, ami azután is megmaradt, amikor már befejeztük az egyetemet, s hasonló témakört kutató kollégák lettünk. Ülünk itt páran tanítványai, és azt hiszem senki sincs közöttünk, akinek szakdolgozatánál vagy egy tanulmány megírásánál is, ne segített volna, ha segítségért fordultunk hozzá. Pedig biztos nagyon sok dolga volt. Számtalanszor EEG rendelése közben szakított ránk időt, persze úgy, hogy nem a betegek látták annak kárát, hanem ő, mert például kicsit pihenhetett volna.

Kedves Tanár Úr, Kedves Tamás, tanítványai nevében szeretettel és tisztelettel köszöntjük születésnapja alkalmából. Kívánunk jó egészséget és erőt további munkájához. Köszönjük mindazt a tudást, segítséget és emberséget, amit kaptunk és tanultunk. S egy parányi tanítványi önzéssel, azt kívánjuk magunknak, Tanár Úr még sokáig tanítson bennünket!

Koltay, Erika

Words of congratulations to Tamás Grynaeus

The author is greeting the celebrated Mr. Tamás Grynaeus on behalf of the students. She underlines the interdisciplinary erudition of his lessons, his wide range interest and helpful support which he regularly gives to the students.

KOZMA-DAMJÁN NAPJÁRA SZÜLETETT

Szent Kozma és Damján arab származású Ciliciában élő orvosok a Diocletianus féle keresztényüldözés éveiben tettek hitvallást kereszténységük mellett. Sok kínzás után 303. szeptember 27-én virradt rájuk az ókeresztény szóhasználat szerinti *natalitia*, azaz mennyei születésnap. Illyés András sommásan jegyzi meg „az Anyaszentegyház az ő innepeket szenteli Szent Mihály havának 27. napján, mivel azon a napon szenvedtek mártíromságot”.¹ Közel másfélezer éven át a római liturgiában e napon ünnepelték őket, míg a vatikáni kiadású *Calendarium Romanum* 1965-ben az előtte levő napra, szeptember 26-ra tette emléknapjukat. E napon született a magyar orvostörténet és népi orvoslás kiváló kutatója, Grynaeus Tamás, akit a szent gyógyítókra emlékezve köszöntünk.

Kultuszuk Keletről került Nyugatra, amikor I. Justinianus császár halálos betegségéből felgyógyulva tiszteletükre Konstantinápolyban templomot emeltetett. Rómában Symmachus pápa a VI. század elején először egy oratóriumot építtetett számukra, majd bevezette nevüket a római mise-kánonba, ahol a mai napig szerepelnek. A Mindenszentek litániájában hosszú évszázadokig együtt csendült fel nevük. Évente Nagyböjt harmadik hetének csütörtökjén, amikor a hivatalos ún. stációs istentiszteletet római bazilikájukban tartották, a napi miseszöveg három könyörgésében Kozma és Damján közbenjárását kérték. Tiszteletük akkor érte el csúcspontját, amikor III. Félix pápa 526-ban a Forum Romanum közelében díszes templomot emeltetett nekik. Itt különösen a helynek van jelentősége, ugyanis gyógyító istenségeket (Eszkulaposz, Apolló) tiszteltek és számos orvosnak itt volt a lakása. Azok közül is a híres görög származású Claudius Galenus a legjelentősebb, aki először a gladiátorok sebésze, majd a császár udvari orvosa lett. Ezt a pogány hagyományt keresztelte meg Félix pápa, amikor a keresztény orvos-vértanúknak dedikált itt templomot.² A VI. századi apszis-mozaikon Szent Péter és Pál apostolok, mint Róma házigazdái az Utolsó nap hajnalán a pirkadat aranyaló felhőin eljövendő Krisztusnak mutatják be a két szíriai orvost, akik közül az egyik kezében orvosi műszertáska látható.

Hazai tiszteletük értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a felsorolt római adatokat, ugyanis a magyar középkorban kimutatható bizánci hatások mellett a római liturgia is erőteljesen érvényesült különösen a művészet területén. Itt csupán néhány, de jelentős műtárgyra utalnék, melyek közjogi jelenlétükkel e tiszteletet Szent István király korától kezdve elmélyítették. Az első szent uralkodó házaspár ajándékaként a fehérvári Boldogasszony bazilikának felajánlott miseruhán, majd koronázó paláston, Szent Kozma és Damján aranyhímnésű alakja is látható a „szentek egyességét” megjelenítő, s a római mise-kánon vértanúit idéző szentek sorában. A magyar Szent Korona miniatűr zománcképei között ismét mindkettőjüket megtaláljuk, hogy őrizték közbenjárásukkal az uralkodó egészségét. III. Endre házioltárkájának apró pergamen festményei között is látjuk őket, de említhetnénk a falképek, illetőleg a szárnyas oltárokat díszítő táblaképek és szobrok egész sorát.³ A csarodai templom falképén még az Árpád-korba gyökerező hazai kultuszuk tükröződik.

¹ Illyés 1743. 317.

² Dr. Tóth 1988. 195-196.

³ Bálint 1977. II. 303-304.

(1. kép) A művészi alkotásokat nyilván templom-patrocíniumaik inspirálták, amelyek a középkori Magyarországon a negyvenet is meghaladták.⁴

Különlegesség a kassai patikárius, Czottnann Bertalan és neje votív képe a város Szent Erzsébet dómjában, amelyen mint Jesse-fáján a gyógyító szentek foglalnak helyet. A fogadalomtevők mögött, a szent törzs jobb és bal oldalán a pátrónus testvérpár: Kozma és Damján.

A török uralom alól főlzabadult országban ünneplésük inkább csak a tiszteletükre szentelt templomok búcsúnapjára korlátozódott, bár a Pázmány Péter Egyetem orvosi kara minden évben szeptember 27-én a pesti Egyetemi templomban Szent Kozma és Damján misén vett részt.⁵ Pozsony közelében Hidegkúton (Dúbravka) a nevükre szentelt templomban a gyertyát tartó Szűz Mária máig látható kegyképét Szent Kozma és Damján főoltárán tisztelik.⁶ Szinte komikusan hat az egy évszázaddal ezelőtt megjelent Szentek élete felsorolásában, hogy az orvosok és patikusok mellett a jeles szentek még kiket oltalmaztak: „Az orvosok, kötszerszövő, fogorvosok, gyógyszerészek, szülésznők, borbélyok, fűszerárosok, viaszöntők, cukrászok, zsebárusok, műárosok védőszentjei.”⁷

Barokk-kori tiszteletük is valójában az Isteni Üdvöztőre, mint az egész világ gyógyító orvosára irányul. A szoteriológiának ezt a mély gondolatát feliratokkal értelmezi a prágai Károly-híd elegáns kőszobrai között Jan Oldřich Mayer monumentális kompozíciója 1709-ből. Ennél a típusnál a Salvator Mundi a salus-szóból ered, elsődleges jelentése szerint Medicus Orbis, a bűntől beteg világnak egészséget adó Orvosa.⁸ (3. kép)

A soproni Patikamúzeum két barokk festménye jellegzetes orvosi, illetve patikusi tevékenységük közben mutatja őket.⁹ A híres kőszegi patika 1740 körüli ovális festménye, fejkön karakterisztikus orvosi kalappal, Paul Troger akkortájt készült, közkézen forgó remek rézkarcáról a szent testvérpár képmását örökíti meg.¹⁰ (4. kép) Magán az igényes grafikai lapon a „szent ingyenorvosokat” a legkülönbözőbb nyomorékok és betegek veszik körül, mégis az ágyban fekvő, kire a nehéz drapéria-függöny barokk baldachinként borul, felidézi a quattrocentóban többször is megfestett jelenetet, melyen Félix pápa diakónusán a már megdicsőült vértanú doktorok lábátültetést végeznek.¹¹ (2. kép) Troger rézkarcán a testvérpár, akik a hagyomány szerint ikrek voltak, de testvériségüket a vérszerinti kötelék fölé szakmai elkötelezettségük és tanúságtételük emelte, a mozgalmas kompozíció befejezéséként számukra egy-egy gyermekangyal a megvesztegethetetlen bátor hitvallás pálmáját s az ingyen (anargyroi) orvosok arany korona jutalmát tartják, hogy e mennyei elismerésben hosszú századok múltán legyen része az ő követőiknek is.

Irodalom

ASCHENBRENNER, Wanda - SCHWEIGHOFER, Gregor

1952 Paul Troger Leben und Werk. Verlag St. Peter, Salzburg.

BÁLINT Sándor

1977 Ünnepi kalendárium I-II. Szent István Társulat, Budapest.

⁴ Mező 1996. 40.

⁵ Bálint 1977. II. 303.

⁶ Szilárdy 1994. 139.

⁷ Dedek Crescens 1900. 234.

⁸ Szilárdy 1986. 71. 11. jegyzet

⁹ Vida 1994. 61-62.

¹⁰ Aschenbrenner - Schweighofer 1965. 294., Krapf 1995. 408.

¹¹ Kaftal 1952. 295-296, 341-342.

DEDEK CRESCENS Lajos

1900 Szentek élete II. Budapest.

ILLYÉS András

1743 Keresztyéni életnek példája avagy tüköre az az: a szentek élete... Nagy-Szombatban.

KAFTAL, George

1952 Iconography of the Saints in Tuscan Painting. Sansoni, Florence.

KRAPF, Michael

1995 Paul Troger: „Er ätzte auch zuweilen malerisch in Kupfer.“ Zum Stellenwert seiner Druckgraphik. Barockberichte 11/12. 402-409.

MEZŐ András

1996 A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század). Budapest.

SZILÁRDFY Zoltán

1986 Carel van Savoly váci képének ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő XXXV. 1-2. szám 68-71.

1994 A pozsonyi Mária-tisztelet régi emlékei. Jel VI. évf. 5. szám 136-139.

DR. TÓTH K. János

1988 Római virágszedés. Bécs.

VIDA Mária

1994 Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Budapest.

Szilárdfy, Zoltán

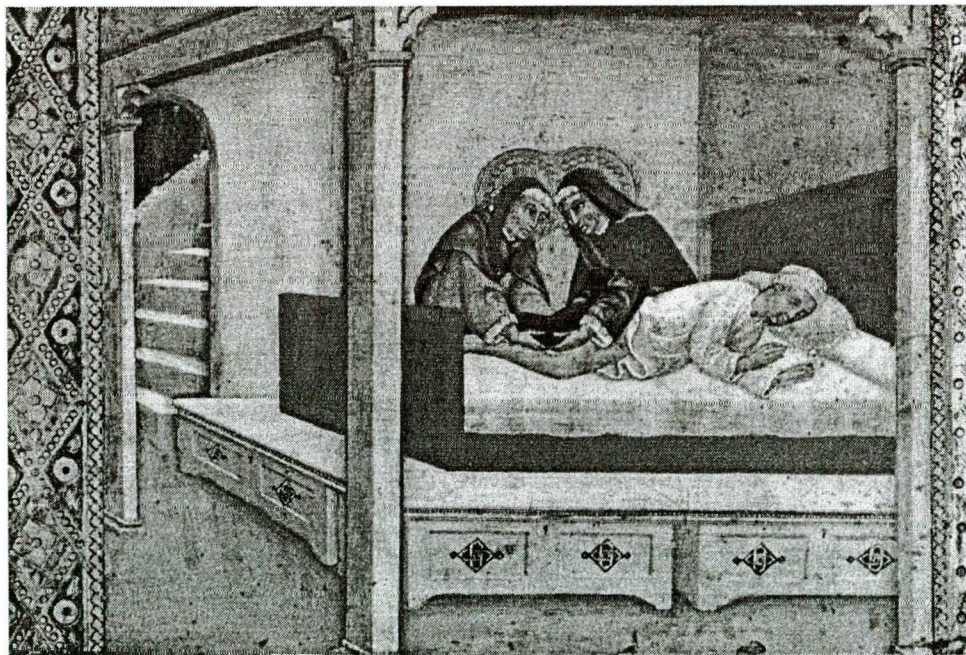
He was born on the day of St. Cosma and Damian

The article briefly summerisies the iconography and the history of veneration of the two physisian saints. Their cult origins from the East and during the centuries of the Middle Ages it spread into the West and became popular in Hungary, too. They belong to the so called helping saints. Their figures accur in Hungary on medieval wall paintings, altar and votive pictures.

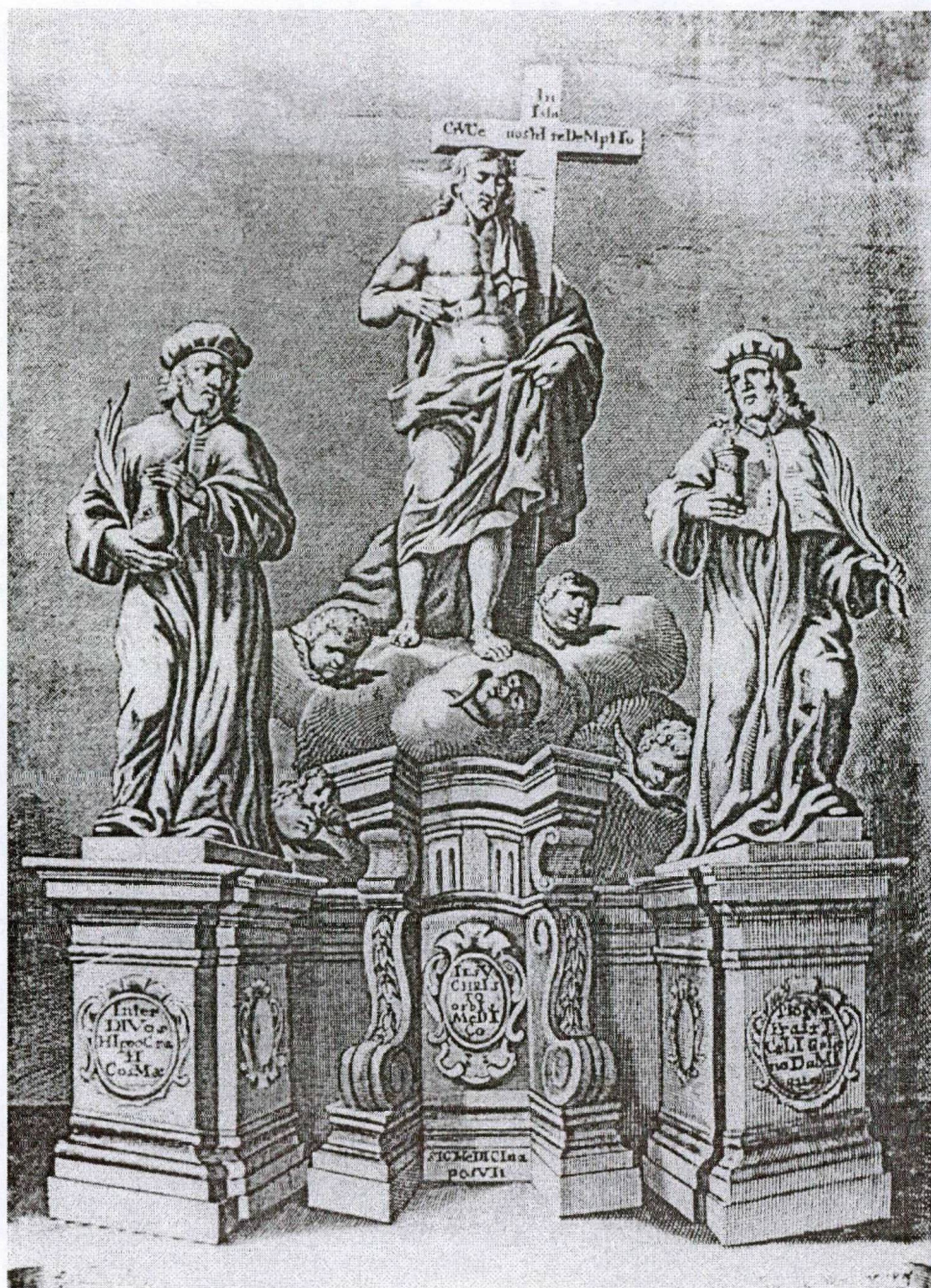
The congratulated colleague, Tamás Grynaeus was born on the day of these two saints. He offered his whole life for researching of the folk medicine practice.

1. kép Ismeretlen festő: Szent Kozma és Damján attributumokkal.
XIII. századi freskó Csarodán, a református templomban

2. kép Sano di Pietro (1406-1481): Szent Kozma és Damján lábátültetési műtétet végez.
Táblakép, Siena, Pinacoteca Nazionale

3. kép Karel Antonin Kulich (1654–1713) – Augustin Neuräutter (1697–1749):
 Az Üdvözítő mint a Világ Orvosa Szent Kozma és Damján társaságában. Rézmetszet.
 Főpátsági Gyűjtemények Meiszettár D. 15., Pannonhalma

4. kép Paul Troger (1698-1762): Szent Kozma és Damján betegek körében.
Rézkarc Szilárdfy Zoltán gyűjteményében

TÖRTÉNETI ADATOK ÉS FORRÁSOK

AZ ORVOSI HELYIRATOK MINT A KUTATÁS FORRÁSAI

A interdiszciplinaritás ma már természetes kíváncsi a kutatómunkát végző szakemberek számára. Néhány évszázaddal ezelőtt majd minden tudós magáénak mondhatta ezt a szemléletet, de különösen az orvosok vették ezt igen komolyan. A XVIII. században, a modern orvostudomány megszületésének időszakában, amikor az ember teste, a betegség és egészség fogalma megváltozott, többféle és több irányból gyűjtött ismerettel keresték az összefüggéseket. A természettudomány és a társadalomtudomány művelése egymás mellé került, egymást kiegészítette. Úgy vélték, hogy a betegségek mögött a természeti események összességének komplexuma áll, így a külvilág és a természetföldrajzi adottságok megismerése közelebb vihet a járványok lényegi vonásainak feltérképezéséhez. Másrészt a történetiség és a társadalmi tér hálójában is megfoghatóvá vált a betegség, így megkerülhetetlenné vált egy-egy város, járás, megye történeti, társadalmi megismerése.¹ Ennek a szemléletnek a terméke az orvosi topográfia műfaja is, amelyet igazán határterületnek tarthatunk, mivel anyagát a természettudomány területéről származó ismeretek és a társadalomtudományhoz tartozó kutatások tették teljessé.

A XVIII. századra Magyarországon is általánossá vált az az orvosi vélemény és szemlélet, amely szerint a természeti környezet, az éghajlat, a vizek minősége, az életmód, a gazdálkodás, a hiedelmek és szokások, a helyi gyógyítók és gyakorlatuk, a felhasznált szereik, a nevelés és az erkölcsi állapot, a szenvedélyek határozzák meg az adott közösség egészségügyi helyzetét, demográfiai viszonyait, így azok megismerése nélkül nem lehet a betegségek körét körülírni, eredményesen gyógyítani, és felvenni a harcot például a balvélekedésnek, kuruzslásnak minősített gyakorlattal szemben. A hazai orvosok is Hippokratész *A levegőről, a vizekről és a vidékekről* írt könyvét tekintették kiindulási alapnak.² Így az orvosi helyíratot készítő orvosoknak ki kellett bővíteniük addigi ismereteiket, az orvosi tényeken és gyógyítási gyakorlaton túl olyan kutatásokat, adatgyűjtéseket kellett végezniük, amelyek nem tartoztak korábbi munkájukhoz, esetleg érdeklődési körükhöz sem. Ez igaz még akkor is, ha elsősorban egy adott város, megye vagy régió egészségügyi helyzetét, járványügyét leginkább meghatáro-

¹ Foucault 2000. 125-128.

² „Aki a gyógyítás művészetéről alapos ismeretekre kíván szert tenni, annak a következőkre kell figyelni. Elsősorban az évszakok különbözőségére és azok kihatására, mert mindegyike más és más és változékonysága igen gyakori. Figyelemmel kell lenni a szelekre is, éppúgy a melegre, mint a hidegre, különösen az általában uralkodó és nem utolsósorban a vidékre jellemzőkre. Továbbá vizsgálni kell a vizek hatásos tulajdonságait, mert amennyire fű és sűlya egymástól eltérő, annyira megvan minden víznek a maga sajátos tulajdonsága. Ha idegen városba megyünk, meg kell vizsgálni annak fekvését, hogy milyen szeleknek és napfelkeltének mennyire van kitéve. Mert nem azonos befolyású, hogyha északnak vagy délnek, napfelkeltének vagy napnyugtának fekszik. Ezek után hasonlóképpen figyelmesen és gondosan kell vizsgálni a vizet, hogy a mocsaras, vagy lágy víz, vagy kemény, magasan fekszik vagy szabadon, vagy sziklás talaj forrású, vagy sós és főzésre nem alkalmas (főzés ellenére sem élvezhető). Továbbá meg kell vizsgálni a földréteget, hogy az kopár-e, és vízben szegény vagy fűvel teleültetett, fekvése alacsony, vagy bűzös meleg, vagy magasan, szabadon és hűvös helyen fekszik. Továbbá meg kell figyelni a népek életkörülményeit, miben találnak különösképpen élvezetet, hogy italosak-e, esznek-e sokat, szeretik-e a dologtalanságot, vagy inkább a tornákban és a nehéz munkában találnak örömet és ennek ellenére sem nagy evők, sem nagy ivók. Mindezt megfontolás tárgyává kell tenni. Ha valaki ezekről a viszonyokról, azok mindegyikéről, de legalább a legtöbbjéről bizonyos ismeretekre szert tesz, és amikor az ismeretlen városban érkezik, nem maradhatnak előtte titokban sem az epidémias, sem az endémias betegségek, mert sem nem ingadozik, sem pedig nem téved azok gyógyításában....” Fordította Sattler Jenő. In: SATTLER 1964. 9-10.

zónak vélt körülmények és adottságok számbavételére törekedtek. Ugyanakkor éppen a francia és német mintát követve sok esetben a történeti, statisztikai, demográfiai, népismereti adatok összegyűjtését is e munka szerves részének tekintették.

Az orvosi topográfiák tematikai előzményének tekinthetjük az elsősorban a járványügy figyelemmel kísérése és megelőzése szempontjából összeállított megyei főorvosi jelentéseket is. Készítésüket helytartótanácsi rendelet és útmutatás alapján *munkahelyi kötelességként* kellett elkészíteniük a hatósági orvosoknak, amit jól-rosszul, hangsúlyozottan a megadott hivatali szempontok alapján állítottak össze havi, majd negyedévi, később évi bontásban.

Ezzel szemben az orvosi helyirat más szemléletű volt, és más célból született. Magyarországon nem volt hivatali kötelességük a megyei orvosoknak topográfiát készíteni. Minden esetben önkéntes elhatározás, anyagi támogatás és külön fizetség nélküli több évi kutatómunka, sokszor komoly történeti forrásfeltárás állt egy-egy orvosi topográfia mögött. Ezek készítése a mindennapi orvosi gyakorlatból való kilépést, más tudományágakban való szellemi kalandozást, interdiszciplináris kutatást, ugyanakkor a külföldi, elsősorban a francia, olasz, német és osztrák szaktudomány fejlődésének számon tartását, adott esetben követését is jelentette. Munkájuk mellett – gyakran egy vármegyére 1-2 orvos jutott – kevesen vállalkoztak a topográfiához szükséges előkészületekre, történeti, művelődéstörténeti kutatásokra, több évre menő statisztikai, demográfiai táblázatok készítésére, anyakönyvek átlapozására stb.

A XVIII. századi Európában sok, Magyarországon néhány orvos írt orvosi topográfiát, amelynek elsődleges célja tehát a hatékonyabb, eredményesebb gyakorlati orvosi munka segítése volt, és nem utolsósorban az orvosi presztízs emelése azzal, hogy a betegség, a járványok gyógyításának mindennapi rutinját kitágították, és a társadalmi összefüggések rendszerébe emelték. A XVIII. század második felétől az orvostudomány fejlődése és a központosító, ellenőrző állam igénye esett egybe a közegészségügyet javítani szándékozó tevékenységekben, amikor az orvosok a tapasztalati tudást kiegészítették társadalomtudományi ismeretekkel és elemzésekkel. Nálunk ezek eredménye csak a XIX. században jelenik meg észrevehetően.

A Magyarországon is a XVIII. század második felétől megjelenő orvosi topográfiákat még nem tártá fel mélységében az orvostörténet, de például a néprajztudomány sem aknáztta ki e művekben rejlő történeti-néprajzi forráslehetőségeket. A néprajzi tudománytörténeti munkákban megemlíti ugyan az orvosi helyleírásokat márcsak azért is, mert magyarországi megjelenésük egybeesett a XVIII. század második felétől nemzeti műveltségünk iránt megéledt érdeklődéssel, és a hazai tudományos életünk fellendülésének igényével. Mivel az orvosi helyiratokat a tudományos igényű orvosi irodalom kialakulásának fontos dokumentumaiként tartják számon, a néprajzi kutatások nem fordítottak kellő figyelmet ezekre a munkákra. Ezzel magyarázható, hogy a néprajztudomány számára is csak kevésbé ismert forrásértékük. Ezt támasztja alá Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című kötete is, amelyben az országleírások és statisztikák mellett meg sem említi az orvosi topográfiáknak a néprajztudomány szempontjából fontos jelentőségét.³ Paládi-Kovács Attila *A magyar tájak néprajzi felfedezői* című válogatásának bevezetőjében is csak egy fél mondatral utal arra, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseire szerkesztett könyvek *is serkentették a honismereti kutatást*.⁴ Ezt illusztrálják Hölbling Miksa és Haas Mihály műveinek kötetében bemutatott részletei.⁵

Gémes Balázs 1979-ben a népi orvoslás kutatásával kapcsolatban megemlítette ugyan, és részben idézte Bugát Pál az Orvosi Tárból 1838-ban megjelent felhívásának egyik részletét,

³ Kósa 1989. 32-37.

⁴ Paládi-Kovács 1985. 18.

⁵ Paládi-Kovács 1985. 85-100., 101-115.

majd Rosemann és Stáhly orvosok hozzászólását, amelyben orvosi helyírajzok készítésére buzdították a kollegáikat.⁶ De Gémes Balázs akkor úgy látta, hogy a felhívás eredménytelen volt, ezért sajnálattal megjegyezte: *Kár, hogy ezek a felhívások szinte visszhang nélkül maradtak.*⁷

Az alábbiakban arra szeretném felhívni a figyelmet a teljesség igénye nélkül, hogy Magyarországon számos orvosi helyírat készült, érdemes velük foglalkozni, mivel a néprajztudomány számára is rendkívül fontos forrásértékük van.⁸

A magyarországi orvosi topográfiákat megjelenési helyük és formájuk szerint három nagyobb csoportba sorolhatjuk. Időrendben először az önálló könyvként megjelent munkákat kell megemlíteni, másodsorban a folyóiratokban (folytatásban is) közölt munkákat, harmadikként pedig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek alkalmából, tiszteletére készített orvosi topográfiákat, amelyek részben a *Munkálatokban* és az emlékkönyvekben szerepelnek önálló tanulmányként, de külön kötetben is kiadhatták őket.

Megjelenési idejük szerint is két nagyobb korszakra bonthatjuk a magyarországi orvosi topográfiákat. Az első időszak a XVIII. század második felére esik, amikor a hazai munkák külföldi orvosi topográfiák hatására készültek, átvéve azok célkitűzéseit, módszereit és tematikáját. A második korszakot 1838-tól, a Bugát Pál-féle felhívástól számíthatjuk, amely évtizedekre elindította és meghatározta a magyarországi topográfiák célkitűzéseit, szerkezetét és tartalmát.

Nyugat-Európában a 18. század végére már számos orvosi topográfia készült. Ennek mennyiségéről némi tájékoztatást kaphatunk G. G. Ploucquet a XIX. század elején megjelent bibliográfiájából. A *Topographie Physica, medica, cfr. Aer, Morbi, Endemii* fejezet 11 sűrűn írt hasábon sorolja az e témakörhöz tartozó irodalmat.⁹ A hatalmas adatbázisban azonban nem található egyetlen magyar mű sem, annak ellenére, hogy pl. Benkő Sámuel munkáját a párizsi Királyi Akadémia 1783-ban dícséretben részesítette.¹⁰

A XVIII. századi magyarországi topográfiai irodalomról a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* 1803-ban megjelent füzetében kapunk áttekintést Karl Lübeck *Ueber die medizinische und naturhistorische Literatur von Ungern* címmel folytatásban közölt rendkívül érdekes annotált bibliográfiájában.¹¹ Lübeck célja elsősorban a számbavétel volt, másodsorban az ösztönzés olyan munkák írására az orvos-földrajz és az orvosi helyleírás témakörben, amelyek segíthetik Magyarország külföldi megismerését, reális kép kialakítását. Néhány példával, így az évszázadok óta magyar betegségnek tartott ún. *das ungarische Fieber* és a *csömör* kapcsán történeti áttekintést adott az egészségügyi tévhitek kialakulásáról, a betelepülők félelmeiről, amelyek még a XIX. század elején is meghatározták a Magyarországhoz való viszonyt.¹²

Három nagy magyarországi orvosegyéniség, Benkő Sámuel, Haidenreicher János Lajos és a brassói Johann George Hoffinger orvostopográfiai műve mellett Karl Lübeck bemutatta a *Zeitschrift*-ben Leonhard Ludwig Finke három kötetes munkáját is.¹³ A német orvos a kor tudományos igényeinek akart megfelelni a XVIII. század végén, amikor három vaskos kötetben bemutatta Európa, Ázsia, Afrika és Amerika orvosi földrajzát.¹⁴ Bevezetőjében

⁶ Gémes 1979. 20-21.

⁷ Gémes 1979. 21.

⁸ A dolgozat egésze és a magyarországi orvosi topográfiák eddig legteljesebb számbavétele PhD disszertációmban található. Kézirat, megjelenés alatt.

⁹ Ploucquet Tome IV. 1809.

¹⁰ Gortvay 1953. 172.

¹¹ Lübeck 1803.

¹² „Mit geheimer Angst kamen daher die zahlreichen deutschen Colonien, um das Land zu bevölkern, viele glaubten dem Tode entgegen zu gehen, weil ihnen das Land als ein Aufenthalt der Pest geschildert warb.” LÜBECK 1803. 3. k. 1. f. 10-14.

¹³ Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 204.

¹⁴ Finke 1-3. Bd. 1792-1795., Én csak az első kötethez jutottam hozzá a SOM könyvtárában, a második két kötetre még nem találtam rá.

maga mondta el, hogy 1780 óta gyűjtötte a különböző népek hagyományos gyógyító ismereteit, és részben útleírások, újságcikkek, kisebb részben eredeti források alapján, többszöri átdolgozással valamint kiegészítésekkel 1792-re készült el az első kötet. Hippokratészen¹⁵ kívül egyetlen egy forrását sem nevezte meg. Finke könyvét azért kellett megemlíteni, mert mintegy összegzi a nyugat-európai orvosi topográfiák addigi ismereteit, és bizonyítja e műfaj elterjedtségét és népszerűségét az orvosi szakirodalom területén, másrészt példa lehetett a későbbi magyarországi helyleírások készítői előtt, végülis Lübeck is erre szánta.

A magyarországi szakirodalom szerint az első magyar orvosi topográfiát Benkő Sámuel (1743-1824) írta 1782-ben.¹⁶ Időben megelőzte őt, igaz nem szabványos orvosi topográfiával, nem olyan alapos és mindenre kitékintő munkával Torkos Justus János (1699-1770), Pozsony város főorvosa. 1764-ben jelent meg Pozsonyban a *Bericht von der Königlichen des Königreiches Ungarn Freistadt Pressburg Lage, Wässern und Luft* című könyvecskéje, amely azonban a címet szó szerint véve első sorban a város természeti környezetéről adott tájékoztatást.¹⁷ Ez a munka a mai olvasó számára, főleg Benkő topográfiájához hasonlítva, igen egyszerű, kevésbé áttekintő, gyakran tudománytalannak tűnhet. Végülis az 59 oldalas könyvecskében sok általános elmélkedést és kevés Pozsonyra vonatkozó konkrét adatot találhatunk. Mégis fontos Torkos Justus munkája, már csak azért is, mert megpróbált orvosi topográfiát írni, megpróbált orvosi szemszögből egy helyről, egy városról képet adni, miközben tanácsokkal és intésekkel a helyes, egészséges életmódra buzdította az olvasót.

Szigorúbban véve tehát valóban Benkő Sámuel készítette az első hazai, részletes orvosi topográfiát.¹⁸ Műve megírására minden bizonnyal a németországi és a hollandiai tanulóévek alatt megismert orvosi irányzatok, áramlatok és viták hatottak, amelyet természetesen egészítettek ki bölcsészeti tanulmányai is.¹⁹ Erről a XIX. fejezetben is vall *A miskolci levegő természetéről* szólva: ... Amiként ez a három dolog: levegő, életmód és az élelem jellege országonként, városonként, vidékenként változik, ugyanúgy különböző a lakosok vérmérséklete, és némiképp a vérmérséklet változása szerint kell az orvosnak a gyógyítás módját is változtatnia ... Ezért a kiváló Baglivius²⁰ arra buzdította a vidékek egyes orvosait, írják meg környezetük történetét, beszéljenek a levegőről, a vízről és a vidékekről, azaz a folyókról, tavakról és forrásokról, a dombokról, síkságokról és hegyekről; ... Azután írjanak a lakosok szokásairól, vérmérsékletéről, a családi betegségekről és a kezelés módjáról, amellyel meggyógyítják azokat; a helybeli gyógyításról, vagyis azokról a gyógyszerekről, melyek a hazai földön találhatók;...²¹

Az eredetileg latinul írt művet 1976-ban magyarul kiadta a Herman Ottó Múzeum Szabadfalvi József tanulmányával. Ezzel a könyvvel sokat foglalkozott az utókor, mivel az Miskolc város és környékének egyik legértékesebb történeti forrása. A XXX. fejezetre tagolt könyv (hiányzik a XXVIII.) áttekintést ad a város földrajzi fekvéséről, a lakosság számáról, vallásáról,

¹⁵ „Hippocratis Buch von der Luft, dem Wasser und den Gegenden, ist das einzige mir bekannte Buch, das mit einer medicinischen Geographie einige Aehnlichkeit hat. Er redet darin von Europa und Asien; von den Sitten und Gebräuchen fremder Völker; von ihren Krankheiten, Curmethoden u. s. w. ...” In: Finke 1792. Einleitung, XXXV.

¹⁶ Szabadfalvi 1976., Réti 1979.

¹⁷ Torkos Justus 1764., Lübeck bibliográfiájában nem szerepel ez a mű.

¹⁸ Benkő 1782., 1818., Sajtó alá rendezte: Szabadfalvi József, 1976.

¹⁹ „Mivel pedig az Orvostudományok Királyi Társasága, amely XVI. Lajosnak, a legkeresztényebb királynak a védnöksége alatt Párizsban virágzik, ma is pályadíjjal jutalmazza, sőt súlyos aranyéremmel is föl szokta ékesíteni azt, aki pontosan megvizsgálja az évszázadok összetételét és elvégzi vizsgálatukat, vagy aki elkészíti a francia királyság vidékeinek történeti-orvosi helyrajzát, és mert Ti Magatok is csúnya dolognak tartjátok, hogy ha csak az új világ területeinek bizonytalan történetét emlegetjük, és annak a tartománynak és városnak a történetét pedig, amelynek életünkkel és vérünkkel tartozunk, nem nyomozzuk, nem ismerjük...” Benkő 1782. 1976. Előbeszéd, 9.

²⁰ Giorgio Baglivi (1668-1707) Rómában működő orvos a 17. századi elméleti viták mellett a gyakorlati orvostudományt állította előtérbe. A betegségek és a természet összefüggései kapcsán hangsúlyozta, hogy a bevált tapasztalatokból és nem a doktrínákból kell kiindulni. In: Birtalan: 1988. 19.

²¹ Benkő 1782., 1976. XIX. §. 37-38.,

foglalkozásáról, a letelepedésről, a piacról, az épületekről, az iskolákról, az ivóvizekről, a gazdálkodásról, a szőlőművelésről, a miskolci borok minőségéről, a borhamisítókra, a pezsgőkészítésről stb. A XIX-XXV. fejezet a meteorológiai megfigyelésekkel és statisztikákkal foglalkozik, a XXIX. és a XXX. rész Miskolc és környékének 1781-es kórtanát, valamint orvosi megfigyeléseket és feljegyzéseket tartalmaz. Természetesen minden fejezetet lehetne külön elemezni. Benkő könyvének nagysága abban is rejlik, hogy egységes, és mindvégig megőrizte az orvos szemléletét, és majd minden tényt megpróbált összefüggéseiben, általános és helyi szempontból is értékelni. Ennek hitelességét és dokumentumértékét növeli, hogy saját praxisának tapasztalatait jegyezte le 1780-1781-ből. Ezekben a feljegyzésekben olyan megfigyelések, vélemények és gyakorlati orvosi eljárások, felhasznált szerek jelennek meg, amelyek nemcsak Benkő, hanem más korabeli orvos gyakorlatáról, nem egy esetben leleményességéről is tanúskodnak. Ugyanakkor láthatja a XX. század végi olvasó, hogyan szembesül a 18. századi tanult orvos a hiedelmekkel, vagy a hagyományos gyógyító, segítő megoldásokkal, és hogyan egészítette ki ezekkel a tudomány által szentesített recepteket, eljárásokat.

Benkő művét tudós társai és az őt követő magyarországi orvostársadalom kevésbé ismerte, annak ellenére, hogy Lübeck ismertette és követésre méltó munkának tartotta.²² Ezzel magyarázható, hogy nincs folytonosság Benkő Sámuel munkája és a 19. századi hazai orvosi topográfiák között. Ez azért is érdekes még, mert az 1818-as második kiadást egy bizonyos B-h. ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1819-es kötetében.²³ Bár a recenzor elismerte Benkő topográfiájának elsőbbségét, igen keményen bírálta a latin grammatikai hiányosságai és statisztikai pontatlanságai miatt.²⁴ Talán a rosszindulatú kritika volt az oka, hogy az orvosi szakirodalom nem vette figyelembe ezt a munkát, és 20 évvel később Bugát Pál sem említette meg az orvosi topográfiák készítésére született felhívásában.

Karl Lübeck bibliográfiájában²⁵ találjuk Haidenreicher János Lajos (1747-1807) *Medicina Aradiensis* című latin nyelvű munkájának ismertetését is. Lübeck ezt a könyvet jól olvashatónak és igen érdekesnek tartotta.²⁶ Bár célja szerint orvosi topográfiának készült a mű, kevés a pontos, helyhez kötött megállapítás. Az első fejezetben a váltólázról megállapította ugyan, hogy az inkább a román népességnél gyakoribb betegség, és a magyarok, a németek és a szlávok között ritkábban fordul elő, de már a többi öt fejezetben általános képet kapunk a diétáról, a levegőről, a gyógyszerekről, a lázról és a *dyszentériáról*. Végül betegséget nem említve, 28 receptet közölt mindenféle kommentár nélkül.

Karl Lübeck listáján szerepel még egy fontos könyv, amelynek nagyon sok orvosi topográfiai vonatkozása van.²⁷ A brassói születésű Johann Georg Hoffinger (1756-1792), az első selmecbányai kamarai bányaorvos²⁸, akinek *Vermischte medicinische Schrifte* címmel 1791-ben Bécsben jelent meg munkája.²⁹ A könyv első fejezete, a *Medicinische Topographie der königl. freien Bergstadt Schemnitz in Niederhungarn* jelentősége csak Benkő Sámuel munkájához hasonlítható. Történeti, statisztikai adatokkal, pontos és szemléletes leírásokkal ad képet a korabeli gazdag és szép, ezüst és arany bányászatáról híres bányavárosról és környékéről. Nemcsak a házak számáról, építőanyagáról,³⁰ hanem a lakosság nyelvéről, szokásairól, megkülönböztető viseletéről is részletesen ír.

²² Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 205.

²³ Tudományos Gyűjtemény, 1819. I. kötet. 66-74.

²⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1819. I. k. 74.

²⁵ Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 205-206., Bugyi 1981. 219-220.

²⁶ Haidenreicher 1783.

²⁷ Lübeck 1803. 4. k. 1. f.

²⁸ Kosáry D. Hoffinger a dohányzásról és a nemesfém amalgamozásának egészségre ártalmas hatásáról írt tanulmányait említi csak. In: Kosáry 1980. 606.

²⁹ Hoffinger 1791.

³⁰ Hoffinger 1791. 11-13.

A könyv második fejezete tudománytörténeti szempontból is igen jelentős, mivel az első igen részletes magyarországi leírása egy, valamely szakmához, jelen esetben a bányászathoz köthető betegségkörnek. A *Beschreibung einer Krankheit die bei dem kais. königl. Bergvolke in Schemnitz sehr häufig vorkommt* című fejezethez felhasználta korábbi erdélyi és bánáti bányorvosi tapasztalatait is.³¹ Selmezbányai működésének hetedik évére állt össze ez az orvosi munka, amelynek szintén igen sok néprajzi vonatkozása van.

Bár Lübeck listáján nem szerepel, mégis a XVIII. századi orvos topográfiai irodalom jeles személyisége Wolff András (1741-1812), előbb nagyszombati, majd jászvásári (Iasi) főorvos. Az *Ueber einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen und besonders im Hermannstädter Bezirk* című nagyon olvasmányos, mindössze 35 oldalas könyvecske tulajdonképpen a *Siebenbürgischen Quartalschrift* kezdeményezésére született.³²

Két nagy részre tagolta könyvét. Az elsőben a város ivóvizével, a csatornákkal, és a rossz víz okozta betegségekkel foglalkozik. A második fejezet nagy részében a kuruzslókkal foglalkozik. Amit a rossz víz nem rontott el, azt elrontják a kuruzslók – kelt ki ellenük, majd Tissot és Zimmermann könyveiből vett idézetekkel jellemezte a korabeli *sarlatánokat*.³³

A tejjesség igénye nélkül, és a balneológiai munkákat teljesen elhagyva a fenti művekkel lezárhatjuk a XVIII. századot, a magyarországi orvosi topográfiák megjelenésének első korszakát. Ezután 40 évig nem született szigorúan vett orvosi helyleírás.

1831-ben kezdődik egy új korszak, amikor az első magyar orvosi szakfolyóirat, az *Orvosi Társulást* indító számában Bugát Pál kitűzte azokat a célokat, amelyeket a folyóirat a jövőben szeretne elérni. A kiadók – Bugát Pál és Toldy (Schedel) Ferenc – legfőbb célja az volt, hogy a magyar nyelvet komolyabb tanulmányok és az orvosi szaknyelv számára alkalmassá tegyék.³⁴ A nyolc pontba sorakoztatott témakörök közül a II. pont alatt a népi orvoslásra vonatkozó adatok gyűjtésére is kitért, mint a szaktudomány számára is *érdemes ismeretekre*.³⁵ A IV. pontba a tájbetegségek és járványok, az V. pontba a fürdők és gyógyvizek leírása, a VII. pontba pedig az orvosi helyrajzok készítése került, mint lehetséges témakörök a folyóirat jövőbeni tervei közé. Bugát Pál röviden útmutatót is adott e munkák készítéséhez: *VII. Orvosi helyrajzok (topographiák). A gondolkodó orvos, ki több esztendőig lakott valamely vidéket, s a természet tudományban jártas, figyelmes lévén minden külső hatalmakra, melyek a nép életbeli állapotjára (egészségére vagy betegségére) befolyanak; ebbeli fontos útmutatásokat adhat az egész orvosi közönségnek, a mennyiben az észrevételeit összehasonlítás és következtetés útján mindenütt használhatja...*³⁶

A pontos útmutató ellenére az Orvosi Társulást 1831-1833 között megjelent füzetekben nem találunk orvosi helyleírást, annál több kolerával kapcsolatos cikket, tanulmányt. Ennek oka az 1831-ben kitört kolerajárvány volt, amelynek hatása messze túlmutott az orvosi vitákon, szakmai problémákon.

1838-ban, amikor az *Orvosi Társulást* új folyamata elindult, Bugát Pál ismét előhozta az orvosi topográfiák ügyét. Három illetve egy összegző tanulmányban adott részletes útmutatót a topográfiák készítéséhez.³⁷ Ha áttekintjük a megadott szempontokat, lát-

³¹ Hoffinger 1791. 83.

³² Wolff 1793. Nem szerepel a Lübeck-féle listában. Röviden megemlíti Bugyi 1976., 1981.

³³ „Was das schlechte Wasser nicht verdirbt, verderben die Pfücher in der Arzneikunst, oder Aferärzte, die gleich einem reiffenden Strom durch alle Gassen der Stadt herum laufen, die mit ihren dummen Röpfen, abgeschriebenen Rezepten und lügenhaftem Geschwätz viel mehr Unheil in einem Staate anrichten, als eine feindliche Armee mitten im Schoss des Vaterlandes thun würde.” u. o. 11.

³⁴ „...a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközüvé tenni.” Orvosi Társulást, 1831. Vezérszó, XII.

³⁵ „Végre tudván, hogy az orvosi mesterség eredeti kép a népben támadott s csak később emeltetett-fel tudomány; úgy véljük, hogy a nép közt divatban lévő gyógyszerek és egyéb idevaló ismeretek az orvos figyelmére igen is érdemesek...” Orvosi Társulást, 1831. Vezérszó, VIII.

³⁶ Orvosi Társulást, 1831. Vezérszó, X.

³⁷ Bugát 1838. 341-344., 347-354., 363-369., 379-385.

juk, mennyire részletekbe menő, aprólékos, tudományos feltáró munkát várt el a topográfia készítésére vállalkozó orvostól. A javaslat szerint a földrajzi, a történeti dokumentumok, az egyházi sematizmusok és matrikulák adatainak számbavételéből kellett kiindulniuk, majd a helyi értelmiségiek, és a helyi véneinek tudására és tapasztalataira is felhívta a figyelmet, miből sok helyrajzi ösmeretet meríthet a kutató.³⁸ A természeti környezet számbavétele mellett külön csoportba sorolta az emberrel kapcsolatos ismeretek összegyűjtését is.³⁹ Külön felhívta a figyelmet a demográfiai és antropológiai felmérések mellett a vallási, a nyelvi adatokra és a foglalkozási, megélhetési viszonyokra, valamint a népszokásokra is. Érdemes idézni Bugát kérdéseit az ünnepekre vonatkozóan: ... A szokásokra nézve p. o. lakadalom, keresztelés, halotti tor, szüret, kukoriczafosztás, sertésölés, lakozás stb. alkalmával neki tág mező nyílik, mellyek ezek közt a helytelenek, és mellyek a helybenhagyhatók? Az ünnepekre nézve, vallyon ezek megfelelnek-e céljoknak, nem fölöslegesek, néperényrontók-e? valamint a mulatságokra nézve, mellyek és mineműek ezek, vallyon pártolják-e az egészséget avagy rontják azt?...⁴⁰ Végül pedig, mint amit csak a fentiek tükrében lehetne szemlélni, javasolja, hogy jegyezze fel az orvos, milyen helyi betegségek, járványok sújtják a lakosokat, és fürkessze ezek okait. Ehhez kapcsolva ismerje meg a helyi gyógyító eljárásokat, és véleményezze azokat.⁴¹

Bugát három folytatásban közölt útmutatójához egy függelékét is csatolt, amelyben a helyleírásokat segítő botanikai és vegytani irodalomra hívta föl az orvosok figyelmét.⁴² Ebben egyetlen egy korábbi magyar orvosi topográfiát sem nevezett meg, noha ismernie kellett legalább Benkő Sámuel munkáját.

1838-tól számíthatjuk tehát a magyarországi orvosi topográfiák megjelenésének második korszakát. Bugát Pál az Orvosi Társban megjelent felhívása után több irányból vizsgálhatjuk az orvosi topográfiák fejlődését. Részben saját kezdeményezésre, esetleg külföldi hatásra, vagy egyetemi ösztönzésre készült önálló kötetek oldaláról, másrészt, és ez az irány igen jelentős, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseire megjelent dolgozatok vagy könyvek oldaláról. Minden bizonnyal ezek hatására, ezekre reflektálva, de tőlük függetlenül jelentek meg a folyóiratokban is orvosi helyrajzok, amelyek szintén kitégítik a kört.

Az orvosi topográfiák második korszakának szempontjából fontos még, hogy Bugát felhívása után évekig újra- és újra előkerült ez a kérdés különböző formában. Sőt egy idő után a megyei orvos feladataival kapcsolatban már kötelességek között is szerepelt az orvosi helyrajz készítése. Erről Herman János Baranya megye főorvosa írt a *Megyei orvosi eljárás* című munkájában.⁴³ Herman János ismerte az addig elkészült munkákat, ezért tartotta fontosnak, hogy minden megyéről készüljenek ilyen összeállítások: ... tisztében a megyei főorvos folyamatosan csak úgy járhat el, ha a megyét bővebben ismeri, mire elődei által készített topographia vezet, – mellynek nem létében a tiszt főorvos első kötelessége ezt azonnal munkába venni....⁴⁴ A Bugát-féle útmutató pontokat ő is felsorolta, illetve kiegészítette némileg.⁴⁵

³⁸ Bugát 1838. 342-344.

³⁹ „Az ember nemcsak magával és embertársaival, hanem istenével és az egész természettel sokszoros viszonyban állván, a helybúvárnak helyrajzához sokféle anyagot nyújt.” In: Bugát 1838. 366.

⁴⁰ Bugát 1838. 367.

⁴¹ „Alig lévén valamely vidék, hol népszerű orvoságok divatban nem volnának, az orvos ezekre figyelmez, illendőleg méltányolja azok czélszerűségét vagy czélszerűtlenségét kifejti.” In: Bugát 1838. 369.

⁴² Bugát 1838. 379-385.

⁴³ Herman 1845.

⁴⁴ Herman 1845. 11-12.

⁴⁵ 3/a. „Különösen van-e jó szántó- vagy tégla, korszó, fazék, pipu és cserép edény égetésére való föld?” Herman 1845. 12.

Tehát Bugát Pál elindított folyamat szépen kibontakozott és kiteljesedett, különösen az 1840-ben megindított *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek* (1841-1933) (1848-1863 között nem tarthatták meg a rendezvényeket) hatására. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy 1840-től hosszú évtizedeken át a magyarországi tudományos (természet- és társadalomtudomány) élet legfontosabb színtere, gyakran az egyetlen fóruma volt.⁴⁶ A magyarországi szervezetre mind felépítésében, témaköreiben, mind kiadványai szempontjából minden bizonnyal a *Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte* tevékenysége hatott közvetlen előzményként és mintaként.⁴⁷ Már a felhívásban is elhangzott, hogy hasonlóan a német szervezethez, az évenkénti vándorgyűléseket az ország más-más vidékein, városaiban szervezzék meg, mintegy lehetőséget teremtve az országismeretre, a kapcsolatteremtésre. Három nagy – orvosi, természettudományi és 1865-től társadalomtudományi – szakosztályt hoztak létre, és az előadásokat is ezek szerint osztották be. A vándorgyűlésekhez kapcsolódik egy rendkívül értékes, néprajzi szempontból csak esetlegesen ismert irodalmi tevékenység – cikkek, tanulmányok, önálló könyvek, amelyek részben a gyűlésekre készült *Munkálatokban*, a *Napi Közönyökben*, az önálló pályamunkákban vagy emlékkönyvként jelentek meg. Ezek a kiadványok részévé váltak a reformkori nagy vármegyei vagy kisebb tájak történeti monográfiáinak, megalapozták vagy éppen kiegészítették, de mindenképpen ösztönözték a hely- és népismereti gyűjtéseket és leírásokat. Hatalmas anyagról van szó, hiszen például a vándorgyűlésekre 1841-1890 között 73 önálló könyvet adtak ki, amelyből 21 megyei vagy városi helyrajzi munka, 11 fürdőleírás, míg a *Munkálatok* 24 kötetében (1841-1888) 11 nagy témakörben több száz tanulmányt találhatunk, amelyben 82 közegészségügyi (köztük számos helyleírás, topográfia) és 49 balneológiai írás van.⁴⁸

Hamburgban 1830-ban rendezték meg a német orvosok és természetvizsgálók IX. gyűlését, és itt jelent meg először egy emlékkönyv *Hamburg in naturhistorischer und medicinischer Beziehung. Zum Andenken an die Versammlung der deutschen Naturforscher und Aerzte* címmel. Ettől kezdve minden rendezvény színhelyén hasonló emlékkönyvet készítettek a helyi egyesületek tagjai, amit a résztvevőknek szétosztottak. Így a német vándorgyűlések egyik fontos szakirodalmi eredménye az orvosi topográfiák megjelenése volt.⁴⁹ Ezt a gyakorlatot is átvették a magyarországi szervezők és résztvevők. Chyzer Kornél a vándorgyűlések történetével kapcsolatban megjegyezte, hogy már az alakuló ülésen felmerült az igény orvosi topográfiák készítésére.⁵⁰ Valóban már az első nagygyűlés munkálataiban Eckstein Frigyes (1803-1859) indítványt tett *Magyarország orvosi helyrajzá*nak kidolgozására.⁵¹ Bár semmi újat nem tudott hozzátenni az eddigiekhöz, mégis fontos, mert ismét felvetette ezt a kérdést, így mások is hozzászólhattak a javaslatához. Így Zomborcsévcics Vince, Szabadka szabad királyi város orvosa szerint az orvosi helyleírás iránytű lehet számukra, hiánya pedig a gyógyító munka eredményességét veszélyezteti.⁵² Ugyanis az orvos *vezérkönyve* hiányában olyan *fegyverekkel* kezd vitézkedni, melyek a tanított általánosságban jók ugyan, és a melyek azon helyviszonyokban vagy éppen rosszak, vagy legalább nem a legjobbak.⁵³

⁴⁶ Bene Ferenc, az orvosi kar elnöke javasolta a dékáni gyűlésen 1840. július 25-én, hogy a vándorgyűléseket évente szervezzék meg. In: Orvosi Tár, 1840. II. k. 185-192., 202-206., Chyzer 1890.1., Gortvay 1953. 91-92.

⁴⁷ Siefert 1972. 171-183.

⁴⁸ Chyzer 1890. 10 -14., 146-173., Szőkevalyi-Nagy 1933-ig mintegy másfél ezer előadással számol. In: Szőkevalyi-Nagy 1969. 51.

⁴⁹ Siefert 1972. 174.

⁵⁰ „Magyarország orvosi helyrajzá

⁵¹ „Mintán hazánk több vidékeiből gyűltünk itt együvé, legjobb alkalmunk volna Magyarország orvosi helyrajzá

⁵² Zomborcsévcics V. 1841. 54.

⁵³ „Valóban! ki honunk földabroszára csak egy futó pillanatot vet, innen is gyaníthatja azon számnélküli sajátságokat, melyekkel hazánk egyes részei bírnak. ... Ég, föld, levegő, víz mennyi különbséget mutat: s hozzája ezen tarka vegyületű népfaj eredetének, foglalkozásának, életmódjának, vérmérsékjének különsegeivel, s a mind ezektől függő kórállomány többé kevesebb állandó sajátságai

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései tehát megalakulásuk óta napirenden tartották az orvosi helyleírások ügyét beleértve – és gyakran hangsúlyosabbnak tartva az ásvány- és gyógyvizek valamint a fürdők leírását, vegyelemzését. Igazán csak a Temesvárott tartott IV. nagygyűlés Munkálataiban jelent meg először szigorú értelemben vett orvosi topográfiai írás. A rendező város, Temesvár határozta meg az egész kötet témakörét, mivel minden tanulmány a bánsági viszonyokkal foglalkozott. Köztük jelent meg Deutsch József (), Temes megye főorvosának tanulmánya *A bánsági föld s nép viszonyainak rövid vázlata statisztikai s biostatistikai tekintetben* címmel.⁵⁴ Rövid volta ellenére nagyon érdekes a cikk, mivel a Bánságban uralkodó, főleg a katonaságot és a felnőtteket sújtó igen magas halálozással és annak okaival foglalkozik.

1845-ben Kolozsvárott tartották az V. nagygyűlést, amelynek tiszteletére Szőcs József és Brassai Sámuel kiadásában megjelent Munkálatokban több tanulmány foglalkozott az ásványokkal, a gyógyvizekkel orvosi és vegytani szempontból. Mellettük olvashatjuk Pataki Dániel (1804-1871) *A bujakórnak a vidéken uralkodása s ennek lehető kiirtása* címmel rövid, de igen tartalmas cikkét, amelynek számos néprajzi vonatkozása van. Pataki volt az utolsó erdélyi országos főorvos. Legfőbb céljának a szegények segítését és gyámolítását tekintette, ezért ingyen gyógyított, s míg magánvagyonából tellett, ingyen adta a gyógyszereket is. Amikor már nem volt erre módja, gyűjtéseket szervezett a gyógyszerárak fedezetére. Nevét sokáig alapítványa is őrízte.⁵⁵ A hosszú évtizedek alatt alaposan megismerte az erdélyi közviszonyokat, ezért például a bujakórral kapcsolatban tett megállapításait általános érvényűnek vehetjük. Így például, amikor ennek a betegségnek az okait számba vette, első sorban a falusi nép szabadabb erkölcsét, tudatlanságát, elmaradott és rendetlen életmódját és ezzel összefüggésben a szegénységet és az orvoshiányt nevezte meg.⁵⁶

Még Kolozsvárott döntött el, hogy a következő vándorgyűlés színhelye Pécs lesz, és egyúttal azt is elhatározták, hogy addigra elkészítik Baranya vármegye és Pécs történeti és orvosi helyiratát. Ennek szerkesztésével Haas Mihály (1810-1866), pécsi hittudományi tanítót bízták meg, egyúttal körlevélben felkérték a megyei papokat és lelkészeket, hogy adataikkal segítsék a munkát. A pécsi nagygyűlés szakirodalmi tevékenysége nagyon gazdag volt. Nemcsak a *Munkálatokban* jelent meg több néprajzilag is figyelemre méltó tanulmány,⁵⁷ hanem két önálló kötetet is átadhattak a résztvevőknek.

Haas Mihály összeállításában jelent meg a *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*, amelyet 1845-ben a Pécsen összegyűlt résztvevőknek nyújtottak át.⁵⁸ A könyv része a reformkori történeti megyei monográfiáknak, orvosi helyirati részei azonban nincsenek. Ennek az önálló kötetnek elkészítését a vándorgyűlés alkalmára Hölbling Miksa (1811-1901), vármegyei főorvos vállalta.⁵⁹ Bár a *Munkálatokban* is jelentkezett egy rövid tanulmánnyal a megyéről, de ebben a megye földrajzi, éghajlati, állat- és növénytani bemutatása után a szerb, a német és a magyar népesség hagyományos gazdálkodásáról, életmódjáról és műveltségéről is adott egy átfogó művelődéstörténeti, néprajzi képet. Ezzel Hölbling könyve a legismertebb a XIX. századi orvosi topográfiák közül, a néprajzkutatás számára is nélkülözhetetlen forrás. Hölblinget tematikája és szemlélete a XVIII. század végi nagy elődökhöz – Benkőhöz, Hoffingerhez, Wolffhoz – kapcsolja. Ő az egyik utolsó az orvosi topográfiák

⁵⁴ Deutsch 1844., megemlíti Spielman 1977. 288.

⁵⁵ Szinnyei X. k. 1905. 479-481.

⁵⁶ „... mert a pór nép közt van különösen ezen kórnak ereje, itt ront főképp a ragály kicsinyt és nagyot, gyermekeket, ifjút, vénét, itt van hál a segedelem a legnehezebb, az orvos szernek meg nem szerethetéseért, az ápolás, kórházak nem léteért, bizodalom, értelmesség hiányáért, sok babona, vén asszonyi cura, füstölések, részeskedés s nehezebb munka hozzájárulásával.” Pataki 1845. 176-179.

⁵⁷ Hölbling 1846. 77-81., Palkovics 1846. 175-187., Horn 1846. 156-160.

⁵⁸ Haas 1845.

⁵⁹ Hölbling 1845.

írói közül, aki komplex módon, összefüggéseiben gondolkodott az adott terület, megye, kisebb tájak közösségeinek kultúrájáról, és az ebből levezethető egészségügyi állapotról.

A pécsi vándorgyűlés előadásából szerkesztett *Munkálatokban* jelent meg Patkovich József (1784-1854), Pécs főorvosának a dolgozata is *Szabad királyi Pécs városának orvos-statisticai helyirata* címmel.⁶⁰ Még édesapja, aki szintén orvos volt, kezdte el a 18. század végétől Pécs éghajlatának megfigyelését és írásban, táblázatokban való rögzítését, amit ő tovább folytatott. Ez a több, mint fél századot átfogó tevékenység és a Harkány gyógyfürdő érdekében tett lépései tették ismertté nevét kortársai között. Az orvosi helyirata is éppen ezért elsősorban meteorológiai feljegyzések-ből, jól megszerkesztett táblázatokból és a harkányi gyógyvíz ismertetéséből áll.

A következő vándorgyűlést Kassán és Eperjesen tartották 1846. augusztus 10-16. között. A Halász Géza szerkesztésében megjelent *Munkálatokban* is van orvosi helyrajz-jellegű írás. Weitzenbreyer Frigyes *Kassa Orvosi s néprajzi tekintetben* című rövid dolgozata sorolható ide.⁶¹ Ebben a pokolvar és a váltóláz, mint leggyakoribb betegség megemlítése mellett, érdekes Madva Ferenc laikus gyógyító és a domokos szerzetesek megemlítése is, mint akik valamilyen formában hatottak a nép egészségi állapotára. A rudnói Madva Ferenchez, a gyógyításairól híres katolikus plébánoshoz messze vidékekről jártak a gyógyulni vágyók. Országos hírnévre tett szert, ráadásul Nyitra megye közgyűlése engedélyezte gyógyító gyakorlatát. Ezzel természetesen sér-tette az orvosok érdekeit, és nem segítette a tudomány, a képzett orvosok tiszteletét sem.⁶² Orvos szemével ugyanígy zavaró lehetett, hogy a betegek nemcsak gyógyító imádságért, hanem gyógyfüvekért és szerekért is a domokos szerzetesekhez folyamodtak. Weitzenbreyer mindkét eljárást kuruzslásnak minősítette, és elítélte az orvostársadalom nevében. Dolgozatában még igen kikelt a gyermekágyasokkal való durva és kíméletlen eljárásokkal'szemben is, amelyet teljesen általánosnak talált a szegényebb családoknál. Ennek köszönhető – szögezte le Weitzenbreyer, hogy Kassa városában igen sok a korán öregedő és betegeskedő nő.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kassai nagygyűlésén olvasta fel Grósz Frigyes (1798-1858), a nagyváradi szemkórház főorvosa *A szegényebb sorsú szembetegek és gyógyítható vakok hazánkban tömérdek nagy számáról, melly leginkább egyesületek és több helyen felállítandó szegény vakok gyógy- és ápoló intézetei által elhárítandó* című rendkívül érdekes dolgozatát, illetve indítványát.⁶³ Fontos tudni, hogy Grósz Frigyes 1830-ban Nagyváradon a szegény vakok számára magánintézetet alapított, és saját pénzéből tartotta fenn, ahol mintegy 40.000 beteget kezelt és gyógyított.⁶⁴ Erről az intézményről, feladatairól és működéséről egy összefoglaló füzetet készített, amelyet előadása illusztrálására kiosztott a vándorgyűlés hallgatósága között. A kiosztott füzet teljes címe *Statisticai adatok a N. Váradon 1830 óta létező Szegény Vakok gyógyintézetének működéséről, és néhány szó ezen intézet jövődjéről, földművelőink közt gyakran előforduló vakság enyhítésére Magyar- és Erdélyország több helyein felállítandó szegény vakok gyógyintézetei tekintetéből.*⁶⁵

Munkái általánosabb közegészségügyi, társadalmi kérdésekről szólnak, ezeket statisztikai, demográfiai adatokkal támasztja alá, ezért ezeket tágabb értelemben az orvosi topográfiaiához sorolom. Grósz Frigyes ugyanis, amikor a könyvben nyolc pontba sorolta a földművelők szembántalmainak okát, és ezek magyarázatát adta, bemutatta a magyarországi szegényparasztság korabeli életkörülményeit, viszonyait, és azokat az okokat, amelyek miatt oly sok vak vagy szembeteg ember volt azokban az évtizedekben.⁶⁶ Éppen ezért

⁶⁰ Patkovics 1846., ugyanez a dolgozat megjelent az Orvosi Tárban is. 1846. II.

⁶¹ Weitzenbreyer 1847.

⁶² Deáky 1998. 119-117.

⁶³ Grósz 1847. 29-31.

⁶⁴ Szinnyei III. k. 1894. 1487-1488.

⁶⁵ Grósz 1846.

⁶⁶ „... ha a gyermekek görvölyesek, szemlobbosok: szerintők rontás, vagy öntésbe hágás az oka: és ezt a tudós asszonyok >lege artis< által kuruzsolják; vagy ha a gyermek szürke (belső) hályoggal jó a világra: azt orvosoltatni nem szabad; mert az Isten akarata ellen volna...” Grósz 1846. 36.

a Nagyváradi Szegény Vakok Intézetének alapszabályához tartozott (2. §), hogy mindenki, akár hazai, akár külföldi, *a szegény cigány úgy, mint a szegény nemes ember*, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül segítségre számíthatott. A legfontosabb, hogy nemcsak a beteget, hanem a kísérőjét is felvették az intézetbe, és a kezelés idejére ingyen ellátást és gyógyszerket kaptak. A füzet végén Grósz Frigyes statisztikai táblázatokban számolt be névre, korra, lakhelyre, felekezetre, betegségekre lebontva az intézetben kezelt betegekről illetve gyógyultakról. És ezzel a melléklettel felszerelve tartotta meg előadását.⁶⁷ A világot látott orvos szemével még 1846-ban is meghökkentő a magyarországi viszonyokra tett megállapítása. Szerint sehol Európában nem volt annyi szembeteg, mint Magyarországon. Ennek legfőbb oka a szegénység – írta, aminek következménye az idő előtti halál, amivel még szembe tud nézni az ember, mert a *halál minden embert megszabadít a nyomorúságtól. Nem is fél a szegény, főleg a szegény magyar paraszt a haláltól; de borzad a vakságtól. Ha meghal a gyermek, nyugodt lélekkel adják át az anyaföldnek, de ha megvakul, kétségbe esnek, mert a vak az egész családnak terhére van, fogyaszt, de a házi teherviselésben részt nem vehet ... a szegényeknél koldulnia kell mennie ... még az állatok sorából is száműzetik* – érzékeltette szemléletesen a vak gyermekek illetve általában a vakok helyzetét.⁶⁸

Az 1846-ban Kassán-Eperjesen ülésezett nagygyűlés az előadások után megbízta Grósz Frigyeset, hogy készítsen olyan tervezetet, amely országos szintén segítene e kérdés megoldásában. Így 1847-ben, a Sopronban tartott vándorgyűlésen már kész volt a *Terv a magyar és erdélyországi földművelők közt gyakran előforduló szembetegek és gyógyítható vakok számára több vidéken egyesületek által alakítandó ingyen gyógyító és ápoló intézetekről*...⁶⁹

A eperjesi vándorgyűlésen osztották ki a résztvevőknek a *Sáros megye helyirata* című 61 oldalas könyvecskét is. Az eperjesi születésű Bartsch Eduárd (1796?-1871), Sáros megye főorvosa Hölbling Miksa orvosi topográfiájának tematikáját és Grósz Frigyes megértő figyelmét követte, amikor összeállította topográfiáját, amely éppen elkészült a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VII. vándorgyűlésére.⁷⁰ Három nagy részre tagolódik a könyv: *Természeti Rajz*, *Statisztikai rész*, *Orvosi rész* címmel. Mindhárom fejezet rendkívül érdekes, tele olyan adattal, ismerettel, amely az 1840-es évek Sáros megyéjéről egyedülálló információt nyújt. Hasonlóan Hölblinghez, mindenhol figyelt a különböző népcsoportok, felekezetek eltérő sajátosságaira, és ez különösen növeli forrásértékét. Bartsch Ede munkája volt az utolsó, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseire készített, szigorú értelemben vett, önálló kötetben kinyomtatott orvosi topográfia. A későbbi orvosi helyrajzok kisebb-nagyobb tanulmányként, vagy megyei, városi monográfiák részeként jelentek meg, illetve elhagyták a történeti, néprajzi, helyismereti részeket, és egyre inkább az orvostudomány szakmai szempontjait vették figyelembe.

Orvosi topográfiai előadás legközelebb az 1863-ban, Pesten tartott vándorgyűlésen hangzott el. A szabadságharc előtt Sopronban, 1847. augusztus 11-17. között volt az utolsó vándorgyűlés. Csak 1863-ban, amikor ismét engedélyezték a rendezvények megszervezését, a Pesten tartott IX. nagygyűlésen adták át az 1847-es előadásokból szerkesztett kötetet is. Ebben Weszelovszky Károly (1818-?), árvaváraljai uradalmi orvos jelentkezett *Árvamegye orvosi helyiratával*, amely bőséges ismeretet nyújt az árvai köznép korabeli életéről.⁷¹ Mint 18. századi elődei, ő is Hippokratészre hivatkozott az orvosi topográfia szükséges voltát bizonygatva, majd Tormay Károlyt követve részletes meteorológiai táblázatokkal illusztr-

⁶⁷ A nagyváradi intézmény fennállásának 25. évfordulójára Grósz Frigyes ismét összeállított egy statisztikai adatokat is tartalmazó könyvet a magyarországi szembetegekről és gyógyintézete tevékenységéről. Grósz 1857.

⁶⁸ Grósz 1847. 30-31.

⁶⁹ Grósz 1847.

⁷⁰ Bartsch 1846.

⁷¹ Weszelovszky 1864.

rálta mondandóját. Röviden, de tartalmasan mutatta be Árva megye népességét, kitérve a különböző foglalkozású rétegekre – gyolcskereskedőkre, kézművesekre és a földművesekre egyaránt. Weszelovszky doktor a 19 évi szolgálati idő alatt bejárta az egész megyét, és addig 15 292 beteget gyógyított. Pontosan adminisztrált minden eseményt, így a népesedési mozgásról valamint a betegségekről, hónapokra bontott előfordulásuk szerint is részletes táblázatokat készíthetett.

A következő vándorgyűlésekre (1865. Pozsony, 1867. Rimaszombat, 1868. Eger, 1869. Fiume) már nem is a Munkálatokat, hanem megyei monográfiákat jelentettek meg, és bennük már eredeti formában és szemléletben orvosi topográfiát nem találunk.⁷² Úgy tűnik, eljárt felettük az idő, mert ezekben a monográfiákban már hangsúlyosan elvált egymástól az ún. népleírasi (néprajzi), történeti és a szakorvosi rész. Ezt jól példázza a Hunfalvy János szerkesztésében megjelent *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása* című vaskos kötet.⁷³ Ebben például a II. fejezetet, a történeti, statisztikai és a néprajzi részeket Hunfalvy állította össze⁷⁴, míg az élettani viszonyokkal és népesedési mozgalommal foglalkozó részt dr. Kiss Antal orvos, és külön alcímmel gömör megyei népies gyógy módjaiból Török János mutatott be egy csokorral.

A vándorgyűlések szervezői a kezdetektől igyekeztek egy-egy témakört vizsgálni, azaz tematikus konferenciákat szervezni, amire a Munkálatokban megjelent előadásokból is következtethetünk. Teljes mértékben azonban ez a törekvés nem valósult meg, mivel például a gyógyfürdőkkel és ásványvizekkel foglalkozó tanulmányok a XIX. században majd minden kötetben megjelentek, sőt időnként túlsúlyba kerültek.

A fent felsorolt műveket csak illusztrálásnak szántam a teljesség igénye nélkül. Láthatjuk ezekből is, hogy kevés orvos vállalkozott orvosi topográfia írására. Általában állami hivatalt viselő megyei vagy városi főorvosokat látunk itt, akik többnyire tehetősebb háttérrel, magasabb, szélesebb körű műveltséggel rendelkeztek. Mielőtt ehhez a munkához fogtak, rendszerint több éve, évtizede dolgoztak az adott vármegyében és városban. Hosszú orvosi gyakorlat, alapos megfigyelés és fáradságos gyűjtőmunka előzte meg a feldolgozást. Természetföldrajzi, történeti, művelődéstörténeti, régészeti tanulmányok át-olvasása, világi és egyházi levéltárak iratai, statisztikai, demográfiai adatok egészítették ki az orvosok egészségügyi és népismereti tapasztalatait és mindennapi, igen kiterjedt, fáradságos munkáját.

Sem az orvostörténet, sem a néprajztudomány nem nélkülözheti ezeket a forrásokat. Az orvosi topográfiák mindegyike a megjelenés idejéhez viszonyítva is igyekezett történetileg vizsgálni az adott helyről, közösségről készült adatokat, ismereteket, ugyanakkor egy kinagyított pillanatképet is kapunk az adott időszakból az adott közösség életéről. Természetesen mindig torz egy kicsit a kép, de ezzel számolnunk kell. Mégis a több oldalról való megközelítés, a többféle forrás feltárása mindig jobban árnyalja a képet a valóságról, jelen esetben a hagyományos népi kultúráról, közelebből a népi egészségügy alakulásáról.

⁷² Hunfalvy (szerk.) 1867., ALBERT (szerk.) 1868., n.n Fiume és környékének tájrajza ... 1869.

⁷³ Hunfalvy (szerk.) 1867.

⁷⁴ „Meg kell tehát jegyeznem, hogy megyénk mozaik ethnographiáját részvények útján állítottuk össze; több kortárs és egykét lelkész urak pontosztos kérdéseimre adataikat szívesen küldték hozzám, ...” In: Hunfalvy 1867. 87.

Irodalom

ALBERT Ferenc (Montedégói) (Szerk.)

1868 *Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egerben 1868-dik évben tartott XIII. nagygyűlésének alkalmából. Eger.

BARTSCH Ede

1846 *Sáros megye helyirata*. Eperjes.

BENKŐ Sámuel

1796 *Topographia oppidi Miskolcz historico-medica*. Kassa, 1782., 1818. A Miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványa, sajtó alá rendezte Szabadfalvi József. Miskolc.

BIRTALAN Győző

1988 Európai orvoslás az újkorban. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 15-16.

BUGÁT Pál

1838 Az orvosi helyleírások (topographiák) hasznairól, s azon útmódrul, mellyen iratnak. *Orvosi Tár*, 1838. Új folyam, Első félév, 21. sz. 341-344., 22. sz. 347-354., 23. sz. 363-369., 24. sz. 379-385.

CHYZER Kornél

1890 *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től-1890-ig*. Sátoraljaújhely.

DEUTSCH József

1844 A bánsági föld s nép viszonyainak rövid vázlata statisztikai s biostatistikai tekintetben. Bugát P.–Flór F. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűléseinek munkálatai*. Pest, 25-28.

ECKSTEIN Frigyes

1841 Magyarország orvosi helyrajzának kidolgozásáról. Bugát P.–Flór F. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első nagygyűlésének munkálatai*. Pest, 47-53.

HERMAN János

1845 *Megyei orvosi eljárás*. Pécs.

HOFFINGER Johann Georg

1791 *Vermischte medicinische Schriften*. Wien.

HORN Ferenc

1846 Egy viziszonny kórtörténete, némelly észrevételekkel ... In: Hölbling M. (Kiadó): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pécs, 156-160.

HUNFALVY János (szerk.)

1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII-ik Rimaszombaton 1867-ben tartott nagygyűlése tagjainak emlékül. Pest.

FOUCAULT, Michel

2000 *Elmebetegség és pszichológia*. A klinikai orvoslás születése. Budapest.

FINKE, Leonhard Ludwig

1792 *Versuch einer allgemeinen medicinisch-praktischen Geographie...* I. Bd. Leipzig. n.n.
1869 *Fiume és környékének Tájrajza*. Természettudományi, orvosi, statisztikai stb. tekintetben. Emlékül a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1869-ben Fiume városában tartott XIV. nagygyűlése tagjainak. Pest.

GÉMES Balázs

1979 A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11-12. 15-33.

GORTVAY György

1953 *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. k. Budapest.

GRÓSZ Frigyes

1846 *Statisticai adatok a N. Váradon 1830 óta létező Szegény Vakok gyógyintézetének működéséről, ...* Nagyvárad.

GRÓSZ Frigyes

1847 *A szegényebb sorsu szembetegek és gyógyítható vakok hazánkban tömördek nagy számáról, ... Magyar Orvosok és Természetvizsgálók hetedik Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pest. 29-31.

GRÓSZ Frigyes

1847 *Terv a Magyar- és Erdélyországi földművelők között gyakran előforduló szembetegek és gyógyítható vakok számára több vidéken egyesületek által alakítandó ingyen gyógyító és ápoló intézetekről. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nyolcadik Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Sopron.

HAAS Mihály

1845 *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, 1985.

HAIDENREICHER János Lajos

1783 *Medicina Aradiensis*. Temesvár.

HÖLBLING Miksa

1845 *Baranya Vármegye Orvosi Helyirata*. Pécs, 1985.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.

KOSÁRY Domokos

1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.

LÜBECK, Karl

1803 *Ueber die medicinische und naturhistorische Literatur von Ungern. Zeitschrift von und für Ungern ...* 3. k. 1. f. 9-29., 4. k. 1. f. 27-42.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest.

PATAKI Dániel

1845 *A bujakórnak a vidékekbeni uralkodása s ennek lehető kiirtása*. In: Szócs J.-Brassai S. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárott tartott ötödik nagy- gyűlésének munkálatai*. Kolozsvár, 176-179.

PATKOVICS József

1964 *Hippokratész könyve a levegőről, a vizekről és a vidékekről. Orvostörténeti Közlemények* 33. 9-93.

RÉTHLY Antal

1973 *Patkovich Boldizsár és József tisztiorvosok működése Pécs éghajlatának Megismerése érdekében. 1781-1854. Orvostörténeti Közlemények* 66-68. 191-205.

RÉTI Endre

1979 *A hazai orvosföldrajz története*. Klny. *Földrajzi Közlemények*, 1-3. sz. 177-180.

SATTLER Jenő (ford.)

1846 *Szabad királyi Pécs városának orvos-statisticai helyirata. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pécs, 175-187.

SIEFERT, Helmut

1972 *Hygiene, ein Thema in der Frühzeit der Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte (1822-1867)*. In: Querner, H.-Schipperges, H. (Red.): *Wege der Naturforschung 1822-1972 im Spiegel der Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte*. Berlin- Heidelberg-New York, 171-185.

SPIELMANN József

1977 *A közjó szolgálatában. Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest.

SZINNYEI József

1891-1914 *Magyar írók élete és munkái.* I-XIV. Budapest.

SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán

1969 *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései (1841-1933) Orvostörténeti Közlemények* 50. 45-56.

TORKOS JUSTUS János

1764 *Bericht von der Königlichen des Königreichs Hungarn Frei Stadt Pressburg Lage, Wassern und Luft.* Pressburg.

WEITZENBREYER Frigyes

1847 *Kassa Orvosi s néprajzi tekintetben. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók hetedik Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest, 73-79.

WESZELOVSZKY Károly

1864 *Árvamegye orvosi helyirata.* In: Szabó József (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1863. szept. 19-26. Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlata és Munkálatai.* Pest, 80-119.

WOLFF András

1793 *Ueber einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen und besonders im Hermannstädter Bezirk.* Hermannstadt.

ZOMBORCSEVICS Vince

1841 *Hazánk orvosi leírásának szükségességéről és a vízről.* In: Bugát P.–Flór F. (Szerk.) *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagygyűlésének Munkálatai.* Pest, 53-56.

Deáky, Zita

The medical topographs as genres of the interdisciplinary researches

The medical topography is a special group of the historic sources. Those, which were published in Hungary organically participated in the development of the modern medical science, in the changed attitude in preventive and curing work. The appearance of the genre related to the general medical opinion according to which the environment, the climate, the waters, the quality of the soil, the lifestyle, the agriculture, the belief and custom world determine the medical position of a certain community. It also effects the illness, the curing possibilities, demographical relations and people's everyday and festive life. Therefore one part of the doctors tried to collect geographical, natural endowments, historical, statistical, demographical and ethnographical data of a certain territory, town or country. In all cases several years' research, medical work, experience and study of sources were in the background. These topographs portrayed the 18th–19th century picture of a certain country or town to the posterity.

EGY XIX. SZÁZADI KÉZIRATOS ORVOSSÁGOS KÖNYV ÉS ÖSSZEÍRÓJA

Az összeíró

Ökrös József (1816 március 19. –1893. január 21.) kunszentmártoni takácsmester hagyatékában több kéziratos füzet is fennmaradt. Nagyobb részük vallásos tartalmú és tematikájú írás, néhány pedig saját családja történetével, a céhek megalakulásával foglalkozik, s ide, a világi jellegű írásokhoz sorolható a gyógyászati könyv is.

Ökrös József a XIX. századi Kunszentmártonnak tekintélyes polgára volt, az egyesült céh 1872 előtti utolsó céhmestere. Családjának történetét, s a saját fiatalkori életrajzát a múlt század közepén, valószínűleg az 1850-es évek elején, maga megírta. Ebből tudjuk, hogy az Ökrös család a családi hagyomány szerint szegedi eredetű. A XVIII. század végi ősök azonban már Kiskunmajsán éltek. Ökrös József nagyapja takácsmester volt, s Kiskunmajsáról a tiszazugi Tiszasasra költözött. Ott is a mesterségét folytatta. Fia is takácsmester lett, aki azonban a napóleoni háborúk idején a tiszasasi kényszersorozás elől a közeli kiváltságos nagykun településre, Kunszentmártonba menekült. Itt hamarosan, mint vőfély megkedveltette magát, belépett a takács céhbe, s nősülése révén beilleszkedett a kunszentmártoni társadalomba. Fia, József – az általunk vizsgált szerző – szintén takács lett, aki az 1830-as években hazai vándorúton járt. Felszabadulván tagja lett a céhnek, s szülőhelyén, Kunszentmártonban telepedett le. A takács céhnek 1837. június 11-én lett mesterként tagja.¹ Buzgó katolikus ember volt. Az 1840-es években fáradhatatlan és jó szervezőként “ének-lő”, 1851 után pedig temetkezési és rózsafüzér társulatokat alapított², ezeket vezette és működtette. Nagy érdemei vannak a kunszentmártoni temetői kápolnák megépíttetésében is.³

Termékeny énekszerző illetve szorgalmas énekgyűjtő volt. Lehetséges, hogy ebben valami szerepet játszhatott a családi hagyomány is: apjának vőfélykedése, s erre támaszkodó alkalmas egyéni adottsága.⁴ Ökrös József akrosztikonnal ellátott, ünnepekre írt, valamint halottas énekei nagy számban maradtak fenn az 1860–1940 között készített kunszentmártoni és mesterszállási⁵ kéziratos énekeskönyvekben.

Ökrös József prózai szövegeinek szintén több forrása van. Egyik fontos forrás az Élő Lelki Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve⁶, amelyben a temetői kápolnák és keresztutak felállítását szorgalmazó beszédei olvashatók. Ezek egy részét külön füzetben is leírta. S ide tartozik a népi gyógyászati könyv is.

¹ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmártoni Egyesült Céh iratai, Takács céh jegyzéke 1852 (?)

² Barna 1998. passim

³ Józsa 1998.

⁴ Barna 1998.; Gunda 1998.

⁵ Mesterszállás egészen 1897-ig Kunszentmárton pusztája, külterülete volt 20 km távolságban a város törzsterületétől. Benépesedése az 1853. évi tagosítás után rohamos volt. Lakói viszont csaknem kizárólag az anyavárosból kerültek ki. Innen a szoros kapcsolat a két település között századunk közepéig. Barna szerk. 1995.; Barna–Gulyás 1996.

⁶ Barna 1998.

Énekszövegeit több tanulmányban is elemeztem már.⁷ Prózaí írásainak elemzése egy következő tanulmány feladata lesz csakúgy, mint ünnepszervező tevékenységéé. Azt azonban már most megállapíthatjuk, hogy Ökrös József gyakorlatilag licenciátusként működött.⁸ Azt nem tudjuk, hogy erre volt-e, s kitől felhatalmazása, de tevékenysége, kéziratban fennmaradt több beszéde azt mutatja, hogy még prédikált is. Fennmaradt írásai azt mutatják, hogy a XIX. század második felében Ökrös József volt Kunszentmárton ünnepszervezője, „szertartásmestere”.⁹ Nemcsak vallási ünnepeket, paraliturgiákat szervezett és alapított (temetői körmenetek, útmenti szobrok felkeresése, kereszttjáró napok), hanem világi ünnepeket is szervezett. Ilyen volt a céhek megalakításának százados ünnepe.

A házi orvosságos könyv

Ökrös József orvosló, gyógyító tevékenységéről nem tudunk. Valószínűleg ezzel nem is foglalkozott. Mégsem lehet véletlen, hogy hagyatékában fennmaradt egy 48 oldalas kézirat orvógyászati könyv.¹⁰ Ennek keletkezéséről és használatáról semmit sem tudunk. Lehetséges, hogy Ökrös József csak a maga és családja számára írta össze ABC rendben a betegségeket, tüneteiket és gyógymódjaikat. De nyilvános működését ismerve az sem kizárt, hogy a köztisztelőben álló embert többen is megkeresték betegségeikkel, problémáikkal, s ő akkor segített nekik. Talán rá is vonatkozik Bálint Sándor megállapítása, miszerint az általa vizsgált „szentemberek” egyfajta „kultikus orvosi készségnek” voltak birtokában.¹¹

Maga a kézirat orvosságos könyv egy kisebb és egy nagyobb kézirat füzetből áll, amit fehér és fekete cérnával összevarrtak. Borítója, címlapja nincs. Az első és az utolsó oldal eléggé elszennyeződött. Bizonyára többször folyadék ömlött rá, mert foltos és néhol az írás erősen elhalványodott. Ökrös Józsefnek nemcsak azért tulajdonítjuk, mert leszármazottaitól került elő, hanem azért is, mert Ökrös számos fennmaradt autográf írásával összevetve azonnal látszik az azonosság. Nem ismerjük a kézirat orvosságos könyv forrását. Hatvan betegség diagnosztizálását és gyógyítási javallatát tartalmazza, nagyjából következetes ABC rendben.¹² A gyógymódok közül csupán egynél találtam „próbát” megjegyzést, ami a gyakorlatban való alkalmazásra utal. Ez pedig a hideglelés meglehetősen bizarnak tűnő orvossága: a disznóvályú alól vett, ecetbe tett giliszta megivása. Emellett hasznos tanácsokat is ad például a gyermekgondozáshoz. A kézirat olvashatatlan részeit [...] jellel jelöltük. Lapszámozása nincs, a szögletes zárójelbe tett lapszámokat mi adtuk.

Közel azonos korból ismerünk egy másik kézirat orvógyászati könyvet Mesterszállásról, amely egészen 1897-ig Kunszentmárton pusztája volt.¹³ A mesterszállási kézirat orvógyászati könyvet Gulyás Éva tette közzé és elemezte két közleményben is.¹⁴ Megállapítása szerint a gyér orvosi ellátottság miatt a XIX. században sok családnak még szüksége volt a gyógyászati ismeretek kézirat orvosságos összefoglalására.¹⁵

⁷ Barna 2001a., Barna 2001b.

⁸ Józsa 1998. 233., Bálint 1942.

⁹ Bálint 1942. 15.

¹⁰ Részleteket közölt belőle Turcsányi 1973. A XIX. század második feléből származó kéziratot tanulmányában Gulyás Éva tévesen XVIII. századinak említi. Gulyás 1990. 338.

¹¹ Bálint 1942. 25.

¹² Gulyás 1990. 338.

¹³ Barna 1995., Barna Gulyás 1996.

¹⁴ Gulyás 1990., Gulyás 1992.

¹⁵ Gulyás 1990. 335.

Ezek a kéziratos orvosló könyvek a nyomtatott orvosi könyvek hiánya miatt a XVI–XVIII. század orvosi irodalmának jellemző megnyilvánulási formái voltak.¹⁶ A kunszentmártoni könyv – a mesterszállásával együtt – a házi orvosságos könyvek kategóriájába tartozik. A mesterszállási kéziratos könyvet „Tereffel kunszentmártoni doktornak könyvéből 1841. esztendőben” írták ki.¹⁷ Gulyás Éva hangsúlyozza Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ának, valamint néhány más XVII–XVIII. századi orvosi könyvnek, különösen Juhász Máté *Házi különös orvosságok* című erős hatását az általa vizsgált kéziraatra.¹⁸ Egy évszázaddal korábbi (Berhida, 1798) kéziratos orvosló könyvet elemezve Vajkai Aurél arra a következtetésre jutott, hogy abban főleg Váli Mihály: *Házi Orvos Szótáratska*, valamint Méliusz Juhász Péter: *Herbáriumának* adatai bukkannak föl.¹⁹

Kunszentmárton egészségügyének XVIII–XIX. századi történeti vázlatát Turcsányi István írta meg,²⁰ aki végigköveti a helyi borbélyorvosok, orvosok működését a településen. Ebből megtudjuk, hogy az utolsó orvosborbély az öcsödi Treffler József volt Kunszentmártonban, aki 1849–1853 között működött.²¹ Kunszentmárton város tanácsa 1853-ban hirdetett első ízben állást egyetemet végzett orvosdoktor részére.²² Valószínű, hogy a mesterszállási kéziratos könyvhöz hasonlóan Ökrös József is valamelyik kunszentmártoni borbélyorvos könyvét használta forrásul. Ezen a ponton azonban már találgatásokra vagyunk utalva.

A kézirat – helyi jelentősége mellett – fontos dokumentuma a XIX. század utolsó harmada alföldi mezővárosi népies gyógyító gyakorlatának. Jelzi, hogy az állatgyógyítás mellett az emberorvoslásban is szerepet kaptak nyomtatott és kéziratos gyógyászati könyvek.²³ Egyetérthetünk Gulyás Éva megállapításával: azzal, hogy bizonyos nyomtatott orvosi könyvekből kéziratos füzetekbe kerültek gyógymódok, eljárások, megnyílt az út a gyógymódok folklorizációja előtt.²⁴ Ökrös József kéziratos recept-könyve sem más tehát, mint írásba foglalt szóbeli kultúra.

¹⁶ Szlatky 1983. 402.

¹⁷ Gulyás 1990. 338.

¹⁸ Gulyás 1992. 405.

¹⁹ Vajkai 1975. 245–246.

²⁰ Turcsányi 1973.

²¹ Gulyás 1990. 337. Bár ennek kissé ellentmond, hogy a mesterszállási kéziratos könyv címlapján „Tereffel kunszentmártoni doktorként” szerepel már 1841-ben is.

²² Turcsányi 1973. 79.

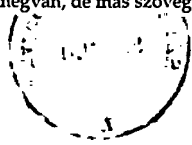
²³ Barna 1981. A kunszentmártoni plébániai könyvtár anyagában megmaradt néhány állatgyógyászati könyv is. Ezekben a margón vagy külön papíron megjegyzések olvashatók, hogy használóik mely betegségekre és mely gyógymódokat használták. A kunszentmártoni plébániai könyvtár általam ismert 1870-es jegyzéke azonban nem tartalmaz emberorvoslással foglalkozó könyveket, amelyek forrásul szolgálhattak volna Ökrös József kéziratos orvosló könyvének. Bizonyára máshol kell a forrást keresnünk.

²⁴ Gulyás 1992. 405.

²⁵ A szögletes zárójelbe tett számokkal a kézirat oldalszámait közlöm.

²⁶ Ugyanez a mesterszállási könyv elején is, de tartalmilag más szöveggel. Gulyás 1990. 343.

²⁷ A mesterszállási kéziratos könyvben is megvan, de más szöveggel. Gulyás 1990. 343.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Budapest.

1981 Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései. In: *A hagyomány szolgálatában*. Magvető Kiadó, Budapest, 53-67.

BARNA Gábor

1981 Baromorvosi könyvek – népi állatorvoslás. Nagykunsági adatok a népi állatorvosláshoz. *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára*. Szerk. Dankó Imre. Túrkeve, 183-191.

1998 *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata*. Devotio Hungarorum 5. Szeged.

2001a „Örök valóságba mentem átál...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben. In: Pócs Éva szerk. *Lélek, halál, túlvilág. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 383-395.

2001b „Örvendez ég és föld ...” Ökrös József achrosztikonos énekei. In: „Nyisd meg, Uram, szent ajtódát ...” *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. Szerk. Barina Gábor. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 113-154.

BARNA Gábor szerk.

1995 *Mesterszállás. Tanulmányok a község történetéből*. Mesterszállás.

BARNA Gábor – GULYÁS Katalin szerk.

1996 *Mesterszállás – az önállóság útján 1897–1997*. Mesterszállás.

GULYÁS Éva

1990 Adatok a Jászság és a Nagykunság XVIII–XIX. századi gyógyító gyakorlatához. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv VII*. Szolnok, 335-346.

1992 Egy XIX. századi kéziratos gyógyítókönyv Mesterszállásról. In: Novák László szerk. *Hiedelmek, szokások az Alföldön I*. Nagykőrös, 401-425.

GUNDA Béla

1998 Az egyéniség- és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: Barina Gábor szerk. *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged, 13-25.

JÓZSA László

1998 Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József. In: Barina Gábor szerk. *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged, 233-244.

SZLATKY Mária

1983 „Minden doktorságot csak ebből késértek ...” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*. Budapest.

TURCSÁNYI István

1973 A népi gyógyászat Kunszentmártonban. *Tiszazugi Füzetek 1*. Kunszentmárton – Szolnok, 76-85.

VAJKAI Aurél

1975 Egy kéziratos orvosló könyv. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7-8*. Budapest, 245-257.

A handwritten medical book from the 19th century and its writer

The article represents a handwritten medical book from the second half of the 19th century. Its source is perhaps a printed book from the previous century, but the paper does not analysis the manuscript itself. Rather it is dealing with the compiler himself. József Ökrös (1816–1893) was a weaver, one of the latest leader of the guild in Kunszentmárton (County Jász-Nagykun-Szolnok). He established a singing society (1845) and later the Living Rosary Confraternity (1851). At the same time he was an acknowledged writer of religious songs an leader of pilgrimages to Máriaradna. All of his activities show of the characteristics of so called „holy men”.

A kunszentmártoni kéziratos gyógyászati könyv Ökrös József hagyatékából

[1]²⁵

Bélled halléjár²⁶

Koplj egy ideig, és hanyat féküve nyomd fell mézel kend meg helyét, és apron tört alabastrom kövel jolbékéntvén, borba főtt rutta fünek leveleivel kösd be tartsd rajta egynéhány nap vagy ugyan elsőben nyomd fel, és egy pokott, egy dionyí ó hájat öszve törvén kend meg aval ott ahol béled lejár, egy tsmo ruhával szorítod fel 24. óráig tartván, a kis gyermeknek is használ

Belső rész romlásáru²⁷

A mályvát föld meg, nád mézel egyelítve, régel délbe este azt egyed.

Bor ittall meguttálásáru

A Tengeri Nyulnak (ez légyen bak haférfinék akarod adni, hapedig aszonynak nyöstény) ved vérét meg szárazszván, és öszve törvén, borba ad ini

Böfögésrüll

A rozs virágott meg szedvén, abul anyit mint hat buza szem nyom akár amint vagyon akár törd ösze, és védbé, a' kolikáru, gyomor romlásru is ez a' virág hasznos és ditsiretes

Dagadásrull

Az Istenfa virág (abrotanum) öszve törettetvén ha dagat tagra köttetik el oszlatik, v: főképpen ha hi-deglelés miat tested valamely része megdagad, a' Tyuk ganéjt meleg vízbe ásztatva kösd a daganatra, v: öntsd neg foro vízel mezei székvirágját, kösd ra meg lágyitya.

Az égésrüll

Ez iránt jó mingyárt ami hivesit, azért az uti füvet vízbe ásztatván, anak levében tyuk tej fehérét kevervén, kend be gyénge toluval az éget részt, v: fehér lilliom gyökeret süsd még lenmag olajat eresztvén közibe köss bé velle.

[2]

haszárittani akarod, a' tölgyfa száraz héjált és, temint törd öszve meg szítálván, ösze egyelítvén hint-sed velle jó ez iránt a'szu liszt is.

Az égésben vallo fájdalom enyhítésére hasznos a' nyers kaposztának kifásart levébe az ilyen tagot keni. Az égés ha foró zsir, vagy foro víz által lött, jó mingyárt etzetes vízbe mártott ruhát rá borítani, ezután a felyeb említett porokat behiinteni. Akár mely égésre az ó hájat meg zuzván, és tejfelel ösze kevervén, még job ha tyuk tojás szikít tészél közibe; küllönösen tsak tentával is hasznos kenegetni.

²⁵ A szögletes zárójelbe tett számokkal a kézirat oldalszámati közlöm.

²⁶ Ugyanez a mesterszállási könyv elején is, de tartalmilag más szöveggel. Gulyás 1990. 343.

²⁷ A mesterszállási kéziratos könyvben is megvan, de más szöveggel. Gulyás 1990. 343.

Fagyott Tagokrull

Amég fagyott tagod részét kösd bé hideg kovászall, kiszija a fagyott, meg fagyot kezedet pedig vagy lábodat ásztasd hideg vízbe: Azon képen ha artzod meg fagy howal nedvesítsd és dörgöld, a' meleg víz nagyon árt a' hideg vét tagoknak ere vigyáz.

Fejed ha varas

Aprora tört timsott, temint, viaszat, és vajat öszve kevervén, és el olvasztván kenyed véle -

Hasznos Flastrom Minden Sebre

A Kattang koro füvet, Cicorium Sylvestre szapant, viaszat, diszno ál tsontjának velejétt véres hagymát, egér farkfüvet, egy arányu mértékben, mázos fazékban, parázshamuban 24 oráig szüntelen maragyon, a' fazék jobéfödve azután lészüirt zsirját, ruhára kenven kösd véle

[3]

Fog Fájásrull.

Mivel a' füleknek ereje a' fogaknak erejébe vagyon, azért ezt tseleked. veres hagymának kifatsart levét, terjékel öszve egyelítve botsád a' füledbe, vagy a fokhagymának, a' fokát meg tisztítván téd a fülbe.

A fájdalom enyhítésére jo ezis, a' belind vagy is bolondíts fü és tárkony gyökerit törd ösze föld meg borban szádban vévén jomelegen tartsd fogadon; hirtelen ezis használ meleg tejet vagy meleg vizet tartsd szádban, v: a bodzafának belső zöld haját faragd lé édes tejbe meg főzvé, melegen tarsd a szádban.

Ha féreg van a fogadban kánfort és aloét, vagy tsak egyiket is olvasz el égetborba gyopattal bele mártván dugd odvába meg ölli vagy. két vagy három szem borsot és kevés fokhagymát meg törvén bor etzetel keverd ösze és gypotba tévén ted fájos fogadra.

Forró betegsigrül

A Tüz helybül végy ki egy piz nyomo jo meg éget földet azt porá törvén, és Savanyu káposztta lévőben egyelítvén ad kétfér háromszor a' betegnek: - Hapedig nagy hösigben vagyunk a Mustár magot ösze törvén és tormát meg reszelvén tégy ezekhez kevés sot, és kovászt közé etzetel töltvén keverd ösze ruhára kenvé kösd két oldalára vagy láb ikráira. 24 ora mulva ha hojagot huz vágd el oloval, kend bé iros vajal a' helyét meg gyogyul.

Foro betegsig ellen

Kerti vagy mezei mustár sinapi magot törd ösze etzetel egyelítve, kösd talpára azon Embernek aki e betegsigben elméjében meg háborodott.

[4]

Fő Fájásrull

Reszeld vagy törd ösze az almát tyuk tojás székevél, és lágy soval, safrányozd meg és ruha között kösd be a' fejét, ha a beteg nem alhat salátát, fejer mákott, vagy eb szőlött törj ösze kösd fejére ugy hogy homlokát vak szemét is beérje. Hasonloképen nyers szapora füvet meg zuzván egyelítsd ösze savanyu kovászal és havagyon tégy hozá rozsa vizet és kösd melegen a' fejére.

Hanagy a' höség főfájáskor, nyers rutta füvet reszelt retket, lágy sott savanyu kovászt, erős etzetet, egyelíts ösze és kösd bévéle hamé szárad mingyár ujtsd, vagy fehér mákot fehér füzfa leveleit ösze szedvén tsinálj láb vizet, fejét és lábait mosogasd prüszentő porral a' nedvesig ki szivására jo élni. vagy fenyő magot rozsa kenyér belét erős etzetel törd ösze, és ruhára kenvén kösd homlokára. vagy rozmaring ollajjal találod a patikában kétfelüill kenyed vak szemeit nagyon segit

Náthárüll

Használ a' párolás, és füstölés. Gyantát temint fehér mákot ösze törvén, azal füstöld fejed éjelre, vagy Rozsa etzetet tsepegtes kis téglára, fejed orod szajad avalpárolyad, vagy Korpát kölest apro sot pörkölyenek ösze serpenyöbe, jo melegen két ruha köze kösd be fejedet. vagy régeb éhom égy borsonyi temint vagy kánfort nyelyen el, az az agy velöt, és gyomrot erositti.

prüszentő port jo néha szivni, a végre a' tobákok, nád mézel egyelítsd ösze azt szijad

[5]

vagy a Major Anát porá törvén megszitalván tobák helyét szijad.

Hurottrull

Törd meg a jo édes répát szürd lé alevét és aba tégy mazola szöllött, vagy édes gyökeret vagy kék liliom gyökeret, enek is levét szürd le tégy belé böven mézet főzd meg jól ujonan este régel igyék abeteg belöle. vagy az édes gyökeret, örvény gyökeret és kék liliom gyökeret, égyenlő mértékben vévén meg törvén szitáld meg keverd tiszta mézbe és törd meg égy kevesé régel és este egyél belöle.

Külső képen kápan vagy tyuk hájatt törd ösze foghagymával tenyerét talpát tü (!) elöt kend véle melyét pedig apron tört fenyő magot meg szitálva tyuk hájal egyelitsd ösze aval kenyed.

Kis Gyerméknek főzd meg a' Nádmézet higan sült tyuk tojásban kevervén ad eni.

Hapedig Nagyon fojtogat, és a lélekzetet gátolya, A fenyő magot, kerti Seprűfűvel főzd meg tiszta vízbe tévén hozá nád vagy szín mézet égynehány nap éhomra arol igyál.

Hapedig régi köhögésed vagyon a' fokhagymát gerezdenkint meg tisztítván kenyér haj allat borba meg főzván arul igyáll meleg

avagy az örvény gyökeret ösze törvén tiszta szín mézet keverd ösze tört fa haját közé egyelitvén gyakorta azal élyl

A szék füvet Chamomilla vulgaris virágal égyüt főzd meg borba kivált éhomra igyad haporá töröd ezen füvet és vízbe bévészed tüdödét tisztítja

[6]

Füll Fájásrull

Mely fülben lévő kelésnek mondatik jo Száraz dohány levelét borba ásztatni és azt rá kötni, azonban egy két tsép keserű mandola olajt ereszenek belle a fülbe

ha nagy hévségtül ered a' fájdalom a' nyers körös fát rakd a' tűzre, és amely leve a' végén kitepeg széd üvegbe és tsepenkint erezd a fájdalmas fülbe, hameg érik vágasd ki vagy hameg fakad, ara a' fülére fekügyék. hogy joban kifolyhason a' rutság. tisztogasd, vagy ha egyéb nints, égy kevés éget timsot egyelits meleg borba ereszd belé ez igen szárit.

Ha férgnek teremnek a' fülbe az ürömmnek vagy földi epének kifatsart levét, vagy akár mely epét éget borba egyelitve ereszbelle meg ölli

Fülnek nehéz halásárul

A hangya tojást veres hagymával törd ösze ruha által kifatsart levét botsatsd füledben, vagy a halaszo Gémnek hájatt meg olvasztván, egy néhányszor eresztess füledben

Fül zugásrull

Vagy faolaj vagy Mandola, vagy borokamag vagy ruta olajt égy kevés Tehén vagy Tsuka epével ösze egyelitvén égy két tsepenként ereszd a' füledbe, vagy egy Tzipot melegen kétfelé metzfvén öntsd meg éget boral anak gözével párolyad füledet

[7]

Golyvárol v torok dagadásrull

Öt, vagy hat eleven tsigát mindenestül mozsárba ösze törvén mint a flastromott kösd réá minden 24 ora alatt meg ujtván

Görtsrull

Azon részt, vagy is tagott, melyet a Görts fog kenyed éget borall. és meleg ruhával erősen dörgölyed, vagy ha nyakodat vagy derékatat előre vagy hátra huzta a görts főzd meg a szösös bogáts korénak Acanthium levelet és gyökerét vízben és igyad

Gyomor erőtlenségirull

Ez a betegség a Tsömörlés, és étel nem kívánás égyüt járnak, enek orvoslását vagy felül hányo, vagy allul tisztító purgaton kél kezdeni, amint a szükség kívánja. közönsigésen jó ez iránt Rhebarbarum Fokszna mana, ezeket együt meg főzd keverd a' böv nyálnak ki tisztítására. hasznos a' felyül hánjó orvoság (a Cal vitrioli), ezeket találod a' patikákban, vagy igyál lágy meleg vizet ujadat torkodba botsájtván, vagy retket tzéklát főzd meg vízben levét igyad felindítja, Ezután a gyomornak melegítésen hányd vízbe vagy borba a fodroméntát, fehér ürömöt, arol igyál. vagy égy kalán éget borba egyelitve ereszd két három tsép terpetin olajt fáhéj vizet magánosan is régel és este a' gyomor gyéngesigiben hasznos élni.

A fok hagyma is ditsirtetik egy két Gerezet végy tséndésen tartya a gyomrot

[8]

Ezek felett hasznosabban lehet az erőtlen gyomrot így segíteni, fehér ürmött fodor méntát, zsályát nyersen törd össze kevés bort tölvén hozzá Serpenyőbe melegítsd meg törött gyömbért egyelítvén hozzá, és ruhára rakván gyomrát kösd bé vélle.

Gyomor Fájásrul

Erül a' böls orvosok értelmesebben szolhatnak, az ilyen beteg tehát aloes, és mirhás éget boral, ha akarja meg nád mézelvén egy hétig vagy tovább is élyen este régel egy kalanal bevévén — Nagyon ditsiretes ez vagy szekfü virágát főzd meg folyó vízben kömény magot meg törvén tégy hozzá meg szürvén nádmezeld meg melegen azt igyad.

Hirtelen gyakran ezis használ a' fehér grétát Seretsen diot nádmézet törd aprora egy mogyoronyi fodor menta vízbe egyelítvén fájdalom idején vegye bé, vagy a' kerti petrezselmétt fodorméntával égetborba vagy vízbe forozd meg jomelegen kösd gyomrára

Hályogos Szémrül

A Für Madárnak háját ted üvegbe és a nap finyen olvaszd meg és egy tsépet botsás szémébe mind adig míg léhasítja utana egy tsép Aszony tejet eresztes bele vagy a' kerti lohere fünek kinyomot levét ereszd a' szémre elveszti a hályogott.

[9]

Has rágásrul

Egy tyuk tojásnak haját gyengén meg igetvén és porá törvén, azon kepen fél szeretsen diot is ezen kétféle port akár fehér borban akár vízben véd bé

Hideg lelesrül

A közönsiges tsalánt fehér ürmöt, ruzát és füzfa leveleit egyenlő mértékben 24 óráig egy Jopohárnyi borba vagy pálinkába ásztatván, és levét lészürvén a' hideg lelés előtt idmeg – vagy ha gyomrod előre kitisztított a' Seretsen diott tűz előtt meg gyujtván és mingyárt kivévén azután törd össze és a hideg lelés előtt vízbe háromszor kalánba adbe.

ha mindénnap vagy harmadnap két vagy három kalán faolajat pohárba töltvén, ves belé tört sott két vagy három kés hegyen id meg. – vagy ami paraszt orvosság, hat vagy hét tsép terpentina olajat az időhöz képest ves egy krajtzár ára éget borba, vagy pálinkába – id meg a' hideg lelés előtt fél orával. Ha sérvésed vagy on azt orvosold elsöben Ha négyed napi, amely apro gelisztákat a' diszno válu alat is tallálhatz azokbul kettött vagy háromatt ves egy fél pohárnyi etzetbe meg higadván ad inya: próbát vagy kilentz szém borsott, ha idős az Ember, és kilentz szém rák szémet törd össze légyen mint a liszt, egy pohárba jo etzetett töltvén hideglelés elöt ad inya

[10]

Harmadnap hidegrül 1. felyül hánytato ital 2. egy jomarok szék füvet, és félanyi bárány vagy fehér ürmöt, főzd még erősen vízbe éhomra abul igyál – paraszt orvóságba ezis jo két vagy három kés hegyen ves lágý sott fél pohár faolajba, a' hideg elöt 2 orával idmeg. vagy még job. ha égy garas nyomó Spanyol viaszat aprora törvén tészelhoza. – Avagy egy krajtzár áru pálinkába botsás eröd szerint 6. vagy 7 tsep terpetin olajat hideglelés elöt védbé

Az epének, vagy is Sárga sárnak bőveb tisztullására, mindén nap kevés Rhebarbarumot akár porul, akár vízben lehet béveni, ezen haszonra főzd meg vízben a' fehér ürmöt földi epét éhomra gyakran azt igyad

A negyednap hideglelés legföb orvósága az ételben és italban vallo mértékletesig könnyü ettelékel valo éles jotslekszik aki minden hétbe egyszer evésre kiszitet példakál él, mert ezek a' testbul a' sárt fél ásztyák és kitakarityák, hasonló erejü orvóság az főzd meg a fehér ürmöt vízben, és azon vízben egy zatskoban foraly fél egy lott folia jenát, minden héten kitör a' hideglelés előtt keves Rhebarbarumot is lehet hozzá téní. Ditsirtetik ez is – hat garas Nyomo Nád mézet, négy garas nyomó gyömbért, két garas Nyomó kánfort össze törvén mikor a' hideg rád akar jöni két garas nyomo meleg vizel igyál meg — Jo ez is Egynéhány veres hagymának levét kifatsarván, még anyi faolajat egyelits közé azal kenégesd léppe táján

[11]

Ir minden sebre

A Timsott, szurkot főzd össze boldog Aszony méntájával. uti füvet egér farok füvet egyenlő mértékben össze vagdalgatván viaszal bárány fagyuvál faolajal és diszno álzsirjával égyetembe főzd meg ruhán által kifatsarván kend ruhára — vagy égesd meg a' timsot meg törvén véle égyüt a' krifánt bűdös követ szinkot viaszal ó hajal és bárány fagyuvál egyenlő mértékben erősen főzd meg.

Kellésrüll

A len magott meg törvén, bodza és székfű virágot véle össze egyelitvén, és közé kevés szapant vakarván, édes tejbe főzd meg lágy melegen kend ruhára téd a' kelésre újra még melegítvén még kikifakad hapedig ki akarod fakasztani a len magot össze törvén, két tyuk tojás fehérével és fa olajal habard össze, kösd rá, vagy a' szurkott ó hájat, iros vajat olvaszd öszve meg higad kösd rá.

Köhögésrüll

A riskásátt lisztével égyüt vízbe meg fővén tégy hozzá iros vajat azután szürd által szítán anak levével ély, vagy a' kakuk füvet főzd meg vízbe mézbe egyelitve gyakran igyad.

Körömméregrüll

Ha dagadásul kinem ütt meg Szott tyuk tojás székébul békötven, avagy a' tsalán gyökeret törd össze borba meg főzvén, kösd ra meg fakasztza ha dagadásal vagyton, és nagyon fájdalmas, a' te[...].jéket olvaszd el jo éget borba és aba tiszta ruhát mártván kösd véle gyakran.

[12]

Köszvényrüll

Ezen nyavalya iránt hasznos az érvágás a' purgázió is hasznos, ezután jo a' keserü lapu gyökere ezt főzd meg borba melegen igya vagy a' földi epét pópa füvet fehér ürmött vagy tsak égyikét is erősen főzd meg tiszta vízbe minden nap éhomra igyál, vagy tégy safránt édes tejbe kenyér bélel főzd meg és 2 vagy 3 tyuk tojás székével főzd össze jomelegen ruhára kenvén, a' fájdalmas részt kösd bevele azonkép hasznos a tejbe jomeg főzöt fehér mályva gyökér — továbbá hatüzes a fájdalom: a' béka lentsét szekfü virágal, és egy kevés árpa lisztel tejbe főzd össze jomelegen kösd rá Avagy a' tino vagy borju lábakat össze vagdalgatván, főzd meg erősen vízbe, és a' zsirját szid lé égy edinybe, tölts anyi éget bort hozzá lágy sot is tévén belé gyenge toluval gyakran kenyed véle; vagy így Jófele Sáfránt ásztas éget borba, ves belé kánfort forald fel azal kenyed, és dohány levelet meg főzvén azal kösed — avagy a' fájos tag ha tsomokázik, használ az éret sajt régi sodar zsiralvagy lével főzd össze mint a' pépét és ruhára kenvén kösd véle, vagy a' fűzfának őszel elhulot leveleiből kiszitet fördöbe fürögy ásztas lábadat. avagy Sot és kormot tyuk tojás fehérével össze habarván, ruhára kenvén midön a' nyavalya kezdődik kösd rá

Lélekzetet hanehezen veszel

A Farkas alma füvet vagy gyökerét törd össze közibe mézet tévén, égyüt vízbe megfőzvén igyad. v: törd porá a' bűdös követ égyelitsd össze szín mézel abul egy kés hegyen régel este végy

[13]

vagy égyéb tagodat a' Suly kihánya kádba, vagy egy hordoba felső ruhádat letévén, üly széketkére, felyül minden mit jobé takarván, egyszer egyszer anyi tzinobert találod a' patikában mint égy árpa szém tiszta tserépbe, vesd eleven szénre mindén nap legfélyeb kéthétig régel és este azal párolyad magadatt azon idő alatt pedig minden némü sos eledelt távoztas, kényered léhet a' molnár pogátza.

Gyógyítása Sünek

A kerti lóherét Trifolium adorum főzd meg borba keverj mézet közé poharanként azt igyad. Sü tubák misider a' patikából

Száj Fájásrüll.

Amenyi etzetet, anyi vizet töltvén össze zsályával, és bodza virágal égyüt főzd meg, kevés égetet timsot tévén közé lágy melegen azon lévben gyakorta mosogasd, vagy a' kék lilomnak és farkas alma fünek gyökereit főzd meg etzetbe mosogasd véllé, vagy a' kakuk füvet borba kenyérhaj alal főzd meg melegen ved szádba. avar öblögesd

Száraz betegségből

Egynéhány tsigát meg mosván, rakd mézes uj fazékba és midön akényeret a' kementzébül kiszédik tédbé midön meg szárad törd apro porá, egynéhány nap régel este egy kés hegyen akár vízbe akár porul végy be azalat a' diszno hus etzetes ugy bor pálinkát

[14]

és más Sertő ételtül italtul ojad magad. a' tekenyös békát hamég száraztold meg törd szinte használ. vagy Terpetin olajat sotalan iros vajal ösze egyelítvén régel este egy késhegynit bévényi. Javasoltatitk tavaszkor a' ketske téjjel zsengitzével, vagy Savoval valo állás, avagy föld meg vízbe az örviny gyökere, meg higadván néhány nap azon vizet igyad —

Szédülésről

Rozmaring leveleire töltés foró vizet és azt igyad melegen

Szélüttésről

Majoranna fűből kiszitet földöbe a' beteg főrgyön, vagy Tzitrom vagy is méh fűvet borba meg kel főzni, és aval kötözni a' tagokat, fő fájosok kösék a' fűvet fejékre.

Szémfájásról

Igen használ és tisztitya a Szémet a' galamb meleg vére, ha tsepenként belé botsájtod, a' tiszta fehér bor is kevés nád mézel egyelítve szépen tisztítja a' Szémet — Akár öregnek akár gyermeknek szémei tsipáznak tiszta gyapatot tégy rá éjelre a' rutságot fel szija — vagy a Mény hálnak máját égy üvegbe bészárván téd a napfnyre, és amely levét ereszt, azal kenégesd szémeidet.

[15]

Torok Dagadásról

A Fetske fészgett, és lenmagot ösze törvén édes tejbe föld meg tégy Sáfránt is hozzá melegen kösd réá.

Torok Fájásról

Jo először belső tisztító orvoslással élni hanagy a' fájdalom, föld meg Sáfrányos tejbe a' fehér mályva gyökerét ruhára kenvén kösd béle melegen vagy faragj egy darab szapant egy ösze marok lenmagal. hány Sáfrányos tejbe föld ösze mint apép kösed, vagy a' labad kaptzáját melegen kösd rá, ha súlyosab a' fájás mézett tojás fehérét keverd ösze böven pok hálloval, ruhára kenvén kösd rá, ez a' torok gyékrül is jó: Belső képen pedig így orvosoljad; egy marok korpát, egy kalán mézet bodza virágot felforláván. midön meg higad lágy melegen azal gargarizáld, vagy pedig timsos vízbe olvasztván azal mosad. de a nyalát kipökvén: vagy veres tészla levét még reszelvén kifatsarván aval garizáld — vagy egy meszel bor etzetet és anyi vizet. és kevés keminyitött meg törvén tégy bele fűgét és forald fel melegen azal garizáld torkodat. hasziünik a fájdalom föld ösze az isopot utti fűvet, és árpakását, tiszta ruhán átszűrven, mézet is tégy bele azal mosa torkátt. hapedig meg fakad föld ösze az árpa kását anak levében mézet tévén azal öblítsd torkodat

[16]

Ha anagy hévség miat Nyelve meg szarad vagy meg feketedik, laposan szely kövér szalonát azt tartsa rajta, az ilyen beteg vigyázon ara hogy Szélen néjárjon korpa tziherét hörpölyésen borkövel meg savanyított vizet igyék, leveise is savanyu lehet. — vagy az árva tsalánt foró vízel meg öntvén ruha között kösd rá, vagy a' len magot meg törvén iros vajba meg rántván kösd bé véle

Tsont Törésről

A Kutya tsontott ösze törvén Mosárba és meg szítálván azon porul hintsbe és felyul viaszos vászonyal kösd bé. 3 nap maragyon rajta. vagy fekete nadály fünek gyökerét pép formára föld meg és kösd a' törésre.

Tsömöréről

Ezen nyavalya elen használ amit a' Gyomor erőtlensigirül irtam Deföképen javasoltatik a' Fehér üröm kinyomott sűrű levét inya, hideglelés elen borba meg főzni is hasznos

Tsuklásról

Enek meg Szüntetésére rágy keminy magot vagy tartoztasd meg a' lélekzetet egy ideig azután azt mint meleg párárt nyeld el tégy ugy néhányszor meg szünik vagy tars hideg vizet szádba, vagy Nyakára

hideg vézes ruhát tégyének. használ néha ha hideg vazel meg öntöd úgy hogy meg ijedjen. vagy a' bis almát erősen főzd meg vízbe kanálal azt égye

[17]

vagy Mikor észre nem vészi rángasd meg a' haját hogy meg ijedgyen: vagy elkiszitet borköből, amenyit háromszor kés hegyen felvéhetsz vesd egy pohár vízbe az midön meg iszod igyál rá két vagy három kanál etzetet. vagy Kakuk füvet Serpillum kösd gyomrodra vagy arrull igyáll.

Tüdő rothadásrol

A Tormát meg reszelvén, és tiszta szín mézel ösze egyelitvén, éhomra anyit mint egy kis dio végy bé –
Varol akár holvan

A Szurkot bárány fagyut és viaszat etzetbe tüznél olvaszd ösze azal kend.

Vér hasrul

Ít fő orvoság mely a' rosz Nedvesiget tisztya és allá hajtya. a' Rhebarbarum. ezt porkold meg tüzön vagdald aprora egy éjel veres borbá ásztasd kifatsarva levét azt igyad: ittala légyen tüzes vasat néhányszor üs Savoba vagy korpa tziiberébe azt igya – Legjob ez vévén vagy három marok lisztet 4 vagy 5 apro tört Seretsen dió, és anyi tyuk tojás Székét. gyurd ösze pogátsának süsd meg akár magaba akár édes tejbe azt égye este régel vagy főzd meg a' lentsét anak levét igyad hogy a' bélnek sebe gyógyuljon. egy lo[...] terpetin olajt egy tyuktojás Székével egyell[...] ösze árpából főt vazel ereszd fel meg m[...]zelvén minden régel este egy poháryit

[18]

Hasonloképen ezis jó egy falka pokhálóat tyuktojás fehirivel ránts meg faolajal egy serpenyöbe jomelegen kösd bévele köldöke táján. vagy a fekete retket meg reszelvén gyurd ösze szapanal és mézell. kösd köldökére harmadnapig: vagy Szárazd meg a' portz füvet és égesd meg azalabastrom követ eketött aprora törvén etzetbe ad inya – vagy a megýfa gombátt meg szárazstván törd ösze pálinkába egy kés hegynit végy bé. v. égy szeretsen diot gyengén éges meg porá törvén faolajba étzer egyik felét másor másikat véd vagy törj pora anyi Spanyol viaszat menyí égy lat harmad része pálinkába ad inya gyakran elhetz vele.

Vér köpésrüll

Igen jo hasznos ereje vagyon a közönséges tsalán levélnek ezt főzd meg utti füvet együt mézel eresztvén annak levében régel éhomra arol igyál

főzd meg az utti füvet tévén kevés etzetet hozá mártsd ruhát belé lágy melegen téd vékonyára a melyrüll a' mája fekszik v: A tört gyömbért és kevés mézet etzetbe kevervén menyí égy dio hajba fér ad inya

Vér vágás után meg álitása

Tiszta ruhát meleg borbá mártván kösd rá mosogad véle: vagy az egér fark füvet ó hájal törd ösze kösd vélle ez a' sebet is gyógyitya

[19]

nyavalyálya elhatalmazott, huszonegy óráig meg tartoztatya az Embert minden pestises és más ragado Nyavalyátul foro és hidedleléstül, igen emiszti a gyomorban lévő, jo emlékézetetéd

Az ijedésben főkep a' Gyermekek ha el ál a' szava vagy szive el nyomul, fel ébreszti, és vidamitya De ezel Hectiens. Száraz betegsigben levő ne éllyen.

Pestisrüll

Ami a Pestisnek orvoslását illeti, mivel enek döge a levegő égben van, Jo ez elen Aszu ürömel zsályával rozmaringal angelika gyökérel vagy fenyő magal az házat este régel füstölni.

A pestises idő az ételbe italba Nagy mértékletesiget kíván: Jo az etzetes és mézes étek, a' tztitrom hasznos Gyümöltjsa az Űrmos örviny gyükeres és zsályás ittall az olyan beteg egy borsonyi kánfort este régel nyelyen el. Izadás által is léhet a' nedvesiget a' testből kihajtani. Aki a nyavalyába eset első nap aluni ötet néhagyák terhes mundiát nétegyen mely által izadást kapjon. A pestis kezdete meg ösmértetik a fő fájástul, az Angyal fünek gyükerét ásztasd égy éjel etzetbe és azt régel és este igya vagy Sz: László füvét főzd meg etzetbe és aztigya.

ismét a' fekete retket két felé vágván kösd a' két talpára had szija a' szivirü léfelé a' nedvesiget és gyakor törölgesd.

[20]

A kis Gyermekről

Néha a' Gyermek ijedezt álomban. Mert a gyomrában lévő keserű tej a' velőt érdekli agy néki szín mézet hogy nyalogasa, és a' gyomorba lévő keserűt allá hajtja.

Az álmatlanság is nagy baj a' Gyermekeknek. Jo ez elen a' fehér mákot lágyan törd meg keverd ösze tsets tejel és tyuk tojás székével ruhára kenven kösd feje lágyár vagy két vak szemére, lábait pedig lud zsiral tűz előtt kend

A gyermek tagjai hamég merevédek zsályával ösze tört lud zsiral kenyed háta girintzit végig és egyeb tagjait tűz előtt. a' Napra forgo virágot mindenestül föld meg vízbe azal fűrszed.

Az otvar havan a kisdeden hamáryában nem kél gyógyítani hogy had egye kimagát. azután tégy szín mézet lágy meleg vízbe azal mosogás, vagy a bűdöskövet borba föld meg jól azal mosad. ahol kisebesedik a' temjint aprora törven aval hintsed hamég fakadik van a' testén a' lentsét meg hánzot almával föld ösze törd meg szitán által ereszt közé fa olajt és azal kenegesd.

Mikor fogai kezdenek fakadni a Gyeréknek észre véheted ha szájába kapdos nem kél várni hogy akin elérje. hanem inyét gyakorta kel dörgölni sotalan vaját véven ujadra hasznos a végre a' nyul agy veleje, vagy a kakas tarjának vére.

Hatorka fáj kenegesd iros vajal egy néki nád vagy szín mézet hogy nyalogasa,

Néha az hurot is veszteget kisded akkor a' sotalan iros vaját és Sáfránt ösze egyelitven kenyed vele melyét, talpait is vagy lud hájal hogy könyeben véhesen lélekzetet.

[21]

A Fő Fájsrúl

Sokféle képen érezhet valaki belől a' főben kedvetlen érzeményeket fájhat valakinek egész feje, és nem régtől fogva, fájhat másnak félété, nagyon és régolta; más azon az egész főben talán tsak egy kisded helyen érzi, mintha szagal lugattatnék, máskor mág nem a' fött hanem a' pofákat, a' vak szemek környékét késérti valami hoszás fájdalom, mely enged ugyan közben de egészen nehezen mulik és jóléhet elég keményeb külső nyomás sem nevelheti, még is majd minden legkiseb mozdulás éleszti

Ókai A főnek vala születet vagy idővel akármi okbul okozot hibáján kívül a' fő fájsznak főbb gerjesztő okai; a' szokot vér folyásoknak fen akadása az elmulasztot ér vágások szoval a vér bövsége meg gyülése. Azután a' meggyült náthás taknyos tsipőség a' főben vagy a' más honnét áttetett orbántos Sülyös rühes materia

[22]

mely sokszor az oktan orvoslatal visza veretik. vagy az első útakban akármi meg romlot iszap. A szemek betegségei; az odvas romlot fog, az arany ér, az ólom és egyéb értzes gözők, a májnak lépnek, vagy más has tagnak dugulásai, a' meg hűtés, vagy fölötte nagy mégmelegedés, a geliszták, és a lépes, nádra görtsös személyeknél az elgyengülés –

a Orvoslása Kiknél a megsokasodot vér, a' szokot uton kinem ürödik, visza marad, kik a' sok hevitő, 's részegítő italokban telhetetlenek, mind ezeknél közönséges vendég a' gyuladékos forró indultu fő fájás A kézen, vagy lábón téendő érvágás, a' vakszemeken, és fültőben a' piotzajás, és nyakszirt a köyölözés, azután a' langyos láb ferdők, és a' sok hivesítő salitromos italok lésznek a' leg alkalmasab orvóságok, a' bodza virág más gyénge izasztokkal vésznek erőt rajta

[23]

Fog Fájsrúl

A fogfájás minden személy valogatás nélkül akár mikor, demég is leg inkább tavaszkor, és a nedves hideg őszkor dühösködhethet, mások előtt a' nádra görtsösöket, a' viselőseket, a' dajkákat, és azokat gyakorolja kik ki tudja mi kárhuzatos porokkal kefékkel, és fog piszkálokkal fogokat tisztítják, és az által a' fogakat ama kemény máztól, mely őket a' sokféle csipős étketűl, italoktól, és a' levegőnek változozó visozntagságaitul oja, meg fosztyák

Kezde a fog sokaknál szokos tsak lasan, türethető fájással kezd sajogni, holot még másoknál hirtelen nyíl gyanánt ütöközik belé a' fájás; néha a' fájdalom ki áll kevés időre máskor meg szüntelen dühösködik, és majd utolsó kétségbe ejti a' beteget.

Órvoslása Némely értetlen Bobrbélyok, a' nélkül, hogy a' fog fájásnak okát, tulajdonságát, és a betegnek többi állapotját vizsgálják, 's keresnék, egyszeribe a' fájo fogat el huzzák.

[24]

huzzák, — mely oktalan cselekedetekkel nem elég hogy a' beteget egy az alkalmas beszédre és evésre szükséges eszköztül meg fosztyák, sokszor még szörnyü kétséges következesekbe is döntik. — A jozanab eszüek mindenkor a' gerjesztö okon 's enek meg rontásaban serénykednek.

Azért ha azt halyák a' betegtül hogy egész éjszakát nyughatatlan virasztással tölt, és hogy a' fogak épek, ha tapasztalni hogy a' beteg nints hideg lelés nélkül akkor nem a' fog elhuzásával, hanem a' nyak szirt rakandó köpülyökrül, az áll kaptzának, és inynek piotzáztatásával gondoskodjanak, — Ezek meg lévén, fejr málvát téjbe főzve tartasanak a' betegel langyosan a' szájban, és kösönek kívül lágyító kötéseket réája. a lágyító all lövések. és a' láb ásztatások is nagyot szoktak könyebiteni, tsak belül is a' salitromos, hévesítő s lágyito italok szorgalmatosan adassanak.

Ha a' közönséges süly a gerjesztöje, akkor az inyt kel meg erosit

[25]

teni, és frisiteni. jo ekkor napjában töbször az iny tzitrom lévben, vagy kanál levelü fü spiritusban mártot spongyiával gyöngén meg dörgölgetni s meg mosni: jó a' zsálya viz timsóval. jó a' rozsa herbaté mézzel és a' peruviai fahéj Nr. 79.

A tiszta fogakat meg tartya az éget kenyér haj solyával, ha porá török leg job regelenként a' szajt tiszta vizzel jól ki öblögetni, s utánna tiszta ruhával le törülni. kiknek pedig már meg fogta fogait az a kö forma materia. finom peruviai fa héj poral naponként etzer s fogak tisztitasanak

Valamint sokaknál a' gondatlanság rontya meg a' fogakat, úgy töbek az igen is nagy szorgalommal s rossz szokással rongálják meg azokat a többféle savanyu. fanyar, tsipös és éles fog pizskálókai, a' férfiak az erős rövid szártul szokot dohányzással. Ezekre meg sárgulnak s ki töredeznek a' fogak, későbbre meg avasodnak, meg fenésednek tsuda e' ha azután fájnak

Az olyan

[26]

Az olyan üres töröt meg avasodot fogat, már közönsigesen csak elszokták húzatni. pedig roszul, mert átalýában, ha üres is a' fog még hasznát léhét veni, töbnyire más belsö ok gerjeszti a' fájást, ami mert a' fájdalomt indito ok anak utána alkalmasagot nyer a' töbiek veszedelmére, azokat kezdi rongálni. — Tsak akkor kel az advas fogat elhuzatni, mikor már többé nem haszonvéhető, és sok alkalmatlanságot szerez.

Vanak az ilyen fog fájás eleni sokféle enyhítő, és a' fájdalomt egy időre meg szüntető szerek Nr 80.–81. de leg bátorságosab segítség a' meg égetés, mely által az érzö in elhal, és a' fog többé nem fáj.

Életrend A fog fájás alat a' beteg nem igen eszik, mindazon által amit enék is olyan legyen, hogy a' gerjesztö okot ne ingerelye, és ekép a' fájást gyarapítsa –

[27]

Receptek

nr 78	Nr78
Végy két lat éget kenyér haját anyi sálya port, hat konting finom peruviai fahéj port, egy kötiny mirhát. fel kötiny timsot, és anyi Seretsen diot; tsinály finom port belölök. ed fog pomak.	R: Cort pan ust. pkiv. Salv. az. Une. un. – Cort. per alkoh. dr. Set. mirrh elect. dr. un. alum. rup. nuc. mosch. aa. dr. sam m. f. pulv. dentrific.

N 80. Végý. két grán opiumot anyi kánfort, egy tsep székfű olajt, tsinály mirha eszentiával három pilulát, téd a' fájó fogadba egyenként	Nr. 80. R: Opü. pur. Camphor. aa. gr. duo. ol Caryophill. gutt. un. Essent mirrh. g. s. f. inde. pillul Nro. tsas adpliaentur.
Nro 81 Végý két kötiny fájdalmat enyhítö Tinturát, tiz tsep székfű olajt, ted pamukkal az avos fogba.	N. 81. R: Tinctur. anod. de. duos ol Caryophill gutt decem m. adpl. cum gossypio.
Nr. 79 Végý Négy lat gyomor Elixirt, adgy be napjában háromszor fél kanállal tiszta vízbe vagy jo ó borban –	N 79 R. Elix. Stom! temp. Unc. duat. d. ter. de. dic 1/2 eschl cum aqua. vel vins

[28]

Tüdö Rothadásrul

Hakinek tüdeiben fekély vagyon mely miat az egész test elsovrad elfogy, aról az álitatik, hogy tüdei vesznek, hogy tüdő rothadásba sinlodik

Okai Tarthatnak a' tudö rothadástul a hoszu nyakuak, a keskeny és lapos melyüek, és mind azok kik a' vér köpésre hajlandok. fen akadása az elmulasztot ér vágásnak az olyas erőszak, mely által a' tüdök meg sörtödnek, a' keményeb hurot kiabálás, éneklés sebes szaladás más illetén eroltetések, azután a' nagyon sos, és nagyon fű szerszámos étkek, és részegits italok A tüdő fekélyek, a' hurot, melyet a' beteg mint mulandó tsekélységet meg vetvén, nem gyógyvitat, hanem saját esze szerint, egy két pohár jo erős ó bor után varja naprul napra jobbulását: holot az illetén hevítő italokkal inkább halmozza maga elen a' nehézségeket, a' tüdök meg eresednek, és sebes lépéssel romlanak.

[29]

Orvoslása Származék a tüdő rothadás akár vér köpésbül akar hurotbul. leg alkalmasab. az erősítőkel a' keresztfü gyökérel. az Islandiai mohával a peruviai fahéj. az atzélós vizekel. a' természetes balzamakol. az orvoslást folytatni s befejezni. ezek a' genyetseges materia ki eregetődik. a' tüdök egyre tisztulnak, s gyógyulnak

Im a' legrövideb és leg egyszerűb órvólása a nem régi tüdő rothadásnak, a' keményeb történetek közül a' szünetlen köhögés, és nyugtalanság, a' szer felet vallo izadás, és olvasztó bél ménés a' jelesebek.

— Az izadást a Sályá tartoztatja a' köhögést a' nyugtalanságot a' bélmenést az opium. a' peruviai fahéj. és a' balsamos all lövellések mérséklük

továba a' rendes élet és az ételben itelban valo mértékleteség, könnyü étkekkel valo élés a' tejes étkek. a bor és atöbi részegítő italok mind anyi mérgek —

[30]

Gyomor Fájásrul!

Igaz hogy az a' rágás forma fájdalom és gyötrö össze húzódás, melyet a' beteg a' kard forma portzogó alat a' szív vermetskében érez. Gyomor fájásnak neveztetik. – leg főb az elveszet étel kívánás, a' gyomor émelgés a' tsuklás. a' nyas. étel folyás a' gyomor görts a' gyomor pufadás, az émelgés és okádás. a' köldök tsömör, és gyuladás

Okai A gyomorban, és belekben meg gyült savanyú, vagy rothat indulatu úndokságok, a' gyomor lévnek és epének meg vesztégetése, a' mértéktelen evés és ivás kivált a' sok zsiros és olajos étkek, a' sok részegítő italok, a' szelek, a' gyomornak szer felet való izgatosaga az el akat arany ér, a' keményeb has menések, a' sok álom, a' heverö tunya élet.

Kezdetre A betegnek izgathatóságából és a' gerjesztő okokból vagy az hogy a' gyomor fájás hol hideg leléssel, hol a' nélkül kezdődik, előre bótát türethető nehézségeket bőfőgést, émelgést, korgásokat, és több e' féle alkalmatlanságokat. —

[31]

Öröslása. Ezt az állapotot meg gyógyítja az előre bótátot okádató azután ha az undokság savanyu indulatú, a savanyuság ellen való szerek a' rákszem, a' tsiga por, s.t. melyeket a' környülláláshoz alkalmazva hol rabarbarával, hol pedig miobalán gyümöltsel kel egybe kötni N. 132. 133. Azután pedig élyen jo ideig az Üröm Esentiával a' gyomor Elixirel. vagy más ilyen keserű szerekel. Nagy hasznára javasoltatik az ilyenek régél és este. egy pohár frís viz is.

Ha jól ki okádatta magát a' beteg a vagy has menés jöt réá. és egy ideig az ételtől magát meg tartoztatya. néha magátul is elál. s meg gyógyul az ilyen gyomor fájás: külömben ha a' beteg az ételt utálya, ha a' gyomor egyre femmeg és erőlködik, tüstint okádatot kel adni, melyre ha a' gyomor fájás mégsem még sem tsilapszik Tzitrom lévből, bór köbül, és bodza virágbul rendelt herbatával, vagy más könnyű has hajtkkal L. N. 32. kélene a' tökéletes meg gyógyítás eszközteni tsupán a' manna nem ide való —

Leg

[32]

Leg gyakrab az epés, vagy az epéhez hasonló iszaptul keletkezet gyomor fájás. Ez sokszor okádásal kezdődik, és amit ki okád a' beteg az zöld sárga. a' beteg elkedvetlenedik az ereje étzere elesik, és az élet ér verés gyéngé, és siető: a gyomor körül olly szörnyű a' fájdalom hogy még a leg kényeseb tapintást is nehezteli, E miat a' gyötrő fájdalom és hánykodások miat tsalodnak meg a' vigyazatlanok, sokszor: gyomor gyuladásnak tartván, holot a' sárgán vagy zölden bé hártásodot nyelvé és a' gyomor gyuladás eloszthatatlan jeleninek hiányosága elégsegésen meg külömböztetik —

Meg valosodik it ama régi köz mondás. Az okádást, okádásal kel öröslőlni, tú.i: ha okádik vagy erőlködik, a' beteg, okádatoval kel segiteni, ha tsak az epés iszap felete szivos nem volna. amikor a' sok hasznu soval, bór kövel, vagy más közép soval kéllene ezt előb fel oldani, 's utánna okádatoval ki takarítani. — végképen a' keserű

[33]

szerekel: az ürömel, a keserű gyökérel, a' quasiai fa héjal. s.t. kél a' gyomrot még erősiteni Lasd a' köhögésről N: 96.–97.–98.

A gyomor puffadás vagy is a szél gyomor fájás, a' puffasztó, kemény és nehéz emésztő étkekből, és a' felibe meg forot italoktul, a' sok nyers gyümöltstül, szölötiül és mustül szérmazik, ezek a' gyomort néha anyira fel puffasztják hogy felülül egészen bészáratik —

Eben az állapotban az all lövöséken kívül szükségések a' vékonyito és a' szeleket indito szerek, a' rutábul, méhfübul, kakuk fübul édes kömény gyükérbül, székfű virágbul rendelt herbaték — a' Höffman értzes tsepei. A sükeres materát pedig el oszlatját, és alul a' testbül ki hajtyák a' középsok N. 134.

Élet rénd A gyomorfájásban keveset és könnyen emészthető étkeket égyék kire a zép tojáshoz hasonló bőfőgések ereszkédnek. Az savanyú, étkekekkel és italokal élyen — külöösen az ilyen azonkivül is az efféle savanyukat ohajtya.

[34]

Receptek

Nr 132.	N 132.
Vég egy lat rák szémet két kötény rabarbarát tsinály port, és agy bé régél és este egy kevés kanálal s igyék rá egy findtsa székfű vi: herbatát	R: Lap. Cancror. Unc.sem. Rh. elect. dr. duat. m. fi. pul. d. mana et vesp. un. cochl. Coffeac. supertibendo. vat. cul. infus f. Chamom.

<p>N. 133 Végy Husz grán rák szémet tizenöt grán mirobolán gyümölsöt, tsinály port. ad be régel és este égyet igyik ra egy findtsa székfű virág herbatát.</p>	<p>N 133 R. lap. Concr. ser. un. mirobal. Citr. gr. quimdec. m. f. pulv. d. mana. et vesp. pulv. un. superbibendo. vascul. infus f. Chamom.</p>
<p>N. 96 Végy másfél marék ezerjo füvet, anyi pápa fü levelet, egy marék szélfű virágot, vagdald ösze herbaténak</p>	<p>N. 96. R. Summit. Cent. min. fol. card. bened aa: man. un. sem. f. Cham. man. un. c. m. d. spec. p. The.</p>
<p>N 97. Végy négy lat gyomor Elikszirt adgy bé napjában 3 szor fél vagy egy kanállal tiszta vízben, vagy jó ó borban</p>	<p>N 97. R. Elix. stom. temp. unc. duat. d. terde die 1/2. v. uns. eschl. cum. aqua. vel generoso vino</p>
<p>N 98 Végy Három lat ürom Essentiát adgy be napjában 3 szor 4 szer husz tsepekből 60 ig kevés tiszta vízbe vagy jo ó borban</p>	<p>N 98. R. Essent. absinth. Comp. unc. un. sem. d. ter 4. ter de die a quttis viginti. usq. sexaqinta cum aqua. vel generoso vino.</p>

[35]

Köhögésről

A köhögés a' levegőnek a' tüdőkből a' száján eset erőszakos hangos kitaszítása, vagy is az a' beteges állapot – melyben valaki a' levegőt valami erőszakkal beszívja, és azután az ágyék hátyának, a' mely és has inashusoknak görtsös öszve vonodására meg erőszakosan a' tüdőkből a' száján mintegy ki lövi köhögésnek nevezetik

Ókai Mások előtt hajlandobbak a' köhögésre a' tzipo háttnak, kiknek tüdejek a' gyakrab mely béli betegségektől elgyengültek, vagy más olyan fogyatkozás benek vissza maradt. Azután a' sűtők, az üveg bányások a' kovátsok lakatosok, és átalýában mind azok, kik tüzel báno mestersíget folytatnak. hol a' tűznek hevétől a' füstől, és az erősebb gőzöktől a' tüdők a' torokál ki száradnak, és a' levegőnek erőszakos hangos kilövelésére ingerlik – A tisztátalan levegő is tsinál köhögést. de talán a' pálinkátul, és atöbi erős részegítő italoktul nálunk köhögést tapasztalni gyakrab.

[36]

Órvoslása Ha a' vérnek bövsige vagy gyuladékos indulatya támasztja a' köhögést. természetes, hogy a' láb feredők, a' lágyito langyos Salitomos italok, a' könnyű zöltsígek, a' minden féle hús. és egyéb nagyon tapláló élelmektől, és hevitő, s részegítő italoktul való meg tartoztatás lesznek az orvoságok. Kelesék a' eret is nyitni, azt a' betegnek természetéből s erejéből. a' böv vérüsígből, a' fen akadt hó szám, avagy ér, vagy szokásban volt ór vér folyásbul. és a' melynek nehézségéből, a' rövid nehéz lélek vétélbul kel meg itilni –

Iten leg először is a' gyomorbul és belekből kel a' taknyot kitakarítani, azután kél ama taknyot felvagdálós, és ki takarító szerekel a' tüdöket meg szabadítani. A gyomorbul és belekből kitakarítva a' közép soval, és rabarbarás tzikoria gyűtetel a' Rabarbara tintura vagy pór – hapedig a' köhögés a' gyomorbul ered, hasznos a' keserű szerekel és cseppekkel, a' beteget jo ideig éltetni Lásd Gomor fájás N.r. 96.–97.–98.

[37]

Ha a' köhögés a' beleknek, vagy más a' hasa üregben helyheztetett tagnak dugulásából, s felpuffadásából támad has köhögés a' neve.

A has köhögést meg ismérhetni a' dugult, s fel puffat tagoknak vagy beleknek, melyekre a' tapintással is rá találhatni, természetes következtetéseiből. – Azután az ilyen köhögés kezdetén töbnyire száraz, csak későbbre. minek utánna már töb hónapokig, talán esztendőig tartott, vet ki valamit a' beteg azért, hogy a' sok köhögéssel a' tüdők elgyengültenek, 's ellankadnak.

Ez a' köhögés akkor marad el minek utánna a' dűgölások, s puffadások meg gyógyulnak; tehát nem a' köhögést, hanem a' dűgölásokat a' puffadásokat kel gyógyítani, valamint amikor a' köhögés az ágyék hártjának, vagy más szomszéd tagnak gyuladására következik, akkor is nem a' köhögést, hanem a' gyuladást kel letsendesíteni, tsendesedjék le mulyék ez el. azonal enged, és szűnik a' köhögés is

[38]

Élet rend. A sok gyászos esetekről melyekben a' beteg a' sok fű szerszámos étkekel, és hevítő italokkal egyaránt izgatták a' tüdöket – hogy végre elsorvadtak. s a nyomorultak elvesztek – meg győződhetünk hogy az erőségű köhögésben a' gyöngé nem nagyon tápláló levek. a' különbéle könnyű zöldségek, a' még főtt aszú gyümölcs, s töb ilyenek fognak jot tenni: – itallul a' főt árpa víz aszu megyel. és etzetes mézzel. – Elemben a' gyöngeségű köhögés az ó bort vizelel egyeledve. és az étkeket kevesé fűszerszámozva ohajtya

Továbbá őrizkedjék a' beteg a' hideg, nedves levegőtől, tartsa magát mértékletes melegben s keresse a' meleg tiszta levegőt kimélye magát az erősebb kézi munkától, sebesebb mozgásoktól. énekléstől, és más akármilyen erőszakosab. vagy gyorsab. erőlködésektől

[39]

Mely víz korságrul

Valami vizes nedvesígnék a' mely üregben törtint össze gyűlése – mely víz korságnak hivattatik. különbözteti magát az ot meg gyűlt genyetsigtől az alatomos, emésztő hideglelés és a' pofák pirosodása által és hogy a' beteg gényetseget köp. A fuladásban az alsó szem héjak és a' tőkzatskó nem dagadnak fel nem is halani a' melyben lotsogást. feketik is leg láb ostrómon kívül mindenkép a' fuladozó

Okai. Leg könyeben bele esnek azok, kik egész testben erősen izadnak, hirtelen meg hűtéssel az izadást egyszeribe visszaverik vagy kik oldal nyilalást, tüdő gyuladást, bélgyuladást fuladásokat hoszas meg rögzöt hurotokat, vagy más hasonló mely nyavalyakat állottak ki. kiket a' rázo hideg tovább nyavalygatót, vagy valóságos tolvaj hidegben szenvednek.

Orvoslása Amely víz korságban a' has hajtók. és a' vizeltetők segitenek, melyek hogy hasznaljanak

[40]

szükséges a' gyöngéb has hajtók közül a mana, a' savanyu pálma gyümöls. a' senna levelek, a' középsok akkor választatnak a' víz korság száradásokban, mikor az erősebb has hajtókat testének ártalmas felzavarodása nélkül kinem állá Elemben a' tiiporgo fű és jallapa gyökerek, az áloe a hajhajto gyanták

Meg eshetik mind azon által hogy bátor ily formán a' has hajtókat sokszor víz is elmegy még is a' lelekzes a' helyet hogy konyebednék, inkább valami gyötrödésel száradással és menekedő hurottal nehezedik és az erő is egyre fogy. ilyenkor ha a' vizeltetők nem segitenek. kész a' veszedelem a' halál. Talán a' mely ki metzés segít Ugy vagyton talán segethet, ha a' víz nints a' tüdőkben, ha a' tüdők épek egisigesek, ha a' beteg még jo erőben vagyton, és ha az ábrázat, a' has, a' tők zatskó. – még fel nem dagattak

[41]

Amely kimetést, a' dagadt lábak köpülőzését a' karokon vagy labakon ajánlot folyo senbeket, a' sinor huzást közöljük Orvósal, s bizuk inkább értelmes Borbélyra

Valamint a' hajhajtok erejekre különböznek. ugy a' vizeltetők is A hivesítők közül leg közönsigesebek a' gyengéb közép sok. azután a' savanyu gyümöls levek. a' tzitrom, és marants alma lév. a' tengeri szőlő lév, a' soska, és egyéb savanyu gyümölsök, és füvek leve, a' pörje az oroszlanfogfű a' soska gyökerek Ezek a' hivesítő vizeltetők akkor adodnak mikor a' vízkorság hidegleléssel vagyton.

A hevítő vizeltetők a' torna és keresztfü gyökér, a' kapor nyak fü gyökér, a gyalog fenyő meg a' földi bodza. a' diszno saláta kivonás, a' tengeri hagyma. az ezer lábu féreg. a' körös bogár azután az édesített értzes savanyuságok. az édesített Salitrom Spiritus Hofmán tsepei. a' jó savanyu ó borok

[42]

mind kétféle lúgos sok, a' bor köső, abor köolaj, az etzettel terhelt vagy maganosan adott salamiák, és Szarvas Szarv Spiritus Nr. 2121 – 222 – 223. – 224.

Mind ezeket vegyítékben porban Lékvárban herbatében, borban és más többféle képen lehet adni tsak elegyesleg ne adodjanak

Tökzatsko vizkorságrul

Amikor a' viz a' tök zatskóban gyűl össze tökzatsko viz korságot tsinál, A viz össze gyűlhet a' külső bőr, és a' rostás hártya közt. azután a' rostás hártya és a' hüvely hártya közt. 3szor a hüvely, és fehér hártya közt 4er. a' fehér hártya és a' tökök közt, végre magokban a' tökökben

Hogy a' viz a' külső bőr, és a' rostás hártya közt gyűlt össze a' daganatnak halaványoságából a' viz lotsogásából és abul is mérhetni meg, hogy az egész szemérem test, az ellő börel együtt feldagad

[43]

és hogy az uj nyomással okozot gödör meg marad, a' rostás és hüvely hártyák közt meg gyűlt vizet abból tudhatni meg, hogy a' vesző, és az elő bőr nem dagad fel a' tököket, hatsak fél nem dagattak nem érezni, és a' viz nem lotyog. Amikor a' viz a' hüvely és fehér hártya közt, avagy a' fehér hártya. és a' tökök közt gyűl össze, akkor sem lotyog a' viz, és az egész daganat hoszúkás a' tökökről az ágyék gyűrű felé. A viz korságos tökök holyagformára kereken dagadnak fel, és az ujnak nyomása nem marad meg.

Órvoslása Mind egyik az el osztatást, vagy a' viz ki botsájtást kíványa. Az elosztatást belől a' hashajtók, és vizeltetők kívül pedig a' száraz ósztató lisztből készült kötések, a' meleg hamu, vagy a' fűszerszámos fűvek vörös boral. kánforos éget borral,

[44]

a bor seprű, vagy mész viz kánforos éget boral, vegyítve viszik végbe. – melyekre ha a' beteg nem könyeből, a' metzés a' tsapolás, a' sinor húzás, vagy a' tök ki irtás használhat. ezek olyas foglalaltóságok. melyeket kiki bizvást értelmes Borbélyra bizon.

Láb vizkorságrul

A lábaknak puha, 's fájdalom nélkül valo daganatja, láb viz korságnak neveztetik. közönsigésen a' bokák körül kezdődik és az ujjal bényomot gödör sókáig meg marad

A sok langyos lágyító élelem a sok erős, részegítő italok, az olvasztó orvoságokkal valo élés a felete nagy, és böv üresedések a' sok henyélés, és alvás, a' sok állás, és üllés, az akadályozot test párzás, és még rekedt vizelés, a' gyakor láb áztatások,

[45]

a' lágy nedves levegő, és a nyavalyák szokták közönsigésen a láb vizkorságot következtetni amely vizkorságban is meg szoktak a' lábak dagadni, és abból hogy semiképen sem akarnak gyógyulni bizton a' mely viz korságrul gyanakodhatni, viselősoknél is meg dagadnak neha a' lábak, de a' teherrel el apadnak

Órvoslása Minek utána a' viz ki ürülty, megkel a' lábokat erősíteni az üresítés külső, és belső orvoságokkal mégyen végbe. belül a' has hajtók, a' vizeltetők, és az izasztok, kívül meleg hamuval vagy fűszerszámos oszlatokkal borítatnak, és nap között kétszer háromszor bodza virággal, kánforal és gyalog fenyő maggal füstelt flanellel dörgölhetnek, melyek hanem használnak, borbély késel kell a' lábakon egynehány metzést ejteni hogy a' viz kifolydóghalason, a' régi daganatot a' szederjes, fotos labokat nem szabad bántani.

Erősítetnek a' labak tömjünből mirhábul, s töb e' féle gyantákból össze állot füstölökel, ha tudni ilik.

[46]

szorgatosan dörgölhetnek mézsvizet és kámforos ágat borral, béborítatvan. – belül pedig keserű három levelű fűből, ezer jó fűből, keserű gyökérből. ezeknek és több hasonlóknak keserű kivonásaiból lehet vegyítékeket, pilulákat készíteni. N. 200.

<p>Nr. 230. Végy hét kötény keserű három levelű fű kivonást, anyi ezerjő fű kivonást nyolcz lat székfű virág vizet két lat marants héj gyületet, egyelitsd össze, adbe mind 3^{dk} órába egy kanállal</p>	<p>R: Extr. trifol. fibr. Cent. min. aa: dr. duat. Aqu. Chamom. unc. quatr. Sir. Cort. aurent. unc. un. m. d. m. 3 hor. un. Cochl.</p>
<p>Hashajtó Végy 14. szám pirulát, a' patikábul lékvárba, vagy másképp 3. 4. szemet végy bé dél előtt és dél után is. ha gyomrod terhelve van</p>	<p>Recept. pirula. Rp. Pilul anul. N 14. 36 xr. Disz 24/5 1861.</p>

Gyenge Szémekek erősítésére

Végy két lat rozmarin levelet, ted egy félmeszel pálinkába hagyd néhány nap állni. Eszerbül egy évés kanálnyihoz 4. kalán meleg vizet tesszünk, és evel a' szemtájékot mósni kel

[47]

Recept [...]

Aloes sunotor	kétlat
Safrán oriens	1 quinal
Rhabarbarum	fél quinal
Aparikumot.	1 quinalt
Mirhát	1 quinalt
Zedvatzia	2 quinalt
Angicát	1 quinalt
Pentianat	1 quinalt
Comphora	egy quinalt
Theziae Venet	fél latot
Carlinat	egy quintla
Folia Senna	egy quinalt

95 Xr
18/12 861

[...]

Ezen Specieseketmegmértvén végy erős buteliát és [...]eseket jól össze törvén [...]

[48]

[...] egy itze jó eget bort [...] a' buteliának a' száját darabka vízben mártot holyagal mikor ez meg szárad rajta, döföld meg egy gombos tüvel, hogy a tinturának a' fermentatioja a' buteliát elné patantsa. té eljöl valami különös helyre, 20. vagy 24. napid: de minden nap félrázod azután szüird által egy totsér formán tsinált itató papiroson. Midön szép tiszta fog léni dugdbé jól a' buteliát, hogy az ereje kine menyén, és így készlevén az orvoságod azonal élhetz véle.

Ezen Specificált Recept találatot egy Svédus híres doktornak elmaradot papirosai között aki is 804. Esztendőig élt ki evel el minden nap, nemlész szüksége az érvágásra, hasznos csömörlés, zabálás. hideglelés egy kávé kanalal segít a kolikán egy kevés pamutat belé mártva fájó fogra vagy fülbe tétetik [...]es minden változásban [...]

VESZETTORVOSOK SZENTESEN A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

A történelem egy adott időszakában hatalmas pusztításokat okozó betegségek egy idő után visszaszorultak, mivel az emberek sikeresen vették fel velük szemben a harcot, vagy pedig egy újabb típusú kór lépett a helyükbe. Európában a XIV. században a pestis, a XVI. században a szifilisz, a XIX. században pedig a kolera volt az a betegség, amelyek pusztá említése is félelemmel töltötte el a lakosságot.¹ A veszettség igaz nem okozott akkora pusztításokat, mint az előbb felsorolt betegségek, mégis mindenki tisztában volt azzal, hogy borzalmas kínok között halnak meg azok, akiket megfertőz a halálos kór. Az általam vizsgált betegség azon túl, hogy Szentes polgárait is fenyegette, a lakosság megélhetését biztosító állattállományra is állandó veszélyt jelentett, hiszen a veszett kutyák hatalmas pusztításokat okozhattak a jószágok körében. A közösség védekezési technikái közül talán az ún. veszettörvosok alkalmazása tűnt a leghatásosabb módszernek. Ezek a gyógyító specialisták ugyanis képesek voltak összeállítani a kor orvostudománya által használt ellenszereket, ismerték a betegség tüneteit, sőt a fertőzött állatokat is el tudták különíteni az egészségesektől. Ezzel magyarázható többek között az is, hogy a veszettség gyógyításával foglalkozó egyének az adott közösség megbecsült tagjainak számítottak annak ellenére, hogy a hatóságok igen gyakran tiltották tevékenységüket.

A veszettörvosok személyéhez kapcsolódó, manapság is élő hiedelemtörténetek mellett a Szentesi Levéltárban jónéhány olyan írásos forrás található, melyek segítségével az 1760-as évektől egészen az 1910-es évek elejéig lehet nyomon követni a veszettség jelenlétét, illetve annak gyógyításával foglalkozó specialisták működését. A veszettörvosokra vonatkozó dokumentumok meglehetősen sokfélék. A községi és bírói számadáskönyvekben 1761-től felbukkanó bejegyzések igen szűkszavúak, általában csak a gyógyítónak járó pénzösszeget, illetve a kifizetés időpontját tüntetik fel. A tanácsülési jegyzőkönyvekben már szerepelnek a veszettörvos felfogadásának körülményei, az általa benyújtott kérvények is. A Szentesen tevékenykedő gyógyító specialisták által alkalmazott orvosságokról nem sokat tudunk. A kun-szentmártoni Pernyész Menyhért ellen lefolytatott helytartótanácsi vizsgálat azonban részletesen beszámol az általa használt gyógymódokról, receptekről, illetve a beteg állatok elkülönítésekor alkalmazott eljárásokról. A veszettörvosok személyéről, származásáról, családi és rokonsági viszonyairól az egyházi anyakönyvek tájékoztatnak. Társadalmi kapcsolataik feltérképezése nem is tűnik olyan egyszerű feladatnak, hiszen az 1832-től 1914-ig orvoslással foglalkozó Keresztes Nagyokon kívül a városban jónéhány azonos nevű család élt a XIX. században, ezért csak nagy körültekintéssel lehet egy-egy személyt beazonosítani. Az előbb felsorolt közigazgatási szerveken kívül egyéb városi hatóságok is foglalkoztak a veszettörvosokkal. A gyógyító specialistákkal kapcsolatos ügyeket 1861 és 1863 között az ún. Gazdasági Bizottmány intézte. A helyi szervek mellett természetesen a veszettséggel kapcsolatos ügyek az illetékes vármegyei hatóságokat is érintették, melyek közül a főszolgabíró és a főispán foglalkozott többször a városban tevékenykedő gyógyítókkal. Ezek a hatóságok bizonyos szempontból a felsőbb hatalom közvetítői voltak, hiszen általuk jutottak a közösség tudomására az országos rendeletek, de 1853-ban és 1863-ban ők tiltották be a veszettörvosok működését.

Tanulmányosak a szentesi sajtó (Szentes és Vidéke, Szentesi Lap) hasábjain közölt írások is. Ezek a helyi és vegyes hírek rovatban szereplő rövid beszámolók a városban előforduló

¹ Burguière 2000. 61.

kutyaharapásokról, megbetegedésekről emlékeznek meg. A Szentesi Lap 1892-ben a Keresztes Nagy József ellen indított eljárásról is tájékoztatta az olvasót, amely a korban nagy érdeklődésre számot tartó eseménynek számított.²

A hatóságok országsszerte különbözőképp próbálták meg védekezni a veszettség ellen. Ennek egyik módja volt a veszett kutyák kiirtására, a betegség elterjedésének megakadályozására vonatkozó helyi és országos rendeletek megújítása és kihirdetése.³ A szigorú szabályok rendszerint arra kívánták felhívni a lakosság figyelmét, hogy kutyáikat tartsák láncon és lássák el őket szájkosárral, valamint rakjanak ki az utcákra vízzel teli dézsákat, hogy az állatok tudjanak inni. A kóbor kutyákat a hatóságok kiirtották. Amennyiben valaki nem hajtotta végre a rendeleteket, az illetőt pénzbüntetéssel sújtották. Különösen nagy gondot okozott az utcákon és a pusztákon kóborló nagy számú kutya. Ezért a hatóságok megpróbálták rászorítani a városi és tanyai gazdákat, hogy csak annyi kutyát tartsanak, amennyi feltétlenül szükséges. A felesleges ebeket agyon kellett verni, vagy a rendelet kihirdetésétől számított nyolc napon belül a hatóságok által felfogadott személyeknek be kellett szolgáltatni. 1857-től a városban két sintér tevékenykedett. Feladatuk az utcákon kóborló kutyák összegyűjtése volt. A várostól 11 pengőforint havi fizetést, valamint minden eb után 4 pengőforint jutalmat kaptak.⁴

A védekezés másik módja a különböző gyógyhatásúnak tartott ellenszerek biztosítása volt, amelyek a kor orvostudománya szerint alkalmasnak bizonyultak a sebek kezelésére és a veszettség gyógyítására. Az 1850-es évek elején Szentesen a városi előjáróság gondoskodott a betegség elleni gyógyszer ingyenes szétosztásáról. Sajnos a levéltári források nem tájékoztatnak a szer mibenlétéről, összetételéről.⁵ A XIX. század közepén a betegség ellen hatásosnak tekintették a kőrisbogárból (Cantharis) készült port, melynek gyógyító hatását az Alföldön is sokfelé ismerték.⁶ Hajdúnánás környékén⁷ kilenc kőrisbogár testét adták be a beteg állatnak, a kilenc fejből pedig az emberek számára csináltak gyógyszert.⁸ A kőrisbogár mellett orvosként tartották számon a kenyérhéjba dugott piparezet is. Széles körben alkalmazták az étetással, füstöléssel kapcsolatos gyógyító eljárásokat. Az agyonvert veszett kutyát ezért gyakran elégették, és a megmart állatokat a füstön hajtották át, ami a hiedelem szerint megakadályozta a betegség további terjedését.⁹ E módszert a XIX. század végén Szentesen is alkalmazták. A Szentés és Vidéke 1896. július 12-én megjelent számában a helyi és vegyes hírek rovat-

² Szentesi Lap 1892. XXII. évf. 79. szám. július 8. 2. old.

³ A hatóságok az állategészségügyi intézkedésekkel a XVIII. század második felében már megpróbálták visszaszorítani és megelőzni a járványokat, amelyek nagy pusztításokat okoztak a háziállatok körében. 1859-ben az osztrák belügyminisztérium állatjárványrendelete Magyarországra is kiterjedt. 1888-ban készült el a magyar állatvitel zavartalan lebonyolítását szolgáló törvény, amely részletesen intézkedik a járványos megbetegedésekről, így a veszettsegről is. Takács 1973-74. 281., 288.

⁴ Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára (a továbbiakban: CsML SzF) V. A. 145. a. 4. Szentés Város Tanácsának Iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Tjgyk.) 1851. 1071., 1857. 854.

⁵ CsML SzF V. A.. 145. a. 6. Tjgyk. 1852. 2559., 2635.

⁶ Magyary-Kossa Gyula négy kötetes orvostörténeti munkájában részletesen bemutatja a kőrisbogár veszettség elleni használatát. A kőrisbogarat néhol *dühös bogárnak*, *dühbogárnak* nevezték, ami utal gyógyászati szerepére. Kramer János temesvári főorvos 1735-ben egy olyan kecskeméti tudós asszonyról tesz említést, aki kőrisbogarakból készült főzetet itatott betegeivel, akiket veszett kutyák martak meg. 1781-ben helytartótanácsi rendelet tette kötelezővé Stöck Antal gyógyító módszerét, amely a marás által okozott seb azonnali kimosásából, kiégetéséből, bevagdalásából, majd kőrisbogárral történő behintéséből állt. Csorba József Somogy megyében működő orvos 1829-ben már elítéli a kőrisbogár veszettség elleni használatát. A Hygiastika vagy is Orvosi Oktatás című munkájában ekképp vélekedik erről: „...hogyan egyebet ne említsek, a' dühös állatok marása után következhet veszetség (dühösség) ellen gyógyíthatnak... Kőris bogarat adnak ezek az Ámitók, vagy nem az olly szerentsétleneknek, melly minden Embernél nehéz, sőt véres vizzelést okoz, 's ámitanak, hogy a' veszetség véres bogár formába ment el.” Magyary-Kossa 1929. 359-363.

⁷ Igmandy 1941. 257.

⁸ A Kazay Endre által 1900-ban összeállított Gyógyszerész Lexicon a következőképp mutatja be a kőrisbogár gyógyhatását: „Veszett-kutya harapására, renhye gyógyulása sebre hintve azokat nyitva tartja s megakadályozza a fertőzőmennyek felszívódását.” Kazay 1900. 33.

⁹ Bereczki 1981. 179-180.

ban olvasható rövid cikk így számol be az előbb említett eljárásról: „Hírt adtunk róla, mennyi jelentés érkezik a rendőrséghez innen is onnan is az állítólagos veszett kutyák miatt s hogy ennek dacára egy esetben se sikerült hatóságilag a tényleges veszethez megállapítani. Ennek oka - alig hinné valaki a XIX-ik század végén - a babona. Most is jelentették, hogy Aradi László tőkei tanyáján veszett kutya garázdálkodott, jószágot, gyereket megmárt; de mire a hatósági állatorvos a tanyára kijutott, a veszett ebnek csak összeégett dögtéstét talált, melyen a betegség már megállapítható nem volt; mert úgy tartja a babona, hogy az ilyen ebet meg kell égetni és az általa megmártakat a saját tetemével megfűstölteni, a marás utókövetkezményeinek elkerülése végett.”¹⁰ Elterjedt volt a kutya szőrével történő gyógyítás, de hasonló módon használták a teljesen porrá égetett állat hamuját.¹¹

A betegség elleni védekezés harmadik módjaként tarthatjuk számon az ún. *veszethez* vagy *víziszonykór* orvos alkalmazását. Ezek az emberek tulajdonképpen a veszethöz gyógyításával és megelőzésével foglalkozó specialisták voltak, akik egyben az egész Alföldön hiedelemmondai alakokként is felbukkannak. Az általuk alkalmazott orvoslási eljárások, gyógy módok a legtöbb esetben a XVIII–XIX. században készült állatorvosi könyvekből származnak, amelyek nagy mértékben hozzájárultak az állatgyógyászat ésszerűbbé válásához.¹² Szentesen kívül számos olyan települést ismerünk, ahol a veszettorvosok hivatásszerűen működtek.¹³

A *veszethez* vagy *víziszonykór* orvos először 1761-ben bukkan fel az írásos forrásokban. Ebben az évben a város 4 forintot fizetett egy bizonyos földvári orvosnak a város sertéseinek a gyógyításáért, két évvel később pedig 34 krajcárt kapott „*veszethez* ellen való orvossáért”.¹⁴

Az 1780-as és az 1790-es években az előjáróság már Kunszentmártonból hozta a gyógyszerzt. A város 1781-es, 1788-as, 1790-es és az 1791/92-es kiadásait és bevételeit nyilvántartó kimutatásokban ugyanis olyan bejegyzések szerepelnek, amelyek szerint Kunszentmártonból egy meg nem nevezett szert hoztak Szentésre az emberek és a marhák gyógyítása céljából. 1791. január 28-án Dömsödi János hadnagy ment el a gyógyszerért, ami 5 forintba került.¹⁵ 1794-ben a számadások már név szerint is megemlíti a város által a veszethöz gyógyítására alkalmazott személyt, aki Kunszentmártonban lakott és Pernyész Menyhértnek hívták.¹⁶ Pernyész korának közismert alakja volt.¹⁷ Miután a pesti egyetem orvosi kara megvizsgálta az általa használt szert, a Helytartótanács a gyógyítót 20 arany jutalomban részesítette. A gyógyszert¹⁸ azonban csak hivatásos orvos tudtával és hozzájárulásával alkalmazhatta. Pernyész évi fizetése alkalmazásának ideje alatt mindvégig 40 forint volt. Bérét a számadások idevonatkozó bejegyzései

¹⁰ Szentes és Vidéke 1896. XVII. évf. 56. sz. július 12.

¹¹ Barna 1999. 618.

¹² Magyarországon már a XVII. század közepétől rendszeresen jelentek meg ilyen munkák. pl. Tseh Márton: Lovak orvosságot megpróbált új könyvetskéje (1656), Tolnay Sándor: A' barom állatok' sebggyógyítása tudományárul (1785), Gyarmati Sándor: A falusi barom orvos (1832) Barna G.1981. 185.

¹³ Koszta 1968. 109., Szűcs 1938. 395.

¹⁴ CsML SzF V. A. 102. m/2. Szentes Város Tanácsának Iratai. Bírői és községi számadások (a továbbiakban: Bír. és Köz. Szám. 1761., 1763.

¹⁵ CsML SzF V. A. 102. m/3 Bír. és Köz. Szám. 1791.

¹⁶ CsML SzF V. A. 102. m/4 Bír. és Köz. Szám. 1794.

¹⁷ Tevékenységére már 1795-ben felfigyelt a megyei hatóság. Székér Károly János vármegyei főorvos ugyanis jelentést tett a helytartótanácsnak, hogy egy bizonyos Pernyész nevű nemes ember állítólag olyan orvosságot ismer, amellyel a veszethez gyógyítani lehet. Magyar-Kossa Gy. 1940. 201.

¹⁸ Pernyész ellenszere a következő összetevőkből állt: „ Az első: Füvekből álló por. Végy Csergő füvet, Levistikom levelet, Ruta füvet, Sz.-János füvet vagyis tsergő füvet. Ezen füvekből egyformán vevén mindenikből, tedd sákba, kementzében szárazd meg, törd porrá, szitáld meg, legyen készen a mikor szükség lesz red. A másik: Bogár por. Végy úrnap előtt lerázott kőrösbogarakat, lerázván egy ponyvára, hirtelen hajtsd össze, rontsold meg, törd porrá. Az Isten tehénkéjével (Sit venia ineptae denominationi!) hasonlóképpen kell bántani és egyenlő mértékben össze kell tenni: Egy tized rész bogár porhoz, tizszerannyi füvekből való port kell tenni és jól el-egyenlíteni. A dosisa vagy mértéke ezen elegyült pornak: Felnőtt embernek egy krajczárú pdinkában egy késhegynyi elkavarva kell adni és nyomtassa le egy kevés pájinkával. A marháknak és lónak ött üj közzé férőti. A marhát lenyomják, nyelvét kivonnyák, a nyelvé tövére teszik és vízzel lenyomtattyák. A lónak, minthogy harapathat, a száját felpetkeli, úgy kell a torkába vetni, lia pedig még eszik. önként a zabot megnevesítően, a port közzé kell hinteni, hogy megegye az abrakkal vagy désába az ivó vízbe kell hinteni, ugys megissza.” Magyar-Kossa 1929. 207-208.

szerint egy összegben kapta meg, de volt olyan esztendő, amikor három részletben fizették ki járandóságát. A bírói számadások különböző módon nevezik Pernyészt. Leggyakrabban a *kunszentmártonyi orvos* megnevezés szerepel, de előfordul a *veszet orvos*, *dühödés orvosa*, *marhák orvosa* kifejezés is. Külön kiadást jelentett a város számára, ha megfertőződött a jószágállomány, és el kellett hívni a kunszentmártoni veszettorvost. 1819. augusztus 1-én 8 forint 15 krajcár kiadást jelentett Pernyész és segítőjének ellátása és jutalmazása.¹⁹

A kunszentmártoni veszettorvost Nagy Mihály szentesi lakos követte, aki elődjének fizetését (40 váltóforint) kapta,²⁰ emellett mentesült a *katonatartás* illetve a *forspontozás* terhe alól. Az egyházi anyakönyvek szerint Keresztes Nagy Mihály 1784. május 26-án született. Apja Keresztes Pál, anyja pedig Buzi Anna volt. 1804. november 28-án vette feleségül a 22 éves Dobosi Máriát. Házasságukból több gyermek is született. 1807. december 17-én látta meg a napvilágot Mihály fiuk, aki 1811. október 25-én, négy évesen meghalt. Az 1812. november 12-én született következő gyermek szintén a Mihály nevet kapta. A források szerint a szentesi veszettorvos feladata a marhák gyógyítása volt. Előfordult azonban, hogy kutyaharapás esetén is igénybe vették szakértelmét. 1844. június 10-én Cseke Pál kutyája rátámadt Aradi Jánosné 14 éves fiára. Június 11-én Keresztes Nagy Mihály megvizsgálta az állatot, megállapította a betegség tüneteit, majd engedélyezte a kutya lelövését.²¹ 1846-ban Keresztes Nagy Mihály fizetése 80 pengő forintra emelkedett, mivel a városi tanács elfogadta azon ajánlatát, mely szerint „*ideje korán megszólítva a ki nem gyógyítandó marhákért kármentesítést ígér*”²² A Keresztes Nagy Mihály által alkalmazott gyógyítási eljárásokat sajnos nem ismerjük. Annyi azonban kiderül a forrásokból, hogy a betegség ellen valamilyen gyógyfüveket használt, amelyeket a város határában és Endrőd környékén gyűjtött.²³ Ha veszettségi orvosnak ezekre a gyógynövényekre volt szüksége, akkor a város gondoskodott a szállítóeszközről. Keresztes Nagy Mihály munkájával kapcsolatban egyetlen egyszer merült fel panasz. Csányi József szentesi lakos 1844. február 17-én egy beadvánnyal fordult a városi tanácshoz, melyben kérte a veszettorvos megbüntetését: „*Panaszképpen kénytelenítetek előterjeszteni miképpen e héten szerdai napon tanyai kutyám megveszedvén, mind engem és más sokat következő veszedelem meg gátlása végett – Veszettségi Orvos Nagy Mihályhoz orvoslás eránt elmentem, ötet barátságosan megkértem. – megjegyezvén hogy a' magam menyit küldtem érte és ez által kértem meg Nagy Mihályt azonban sok idő telve haza jöven Nagy Mihály – nem hogy kérésem telyesítette 's az orvosláshoz fogott volna hanem a' helyett engem, magamat s' Jozzagomat veszedelembé forgót semmibe véve megtámadott – mondván ha akarok megyek – ha akarom – nem megyek, - azért mivel már 3 évi fizetésem a ' Tanács bent fogott.*”²⁴

Keresztes Nagy Mihály 1846. november 14-én bekövetkezett halála után fia lett a város *veszettségi orvosa*.²⁵ Az 1846. november 21-én tartott tanácsülés foglalkozott a tisztség megüresedésével. A város vezetői néhai Keresztes Nagy Mihály fiait kérdezték meg, hogy melyikük hajlandó folytatni a mesterségét. November 28-án ifj. Keresztes Nagy Mihály személyesen megjelent a tanács előtt és elvállalta a tisztséget.²⁶ Az írásos forrásokban 1852-ig tudjuk nyomon követni ifj. Keresztes Nagy Mihály tevékenységét, aki évente 80 pengő forintot keresett, és többször igénybe vette a város által biztosított fuvart. 1852. május 14 és 16 között mintegy három napot töltött különböző gyógyfüvek gyűjtésével. Keresztes Nagy Mihályt Nagy József szállította, aki 4 pengőt kapott a várostól szolgálataiért.²⁷ 1852-ben

¹⁹ CsML SzF V. A. 102. m/6 Bír. és Köz. Szám. 1819.

²⁰ CsML SzF V. A. 102. a. 8. Tjgyk. 1832. dec. 15.

²¹ CsML SzF V. A. 115. b. Szentes Város Tanácsának Törvénykezési Iratai. Szóbeli peres iratok. (a továbbiakban: Törv. Ir. Szó. Ir.) 1844. 281.

²² CsML SzF V. A. 102. a. 21. Tjgyk. 1846. febr. 21. 652.

²³ CsML SzF V. A. 102. a. 19. Tjgyk. 1844. 1134.

²⁴ CsML SzF V. A. 102. a. 19. Tjgyk. 1844. febr. 17. 566.

²⁵ A halotti anyakönyvek szerint a halál oka rothadás volt.

²⁶ CsML SzF V. A. 102. a. 21. k. Tjgyk. 1846. nov. 21. 172., nov. 28. 240.

²⁷ CsML SzF V. A. 145. a. 5. Tjgyk. 1852. máj. 22. 1135.

Keresztes Nagy Mihály hosszú löfegyver használatáért folyamodott a városi tanácshoz. Kérelmét a veszettségi orvos a következőkkel indokolta: „*Minthogy pedig fizetésem oly kevés, hogy azzal éven által ki jönni ha csak saját pénzzel nem pótolom tellyes lehetetlenség – s még e' mellett olykor a veszedt ebek és jószágok által életem is oly annyira kockázódik, hogy csak több öszve gyűlt ember társaim által tarthatom azt fel.*” Keresztes Nagy Mihály kérését a városi tanács elfogadta és engedélyezték számára a fegyvertartást.²⁸ A veszettorvosok szakértelmére jól rávilágít az a tény, hogy az 1850-es évek elején Keresztes Nagy Mihály készítette a betegség ellen alkalmazott gyógyszert, amit a lakosság között ingyen osztottak szét.²⁹

A Szentés körül elterülő hatalmas pusztákon legelő jószágállomány mellett a város lakosságát is állandó veszély fenyegette. Az általam vizsgált időszakban jópárszor előfordult, hogy a veszett kutyák embereket támadtak meg. Ilyenkor a város seborvosa kezelte a betegeket. Kutyaharapás esetén ő készítette el a láttelelet, valamint ő látta el a sebet is. 1853-ban és 1854-ben kétszer martak meg embereket veszett ebek. A seborvos állatgyógyítással is foglalkozott abban az időszakban, amikor a veszettorvosok hivatalosan nem gyakorolhatták hivatásukat. A kutyaharapás tényén kívül a források olykor beszámolnak a seborvos által alkalmazott gyógyító eljárásokról is. 1854. május 2-án a felsőpárti csürhében egy disznó és egy szamar megveszett. Miután az állatokat agyonverték, Halász János csürhészgazda jelentést tett a városi seborvosnak, aki a következő gyógymódot alkalmazta: „*miután az agyon veretett állatok felett a gyanú fenn áll, részint ovakodási részint gyógyítási szempontból az egész csürhét megusztatni, ki meg usztatást után pedig az egész falkának veszettség elleni ovt szert adatni rendeltem: melynek ismét helyes ki adása módjára a Tőke Gazdákat betanítottam.*”³⁰

Az 1853-tól 1861-ig terjedő időszakban a szentesi veszettorvosok eltűnnek az írásos forrásokból. Ennek feltehetőleg az lehet a magyarázata, hogy az 1848/49-es szabadságharc leverése után bevezetett új közigazgatási rendszer felszámolt, valamint megszüntetett jónéhány tisztséget. Valószínűleg erre a sorsra jutott a veszettorvos is. 1861-ben azonban újra városi alkalmazott lett, mivel az 1860-ban kibocsátott Októberi Diploma megengedte az 1849-ben felfüggesztett megyei és városi alkotmányos önkormányzati testületek helyreállítását. A város irányítását a lakosság által választott tisztviselők és a képviselőtestület vette át.³¹ 1861-ben a közgyűlés egy *veszettségi orvost* is alkalmazásba vett évi 80 forint fizetés mellett, amit április 26-án 100 forintba emeltek.³² A város évente 3 napra ingyen előfogatot biztosított számára, valamint mentesült mindenféle közmunka teher alól, a veszettség elleni gyógyszert viszont neki kellett biztosítania.

Az 1860-as évek elején már nem Keresztes Nagy Mihály, hanem Keresztes Nagy József töltötte be a tisztséget,³³ ami 1862. január 30-án az „*ujont szervezett tanács által mint szükségtelen megszüntetett.*” Keresztes Nagy József azonban olyan nagy népszerűségnek örvendett a szentesiek körében, hogy a város vezetősége továbbra is alkalmazta, és kérvényt nyújtott be a Főispáni Helytartónak annak érdekében, hogy engedélyezze a *veszettségi orvos*

²⁸ CsML SzF V. A. 145. a. 5. Tjgyk. 1852. 531.

²⁹ „*A düh-kör ellen orosailag hasznos gyógyszernek, város rovására készíttetése- tudomás szerint ettől Ker. Nagy Mihály mint eddig volt készítője felsőbileg eltiltva lévén- elhatároztatik, - mihez képp jelentőnek útasításul adatik, hogy ezen orvosi szerekről, melyek rendes gyógyszerárban leszenek elkészítendők, rendeltvény irván, azt utalványozás iránt e végett ezennel meg bízott Polgármesteri Hivatalnál bemutassa az elkészítendő gyógyszerek irodájában lévén folytonosan kiszolgáltatandók.*” CsML SzF V. A. 145. a. 5. Tjgyk. 1852. okt. 12. 2559.

³⁰ CsML SzF V. B. 146. 2. d. Szentés Város Polgármesterének Iratai. Közigazgatási iratok. (a továbbiakban: Polg. Ir.) 1854. május. 3. 15.

³¹ Labádi 1995. 33–39.

³² „*Keresztes Nagy József veszettség orvoslására megválasztott 80 frt évi fizetését 100 frtra fölemeltetni évenként 3 napra dijj nélküli előfogatot, 's közmunka teher alól felmentését kéri. Folyamodó kérése megadatik 's fizetése évenként 100 frtjval folyó évi Május 1^{ik} kezdve kpénztárból kiutaltatik.*” CsML SzF V. B. 142. 10. k. Szentés Város Községi Választmányának Iratai. 1861. ápr. 26. 78.

³³ Keresztes Nagy József apja ugyan Keresztes Nagy Mihály volt, de nem azonos az 1832 és 1846 között alkalmazás-ban álló Keresztes Nagy Mihállyal. Keresztes Nagy József apja 1788-ban született, felesége pedig Csák Éva volt.

további működését. Az 1863. október 16-án készült leiratban Petrovich István elutasította a kérést és betiltotta a tisztséget.

1872-ben a város rendezett tanácsi jogállást kapott, amely állatorvos alkalmazására kötelezte az előjáróságot. A gyógyító specialisták helyét tehát átvették a hivatásos szakemberek, jóllehet számos olyan személyről tudunk, aki még századunkban is űzte e hivatást.³⁴ Ilyen lehetett az a messze földön ismert Veszett Nagy Sándor is, akit eredetileg Keresztes Nagy Sándornak hívtak és gyógyító tudásáról kapta a „veszett” ragadványnevet. Azt sajnos egyelőre nem lehet bizonyítani, hogy Keresztes Nagy Józsefhez hasonlóan ugyanabból a családból származik-e, mint a XIX. század első felében tevékenykedő Keresztes Nagy Mihály és fia. Veszett Nagy Sándor gyógyító tudományát nemcsak Szentesen ismerték. A környező településekről is felkeresték, ha szükség volt szakértelmére. Alakját számtalan hiedelemmonda őrzi, melyek alapján kirajzolódik előttünk működési területe, ami a Tiszazug falvait és jónéhány Békés megyei települést is magában foglal.³⁵ Keresztes Nagy Sándor 1838. augusztus 22-én született Szentesen³⁶, apja Keresztes Nagy József volt, aki viszont 1816. március 1-én látta meg a napvilágot. Anyja Sinóros Szabó Andrásné, miután férjétől elvált, Keresztes Nagy Józseffel csak 1867. december 28-án házasodott össze. Az 1857-es népességösszeírás szerint a család a 786-os számú házban lakott. A házasságból 8 gyermek (Lidia 1837, Sándor 1838, Mária 1843, Imre 1846, Mihály 1848, Lajos 1850, Julianna 1852, József 1853) született. Keresztes Nagy Sándor 1886-ban apjával, aki valószínűleg 1861 és 1863 között a város *veszettségi orvosaként* tevékenykedett, engedélyért folyamodott az előjárósághoz azért, hogy a betegség gyógyításával hivatásszerűen foglalkozhasson. A város polgármestere azonban a kérvényt nem terjesztette a képviselőtestület elé, és visszaküldte azt a Keresztes Nagy családnak. Döntését a következőkkel indokolta: „Mert a városi képviselő testület, avagy bármely hatóság is nem jogosított arra, hogy egyes szakavatatlan egyének avagy előjáróságok által támogatott, de törvény szerint kurúzlásnak minősített foglalkozásra nézve, magasabb helyről engedély kieszközlését kérelmezze, avagy ily természetű kérvényeket tárgyalás alá vegyen véleményével és indítványozással éljen. Ezen oknál fogva – de meg azért is – mert ily kurúzlások a törvény által szigorúan tilalmaztatnak – folyamodókat kérelmükkel elutasítani kellett.”³⁷ A kérvény elutasításán nem kell csodálkoznunk, hiszen ebben az időszakban a városban szakképzett állatorvos működött. A Keresztes Nagyok ezt követően is tovább folytatták gyógyító tevékenységüket, ami hamar szemet szűrt az illetékes hatóságoknak és mindkettőjük ellen eljárást indítottak az 1888-as állategészségügyi törvények alap-

³⁴ Szentesen az 1870-es évek elejétől az 1930-as évekig a következő állatorvosok működtek: Ugrai Antal (1874-1885), Mihály Pál (1886-1890), Kardos Jenő (1890-1906), Hufnágel Jakab (1890-1906), Traub József (1906-1907), Simonits Dezső (1907-1908), Borbás János (1907-1909), Kardos Ármun (1908-1909), Fuchs Andor (1912-1926) Szabó 1970. 15-19.

³⁵ Gergulics 1988. 124-126., Bereczki 1981. 163-182.

³⁶ Polner Zoltán az Ördögösök című munkájában Veszett Nagy Sándorról számos hiedelemmondát közöl. Szentesen folytatott kutatásai eredményeként sikerült megtalálnia a messze földön híres gyógyító leszármazottait is. A szerző a kötet bevezetőjében a veszettorvos személyéről, családi viszonyairól is külön megemlékezik. Kutatásai szerint Veszett Nagy Sándor 1841. április 11-én született és 1913-ban halt meg. Ez azonban nem teljesen fedi valóságot, mivel a Polner által beazonosítani vélt személy királyi aljárásbíróként dolgozott Csongrádon és 1883. szeptember 9-én meghalt. Polner 1981. 30.

³⁷ CsML SzF V. B. 177. a. 6. Polg. Ir. 1886. 653.

³⁸ A gyógyító specialisták és az orvostudomány közötti konfliktusok vizsgálatára remek alkalmat nyújtanak a Békés megyei tisztifőorvos és a Kiskunhalasi Levéltár ide vonatkozó iratai. Tanulmányozásuk során kiderül, hogy a képzett orvosok élesen elhatárolódtak a betegség gyógyításával foglalkozó specialistáktól, nyilvánosan is elítélték eljárásaikat. Csongrád megyéből sajnos nem állnak rendelkezésünkre ilyen típusú források az 1850-es éveket megelőző időszakból. Veszett Nagy Sándor tevékenysége a hivatásos állatorvosoknak is szemet szűrt. A Pasteur által bevezetett oltás széleskörű alkalmazását követően babonáságnak, kurúzlásnak minősültek a specialisták gyógy módjai. Jó példa erre Gonda Sándor kunszentmártoni állatorvos rövid lélegzetű írása, amely 1935-ben jelent meg. Az 1930-as években Veszett Nagy Sándor emléke még elevenen élt a szentmártoni tanyavilágban. A szerző a betegség bemutatása kapcsán tesz említést a veszettorvosról: „Megelőzhetjük a betegség kitérését embernél, vagy állatnál védőoltással, de Veszett Nagy Sándor-féle táltosi tudománnyal nem.” Gonda 1935. 28-29.

ján.³⁸ A vizsgálat nagy érdeklődésre számot tartó esemény lehetett, hiszen a helyi sajtó is részletesen beszámolt az ügy fejleményeiről. 1891-ben a Jász-Nagykun-Szolnok megye alispánja hívta fel a Földművelésügyi Minisztérium figyelmét arra, hogy Keresztes Nagy József „embereken végez kuruzslást”. Ezt követően a minisztérium utasította az illetékes, helyi hatóságot, hogy indítson eljárást a veszettorvos ellen, akit azzal vádoltak, hogy „a veszettségben elhullott állat egyes részeit felhasználás végett magával vitte és hogy az elhullott állat tulajdonosát a hulla lenyuzására és elásására is felbízta, hogy nevezett egyén veszett eb által megmárt állatok gyógykezelésével is foglalkozott”.³⁹ Keresztes Nagy Józsefet az 1888-as állategészségügyi törvény ide vonatkozó, azaz a 70., a 71. és a 123. paragrafusai alapján Szentes város rendőrkapitánya 75 forintra büntette.⁴⁰ A veszettorvos azonban nem fizette ki a bírságot és fellebbezést nyújtott be Csongrád vármegye alispánjához, aki elutasította a kérelmet és a büntetés összegét 150 forintra emelte. Ezt követően Keresztes Nagy József a Földművelésügyi Minisztériumhoz fordult, de az ügyben eljáró államtitkár jóvá hagyta az alispáni határozatot.⁴¹ 1891-ben Keresztes Nagy Sándor ellen is eljárás indult. A szarvasi főszolgabíróság átirata szerint a gyógyító specialista a városban egy helybeli lány gyógyításával foglalkozott, akit egy veszett kutya harapott meg. Az esetről a főszolgabíró is tudomást szerzett, amikor a beteget a Pasteur intézetbe akarták szállítani. A család ugyanis ekkor bevallotta, hogy lányukat már kezelte a „híres szentesi kuruzsló”.⁴²

Veszett Nagy Sándor apja halála után is folytatta a gyógyítást. Nemcsak a veszettség kezelésével, hanem állatívatartással is foglalkozott. 1909-ben ménherelési igazolványért folyamodott Szentes város polgármesteréhez.⁴³ Az engedélyt megyei szinten is megkapta, így hivatalosan gyakorolhatta e mesterséget.⁴⁴ Keresztes Nagy Sándor 1914. február 12-én, 75 évesen halt meg az influenzajárvány következtében.

A veszettség elleni vakcina széleskörű alkalmazása után is gyakran fordultak elő megbetegedések a városban. Ezt bizonyítják azok a levéltári források, amelyek a kutyaharapásokról, a beteg állatok kiirtásáról és a veszett ebek felboncolásáról tudósítanak. A hatóságok az 1888-as állategészségügyi törvények által előírt szabályok figyelembevételével próbálták megelőzni a betegség további terjedését. 1908 augusztusában például a szentesi határ Nagynyomás nevű részén egy veszett kutya garázdálkodott. Az agyonvert állat tetemét, amit korábban a tanyai gazdák elástak, exhumálták, majd Misztrik Károly városi állatorvos felboncolta, és megállapította a betegség tüneteit. Azt a hét kutyát, amelyeket a veszett állat megmárt, a gyepmesteri telepre szállították, ahol elpusztították őket. Az állatorvos az eset után pedig elrendelte, hogy a környék kutyáit 40 napig tartsák láncon, vagy lássák el őket szájkosárral.⁴⁵

Összefoglalásként elmondható tehát, hogy az általam vizsgált levéltári források számos

³⁸ CsML SZF IV. B. 406. c. 23. Csongrád Vármegye Alispánjának Iratai 1892. 238.

³⁹ Az 1888. VII. törvénycikkely 70. paragrafusa szerint „Veszett, vagy veszettség gyanújában álló állat húsnak, tejének, vagy bármely más terményének forgalomba hozatala vagy felhasználása tilos.” A 71. paragrafus pedig csak a szakembereknek engedi meg a betegség gyógyítását: „Veszett, vagy veszettség gyanújában álló állatokon gyógyítási kísérleteket, vagy véres műtéteket csak a hatóság engedélyével szabad végezni, ily állatok boncolása csak állatorvos, vagy más orvos által szabad.” A 123. paragrafus azokat ítéli el, akik üzletszerűen végeznek állatorvosi teendőket. A törvény rendelkezése szerint a 70. és a 123. paragrafusban foglaltakat megszegőket 200 forintig, míg a 71. paragrafust figyelmen kívül hagyó személyeket 150 forintig terjedő pénzbírsággal büntethetik. Fokányi 1912. 19, 39, 40.

⁴¹ Szentesi Lap 1892. XXIII. évf. 79. sz. júli. 8.

⁴² Szentes és Vidéke 1891. XII. évf. 69. sz. aug. 23.

⁴³ CsML SZF V. B. 177. c. 12. Polg. Ir. 1909. 3824.

⁴⁴ Az 1908. december 24-én kiadott 85.451. számú miniszteri rendelet értelmében csak olyan magyar állampolgárok foglalkozhattak állatívatartással, akik megfelelő engedéllyel rendelkeztek. Az igazolvány kiadása előtt az illetékes állatorvosnak meg kellett arról győződnie, hogy a heréléssel vagy miskálással hivatásszerűen foglalkozni kívánó egyén valóban érti-e mesterségét. Az állategészségügyi hatóságoknak az engedély megadása után jogukban állt ellenőrizni az illető munkáját, aki felelősséggel tartozott az általa elkövetett hibákért. Fokányi 1912. 56.

⁴⁵ CsML SZF V. B. 177. c. 10. Polg. Ir. 1908. 236.

új ponton gazdagítják a veszettorvosokról alkotott eddigi ismereteinket. Az Alföldön sokfelé ismert specialisták többsége konkrét személy volt, akik a hétköznapi ember számára titokzatosnak tűnő gyógyító praktikákat alkalmaztak, és talán ezzel magyarázható, hogy oly gazdag hiedelemvilág szerveződött körük az évszázadok során. A Szentesen működő veszetzégi orvosok a város megbecsült személyei voltak. A gyógyító specialisták mesteriségüket a XVIII. század végétől 1863-ig a város alkalmazottaként gyakorolhatták. Munkájukért évi fizetést kaptak és bizonyos kiváltságokban is részesültek. Alkalmazásuk hátterében nyilván az állhat, hogy egészen a XIX. század végéig a szakképzett állatorvosok még meglehetősen kevesen voltak, és emiatt a képzetlen állatgyógyászok nagy szerepet játszottak egy-egy jószágtartó közösség életében. A levéltári források szerint a veszettorvosok hivatalosan csak a beteg állatok gyógyításával foglalkoztak, jóllehet a XIX. század végén embereket is kezeltek. A veszett állat által megmart lakosokat a seborvos látta el, aki a paraszti specialisták működésének betiltása után az állatok gyógyításával is foglalkozott. A veszettorvosok a laikus népi gyógyítás háttérbe szorulását követően, még az XIX-XX. század fordulóján is széles körben alkalmazták gyógyító praktikáikat. A XVIII. század végén és a XIX. század közepén a rendelkezésre álló források szerint a specialisták az orvostudomány által használt eljárásokat alkalmazták. Jó példa erre Pernyész Menyhért, akit a pesti orvosi egyetem jutalomban részesített.⁴⁶ Megemlíthetnénk ifj. Keresztes Nagy Mihályt is, aki az 1850-es évek elején saját maga állította össze a helyi hatóságok által kiosztásra kerülő szert. Felmerülhet a kérdés, hogy a városban tevékenykedő gyógyító specialisták milyen sikerrel vehették fel a harcot a halálos kór ellen, azaz képesek voltak-e meggyógyítani a veszetzéget? A levéltári források sajnos erről nem tesznek említést, de valószínűnek tartom, hogy a kigyógyult állatok nem is voltak valójában betegek. A veszettorvosok ténykedése elsősorban a betegség tüneteinek a felismerésére, a veszett jószágok elkülönítésére szorítkozott, de gyakran alkalmazták a korabeli orvostudomány eljárásait is. A gyógyító specialisták tevékenységének, megítélésének mélyrehatóbb vizsgálatára a Szentesi Levéltárban található forrásanyag mellett csak egy szélesebb körű, az egész Alföldre kitérő kutatómunka nyújthat lehetőséget, amelynek remélhetőleg sikerül feltárnia az eddig még homályban maradt részleteket.

Irodalom

BARNA Gábor

1979 *Néphit és népszokások Hortobágy vidékén*. Budapest.

1981 Baromorvosi könyvek–népi állatorvoslás (Nagykunsági adatok a népi állatorvosláshoz). In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára*. 183–192. Túrkeve.

1999 A pásztorkutya mágikus őrzése és gyógyítása. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó*. 615–621. Budapest.

BARTA László

1979 *A szentesi örökvaltság*. Szeged.

BERECZKI Ibolya

1981 Pásztorkutyatartás a Tiszazugban. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára*. 163–182. Túrkeve.

BURGUIÉRE, André

2000 A történeti antropológia. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. 49–

⁴⁶ Pernyész megítélése az orvosi társadalom részéről nem volt teljesen egyöntetű. Utaltam rá korábban, hogy a vármegyei orvos már 1795-ben felfigyelt tevékenységére.

72. Budapest.
FOKÁNYI László
1912 *Állategészségügyi törvények, rendeletek és elvi határozatok*. Budapest.
GERGULICS Péter
1988 Mesterszállási történetek a szentesi Veszett Nagy Sándorról. *Múzeumi Levelek* 59-60. 124-126.
GONDA Sándor
1935 Babonák és kuruzslások a Tiszazugban. *Klly. A Kunszentmártoni Híradó* 1935. évi augusztusi számaiból.
IGMÁNDY József
1941 A veszettség oka és gyógyítása Hajdúnánáson és környékén. *Debreceni Szemle*. 256-258.
KAZAY Endre (összeállította)
1900 *Gyógyszerési lexicon I-IV*. Nagybánya.
KOSZTA Sándor
1968 Kecel állategészségügye a XIX–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* X.1-2. sz. 108-118.
LABÁDI Lajos
1995 *Szentes város közigazgatása és politikai élete (1849-1918)*. Szeged.
MAGYARY-KOSSA Gyula
1929-1940 *Magyar orvosi emlékek I-IV*. Budapest.
POLNER Zoltán
1984 *Ördögösök*. Szeged.
SZABÓ János
1970 *Állategészségügyi szolgálat tegnap és ma Csongrád megyében 1837-1970*. Szeged.
SZŰCS Sándor
1938 Veszettorvosok a Nagysárréten. *Ethnographia* XLIX. 394-398.
TAKÁCS Imre
1975 A magyar állategészségügyi rendészet kialakulása és fejlődése 1918-ig. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1973-74. 281-301.
VAJKAI Aurél
1937 Adatok a veszettség gyógyításához. *Ethnographia* XLVIII. 82-84.

Mód, László

Curing madness in Szentes In the 18th–19th century

In the Archives of Szentes there are several written documents with the help of which the presence of madness and the job of its specialists can be traced back to the beginning of the 1910s. From the end of the 18th century to 1863 the healers practiced their professions as employees of the town. For their job they got annual salary and they had certain privileges. In the background of their employment was the fact that until the end of the 19th century there were very few professional veterinary surgeons, therefore the role of unqualified doctors in the life of a community was very important. According to the archival data officially the specialist dealt with the cure of ill animals however at the end of the 19th century they treated people as well. The healers were able to classify the antidotes used in these days. They knew the symptoms of the illnesses and they could separate the infected animals from the healthy ones. This could be the explanation for their honoured place in society authorities often prohibited their works.

GYÓGYÍTÁS ÉS HIEDELMEK

AZ ÖRDÖGÜZÉS REFORMÁTUS SZABÁLYOZÁSA 1636-BAN (I.)

A XVII. századi, de a későbbi, XVIII. századi református prédikációkban is jelentősek azok a szakaszok, amelyek az ördögtől való tartózkodásról, illetve, annak felismeréséről és elűzésének módjairól szólnak. Az evangélikusok és reformátusok ördögűzésének valóságos, tényleges gyakorlatáról, eseteiről azonban kevés konkrét ismerettel rendelkezünk. Mivel Samorjai János 1636-ban megjelent református¹ rendtartásában szabályozták, arra kell következtetnünk, hogy az eljárásnak nemcsak pontos rendje, de alkalmai is lehettek.

Egy korabeli forrásunkban, a Codex Bandinusban (1646-1648) például olvasható egy leírás az ördögűzésről, amely a jezsuita misszió „korrekcióját” mutatja be a moldvai románság ördögűzési gyakorlata felett: ² ... „mert akiről gyanú támad, hogy rossz szellem szállotta meg, szorosan oszlophoz, kútághoz kötik, ahol fűtykösökkel és öklözéssel jól elpáholják. Éjjel, nappal nyugtalanítva elfárasztják, éhséggel kínozzák. Hogyha ez sem elég, tüzes vassal perzselést és égetést alkalmaznak, különösen a torok és a szív táján égetik. Ezzel remélik elérni azt, hogy a testen eszközölt kínzások az ördögöt is kínozzák, és végül enged, de meg szokott történni az is, hogy az okozott fájdalmak magát a lelket is kiszorítják a test hüvelyéből. Az e tartományban tartózkodó jezsuita atyákkal nemegyszer történt meg, hogy ilyeneket hoztak hozzájuk, és az ördögűzés szertartását elvégezték felettük. Az ördögűzés eme módja csodálkozást keltett, hogy miután a szertartáskönyvből imádkoztak és a szentek ereklyéivel érintették és szentelt vízzel meghintették őket, megszabadultak.” A moldvai román parasztok, a „közép” az ördögűzést annak középkorias formájában, a megszállottságról való középkorias hit alapján végezte (az ördög bejutásának helye a szájon át, megtelepedési helye a szívben: torok és szív tájék égetése a tűz (tüzes vas)tisztító hatásával), a betolakodott gonosz lélek elpusztításának különféle fizikai eljárásait, brutális fizikai gyötreseket, kínzásokat, sokszor halálos végű eljárásokat alkalmazva. Ezzel szemben a jezsuita páterek eljárásai a szertartáskönyvekben rögzített imákra és exorciumokra szorítkoztak, amelyet kiegészítettek a szentségek és a szenteltvíz erre a célra történő felhasználásának szabályai. Az eljárásban a korabeli jezsuita hittudomány alapján álló rituálét, az ellenreformációban megerősödött szentségtiszteletet, legfőképpen pedig a barokk kor biblikus nyelvét és retorikai erejét vélték hatásosnak. A református rendtartás az ördögűzést, mint látni fogjuk, ettől némileg eltérően, más módon szabályozta.

¹ Samorjai (Máté) János református lelkész (1585–1652) Galgócon született, Nagyszombatban nevelkedett és halt meg. 1609-től Heidelbergben tanult, a szenci iskola rektora, Nagymagyar, Halászbán és Kordonfalván volt lelkész, 1622-ben püspökké választották a csallóköz-mátyusföldi (észak-dunamelléki) kerületben. Elnöke volt a Komjáti Zsinatnak (1623-1625). Vitája a pápai evangélikus lelkésszel Lethenyei Istvánnal a két protestáns felekezet dogmatikai, liturgiai hasonlóságáról vagy különbségéről széles körben ismertté vált, ennek hatására írta meg 1626-ban „Magyar harmónia” című munkáját a két felekezet „azonosságáról.” Rendtartása tehát a zsinati munka gyakorlatából és hasznából keletkezett, szándéka szerint mindkét protestáns felekezet számára használhatóan. Lsd. Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, Csallóközi Kiskönyvtár, sor. szerk. Koncsol László, Kalligram, Pozsony 1998. I-426-514., Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme II* 1906. Sárospatak 424. Samorjai életrajza Uo. 38. jegyzet, 434.o.- az adatok pontosításáért Németh Tamás református lelkésznek mondok köszönetet.

² Domokos 1987 Codex Bandinus (=1646-1648). Ford. a szerző, In: *A moldvai magyarság*, Magvető Kiadó, Budapest, 477. 334-480.

Az ördögűzés másik fontos és sokáig élő formája a keresztelesekhez kötődik. A liturgiás könyvek, misekönyvek, rendtartások ezekről is eligazítanak, így pl. egy 1498-as misekönyvből a XVI. században bejegyzett kéziratos szövegben a keresztelek szertartásának első része az exorcizmusmal záródik: „a pap a gyermek arcára lehel.” „...e lehelés által vedd a Szentleket”-mondja.³ Jelen munkánkban a keresztelessel kapcsolatos exorcizmusokra sem térünk ki, csupán az ördögűzés protestáns szabályozását mutatjuk be az 1636-os traktusból, azzal a céllal, hogy a témakör kutatói számára nyelvi és tartalmi anyagát ismertté tegyék.

Tervezett tanulmányunkban a protestáns ördögűzést három oldaláról közelítjük meg. A Samorjai János 1636-ban megjelent rendtartásában az ördög leírására és felismerésére majd pedig az exorcizmus rendjére vonatkozó fejezetek bemutatása képezne az első részt. A második a református templomok dekorációinak és szöveges feliratainak értelmezése volna az ördög (testes alakja, vagy az embert megszálló erőként való) jelenlétével és a templomi ördögűzéssel kapcsolatosan. A harmadik részben a XVII–XVIII. századi kéziratos prédikációkban található, az ördögről való elképzelésekre, az ördög hatásaira, cselekedeteire és leküzdésének módjaira vonatkozó motívumok bemutatását tervezzük, amelyeket a Pócs Éva által vezetett Vallási Motivum Mutató adatbázis-építő kutatások keretében gyűjtöttünk, azzal a céllal, hogy bemutassuk, hogyan jelenik meg a kinyomtatásra nem kerülő, (tehát a szószékről csak szóban elhangzó és így memorizálható,) szövegekben az ördöggel kapcsolatos tudásanyag.

Az is megvizsgálható lesz, hogy hogyan és milyen mértékben távolodik el a nyomtatott szövegektől a köztés rétegekre, tanítókra, az alsó-papságra, kurátorokra, presbiterekre jellemző, hiedelmekre, vélekedésekre alapuló, a hivatalos dogmáktól eltérő elemeket is tartalmazó tudás. Ebben a korszakban ugyanis a papság egy része is képzetlen volt és feltehetően az egyházi ismeretek átadásában nagyobb szerep juthatott a memorizálásnak és a szóbeliségnek, amit a rendtartás címében olvasható szerzői szándék is alátámasztani látszik: „Az eggyűűeknek rövid tanításokra közakaraból irattatott...”.

E mostani, Gryneus Tamás köszöntésére készült tanulmány a három részesre tervezett nagyobb munkának az első része, amelyben a rendtartás, mint a protestáns „vének” (presbiterek) koraújkori „gyógyító-tevékenységének” szabályzata, váza kerül bemutatásra.

Samorjai János halászi prédikátor, felső-dunamelléki református püspök 1636-ban megjelent és később utánnyomott könyvének egy-egy példányát (mindkét kiadásban) a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őrzik (L.197) „Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokrol, és rend tartasokrol valo könyvetske. Az eggyűűeknek rövid tanításokra köz akaraból irattatott. Samorjai János Halászi Prédikátor által, Lőcsén nyomtatta Brever Lőrintz, 1636” c. könyv 27 fejezetének utolsó két fejezete „XXVI. Az ördöghi késértetnek jelenséghiről.” és a „XXVII. Az ördöghűzésben való Rendtartásokról.” foglalja össze a szükséges tudnivalókat és a tennivalókat. Szövegeinket e két betű szerint azonos, de könyvészeti szempontból eltérő kötet alapján mutatjuk be, e példányok kéziratos bejegyzései azt mutatják, hogy a köteteket Sárospatakon forgatták, használták.⁵

³ Radó Polikárp *Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései* Bp. 1944.38–42. Idézi Nagy Varga Vera: Egyházjogi és liturgiátörténeti adatok a keresztelekhez fűződő szokások kutatásához In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5 /II. Szerk: S. Lackovits Emőke és Mészáros Veronika, Veszprém 2001

⁴ Nevét a bemutatásra kerülő munkában olvasható eredeti helyesírással használom, az egyháztörténet Samorjai (Máté) János-ként tartja számon, lsd. 1. sz. jegyzet.

⁵ RMK.I./662.sz. alatt; Pócs Éva idézi és értékeli a megszállottság ismertetőjegyeinek leírását most megjelent áttekintő, összefoglaló dolgozatában: *Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben*, In: Uő szerk. *Demonológia és boszorkányság Európában*, Studia Ethnologica Hungarica I., L'Harmattan-PTE Néprajzi Tanszék, Budapest 2001. 137–198, 144.

*

A rendtartás utolsó előtti, 26. fejezete szól „Az Eördöghi Késértetnek jelenségről”.

Az első (I) bekezdésben a lap szélén olvasható „summázat” szerint „Az ördög, cselekedeti által jelenti meg magát”: a leírásban bibliai történetek közül Jézus megkísértése, az ordító oroszlánként fel-alá járó, és a kígyó képében megjelenő ördögök felidézése olvasható.⁶

Ezt követően a második (II) bekezdés a protestáns dogmatika szerint rögzíti az ördög működését, „Istentől nagyon szabadsága” írja a summázatot a szöveg margójára.⁷

A harmadik (III) bekezdésben ennek okairól szól. „Bocsáttya penig az emberekre a’ késértőt, avagy hogy megh próbáltassanak álhatatosságokban.” A szövegeket példákkal látja el, ezeket többnyire az Újszövetség könyveiből idézi.⁸ A szöveg kiemeli: „*Ne engedgy a’ hamis jövendő mondonak beszédének, mert a’ ti Uratok Istentek késért titeket, ha szeretitek-é őtet tellyes szívetekből*”: figyelmeztetése az egyik legcsábítóbb kísértés ellen, a jövő kifürkészése, vagy annak ígérete ellen szól, amely ellen az egyházak folyamatosan küzdöttek. Elkövetett bűnökért bünteti az Isten az ördöggel a bűnös lelkeket, ahogyan Szent Pál Hymenaeust és Alexandert a Sátánnak adta a káromkodás bűne miatt, vagy ahogyan Saulra bocsátotta a gonosz lelket engedetlensége miatt, vagy ahogyan Sárát büntette, „hét férjei megölettetek az ördögtől, a’ megzabolázhatatlan testi kívánságért.” Mindennek népi gyakorlatára nincs utalás a szövegben, de világos, hogy a népi gyakorlatban élő jóslások, jövendőmondások és praktikák, illetve a halottak megidézésének, a jövendő kikérdezésének gyakorlatát tiltja a leghangsúlyosabban, de a felsorolt példáknál még további bűnöket is felidéz. A prédikátor szerző kiemelésre érdemesnek találta megjegyezni: „*A’ nap le ne enyészék a’ ti haragotokon, és ne adgyatok helt az ördögnek,*”⁹ amelynek háttérében a bajok forrásaként az indulatok, a harag és veszekedés, háborúskodás, mint az ördög szerzeménye áll, a haragvó szívbe veszi be magát az ördög, azaz a tisztátalan lélek.

A következő negyedik (IV) szakasz az ördög eredeti szándékáról tudósít, amely általában ellentétben áll az ördög valóságos ígéreteivel, amelyekben a sors jobbra fordulását, sikert, gazdagságot ígér. A margóra tett összegzés szerint „Szándéka az ördöghnek az embernek veszedelme.”, mégpedig „mind testében, s mind lölkében.” Testi veszedelem volt az eredendő bűn, amelyre az ördög csábított, és amely a halált hozta az „emberi nemzetszégnek” és annak következménye; a bűnök tehát az ördögtől valók, és az ember vesztét okozzák. „A’ bűnnek soldgya a’ halál.”¹⁰ Az ördög közreműködésének következményeiként további testi bajokat sorol fel, amelyeket gazdag idézetekkel illetve példákkal mutat be. „Testi nyomoruságok a’ meg csalatot embereknek” foglalja össze a margón a szövegrész mondandóit. Kizárólag újszövetségi és Krisztus gyógyító tevékenységével kapcsolatos példákat idéz: A koporsóból riasztó ördög, ördög által gyötört leány, a néma ember, az ördögös vak és néma, a „hős”, vagy kórságos, nyavalyás fiú, vagy a megvadult disznócsorda, a néma ördög által megszállt fiú, a tizennyolc éve beteg asszony, mind az újszövetségi könyvekben találhatók.¹¹

Míg ebben a részben a testi kísértéseket foglalta össze a következő ötödik és hatodik (V–VI) részben az ördög káros tevékenységét az ember lelki életében mutatja be. Az összegző, margóra tett szöveg szerint tehát a „Keresztyén embernek hitiben valo késérteti.”ről ír. Elsőként Krisztus megkísértését idézi, amikor az ördög felszólítja, „térden állva imádjy

⁶ „Job.2., Luc.22., Matth.12. Matth.15.”, Samorjai, 1636. 201.

⁷ „Job.1. 2.” és a szövegben „Luc.2., I.Sam.16.”, Samorjai, 1636. 201.

⁸ „Deut.13., I. Tim.1., 2.Sam. 16., Tob. 6., Ephes., 4.”, Samorjai 1636. 201.

⁹ Samorjai 1636. 202.

¹⁰ „Gen.3., Matth.4.”, Samorjai, 1636. 202.

¹¹ „Matth.15., Matth.9., Matth.12., Matth 17., Marc.1., Marc.5., Marc.9., Luc.9., Luc.11., Luc, 13., Aet.19., Marc.19.”, Samorjai 1636. 203.

engem". A következő példák újszövetségi könyvekből valók, így Simon és az ördögös Elimas története. Ezt követően Saul és az ördögös asszony, majd Szent Jób feleségének megkísértése, „Átkozd meg az Istent és halj meg”, és végül a hitben, lélekben megkísértettek újszövetségi példáit Judással zárja.¹²

A hetedik (VII.) részben az ördögnek Istenhez való viszonyát fejti ki. Az újszövetségi példák Szent Jakabtól, és Szent Mátétól származnak, amelynek summája a margóra téve így olvasható: „Az ördög rettegve említi az Istent. Jakobi 2.”¹³

A következő nyolcadik (VIII.) fejezet az ördögi kísértés okairól szól. A Sátán csábítását nemcsak a hitlenség teszi lehetővé, hanem a különféle bűnök, amelybe bevonja az embert, ebből pedig az következik, hogy az ördög maga tisztátalan (bűnökben él). Ezért hívja, csábítja az embert erre az útra. A lapszéli összegzésben e két kérdés összefüggése kerül megvilágításra: „Sok bűnre kiszti embert a' Sátán. Az ördög miért mondatik tisztátalan léleknek.” Az ördög különösen a nagy bűnök által akarja elveszíteni az embert, úgy, hogy beléköltözik „tisztátalan lélekként”. Az Apostoloknak adott Krisztus hatalmat, hogy legyőzzék a tisztátalan lelket.

A kilencedik (IX.) fejezet tisztázza kit nevezhetünk ördögnek. Ahol a bűnök felsokasodnak a tisztátalan lélek által, az „nagy bűntévő embert is ördögnek, avagy ördög fiának nevezte Urunk”. Az idézetek Krisztus életéből válogatottak¹⁴ „Nem de nem titeket tizenketten választottalak-é én, és egyike ti közzületek ördögh?”¹⁵ „Simon Péternek is mondá: ály hátam megé Sátán. Matt.16.” Az átlényegülés módja: a tisztátalan lélek által megszállt személy a bibliai szöveg szószerinti értelmezésében egyenlő (lehet) az ördöggel. A megszállottakkal való brutális fizikai eljárások megértéséhez ez az értelmezés-típus fontos lehet.

A következő hosszú, tizedik (X.) szakaszban a *hazugságról* szóló ítéletek és példázatok olvashatók. A hazugság mint az ördög legfőbb eszköze szerepel, amellyel becsapja, csalárdul rászedi és megnyeri a naiv, vagy jó szándékú embert. A hazugság tárgyalásában két tartalmi rész van, az egyik az ördög hazugsága a másik, hogy az ördög hazugságra viszi az embert, azaz az ember hazudik. Először meghatározza, hogy mi a hazugság, mit tart a Szentírás hazugságnak? A idézett példákban a *szószerinti előfordulások* szerepelnek: Szent Péter például így szól: „Anania, miért foglalta el a Sátán a te szívedet, hogy hazudnál a Szent Lélek ellen?” Ótestamentumi példát a Genézis könyvéből idéz, itt *logikai úton* értelmezi a bűnbeesés eseményét: az ördögnek az az ígérete, hogy ők is halhatatlanná válnának, hazugság volt, „*hazugsággal* csalál meg Évát, hogy meg sem halnának Ádámmal együtt, és olyanok lennének, mint Isten ő maga.”¹⁶

A hazugságok egy speciális fajtája, amikor a szent írásokat hamisan mondja (magyarázza) az ördög. A margó szélén ezt így összegzi: „A' Sz. írásokat hamisan mondgya az ördögh Psal.91”. Erre vonatkozó példák közül az egyik az ördögnek az a felszólítása, hogy Krisztus a templom tetejéről lebocsátkozzzék, mivel „*Megh vagyon írva: parancsolt Isten az ő Angyalinak te felőled, hogy tégedet meghörizzenek, hogy a' te lábaidat meg ne üssed a' kőben, el hagyá amaz ígét: a' te utaidban*”. Az ígében a megőrzés az úton járó, kövekben megbotló Jézusra vonatkozik, nem pedig a toronyból leszállóra.

Másik példája, amikor az ördög bűnös embert az imádkozásról lebeszéli, mondván „a' bűnösöket Isten megh nem halgattya. Johann 9” Egy másik típusa az ige félremagyarázásának például az, amikor az ördög bizonygatja, hogy a bűnösök mennybejutására is van ígélet, holott azt mélységes és igaz penitencia kell megelőzze. A paráznak is üdvözlőnek, mondja

¹² „Matth.4., Matth. 13., Luc.22., Aet.13., I.Sám.28., Job.2., Luc.22.”, Samorjai 1636. 204-205.

¹³ „Matth 8., Marc.I., Marc.3.”, Samorjai 1636. 205.

¹⁴ „Matth.10., Matth.12., Marc.I.”, Samorjai 1636. 205.

¹⁵ „Joh.6., továbbiak Matt.16., Joh.8.” Samorjai 1636. 205.

¹⁶ „Aet. 5., Gen. 3., I.Reg. 22.”, Samorjai 1636.206.

az ördög, mint Mária Magdolna, vagy a tékozlóknak azt sugallja, „*Ne legyetek arról szorgalmatosak, mit egyetek, s mivel ruházkodgyatok. Matth.6*”, a fősvényeknek pedig azt: „*A' ki az övéire gondot nem visel, pogánynál is aláb való I.Tim.6*” A hazugság tehát sokféle formájában segíti az ördögöt: „Csalárd lélek mert a' mi a' gyarló ember előtt legkedveseb; minémő e világhi méltóság, szépség, gyönyörűség, azt igéri, noha megh nem adhattya, a'mint Urunknak mondá, hogy e világnak dicsőségét néked adom. Matth.4.” „...Igy csálja meg az ördögös Varáslókat is, mutogatván nékik szem fény vesztés által valami gyönyörűséges dolgokat. Csalárd az ördög, mert az embert bűnre viszi szép szín alat, a' részegest jo lakással, a' paráznát testi gyönyörűséggel, a' kevés méltósággal, a' gyilkost erősséggel, s bátorsággal, a' tékozlót adakozásnak dicséretivel, a' fősvényt takarékoszággal édesgetvén, apolgotván.”

A margóra tett summázat szerint „Tündéres az ördög”, azaz család, hazug, hamis, rút, illetve álcában pártfogó, segítő, ígérő, szép. „Csalárd az ördög 7, mert maga természet szerént való ábrázattya el titkolván, külömb külömb formában jelenik: Evának kigyó képében, s arról jövendöllötte Isten, hogy az *Asszonyállatnak magva megh rontya fejét a kigyónak*: azért mondgya Szent János vörhenyeges Sárkánknak, és réghi kigyónak, fényes Angyallá is tünteti magát. 2.Cor.11. emberi ábrázatban is jelenik: azért rettentenek vala meg a' Tanévtványok, hogy ayto be tévén ment vala hozzájuk Jezus Urunk, mert ők azt vélik vala, hogy valami gonosz lölköt látnának. Ismet, midőn Urunk a vizen száraz lábbal közelgetne Tanévtványihoz, kik hajoban valának, el sivalkodának iettekben, alétván hogy valami ördögghi késértetet látnának. Samuel ábrázattyaiban is jelentette magát.” Az ördög tulajdonságainak ez a legfontosabb, leghosszabban kifejtett jellemzője, kétarcúsága, az a képessége, hogy sötét tulajdonságait el tudja rejteni, átváltozik, és ennek gazdag bibliai hivatkozásait is felsorolja mindkét bibliai könyvből.¹⁷ Ebben a szövetségben olvashatjuk a Genezisből vett, az ördög ellen leghathatósabb igeszakasznak a magyarázatát: „*Az Asszonyállatnak magva megh rontya fejét a' kigyónak*”, ezzel jósolta meg Isten az ördögöt legyőző Krisztus eljövetelét, és fordítva, ebben olvasható, hogy egyedül Krisztus fogja (tudja, lesz képes) legyőzni az ördögöt. Ez, az ördögűzésben állandóan használt ige a reformátoroknál a prédikációkban, imákban és különféle szakrális tárgyak dekorációin Európa szerte közkedvelt volt¹⁸, nyelvi, *szövegi ereje* megfelelt Mária kigyón taposó (apokaliptikus) ábrázolásainak, (ahogyan az a katolikus szentkultuszban, különösen a barokk képhasználatban, az ellenreformáció idejétől tömegesen elterjedt) *kegyképeinek elhárító erejével*. Ez a hosszú fejezet nagy hangsúlyt helyez a hazugság kérdésére, amely feltehetően a szónak a reformációban megnövekedett súlyával áll arányban, a szó felidéző, megjelenítő erejénél fogva cselekvések, változások elindítója lehet mind pozitív, mind negatív irányban, tehát a hazug szavaknak is cselekvés, tett értéke lehet. A koraujkorban a hazugság bűnének mértéke alig lehetett kevesebb, mint a többi, főben járó bűnőké. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a hazugság-típusok között finoman árnyalt az ördög készítésére kimondott emberi hazugság és az ördög által megszállt ember, (azaz az ördög) hazugságának különbsége, a differencia talán a szándékosság mértékében jelentkezik. Itt döntő mozzanat talán az is, hogy a megszállt már nincs „önkontroll” alatt, egyedül nem is biztos, hogy sikerül megszabadulnia a tisztátalan lélektől. A különbségtételben a szándékosság kérdésénél felmerül, hogy az embert szemtől szemben kísértő ördög még mint tárgyaló fél, „szerződő” fél van jelen, míg a megszállt lehet áldozat, hacsak nem kötött szerződést az ördöggel. A boszorkányperekben és az ördögűzés gyakorlatában ennek a kérdésnek bizonyára kulcsszerepe lehetett. (A kérdés azért is érdekes, mert elképzelhető, hogy a társadalmi, közösségi élet rendjében az ördögűzés sikertelen kísérleteit követi a per, a peres eljárás, ha a megszállt szándékossága kimutatható és nagy, vagy jelentős kárt okozott környezetének.) Az tisztátalan lélek elhárításának folyamatában

¹⁷ „Genes. 3., Apoc. 12., Luc 24., Marc. 6., I. Sam.28.”, Samorjai 1636. 207.

¹⁸ Szacsavay 2001.103-105.

két fokozat látható: lehetséges, hogy először a helyi egyházi eljárás tesz kísérletet az ördög eltávolítására, és csak ezt követi majd a per, amelyet a felsőbb hatóság a közösség mélyebb sérelmére, kárára, kérésére indít. Kristóf Ildikó a debreceni prédikátorok nyomtatásban megjelent munkáiban elemezte az ördög- és boszorkányhit kapcsán megfogalmazott meghatározásokat, ezek dogmatikailag Samorjai pontjainak megfelelően tárgyalják az ördögi jelenségeket. Kristóf Ildikó úgy látja, hogy a puritán szellemi gyökereket kimutatható szerzőknél is csak ott látható bővítése a fogalmaknak, ahol kimondottan az ördögnek tulajdonítható varázsló és gyógyító eljárásokról (a népi gyakorlatból származó elemekkel) esik szó. Például Nógrádi Mátyás kis traktátusa (1651) az ördög működésénél már szélesebben kifejti, mit tarthatunk az ördög cselekedeteinek, szigorúan írja körül és részletesen ismerteti a varázslók és boszorkányok elítélendő cselekedeteit, jellemzőit, és ő is az Isten próbáinak tartja azokat.¹⁹ Közös jellemzőjük, hogy sem Samorjai, sem az 1620-1640 közötti debreceni perek sem említik az ördöggel kötött szerződés esetét, noha a debreceni prédikátorok munkáiban ez időben ezekről is szó esik. (Margitai Láni Péter, a két pápát és a mágusokat érti ezek alatt (1618), a kínvallatással kikényszerített ördögszövegségeket a wittenbergi és heidelbergi szerzők nem tartják valóságoknak.) Természetesen Samorjai rendtartása elsősorban az ördögűzés „helyi” „falusi” módszereinek kialakításához ad támpontokat, de nyilvánvaló, hogy meghatározásai a dogmatikai alapot jelentik az ördög felfogásának kérdésében a XVII. század elején, s így jelentősége van annak, hogy az ördöggel kötött szerződésről nem esik a műben szó.

A következő tizenegyedik (XI.) szakasz az ördög készítetéseit veszi számba, hogyan viszi bűnre, győzi le, és mivel az embert. A margóra tett összefoglalás szeint „Szorgalmaztattya embert a' bűnre a' Sátán.” Ehhez Judás esetét veszi például, „Vacsora után, mikor immár az ördög Judás Iscariotesnek szívében béötlőt volna, hogy elárulná Urunkat, mondot néki idvezítőnk, a' mit cselekszel, cseleked meg hamar.” A hathatós készítés „belülről” történik tehát, miután a gonosz lélek a testen belülre kerül. Az ehhez illeszthető példák folytatódnak, „és így szorgalmaztatta Évát az alma megh ételre,” stb.²⁰

A hazugság ördögi logikájának része, az igazmondás, amellyel megerősíti későbbi hazugságait. A következő tizenkettedik (XII.) szakaszban erre figyelmeztet a püspök: „Az ördögnek igazmondása is tilalmas”.²¹ Jézus és az ördög párbeszédében az ördög tudja kívül áll szemben, megnevezi, de Jézus némaságra utasítja, és távozásra „Nemuly meg, és meny ki az emberből.” „Sok ördögöket üze ki, és nem hadgya vala szolni az ördögöket, mivel hogy ötet ismernék.” „Nagy sokakból penig ördögök is mennek vala ki, kik kiáltanak vala, és ezt mongyák vala: Te vagy ama' Christus, Istennek Fia: de ő meghdorgálván azokat, nem hadgya vala szolni, mivel hogy tudgyák vala, hogy ő volna a Christus.” Az idézetekben foglaltakat nem csupán abban az értelemben idézi, hogy az ördög tudja kívül áll szemben, hanem abban az értelemben is, hogy Krisztus neve és jelenléte legyőzi, illetve kiűzi a gonoszt. Nagy jelentősége van annak, hogy a gonosz ne szólalhasson meg, mert akkor nem tud már ártani. Itt is a szó erejének kiemelését láthatjuk.

Az ördög utolsó vétke és jellemzője a jövőmondás, „Jövendő mondo az ördögh.” – kerül a szöveg summázata a margóra. Az ehhez tartozó idézet Szent Lukástól való, Szent Pál és a jövődőlő fiatal leány története, akire rákiált Szent Pál: „a' Jézus Christusnak neve által, parancsolom néked, hogy meny ki e leánzobol: ki mene azért azon szempillantásban.”²²

A jövődőlésben épp úgy mint más beszédeiben, az igazmondása sem fogadható el, „Az igaz jövődőlő mondásért sem hiteles az ördögh” teszi ehhez az utolsó szakaszhoz az összefoglalást a margóra. A teljes idézet záró szakasza: „ne engedgy efféle jövődőlő mondonak,

¹⁹ Kristóf 1998. 54-76.

²⁰ „Genes. 3., Matth. 4., Aetor. 13., Jobi 1.”, Samorjai 1636. 208.

²¹ „Márc.cap.1., Lukács c.4., AEt.16.”, Samorjai 1636. 209.

²² „AEt. 16.”, Samorjai 1636. 209.

vagy álom látónak beszédének, mert a' ti Uratok Istentek kesért titeket, hogy megh tudgya, ha szeretitek-e a' ti Uratokat Isteneteket tellyes szívetekből, és tellyes lelketekből", értelmezve a sátán cselekedeteit mint próbatételt és ezzel biztatva ellenállásra a megkönyezetteket.

Ez az „ördöghi kesertet”-et leíró és bemutató fejezete a rendtartásnak célkitűzéseire tekintve az ördög felismerésére segít, bemutatva az ördögöt mint gonosz lelket, valamint cselekedeteit, és mindennek bibliai előfordulásait. Szigorúan a Bibliából, elsősorban az Újtestamentum könyveiből, azaz Krisztus ördöggel való különböző találkozásairól vett példákkal (a hivatkozások között mindössze 12 ótestamentumi, 39 újszövetségi). A Sátán megnevezést elsősorban az ószövetségi hivatkozásoknál használja, az újtestamentumi hivatkozásoknál többnyire ördögről, ördöghi – dolgokról beszél. Az írott szövegben nem szerepel az ördögnek önmagában való (testes) megjelenése és bemutatása (milyen a feje, teste, lábai, stb, ahogyan ezt a korabeli képi ábrázolásokon láthatjuk), hiszen a protestáns dogmatika egy mozgó, alakatlan szellemi valóságot tart igaznak, amely idomul, felveszi meglévő biológiailag valóságos testek alakját, illetve a holttestek alakjait. Ez helyenként ellentmond a néphit elképzeléseinek, és az ábrázolások típusainak, a legendákban és a népmesékben leírt ördög figuráknak. Az ilyen meghatározások, mint „Az ördög miért mondatik *tisztátalan léleknek*”, vagy „Az igen bűnös ördögnek, s ördög fiának nevezetik,– (az idézett ige János 6. és 8. részében), később Jézus szavai, „nem de nem titeket tizenketten választottalak-e én, és egyik tiközületek ördögh?”, valamint amikor Simon Péternek mondja: „*álj hátam megé Sátán.*” valójában lélekként azonosított ördögöt ismer, testes létéről Samorjai leírása nem szól, egyértelmű, hogy nála is a megszállott alakja válik (testes) ördöggé, nevezik ördögnek. Az „ördögi kísértet” tehát az újszövetségi képben felrajzoltnak felel meg, *tisztátalan lélek*, amelyet a bibliai idézetek lényegében szó szerinti értelmezésével magyaráz Samorjai: A lélek testbe kerüléséről, helyéről is ír Samorjai: „Leginkább azokon kegyetlenkedik a kikben benne vagyon”, a testbe jutás módja (I. Sam.16 szerint): „Az Urnak lölke eltávozik Saultól, és gyöttri vala ötet gonosz lélek, mely az Úrtól bocsátatott vala.” A testet tehát elhagyja a szentlélek, átengedve helyét az ördögi, tisztátalan léleknek. Kegyetlenkedik, illetve belébújjik a halottak testébe is, és az „oktalan állatok”-ba, helye a testen belül a bibliai idézet szerint a szívben van (Matth 13, és Aet.5: „Anania, miért foglalta el a Sátán a te szívedet.”). A szívben ezért nem maradhat este, elalvás előtt gonosz indulat és harag mert így az ördög azonnal helyet talál a szívben.

Amit a protestáns dogma hangsúlyozottan felerősít az isteni szándék, amely felette áll az ördögi cselekedeteknek, így például Krisztus találkozása is az ördöggel az isteni akarat által szabályozott, a megszállottság is az isteni akarat ellenőrzése alatt van. Ennek is lehetett szerepe a protestánsok körében az ördögűzés és az ördög tevékenységeinek elbírálásában. Az ördög szándéka az embernek veszedelme: az ember gyöttrésének egyik módszere a megszállás, a különféle fogyatékoságok, siketség, némaság, nyavalya, devianciák, mint *testi gyötrelmek*, a másik a *hitben, lélekben* való gyengítés, eltérítés, pogány hitre való térítés, a keresztyén hitben való kísértés stb. Legjellemzőbb vonása a *csaláráság, hamisság, „tündéresség,”* amely mint alakzat (képi jelenés, látvány) is változatosan kerül bemutatásra, ugyanez a tulajdonsága a *hazugsággal és/vagy igaz jóvendöléssel* mint szóval történő kísértés jelenik meg. A protestánsok gondolkodásában is van tehát az ördögnek „működő” állapotában és megjelenő figuráiban képi megfogalmazása, kevésbé az újszövetségi bibliai példázatok szerint, mert ábrázolása gyakoribb az ószövetségi példák alapján, nem szólva a metaforikus és szimbolikus értelmezésben rejlő alakzatok lehetőségeiről, pl. cet mint ördög (Jónás esete), illetve más tipológiai szimbólum formájában,²³ amellyel a protestantizmus teológiai gyakorlatában szívesen élt.

²³ Lsd. G.v. Rad, R. Bultman és mások tanulmányait *A tipológiai szimbolizmus* c. tanulmánykötetben, szerk. Fabiny Tibor, Jatepress, 1998.

A rendtartás utolsó, XXVII. fejezete „Az Örődög Uüizesben valo Rendtartásokrol” szól.

A tárgyalás első (I) bekezdése szabályozza, milyen ember lehet az örödögűző. „Az egyházi ember, hogy annyiival inkább ellene állhasson az örödögnek, kegyes, Istenfélő, s fegyhetetlen erkölcső legyen: mindazáltal nem a maga jóságos voltában, hanem Istennek irgalmasságába vesse bizodalját, mert nem emberi erővel, hanem Isteni hatalommal távozik el a tisztátalan lélek: és illetén kegyes, s jó cselekedethez kezdgyen, nem valami külső haszonnak kívánásából, avagy nagy jutalomnak, temérdek fizetésnek reménsége alat: mert Simon Magusnak (ki pénzen akar vala venni arra valo méltóságot, hogy kinek fejére vetné kezét, Szent Lölköt venne) mondot Szent Péter, *a’ te pénzed legyen veled együüt veszedelmedre, mivel hogy azt itélted, hogy az Istennek ajándékát pénzel birhatná az ember.*”²⁴ A következő második (II) szakaszban arról esik szó, hogy „Isten nem mindennek adta az erőt, holot a’ Szent Léleknek ajándéki sokfélék, és nem mindennek adattak egyaránt ... még Urunk tanétványi is, nem mindenkoron voltak arra alkalmatosak, hogy ellene állhattak volna a gonosz léleknek: ezért ne avassa magát ebben minden idéten Tanéto: hanem a’ megrogzót Vének, kik mind életekben, s mind erkölcsökben emberek előtt böcsületesek, s Istennél kedvessek. Azért a Réghiek is, ugyan arra valo Egyházi embert választottanak, és nevezték *Exorcista*-nak”.

A harmadik (III) szakasz a megszállottság lehetséges felismeréséről tájékoztat az örödögi csalárdság bemutatása segítségével. „Mindenek előtte penigh nagy okossággal élyen az Eördögű üző, hogy a’ melancholiában, az az szüntelen valo szomorü gondolkodási miat meghaylét, vagy egyéb nyavalyában lévő esze nélkül szolo embert meg tudgyon választani attol, a’ kiben gonosság vagyön, melynek illetén jelenséghi vannak: sok idegen nyelveken szollani, avagy idegen nyelveken szolo embereknek szavokat megértetni, távol valo és titkos dolgokat tudni és ki jelenteni: embernek ideje, s állapattya fölöt valo nagy erőt mutatni, nem imádkozni, káromkodni ect.”

A negyedik (IV) szakaszban az örödögűzéshez fontos előzményekről kell tájékozódni, azaz ki kell kérdeznie a „nyomorult ember”-t, hogy mit érzett testében és elméjében azért, „hogy megtudhassa minémő igékre iszonyodtanak s háborodtanak meg leg inkább a gonosz lelkek.”²⁵ Ennél a gyakorlati eligazításnál a margóra tett summázatok nem igék, hanem egyszerű mutatók, az egész részhez kevés igei példa, vagy eligazítás illeszkedik.

A következő (V) fejezet az örödögűzésben tapasztalható nehézségekre hívja fel a figyelmet, amely az örödögnek a megszállottat és az örödögűzőt megcsaló praktikáiból adódik.

A csaló vagy tündéres örödög felismerése – jelenti az eljáró biztonságát. A példák a következők: Az örödög vagy nem felel a megszállottból, vagy „gyakorta csalárdul felel” és igen nehezen jelenti ki magát, hogy az örödögűző unja meg és hagyja el, vagy hogy észlelje azt, hogy nem is áll szemben az örödöggel. Egy másik esetben kijelentik, hogy már elhagyták – már nem gyötrik az embert, – de ne hagyja az exorcista, hanem addig csinálja, amíg nem „látja a megszabadulásnak jelenségit.” Néha azt próbálja elhiteni, hogy természetes betegsége van. Néha az imádkozás erőltetése alatt az örödög elaltatja az embert, és olyan „látást” ad neki, amelyben a megszállott látja magát amint megszabadul, és erről számol be. Máskor varázslásokat tesznek és azzal elhárítják a vizsgálatot, de az alávetett személyek hiába folyamodnak örödögös emberekhez, vagy boszorkányokhoz, „merr egyik örödög a másikra nem támad, és a’ Belzebub által nem üzettenek el az örödögök, amint azt Jézus urunk mondotta.”²⁶ – idézi a forrást Samorjai. Az örödög csalásai, közé tartozik az is, hogy hagyja az embert elnyugodni, engedi, hogy élhessen az oltári Szentséggel is, hogy látassék eltávozottnak lenni. – Egyéb csalásai miatt is okosnak kell lennie az örödögűzőnek – írja.

²⁴ „Matth.17.”, „Ingyen vették, s ingyen adgyátok”, Samorjai 1636. 210.

²⁵ Samorjai 1636. 210.

²⁶ „Matth.I. 2.”, Samorjai 1636. 211.

A következő (VI) bekezdésben az eljárás helyéről esik szó. „Szentegyházba köl afféle nyomorultakat vinni, (és ha oly kegyetlenek meg kötöztessenek) hogy ott közönséges könyörgések legyenek érettek, és köl magokat is erőltetni, ha eszeken vannak, hogy magokért imádkozzanak böjtölven, és bűnüket meg gyunván, éllyenek az oltári Szentséggel is: de azt csak fejekre tenni külsőképpen, avagy testeknek valami részeit aval megilletni, nem illendő, s a Sacramentumoknak méltósága és böcsületi ellen valo dolog: köl őket biztatni, és bátorítani, hogy az Istennek segítsége, s megszabadítása felől ne essenek kétségben, még mikoron legkegyetlenebből gyötrettetnek is”.²⁷ A bevezetőben idézett egykorú jezsuita eljárással szemben a protestáns ördögűzők ugyan adhatnak a megszállottnak úrvacsorát, az eljárás része lehet ez is, de nem használhatják a (mágikus) hozzáérítés és más érintkezőes eljárás vagy gyógyítás eszközeként.

Az egyik legfontosabb szabályozás az ördögűző viselkedésével és cselekedeteivel kapcsolatos, ezt a (VII) következő alfejezetben, két bekezdésben is összegzi. „Az ördög űző heában való sok szot ne szaporétson, s főképpen jövendő s titkos dolgokról való kérdéseket ne tegyen: inkább csigesse a' tisztátalan lölköt, és csak a' maga kérdésre feleltesse, és ne hidgyen néki, ha Angyallá tüntetné is magát.” – az első gondolatsor azonnal az ördög kétarcúságára figyelmeztet, angyal-alakjára, és becsapó, megtévesztő beszédére. A másik fontos, hogy tévútra ne terelődhessen az ördögűző azáltal, hogy az ördögtől a jövőre vonatkozóan is feltesz kérdéseket: az ördög becsapásai közül a jövendőlés, jövendőmondás a legjellegzetesebb, amelynek a legnehezebben áll ellen az ember. Az ilyen kérdéseket tilos tehát feltenni. Milyeneket lehet, vagy kell tehát feltenni? „Mennyen vannak, ki nevek, micsoda időben és mikoron mentek az emberben.”²⁸ Az ördög viselkedésével kapcsolatos tilalom, „különféle heában való cselekedetit, hahotálását, tiltsa, avagy semminek tartsa: a környüllévő emberek is megintessenek, hogy aval ne gondollyanak, hanem inkább az Istennek érette alázatossan könyörögjenek.” A jelenetnek drámai formája van. A templom piacterén középen a megszállott, vele szemben az ördögűző áll, aki kérdéseit a megszállott embernek teszi fel, az adja rá a válaszokat, a körben állók, pedig- ahelyett hogy az ördög „tréfáin” nevetnének, elmélyülten hangos imádkozással segítik az eseményt kifejlődni. Ez a (lélektani) dráma addig fokozódik, míg az ördög el nem hagyja a megszállottat, amiről a körben állóknak is meg kell győződniük. A közös hangos imádkozás mellett az ördögűző hangos szóval olvassa a megadott bibliai igéket és imákat. „A parancsolatokat és kényszerítéseket olvassa az egyházi Ember méltósággal, erős hitből, alázatosságból és nagy buzgóságból, és midőn látandgya hogy az ördög igen gyötrettetik, anál inkább kényszerítse, s erőltesse: a' mely igékre leg inkább meg retten az ördög, azokat annál gyakrabban mondja, és midőn a' fenyegetésre jut, kétszer, háromszor is mondgya azt, öregbétven minden koron a büntetést, s ha láttya, hogy hasznos cselekedeti, három, s négy óráig, s töb ideig is egy izben munkálkodgyék abban, miglen győzedelmet veszen rayta.”

A „dráma” a korábbi katolikus gyakorlatban még ennél is mozgalmasabb, felfokozottabb lehetett. Mi az, amit ebből a reformátorok elhagynak?

A következő nyolcadik (VIII) fejezetben ezt sorolja fel a püspök. „Haszontalan dolgoknak tartjuk a köröszt hányást, förösztést, tömjényel valo füstölést, szentölt viznek italát, vagy azzal való karapolást, *in principio*-nak, *Agnus Dei*-nek, vagy szent ereklyének hordozását, körösztnek, s feszületnek viselését, idegen bötűknek írását, mert semmi ezek közül nem találatik a szent írásokban, J e s u s Urunknak, és a' Sz. Apostoloknak cselekedetekben, a mellyek tanuságunkra vannak.” Az ördögűzés gazdag „drámájából” a rítusokat a protestantizmus elhagyja, és egyszerű, nyelvi „drámává” alakítja. Ha elképzeljük a katolikus ördögűzés menetét, amelyben sok résztvevő mozog és cselekszik, a megszállottal különféle

²⁷ Samorjai 1636. 212.

²⁸ Samorjai 1636. 212.

cselekmények történnek, kezébe adják a keresztet, feszületet, meghintik szentelt vízzel, hozzá érintik, körözik az Agnus Dei-vel, a szentségekkel, füstölnek, imakönyvvel kerítik, miközben hangos imádkozással, igelvasással kórusban „kényszerítik”, ehhez a mozgalmas jelenethez képest a református templomok közepében folyó eljárásban a nyelvi erő képezi a ható erőt, és a nyelvi formulák mögötti szentségek, – egy egyszerűbb, visszafogottabb nyelvi drámát képzelhetünk el. „Élünk azért külömb-külobb féle Szent írásoknak olvasásával, s főképpen imádsággal, böjtöléssel, hogy isteni szegétséget nyerhessünk a Sátánnak el távoztatására, Jézus urunknak ime’ mondása szerént: *Ez ördöghi nemzetség egyébel el nem üztethetik, hanem csak böjtöléssel: és imádsággal, és annak imádkozunk, s azt hijuk segítségül, a’ kinek hatalma vagyon az ördögön, és aki parancsolhat néki mondván: Süket és néma ördög, én parancsolok tenéked, hogy meny ki ez emberből, és többé belé ne meny, és felkiáltván a’ lélek, és igen szaggatván az embert kiméne belőle.*”²⁹ S a legfontosabb hivatkozás: „Néha távol létébenn is kiűzte Jesus Urunk a tisztátalan lölköt, mint a Cananeabéli Asszonyállatnak leányából.”³⁰ Az ördögűzés tehát Krisztus által történik, közvetítője, szándékának, hatóerejének hordozója, megidézője maga az ördögűző és a vele együttműködő gyülekezet, amely a református rend szerint hangos imádkozással, biblia-olvasással, a tapasztalatból szerzett leghatásosabb igék mondásával éri el Krisztus cselekvő részvételét. A böjtölés az eredményesség segítője, a résztvevők lelki és testi tisztaságát garantálja, a böjt és imádkozás mint egy hosszú idejű előkészület biztosíthatja a pozitív eredményt. Az eljárásban az Úr Jézus neve minősül a leghatékonyabb eszköznek. Nem a szómágia révén, hanem annak következtében, hogy a reformáció a bibliai szavak mögött magát a beszélő Krisztust véli hallani, az ő hangja az, amely a felolvasók, szövegmondók hangján át megjelenik és hat. Az imákban a közvetlen kapcsolatfelvétel lehetősége van, és ezáltal a megidézés lehetősége: Krisztustól lényegében az ördög feletti hatalom átadását kérik. Mindez a mágikus eljárásokkal rokon módon működik a szélesebb, az eljárásban résztvevő, és a jelen levő tömeg szemszögéből nézve, de az egyházi ember, aki végzi az ördögűzés feladatát a teológiai tartalom ismeretében küzd. Hogy ez ténylegesen így legyen, Samorjai újabb hosszú bibliai példázatokkal gazdag fejezetben erősíti meg a teológiai tartalmat az ördögűző emberek, valamint az azt szabályozó egyházak számára. „Az Úr Jesusnak nevét hijuk azért segítségül, és kényszerítjük, s eröltettjük a gonosz lölköket, parancsolunk is nékiek, hogy kimennyenek a’ nyomorult emberekből: ebben követvén a’ szent Apostoloknak példájokat, kik vévén Christus Urunktól arra való hatalmat, Matth.10, az ő nevében parancsolának az ördögöknek: mert maga is Idvözítünk így szólot: *az én nevében ördögöt üznek.* A’ 72. Tanétványok is nagy örömmel mondák: *Uram a’ te nevedben még az ördögök is engedtenek minékiunk,* Luc.10. Sz.Pál is egy leánzóban lévő jövendő mondó ördögnek így szólot, Aet.16.: *Parancsolok tenéked a JESUS Christus nevében, hogy meny ki belőle, és ki mene azon órában belőle.*” Világos, hogy a név nem önmagában, hanem a Jézus valós megnyilatkozásaként hat: ő parancsol a közvetítő által, a hangosan felolvasott igékben ő maga szólal meg. A hathatós eljárás érdekében (az őskeresztyének) „Ezen Szent Pálnak keszkenőjét, és övedzőjét tették ez ilyen nyomorultakra, és a tisztátalan lölkök kimenének ő belőlök, Aet.19.” De még akik nem szintén követték is Christus Urunkat, az ő nevében ezt megcselekedték Luc.9. Sőt említi az Ur Christus, hogy sok képmutató fogják ezt mondani itéletnek napján: „Nem denem a’ te nevedben üztünk-é ördögöket? Némely Sidők is eképpen szólnak vala: Kényszeretünk titeket a’ JEZUSRA, kit a Pál prédikál, de mivelhogy ők abban nem hittének, azért az ördögök ki menvén reájok rohantanak, és megszagagták, s megsebesítették őket, Aetor.19.”

A következő tizenegyedik (XI.) fejezetben a példákat kiegészíti a régi „Szent Atyák” cselekedeteivel és írásaiból vett idézetekkel, ami azért figyelemre méltó, mert ellentmondani

²⁹ „Matth.17., Marc.9.”, Samorjai 1636. 213.

³⁰ „Matth.15.”, Samorjai 1636. 213.

látszik a korábban kifejtett elvekkel (lsd. pl. a katolikus eljárás kritikájánál), amely szerint csak a bibliai esetek, illetve példázatok módján lehet eljárni és tájékozódni. A protestáns teológia azonban már a kezdetektől vizsgálta és dogmatikájába sokat beemelt az őskeresztény kor szellemi teljesítményeiből, különösen Szent Ágoston munkásságából; Samorjai ennek megfelelően járt el.

Először Szent Ágostontól idéz: „...az Istennek kegyes emberi, a levegő égen lévő ördöghi hatalmasságot, mely az Isteni kegyességnek ellensége, és ellenzője, nem kelleléssel, hanem kényszerítéssel űzik ki: és hogy a templomokban az Egyházi emberekkel együtt, az egész szent gyülekezet imádkozot legyen, megmongya. l. 8.de.Civit.Dei,c.26. Sok helyeken a Mátyromoknak emlékezetekre építettet Templomokban az ördögök gyötrettetnek, vallástételre kényszerítettnek, és az embereknek elfoglalt testekből kiűzettetnek”³¹

„Chrysostomus³² De incomprehensibili Dei natura , hö.3. írja ezt, hogy az ördögtől el foglaltattak, a Diaconusok, az az az Egyházi szolgálk által a Templomban vitettenek. A közönséges gyülekezetnek idején, midőn az Úr Vacsorája ki szolgáltatot, és fejeket lehajtván, a kösség érettek imádkozot. Az ördögtől gyötrettet emberek, ugymond, valami kötelekkel megkötöztettek lévén, előhozattatnak, hogy a kösség, és az egész Váras jelen lévén, közönséges könyörgések lennének érettek, hogy minnyájan, egyenlő akarattal a közönséges Urnak könyörgennének azokért, és hogy könyörülne raytok, nagy szomoru szível imádkoznának”

„Prosper Aquinaticus³³ de praedictionibus promissionibus, lib.6. azt írja, hogy az ő idejében Carthago Várasában, egy leanzo, kiben ördög volt, a Templomban vitetet, midőn az Úr Vacsorája kiszolgáltatot, és közönségessen imádkoztanak érette, s midőn ő néki is adatot volna a Szentség, melyet nehezen vehet el (mivel hogy az ördög azt ellenzette) az után megszabadult”.³⁴

Egy másik idézet Szent Ágostontól: (lib.de Civit.Dei, 22. c.8.) „írja, hogy egy Hesperius nevő vitézlő embernek, volt szántóföld öröksége Afrikában, Fusalum nevő helyen, mely ő szatófölideit a gonosz lélek lakta, és a szántó marhát, s a szolgálkat is igen nyomorgatta: Azért kényszerítetet a földes úr az Egyházi emberekhez menni, és kérte őket hogy ott imádkoznának. Él ment annak okáért egy közölök a helysége, és igen áhétatossan, s buzgóságossan imádkozot, és Úr Vacsoráját is osztogatot, és meghszűnt mindgyarást az ördögnek kegyetlenkedése.”

A következő példa: „Hincmarus,³⁵ in Vita Remigii írja, hogy egy Benedek nevő életének szentségével híres neves ember, egy leanzobol ördögöt akart űzni böytölésével, és imádságával, de ki nem űzhette: mindazáltal az Isten nevével erős és gyakorta való kényszerítésével arra erőltette, hogy meghfelellyen, az után azon tisztátalan lelket Remigius csak parancsolatnak igéjével űzte ki.” A korai, őskeresztény szerzőktől történő idézés közvetlen utat jelenthet az újkori hiedelemanyagban a korakeresztény időtől (sőt más, korábbi kultúrákból) származó elemek folytonosságára.

Az utolsó (XII.) fejezet röviden összefoglalja a teendőket. Az egyházi ember először imádkoztat (a jelenlevőkkel) a „nyomorultért”, de maga is imádkozzon majd a különféle imádságok után olvassa a „Soltárokat, s az Evangéliumokat, vagy többet, vagy kevesbet, úgmint a Soltárok közziül Psalmos, 3.10.12.21.30.34.53.67.69.90.117. Az Evangeliomok közziül, Joh.I.á V.I....15, Marc. 16.á V.13-19, Luc.10.á.V. 17....21. Luc.11.á.v.14....23.”

³¹ Samorjai 1636. 214.

³² Johannes Chrysostomus, Konstantinápoly patriarchája, a bizánci liturgia kialakítója, 5-6.sz.

³³ Prosper Aquinaticus, Szt. Ágoston követője, 390-460 között.

³⁴ Samorjai 1636. 215.

³⁵ Hincmarus, Reims érseke 849-864, Remigiusról, Reims „metropolitájá”-ról (498-499 körül) írt műve; Remigius Szt. Ágoston alapján kifejtett kereszteléstánát Hincmarus Szt. Ágostontól némileg elforduló teológiájával értelmezi, lsd. Wolf-Dieter-Hauschild: *Lehrbuch der Kirchen und Dogmengeschichte I.* 1995. Güthersloh, 392. – megköszönöm az eligazítást Németh Tamás református lelkésznek.

Samorjai ezt követően közre is ad imákat és exorcismusokat tulajdonképpen liturgiai rendben. Elsőnek egy imát és az azt követő, illetve ahhoz kapcsolódó igeolvasás rendjét írja le. „IMÁDSÁGH. Örökkén való, felséges, mindenható Szent UrIsten, mi Urunk Jezus Christusnak öröktől fogva való dicsőséges Sz. Attya, ki ama' kegyetlen irégy ördögöt, a töled elpártolt gonosz Angyalt a' Gehennának tüéire ítélted, és a te egyetlen egy Szent Fiadat a' végre bocsáttad e világra, hogy ama' sivo rivo Oroszlánt meg rontaná, figyelmezzél könyörgésünkre, sies mostan a' mi segítségünkre, és a' te képedre, s hasonlatosságodra teremtetet embert Isteni hatalmas erődnék általa, szabadets meg az ördögnek kegyetlenségétől. Bocsásd Uram a' te félelmedet e fene vad állatra, melly puszítottja a' te szőlődet. Uram adgy erőt s bátorságot a' te szolgálódnak, hogy erőssen viaskodhassanak az ártalmas Sárkány ellen, ki a' te benned bizokat meg ne utálhassa, semminek ne tartsa, és ne mondhassa, mint régenten Pharao, az Istent sem esmérem, s az Israelt sem bocsátom el. A' te hatalmas job kezéd kényszerítse őtet eltávozni, e' te szolgálódtól (szolgáló leányodtól) hogy sokaig fogságba ne tartsa őtet, kit a' te Szent Fiad az Úr Jézus Christus, drágalátos szent vérével megh váltott egyszer a' kárhozattól.

Azért Te tisztátalan lélek, valaki vagy, tenéked és minden te társidnak, kik ez Istennek szolgáját (szolgáló leányát) megh szállottátok, parancsolok a mi Urunk JESUS Christus által, az ő titkos megtestesülése, kin szenvedése, fel támadása által, itéletre való eljövetele által, hogy távozzál el e körösztýén embertől, ki Atyának, Fiunak, s a' vigasztaló Szent Lélek Úr Istennek nevében mekherestelkedöt, Parancsolok tenéked azon Úr Jézus Christusnak nevében, hogy ennekem Istennek méltatlan szolgájának mindenben engedgy, és ez emberből kimenvén, se ő néki, se a' jelenvalóknak, se semmi oktan állatnak ne árthas. Ez után olvastassék a Nyomorultnak fejére az Evangéliom, s megént imádkozzék az Egyházi ember, mondván: IMÁDSÁG. Ur Isten halgasd meg az én könyörgésemet: Ur Isten az én kiáltásom jusson elődben. O JESUS Christus, az Atyának igéje, mindenható Isten, és minden teremtet állatoknak Ura, ki a te szent Apostolidnak arra való hatalmat adtál, hogy a' kígyókat, és minden mérges sárkányokat meg tapodnak, ki a' te sok nagyságos dolgaid felől való parancsolatid között, ezt is méltóztattad mondani: ördögöket üzzetek: kinek Isteni hatalmas erejével menyből letaszítottat a' Sátán, ki mint a' vellám e földre le eset: a' te szentséges nevedet félelemmel, és rettegéssel alázatosan hívom segítségül, hogy ennékem méltatlan szolgálódnak, minden büneimet meg bocsátván, álhatatos hitet, és bizodalmat adgy, hogy a' te szentséges job kezédnek isteni erejével megh bátoréttatván, nagy bátran, bizvást, félelmes rettegés nélkül ellene álhassak a' kegyetlen ördögnek, Te általad, mi Urunk JESUS Cristus, aki eljövendő vagy itelni eleveneket, holtakat, s e világót tűz által, Uram halgasd meg az én imádságomat, s az én kiáltásom fel hasson te hozzád, légy velünk a' te Szent Lölködnék általa, örökkén való Ur Isten, mi Urunk JESUS Christusnak Szent Attya, töredelmes szívrvel, lélekkel segítségül hívom a' te szentséges nevedet, és imádom a' te irgalmasságodat, könyörületességedet, hogy e tisztátalan lélek ellen, a' ki gyöttri, s kínozza a' te szolgálódat (szolgáló leányodat) kit a' szent körösztýégh által magadnak foglaltál, adgy erőt, és elegendő segítséget ennékem, ugyan azon mi Urunk JESUS Christus által: ki te veled és a Sz.Lélekkel egyetemben él és uralkodik mind örökké, Ámen. Mi Atyánk. Hiszek egy Istenben.” A rendtartás szerint az imát követi az exorcizmus, amelyet az ördögűző erős hangon olvas fel.

'EXORCIZMUS Eröltetés, vagy kényszerítés. Te tisztátalan lélek, és minden ördöggi sereg, gonosz késértet, kényszerítlek tégedet az Úr JESUS Christus nevében, hogy ki meny ez Istennek képeré, s hasonaltosságára teremtet emberből. Az Úr Jézus Christus poarancsol tenéked, ki tégedet a' magas menyből a' földnek alsó részére le vetet s a' parancsol tenéked, ki a' tengernek, szeleknek, és a' haboknak parancsolt: Hallyad azért Sátán és retteghy, ki a' körösztýén hitnek gyűlölője vagy, és az emberi nemzetségnek halálos ellensége vagy, ki közinkbe hoztad a' halált, és az életet elragadtad, ki az igazságtul távol jársz és minden gonoszságnak gyökere vagy, a' népeknek árulója, irigységnek híngetője, fősvenységnek kutfeje, vissza vonásnak első kezdője, fájdalomnak indétoja vagy: mit állasz? mit kesel, mit viszálkodol? mit ellenkezől? tudván, hogy Jézus urunk a te erődet évette. Attól fély, retteghy, ki az Isaákban megáldoztatot, utolsó bay vívásában megöletet, az emberségben meg feszéttet, a' poklon diadalmat vet. Távozzál azért irigy ördög, Atyának,

*Fiunak, s a' Szent Lélek Uristennek nevében, adgy helt a' Sz.Lélek Istennek, az Ur JESUS Christus által, ki az Atyával, s a Szent Lélekkel él és uralkodik mind örökkön örökké. Uram hallgasd meg könyörgésünket, és a' mi ohajtásunk jusson elődbe. Légy velünk Atya mindenható Ur isten, Sz.Fiaddal és a' Sz.Lelkessel egyetemben. Mi Atyánk. Hiszek.*³⁶

Imák és „kényszerítések” követik egymást, Samorjai többet is közread ezekből. Az előbbiben könyörgő, kérő ez utóbbiban parancsoló hangnemben és felfokozott hivatkozásokkal Jézus Krisztus nevére, valamint bibliai érvekkel kényszerítik a gonosz lelket, hogy gyengüljön, ereje csökkenjen, végül elhagyja a testet. Az érvek sorában az ördög gonoszságai vannak felsorolva, a parancsoló tónusban mindig az Isten nevében történik az utasítás: *„Parancsol tenéked az Isten, parancsol tenéked a Christusnak dicsősége, parancsol tenéked az Atya mindenható Uristen, parancsol tenéked a Fiu Uristen, parancsol tenéked a Szent Lélek Isten, parancsol tenéked a Szent Háromság egy Isten. Menny ki te Isten paracsolatjának meg rontoja: meny ki te csalárd ördög, ki minden álnoksággal, s családrátsággal rakva vagy: meny ki te jóságos cselekedeteknek ellenzője, és az ártatlanoknak üldözője. Adgy helt a Sz.Léleknek te kegyetlen ördög.”*³⁷

Az imák és egyre hosszabb és parancsolóbb exorcizmusok ismétlődő elmondása után amikor a gonosz lélek eltávozott, hálaadás, benedikció következik, amelyben a megszállottság megszűnésével kapcsolatos hála mellett könyörgő szakasz is helyet kap: *„Alázatosan könyörgünk Sz.felségednek irgalmas Isteniünk, hogy a' csalárd ördöghnek ne legyen többé hatalma e Te szolgálodon (szolgáló leányodon) hogy ennek utolsó dolgai gonoszbul ne legyenek az elsőknél. Légy velünk Ur Isten a' Te őriző Angyaliddal egyetemben és ne vigy minket többé a kísértetbe, de szabadats meg minket a gonosztól, hogy tiszta szívvel.lélekkel, szentségben, ártatlanságban szolgálhassunk Sz.Felségednek életünknek minden napjaiban. Halgas meg minket, kegyelmes Isteniünk ...”*

Az utolsó tizenhatodik (XVI) szabályozás a megszabadultra vonatkozik: *„istenes életben és kegyes erkölcsökben foglallya magát, és az Ur Istennek, minden féle jo cselekedetek által, igyekezzék kedvében s kegyelmében lenni.”*

Az ördögűzés szövegeiben (imák és exorcizmusok) tehát a lefektetett hitelveknek megfelelően kizárólag bibliai események és példázatok szerepelnek, kivéve az ördögűzés gyakorlatára vonatkozó hivatkozásokat, ahol az ősatyáktól vett példákkal egészíti ki azokat.

Az egyik legfontosabb probléma ugyanis az esettfelismeréssel kapcsolatos; első helyen a megszállottság biztonságos elkülönítése más betegségektől, esetektől, második helyen a megszabadulás biztonságos megállapítása fontos. Samorjai az esetek felismeréséhez a bibliai példákban indul ki, az azokhoz való hasonlóságok felismerésére, beazonosítására szorgalmazza olvasóit. Az ördögűzés gyakorlatáról szóló példákat kiegészítő korakeresztyén források a reformáció teológiai kiteljesedésében jelentős szerepet kaptak, különösen Szt. Ágoston. Ezért ezek a hivatkozások is jellegzetesen protestáns hivatkozásnak számítottak, ezért bővíthette a példákat, illetve esettelírásokat Szent Ágostontól, Johannes Chrysostomustól, Prosper Aquinaticustól vett, és Hincmarusnak Remigiusról szóló- idézetekkel.

Az ördögűzéshez az ördögűzőnek, aki egy volt az egyház bölcs vénei közül, lelki erővel, Krisztus támogató erejével kellett bírnia, igaznak, tapasztaltnak és bátornak kellett lennie, kitartónak és türelmesnek a „tündéres” ördöggel szemben – így kívánta ezt a református egyház Samorjai János 1636-ban közzétett rendtartása szerint.³⁸

³⁶ Samorjai 1636. 216-218.

³⁷ Samorjai 1636. 220.

³⁸ A dolgozat és a kutatás az OTKA T026586 sz. programjában készült.

Irodalom

FABINY Tibor (szerk)

1998 *A tipológiai szimbolizmus*. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből. Jatepress, Szeged.

KRISTÓF Ildikó

1998 *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”* A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen

NAGY VARGA Vera

2001 Egyházjogi és liturgiátörténeti adatok a kereszteléshez fűződő szokások kutatásához. in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5/II. Szerk. LACKOVITS Emőke-MÉSZÁROS Veronika 29-43.

PÓCS Éva

2001 Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben, In: Uő szerk: *Demonológia és boszorkányság Európában*, Studia Ethnologica Hungarica I. PTE. L'Harmattan-PTE. Néprajzi Tanszék, Budapest, 137-198.

SAMORJAI János

1636 *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniakrol és rend tartasokrol valo könyvetske*. Az együgyűeknek rövid tanításokra közakarattból irattatott Samorjai János Halászi prédikátor által. Lőcsén, Brever Lőrincz 1636

SZACSVAY Éva

2001 Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, In: *Lélek, halál, túlvilág*. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben, Tanulmányok a transzcendensről II. szerk Pócs Éva, Balassi Kiadó, Budapest 100-110.

WARGA Lajos

1906 *A keresztyén egyház történelme*. I-II. Sárospatak

WOLF-DIETER-HAUSCHILD

1995 *Lehrbuch der Kirchen und Dogmengeschichte I-II*. Güthersloh Verl.

Szacsvay, Éva

The Calvinist regulation of exorcism in 1636

János Samarjai was a Calvinist minister, bishop beside the Danube and the chairman of the Synod of Komjáti (1623–1625). In 1636 he published his regulations for the Calvinist and Lutherans, which last two chapters deal with the existence of the devil and exorcism. These opinions from the basis of the Calvinist and Lutheran church's view on Satan. He interprets the Satan, his activities and the cases of obsession with Biblical allegories. He describes the mode of exorcism, the role of the exorcis, the place, the function of the participants and the way of the process. He exstends the examples of the New Testament with descriptions of exorcism from the early Christian authors. He emphasizes the difference between the Catholic and Calvinist process. In his book he publishes the words of exorcism, the psalms and prayers and he describes the exact process of the liturgy. His descriptions and definitions probably reflect the official Protestant point of view on his age. It offers a possibility to compare them with Western demonologies (both Catholic an Protestant) and the Satan narratives of sermons, religious texts, and admonitions. It also presents a basis for the identification of the elements and motives in popular devil-belief.

FÁRA AGGATOTT RONGYOK

*Torma József, a tudós és a
jó barát emlékének ajánlom*

Az önkényes 1854. év – a Magyar mythologia megjelenési éve¹ – óta Kállay Ferenc (1861) és Kandra Kabos (1897) tárgyalták ezt a kérdést, de újabb adatokat csak Wlislöck Henrik 1894-ben megjelent tanulmánya adott. Attól kezdve Vajkai közléséig (1941) megint csak a régi adatok ismétlése következett és tart mindmáig. (Szendrey Zsigmond 1936, Gunda Béla 1990, Magyar néprajz VII.). Az említett tanulmányok (számuk bizonyára szaporítható lenne) azt a látszatot sugallják, hogy jólismert, elterjedt, általános, alaposan megvizsgált szokásról, hiedelemről van szó.

Elterjedés

Pedig ha jól megnézzük elméleti magabiztosságunk, alig több mint két tucat adatra épül, ezek jórésze is igen egyenetlenül oszlik el az egykori Magyarország és Moldva-Bukovina területén, s közbül óriási fehér foltok vannak. Alig képzelhető el, hogy jószemű, jó fülű, alapos gyűjtők – Bellosics Bálint, Kiss Géza, Berze Nagy János, Bálint Sándor, Szücs Sándor, Csúry Bálint gondatlanul elmentek volna e fontos jelenség mellett. (Lásd térkép.)

Időrend

1092. Nyilván élő gyakorlat miatt született a szabolcsi zsinat rendelkezése (Szent László I. törvénykönyve, 22.cikk), hogy „akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékot visznek, bűnükért egy ökröt fizessenek”.²

1577 körül Az mirigh halálról való röüid kerestieni ertelem címmel Bánfihunyadi Mogyoró Benedek tiszántúli ref. püspök Augustinus pelagiánusok ellen írott művének egy üres lapjára. ezt írta: „1575 esztendőben, mikor az degh vonnaia le eöket, az megh perselt epet hordotztak az falun szerenszerte es fara függesztették”.

1629-ről Takáts Sándor³ írja, hogy egy, a Zrínyiek birtokán lévő nagy hársfát újhöld első vasárnapján keresztények-törökök nagy sokasága keresi föl, kik számára a pap misét mond. A fát csókolgatják, s úgy tartották, hogy ha fogadalmat tesznek, bajaikra gyógyulást hoz.⁴

1767. Nagy Ferenc: Az egy igaz és boldogító hitnek elei című, Egerben 1767-ben megjelent művében azt olvassuk, hogy betegség eltávolítására 3 Miatyánk és 3 Üdvözlégy elmondása közben élő fába rongyot és hajszalet kell befúrni⁵.

¹ Ipolyi 1854, 203. Ebben még csak ipolyföldemesi adat szerepel.

² „quicumque ritu gentiliū iuxta puteos sacrificaverint, vel arbores et fontes et lapides obtulerint, reatum suum bove luant”.

³ Takáts, Rajzok a török világból III.309 (cit. Vajkai 1942, 133/4. jegyzet)

⁴ Erre kísértetiesen emlékeztet Eusebius Fernendzin leírása (Zagrabiae, 1892, 390-391): cit. Sávai 1982,32 : “Lippán, egy elhagyott helyen minden újhöld utáni vasárnap törökök és keresztények nagy tömege sereglük össze, ajándékokkal (voti), gyertyákkal és más tárgyakkal. A szomszédos helység plébánosa az itt összegyűlő alamizsnáért misét mond, és imádják (adorano) ezt a fát, csókolgatják mintha egy szent teste lenne, s azt mondják, ez a fa csodákat tesz, és meggyógyítja azokat, akik ajándékot visznek neki”. A leírásban szereplő Lipa valószínűleg a Zala vm. alsólendvai járásában található Kislipa, Fernendzin leírása viszont Boszniáról szól. Avagy ez is vándormotívum lenne??

⁵ cit. Vajkai 1938, 367.

1829. A Gemälde von Ungern, Pesth 1829. II. 276. oldalán Csaplovics János arról tudósít, hogy Kassa környékén epilepsiások útmenti keresztekre rongyokat aggatnak.

1830. A Nemzeti társalkodó c. folyóiratban Zeyk János említi a Háromszék megyei Sepsibodok határában, a Várospatak völgyében fakadó kénzagú, fájós szemeket gyógyító forrást. „E hely még egészen a maga vadságában vagy, csak a körül levő bokrokon függő sok lenrongyok bizonyítják számos embereknek azzal, mint orvosi szerrel való élésüket”.⁶

1864. Pesty Frigyes tudósítása az Udvarhely vm.-i Oroszhegy „Urusos kút”-járól és a körülötte látható sok rongyról, amit a gyógyultak hagytak ott.

1895. Lényegében Csaplovics adatát ismétli meg Sziklay és Borovszky művében (1895, 208) a Kassai népszokások és babonák c. fejezet szerzője⁷ is: „Ütszéli fészületeken gyakran látható egy-egy darab rongy. Azok az anyák kötik rájuk, a kiknek gyermekei rossz nyavalyások. Letépi a szenvedő gyerek ingecskéjét és ráaggatják a fészületre, *Krisztus sebéből várván a kínok megszüntetését*”. Hasonlóan járnak el Rimaszombatban is, csak ott temető keresztre csavarják a gyermek ingét.⁸

Recens adatok

Az előző századforduló óta előkerült adatokat röviden, nagyobb tájegységek szerint ismertetem.

Dunántúl A Tolna vármegyei Medina árulkodó nevű Orvoskútjánál a „forrás menti fákra háziszóttos kendőket akasztgattak”.⁹ Talán csak részben tartozik ide a következő adat: a Baranya megyei Hegyháton, Imre Mária leírása szerint a fiatal asszony első gyermeke születése után 6 héttel valamelyik határban lévő kőkereszthez megy „avatózni”, egyedül. Ekkor vászondarabot, ingecskét terített a kereszt Mária alakjára.¹⁰ Gönczi említi, hogy sebeslábú betegek a Bagonya ill. Radamos határában (mindkettő Zala vármegye alsólendvai járásában) lévő szent kútnál (Vid-kút) mossák sebeiket. A használt „rongyot valamely közeli fagallyra dobják s ott hagyják”.¹¹ A csatkai népi búcsújáróhelyen (Veszprém vármegye, zirci járás) a forrás mellett volt bükkfák ágaira akasztottak rongydarabokat, a szentkép rá-mája mögé hajfűrtöket ill. fejfájósok hajtűket dugtak.¹² A Pilis hegység peremén lévő vegyes lakosságú (német, szerb, szlovák, magyar) Csobánka község határában lévő Szent-kútról már Herrmann Antal leírása alapján így emlékezik meg Wlislocki: „A kút körüli bokroknak igen különös termésök van: mindenféle ruhadarabok, rongyok, stb., különösen gyakoriak a gyermekruha részek, kivált fejbülieliek, köztük csinos himzésű, egészen új fejkötők, stb., mely tárgyakat ide szokott aggatni a környékbeli hívő nép, a mely gyakran járogat ide ájtatoskodni és sok kórságában, kivált női és gyermekbetegségekben e kút vizétől vár gyógyulást és erősen bízik annak csodaerejében”.¹³ Vajkai így számol be tapasztalatairól: „A búcsú napján idezarándokló beteg ember valami rongyot, kendőt a szent forrás vizébe márt, azzal beteg testét lemossa, majd a rongyot a *forrás közelében álló fák* valamelyikének *törzsére csavarja*. 1940 augusztus végén 82 darab rongyot, zsebkendőt számoltam össze kilenc fa törzsére csavarva. Néhányon meglátszik, hogy sebre volt kötözve. Az egyik rongy-

⁶ cit. Hanusz 1900, 248

⁷ Sziklay-Borovszky 1895, 208

⁸ Ethnographia. 1894, 116 ill. Magyar Nyelvőr. 19, 426

⁹ Bálint-Barna 1994, 225

¹⁰ Imre 1998, 155

¹¹ Gönczi 1905, 352

¹² Vajkai 1940, 68

¹³ Wlislocki 1894, 321-322

zacskóban hajfűrtöket találtam... Jellemző, hogy csak rongyot hagynak itt, más holmit, pl. hajtűt nem. A kút környéke, a rongyokkal körütekert fák meghökkenítő képet adnak..." Külön kiemeli, hogy „a szerbek a fákra nem aggatnak rongyokat”.¹⁴ Legutóbbi ottjártamkor (2001. szeptember) mindennek már nyoma sem volt.

Felvidék A Nógrád vármegyei Szanda melletti Szentpéterhegy népi búcsújáráshelyén Limbacher Gábor adatszolgáltatói szerint¹⁵ a két világháború között és kis idővel utána is még „a kút körül így a bokrokon úgy csüggtek, mint a karácsonyfán a cifraszágok, a sok ruhadarab, akivel mosakodtak ... akiknek sebük vótak a testeken, a lábaikon ... szép törülközőkkel, ... kivarrtot rózsás szalvétákkal, meg fehér delin kendőkkel ... megtűrűték, azt kirakták az ágakra osztott hagyták. ... Ott hagyta, hogy ott hagyja a betegséget”. Péter-Pál napi búcsú után „annyi ruha vót: zsebkendő, nyakkendő, olyan kis darab rongyok...”

Ugyanő írja,¹⁶ hogy a Váctól délre lévő Hétkápolna melletti kútnál ruhadarabjaikból csak egy szálát hagytak ott, betegek és egészségesek egyaránt. A Mátraverebély-Szentkút melletti Rongyoskút neve árulkodik e szokásról, ma ugyan már rongyok nem láthatók, de idős emlékezetéből Barna Gábor még fel tudta idézni a szokást.¹⁷ Ugyanitt olvashatunk arról, hogy a volt Gömör vármegyei Egyházassbást forrásvizében fürdés után „a környező fákra rongyokat akasztottak”.¹⁸ Az Abaúj vármegyei Debrőd gyógyító hatásának tartott Szent László forrásától az ú.n. Patáskőig „vezető ösvényt szegélyező fákra az út megjelölése végett kis fakereszteket és ruhadarabokat erősítettek”.¹⁹

Hoppál Mihály Zemplén vármegyei gyűjtése szerint Baskón félreeső helyen lévő csipkebokorra tették a „csúnya nyavalyás” ingét,²⁰ Pányokon (Abaúj-Torna vármegye, füzéri járás) a szemmel vert kisgyermek széttépett ingét dobják a temető vadrózsa sövényére, gyógyító céllal.²¹ Evvel - és a korábban említett 19.sz.-i Kassa környéki adatokkal - egybehangzóan Taktaszadán „mikor a rosszbetegség benne van a gyerekbe, akkor lehasíti róla azt az inget, ami a gyerken van, oszt odaakasztják egy gallyra. Mikor oszt az elpusztul, akkor elmegy a betegség”.²²

Délmagyarország Makó vidékén tartós szárazság idején szentelt vízbe mártott rongyokat aggatnak egy-egy fa ágára.²³ Az említett Bács-Bodrog megyei adalék mellett Penavin Olga kórógyi adata kétszeresen is igen érdekes és fontos. Egyrészt mert az idézett moldvai adattal együtt a szokás archaikus jellegét igazolhatja. Másrészt, mert a följegyzésből kiderül: a textília színének is szimbolikus jelentése van (erre a rokonnépi párhuzamokban is találunk példát). A sárgaságos gyerek gyógyítása: sárga fűzfához kell menni, sárga pántlikát kell kötni a gyerekre, ezt kell mondani. »Sárga fűzfa, vedd le a sárgaságot, adok neked pántlikát.«²⁴

Csak fenntartással merem ebben az összefüggésben (östisztelet? elhunynak szóló „áldozat”?) idézni a Bács megyei Dávodon tett megfigyelésemet. A katolikus község temetőkeresztjeire az elhunyt születése-, ill. nevenapján hozzátartozói napjainkban is virágcsokrot kötöznek. Az erre használt kb. ujjnyi széles szalag a virágok elhervadása után is a kereszten marad. (1. kép) Mezősegi és kalotaszegi református falvakban följegyzett hasonló szokások (ld. alább) korábban elterjedtebb voltára utalhatnak és föltevésemet megerősíthetik.

¹⁴ Vajkai 1942, 132-133 és 2. jegyzet. (Én emeltem ki, G.T. Vö. a 3. képen bemutatott ojtót szokással)

¹⁵ Limbacher 1989, 379-380

¹⁶ Limbacher 1989, 380

¹⁷ Bálint-Barna 1994, 222 és Barna Gábor szíves szóbeli közlése.

¹⁸ Bálint-Barna 1994, 223

¹⁹ Magyar 1998, 131. A szokás egyértelmű, a hozzá fűzött magyarázat kérdéses.

²⁰ Hoppál kézirat, 92.

²¹ Kunt 1983, 18

²² Szabó L. 1975, 497/80.sz.

²³ Wlislöck 1874, 324

²⁴ Penavin 1975, 108

Schneeweis a Serbokroatische Volkskundeban²⁵ részletezés nélkül írja, hogy „hiszik, a betegségeket sokféleképpen át lehet adni fáknak”, de nem említi az előfordulási helyeket és nem írja le részletesen a (szerb?) szokást. Csupán egy képet közöl Pancsováról: ezen viszonylag nagy fa alsó ágaira kötött több rongy ill. fehérnemű látható.

Erdély A Kadicsfalva (Udvarhely vármegye) melletti Pothárd bérce (a térképen +Ph jelzéssel) alatti Pothárd kútja nevű forrás vizét fejfájás ellen tartják hasznosnak, s itt a szokás annyiban módosul, hogy kalapot, vagy sapkát akasztanak a fákra, mint Wlislocki írja. (Vö. Csatkán főfájós asszonyok hajtűjüket hagyják ott!) A szintén Udvarhely vármegyei Oroszhegy „Urutos kút”-jához fűződő hagyományok *napjainkig* eleven életéről Harangozó Imre és Magyar Zoltán tudósítanak.²⁶ A székelyvasságiak²⁷ a közeli Nyúlád forráshoz vitték orbáncos, ótvaras kisgyermek ruhadarabjait: „s annyi kicsi fékötő vót, s annyi ing fékötve”. A hétfalusi csángóknál az idegenben elhunyt ruháit akasztották a temetőhöz közeli dombon levő fára.²⁸

A Mezőszéki Csávás temetőjében „régí székely szokás – írja Orbán Balázs²⁹ – hogy a *sírfákra zászlókat helyeznek és pedig fehérret* a leányok, *más színűt* a férfiak és asszonyok sírfájára. A halottak emléke iránti kegyelet leginkább e sírzászlócskák időnkinti megújításában nyilvánkozik”. A kalotaszegi Alszezen használhatatlanná tett fejkendőket rögzítettek a fejfákhoz. A Nádas mentén „ú.n. nyírfazászlót készítettek. hatalmas nyírfágakat kézbevaló keszkenőkkel bevonták, hímzett szalagokat és gyöngyös bojtokat, valamint pattogatott kukorica- és csipkebogyó füzereket aggattak rájuk... Bogártelkén ... a színes kendőket csak ráaggatták az ágakra”.³⁰

A magyar adatoktól kissé eltérő apahidai (Kolozs vármegye) román elbeszélés szerint hajhullás ellen a beteg haját fára, kerítésre, kutyaházra, kamrában álló botokra aggatja.³¹

(Nagyszében vidéki *szászok* a 'Rotlauf'-ra ráolvasnak, róka farkával megdörzsölik, majd egy rózsabokor előtt meghajolva arra néhány rókaszőrt kötnek.³² Ez, mint látjuk, az eddigi adatoktól sokban különbözik, csupán a tisztelt tüskés bokor és az arra kötözött, előzőleg a beteg részhez érintett tárgy a közös elem).

Moldva Diószegi gyűjtése szerint a csuma ingét bokorra, fára teszik, a határ szélén, az erdőben (Gajcsána, Lábnik).³³ Ugyanennek a szemléletnek gyönyörű költői megfogalmazása a pusztulásra ítélt megesett lány balladájának moldvai változatában (Gerlén).³⁴

„Ruháim, ruháim,
Szép fodros ruháim:
Ágra reppenjetek,
Ingem sirasjatok!”

Látjuk, hogy a – nem túl nagy számú, de minden bizonnyal szaporítható – újabb adatok a korábbiakkal egybehangzók, a szokás eddig ismert, különös elterjedési területét azonban nem változtatatták meg lényegesen.

²⁵ Schneeweis 1961, I. 18 és 3. kép

²⁶ Harangozó 1998, 51; Magyar 1998, 93

²⁷ Mészáros Ágnes 1998, 411, 444–5; 447 (ez utóbbi: nehezen gyógyuló seb áthárítása kapura tűzött zsebkendővel, ronggyal)

²⁸ Kunt 1983, 17

²⁹ Orbán 1868 - 1872, IV. 195

³⁰ Vasas 1993, 87-88; további adatok: Tomisa 1999, 593-595

³¹ Kós 1983, 27

³² Wlislocki 1893/94, 30

³³ Diószegi 1960/3.-4., 47, 63

³⁴ Kallós 1970, 203

Amilyen csekély hazai ismereteink gyarapodása e témában az elmúlt 100 év alatt, olyan gazdag a rokonnépeink köréből azóta előkerült adatsor.

Finnugor rokonnépeink

A legkorábbi 1635.-ből származó észti híradást Krohn közli,³⁵ nem sokkal későbbi (1678) finn adatot Siikala³⁶ Tuomo Jaakonpoika peréből. A gyógyító, Simo Pulloinen, a fürdetés után a beteggel együtt bakarasznyi faképet készített, felöltöztették, majd meghagyták Tuomo sógornőjének, hogy vigye az erdőbe és piros gyapjúfonallal kösse egy égerfára. Időben ezt követi Pallas leírása az *osztjåk*ok fákra aggatott fogadalmi ajándékairól,³⁷ majd Olearius megfigyelései *észteknél* és *cseremiszeknél*.³⁸ További adatokat találunk *obi ugoroktól* Jankó János³⁹ (eredményes vadászat esetén a szent fára, hazajáró halott ellen a temetőben fára, földre, sírba rongyokat, vagy ingecskéket tesznek; az áldozóhelyül szolgáló hombároknál is megfigyelt piros posztócsíkokat, egy, vagy több csomóval), Krohn-Bán,⁴⁰ Karjalainen művében⁴¹ és igen bőséges adatokat Vértes munkájában,⁴² *vaszjugáni osztjåk*októl Zeleninnél,⁴³ *szurguti osztjåk*októl Kerezsi Ágnes munkájában.⁴⁴ Diószegi közöl⁴⁵ *szólkup-szamojéd*, Kai Donner Ob-, ill. Ket vidéki *szamojéd* adatokat:⁴⁶ minden ház előtt meghagynak egy (szent) száraz fenyőfát a jó szellemek lakóhelyéül, ennek ágaira ruhadarabokat, állati bőröket, -szarvakat aggatnak. Betegség esetén a víz szellemének – mert ő küldi a betegségeket – ruhákat, sarut aggatnak vízparti bokrokra. A szokás meglétét *líveknél* egy Domokos közölte monda jelzi: áfonyaszedő gyerekeket „Mocsáranya” igazítja útba a megfelelő helyre s azt mondta: „tegyenek egy törülközőt oda ahhoz a kétágú erdeifenyőhöz, akkor sohasem fognak eltévedni”.⁴⁷ *Észteknél és finneknél* Krohn⁴⁸ művében találunk recens adatokat. László Gyula ezt a szokást akként értelmezi, hogy a titkos helyeken lévő szent ligetek feldúlása, kifosztása miatt az itt lakozó betegségszellemek engesztelését szolgálja a „rongy-áldozat”.⁴⁹

Török rokonnépeink

Török rokonnépeink köréből legelső Gardízi 11. sz.-i tudósítása a dél-országi szeriekről: lakott helyektől távol „egy fa van, melynek gyümölcse nincs és minden szer-

³⁵ Krohn-Bán 1908, 51

³⁶ Siikala 1990, 191

³⁷ Kandra 1897, 256.

³⁸ Olearius 1669. észti: „Különböző helyeken, kiváltképpen dombokon, kiválasztanak egy fát, azt végig lehántják, majd piros pántlikákkal körültekrik, és alatta mondják el babonás kívánságaikat meg imáikat, de csupán a maguk és családjuk evilági jólétének fenntartására és gyarapítására” p.53, Cseremis: a halott kontösét egy fára aggatják p. 125.

³⁹ Jankó 2000, 139, 195, 213-4, 360

⁴⁰ Krohn-Bán 1908, 76-81, 292-3, 318, 336

⁴¹ Karjalainen 1922, II.114 skk. Heilige Bäume c. fejezetben

⁴² Vértes 1990 25-6, 31, 34, 38-9, 48 (A fára aggatott rongyok színének is jelentése van: Tärennek adott ajándék csak piros-vörös lehet. Fentebb, a magyar anyagban már láttuk a színszimbolika egyes nyomait: Mezőség, Kórógy), 57-8. Szent fák c. fejezetben, 60, 70, 74

⁴³ Zelenine 1952, 66 jó vadászkutyáért hozott áldozat: a szent fa alá fa-kutyát helyez, a fát színes-mintás gyapotszaggal körülkötöti.

⁴⁴ Kerezsi 1997, 37, 42 (áldozati állat koponyáját piros anyaggal együtt az erdei szent ligetben nyírfára akasztják; az kendőre, ingre, ruhára való számukra) p. 37, 50 ide akasztják a placentát is

⁴⁵ Diószegi 1978, 91: a sámán kunyhója előtt vörösfenyő, vagy nyír sámánfa áll, „amire a sámán áldozati ajándékot: rongyocskákat függeszt”.

⁴⁶ cit. Trócsányi 1935, 171, 176

⁴⁷ Domokos 1984, I. 153

⁴⁸ Krohn-Bán, 1908, 54, 61, 64-5

⁴⁹ László 1944, 446-7

dán a város lakói odamennek és mindenféle gyümölcsöt visznek magukkal, s azokat a fára függesztik s azután ennek tisztességét tesznek és áldozatokat hoznak”.

A szokás részben ennél jóval korábbi emlékeit mutatja be Stein Aurél könyve. A „hitetlenek” meggyilkolta szent Arszlán Bogra szultán nyughelyét, Ordam-Pádsáh-ot „magas nyárfapóznák jelölik, mindenféle apró zászlókkal és rongyokkal felékesítve. *Rendes szokás ez itt országszerte a sírhelyeknél*”, egy közelében lévő hasonló zárandokhelyet jellemzően Ulug nisán, azaz magas zászlónak neveztek.⁵⁰ „Egy magaslaton mindenféle kendő, rongy, meg zászlócscsa lobogása árulta el a szenthírú hely - Imám Dzszáfár Szadik szentélye - közvetlen közelségét”.⁵¹ Az enderei romszentélynél (8.sz.) „roppant sok apró kendőt, rongyot találtam elszórtan... ezek a jámborabb fajtájú fogadalmi tárgyak ... a művésziesen szőtt kínai selymektől az egyszerű ... a köznép által ma is viselt kemény, durva vászonig. ... a szentek síremlékeit *egész Turkesztánban mindenütt* ilyen módon díszítették. Az iszlám valóban alig változtatta meg a buddhista idők fogadalmi szokásait”.⁵² (Ezt tehát Stein Aurél iszlám-átvette, buddhista szokásnak tartja. Az említett helyek a *Tárim medence* [Takla-Makán] délnyugati, déli peremén találhatók).

Csuvasoknál a külső betegségeket, szembajokat okozó 'ierék' különböző fákban (fákon) lakik. A csebokszári kerület Maszlova falujában az egyik kert berkenyefáját is ilyennek vélik, ágaira süteményeket, vajgolyócskákat, ónlapocskákat, vászondarabokat aggattak.⁵³ Rontó varázslat formájában is találkozunk vele: a bűbájos lop a megrontandó ruhájából, bocskorzsínórjából egy darabot s azt meghatározott ünnepnap estéjén egy forrás vizébe bottal leszúrja.⁵⁴ Zelenin *Vjatka vidéki* böszörményei (bessermian) betegség esetén rongyokat, tollakat kötnek egy fára, hogy a 'kirimet' hagyja el a beteget,⁵⁵ *Minuszinszk vidék*iek az 'izik'-nek (betegségdémon hátasállata ill. a neki szánt állat) fölajánlásakor a jurtába kis nyírfát visznek, ezt ugyanolyan színű szallagokkal díszítik, mint az izik-et, majd visszaviszik az erdő ember-nem-járta helyére, vagy a csűr tetejére dobják.⁵⁶

Turkesztánban – a Tien-san és az Ili folyó között – „Orta-kuduk (középső mély kút) kerván szeráj közelében van a Kara-mullah (fekete sír) nevű mazar (szent sír)... a nagy, pusztaszakszaul sivatagban...A kút mellett emelkedik a jelentéktelen kurgán, a szokott tug-okkal, a melyek hosszú póznák, lófarkakkal, rongyokkal, vadjuhok koponyájával díszítve, hogy az illető halott szent voltát hirdessék” –írja Almásy.⁵⁷

Diószegi idézi Anohin följegyzése alapján, hogy az *altaji török* falu (ajil) „hátsó terén csak két nyírfát áll, ezekre akasztják a gyajik ('áradás') szellem ábrázolását, egy fehér szörkötelet, rajta háromszor kilenc fehér és vörös szalaggal, amelyeket a kötélt teljes hosszában erősítenek fel”.⁵⁸ Az altajiak (*ojrotok*) szent forrása (Aržan sun = Gyógyvíz) „környéki bokrokról, fákról jelképes áldozatként rájuk kötött kelmefoszlányok nagy tömege lóg le. Mielőtt innának a szent vízből, a ruhájukból kitépett vagy magukkal hozott szövetfoszlány föltekítésén kívül imát is intéznek Altáj-istenhez és a forrás szelleméhez” írja Torma József.⁵⁹ A szokás különböző formáit Torma József fölvételein tudom bemutatni: (2.–5. kép)

*Burjátok*nál napjainkban is elevenen élő szokásnak írja le Szabó Géza: „...utak mentén, források környékén bokrokon, fákon gyakran láttam *színes szalagokat, ruhadarabokat*”, alát-

⁵⁰ Stein 1908, 102-3

⁵¹ Stein 1908, 218

⁵² Stein 1908, 255-6 (Én emeltem ki, GT).

⁵³ Zélénine 1952, 266-267

⁵⁴ Mészáros Gy. 1909, I. 265-6

⁵⁵ Zélénine 1952, 111

⁵⁶ Zélénine 1952, 213

⁵⁷ Almásy 1903, 247

⁵⁸ Diószegi 1978, 21

⁵⁹ Torma 1997, 100 és 1999, 22. Az 1990-es évek közepén készült fényképeit, a közlés engedélyével, a szerzőtől kaptam. A képekhez fűzött magyarázatait változatlanul hagytam.

tuk ősöknek, szellemeknek szóló étel-, italáldozatot, különböző tárgyakat, pénzt. „Ezeket a helyiek *obonak* nevezték”.⁶⁰ Csak kissé eltérő ettől a burját sámánjelölt szokása: kezében kis nyírfával végigjárja a jurtákat s arra szalagokat, anyagdarabkákat aggatnak (Harva, Zelenin).⁶¹ Éliade leírása szerint a burját sámánjelölt beavatásakor a jurta elé fölállított nyírfá ágaira piros és sárga ill. kék és fehér, vagy mind a négy színű szalagokat tesznek (attól függően, hogy fekete-, fehér-, vagy a jó-, és rossz szellemeket egyaránt szolgálni akaró jelölről van-e szó).⁶² Még a buddhizmus előtti korszakból származó, s abba beolvadt kultusz során a minden hónapban kétszer a földön végigvándorló Fehér Öreg (Csagán Ebügen) termékenység istennek a *mongolok* színes selyemszalagokkal, ízletes ételekkel, tejjel áldoztak. A kritikus helyeken látható *obo* (*ovo*) rongyokkal „földísztet” példáit mutatjuk be a 6. – 7. képen⁶³.

A *nanaj* beteg fájós lábát kékróka szörméjével dörzsöli meg, majd fára akasztja e szavak kíséretében:

Beteg az én lábam
betegedj meg te:
mert te egészséges vagy,
én meg beteg.
Legyen megfordítva!”⁶⁴

Jakut szokást említ Roux (öreg fenyő alsó ágaira rongyokat, kis hajfonatokat aggatnak).⁶⁵ Sieroszewski írja, hogy a jakut sámánszertartás során vízparton két póznát állítanak föl, az ezeket összekötő hajfonatból készült kötélre (sëty) tarka rongyokat és hajtincseket aggatnak.⁶⁶ Az Usszuri mentén élő *goldok* a tigris elejtette állat húsát elfogyasztják, hálából a tigrisnek (totemállat!) fára rongyokat akasztanak.⁶⁷ A *tunguzok* a rén nyaka alatti fehér szőrt vágják le, s akasztják egy fára („megmutatják az istennek”), hogy jó rénvadászatuk lehessen.⁶⁸ 18.sz.-i *mandzsu* adat szerint az áldozati süteményeket fűzfa ágaira kötik (majd utóbb elfogyasztják).⁶⁹

Visszakanyarodva Európába, kultúrák találkozó-, ütközőpontjáról szeretnék idézni két megfigyelést. Szilády Zoltán írja Bulgária-könyvében: „A Lom mellett a nép egyes nagy fák alatt szokott imát mondani a jó termésért”. Egy gyógyító híru forráshoz zárandóklók „szent áldozatul apró ruhafoszlányokat és pénzdarabokat hagynak ott, azzal a hittel, hogy így a bajukat is otthagyják”.⁷⁰ (A bolgár pravoszláv templomokban napjainkban nem egyszer megfigyelhetjük, hogy az ikonosztázon-, vagy az eléje állványra kitett szentképre zsebkendőt, törülközőt, szőtteskendőt, fejkendőt, harisnyát ill. a kép keretére pénzdarabokat tesznek).

A bulgáriai Oborcsistében, Ak Azali baba 1556-ban épült türbéje és mellette az 1828-ban elpusztult derviskolostor (Arat teke) romjai között, az udvaron hatalmas eperfa áll. Ezen 1987-ben magunk is megfigyeltünk mindenféle felaggatott-felkötözött rongyokat. (8. – 10. kép.)

⁶⁰ Szabó G. 1992, 189; a hagyományt már Gmelin említi, cit. ROUX, 1966, 53-55

⁶¹ Zélénine 1952, 134

⁶² Éliade 1978, 107

⁶³ Készítőjük, Téglás Tamás szíves hozzájárulásával, ezúton is köszönöm!

⁶⁴ Zélénine 1952, 232

⁶⁵ Roux 1966, 53-55

⁶⁶ cit. Éliade, 1978, 158/2. jegyz.: „...corde de cheveux où sont suspendues des chiffons bigarrés et des chevelures”. Ez utóbbi szó növényi gyökereket, gyökérzetet is jelenthet.

⁶⁷ Zélénine 1952, 158-9

⁶⁸ Zélénine 1952, 210

⁶⁹ Nisan sámánud 82-3

⁷⁰ Szilády 1931, 273, 271 l. még erről: L. Barbar: Baumkult der Bulgaren, Anthropos 30, 1935.

A szokás synkretisztikus jellege itt élesen kidomborodik. A bolgár néphit szerint u.i. nem csodatévő-gyógyító mohamedán szent, hanem Szent Atanász, az állatok védőszentje nyugszik a sírboltban. Ezért látogatják a kolostor pusztulása után is, Szent Atanász segítségét kérve állataik gyógyulásához.⁷¹ (Hasonló látható Georgijeva könyvének képes tábláján Argyinoból és a Burgasz-környéki Sv. Duh kolostorból).⁷²

Talán így nyernek mélyebb értelmet a köztudottan *makedóniai-thrákiai* hagyományokat megörökítő Apuleius szavai. A férjét kétségbeesetten kereső Psychének Juno szentélye bejáratánál „szemébe ötlenek a faágakra és az ajtóra aggatott fogadalmi ajándékok és köntösök arany felirataik hálával emlegették az istennő jóságát és nevét”.⁷³ (Távolabbra vezet, kérdésesen vonható ide az az antik hagyomány, mely szerint Kybelé kedvesét halála után Zeus pineává változtatta. Ezért aggattak pineákra különböző votív tárgyakat – nem textiliákat! – mint az Pompeji Villa albanájának freskóin látható⁷⁴).

Egy tiranai *albán* ráolvasóban is ugyanez a személet nyilatkozik meg:

...”Ahogy fáj az ostorfának,
annyit csak nekem,
fácska, testvérem,
testvéremnek fogadlak,
rád testálom lázamat”....(Jobbágy Károly ford.)⁷⁵

de itt – sajnos – a cselekmény leírását nem közölték.

Elágazások

A fára aggatott rongyokkal (általában: textiliákkal) kapcsolatos szokások-hiedelmek nem egységesek, típusaik nem mindig különíthetők el élesen, másrészt viszont közös hiedelem-magvuk is van. Kérdés, hogy külön kell-e választani a búcsújáróhelyek melletti szent-, vagy gyógy(ító hatásúnak tartott) források-kutak fái-bokraihoz, és más helyszínek (temető sövénye, templom előtti fa, útmenti fészület, síron növő fa, tetszőleges helyen lévő) fái-, vagy bokraihoz fűződő szokásokat-hiedelmeket. Talán a növény fajtája sem egészen közömbös (nem éppen botanikai genusra gondolnék, de több adatban szerepel, hogy a ruhát tüskés-, csipkebokorra kell teríteni, miért??).

Betegség, baj fának,
bokornak átadása

ezt a bokrot szidja, fenyegeti meg.⁷⁶

Fának áldozás

ebben az esetben a fa, bokor többnyire csak „tartó” „fogas” szerepét tölti be, a tisztelet, áldozat egy (ott lakó) istenségnek, szellemnek, démonnak szól, akinek esetleg haragját kell engesztelni, jóindulatát megnyerni.⁷⁷

Az otthagadás mozzanatában (magából –vér, sebváladék, haj-, ruházatából egy darab) a pars pro toto elv érvényesülése figyelhető meg.

⁷¹ Bács 1976, 295-6

⁷² Georgijeva 1983, számozatlan képes tábla. Erre az adatra Pócs Éva hívta föl figyelmemet, ezúton is köszönöm!

⁷³ Apuleius 1964, 135

⁷⁴ Füzes 1968, 377-8

⁷⁵ Schütz István szerk. 1968 *Virágzik a pomagránát* (Albán históriás énekek, balladák és népdalok) Bp. Europa, 207

⁷⁶ Nem értek egyet Csefkó magyarázatával 1930, 145-149

⁷⁷ Pócs 1990, 537

- Ehhez hasonló, gyermekágyas asszony tejének elvitelét megelőző hadikfalvi eljárás: a gyermekágyast látogató szoptató asszony saját ruhájából egy kis darabkát, néhány szálat otthagy az ágyon⁷⁸ (értsd: nem megyek el, tehát nem vihetem el tejedet).
- Szintén preventív eljárás Erdély több vidékén: ha nevenapja péntekre esik, hogy baj ne érje, nyálával és vérével megkent rongyot akaszt egy fára. Ha az reggelre eltűnik, nem esik baja.⁷⁹
- Csecsemő megigézése elleni védekezés felé mutat az az istensegítsi szokás, hogy ha fiatal gyümölcsfa sokat virágzik, piros szalagot kötnek ágára, hogy meg ne igézzék.⁸⁰
- Csak látszólag más az a jászdózsai hiedelem, mely szerint a pénteken mosott ruhát fára akasztják a búcsúsok, így abba csap a villám (és nem a vétek elkövetőjébe).⁸¹
- Mindezek a hiedelmek többé-kevésbé folyamatos sorba rendeződnek, de még további átmenetek figyelhetők meg azon gyógyító, vagy rontó szokások felé, ahol valamit élő fába kell belefúrni, beleszúrni, -szorítani; a hazajáró halott hiedelemköre,⁸² valamint a fára temetkezés hagyománya felé (placenta fára akasztása!).

Irodalom

- ALMÁSY György
1903 *Vándorútam Ázsia szívébe* Budapest
- APULEIUS, Lucius
1964 *Az aranyznamár* (Révay József fordítása) Budapest
- BÁCS Gyula
1976 *Bulgária* Budapest [III.] Panoráma kiad.
- BÁLINT Sándor–BARNA Gábor
1994 *Búcsújáró magyarok (A magyarországi búcsújárás története és néprajza)* Budapest Szent István
- BARBAR L.
1935 Baumkult der Bulgaren *Anthropos* 30
- BONOMI, Eugen
1941 *Der Wallfahrtsort Csobánka* Budapest
1975 Von Volksärzten und Zaubersprüchen. (Aus der deutschen Volksmedizin des Ofner Berglandes in Ungarn). *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 18, 227-261
- BOSNYÁK Sándor
1984 A bukovinai magyarok hitvilága II. *Folklór Archivum* 16.
- CSEFKÓ Gyula
1930 Szidja, mint a bokrot in: *Szállóigék, szólásmódok (Tanulmányok szóláskészletünk*

⁷⁸ Saját gyűjtés.

⁷⁹ Wlislöcki 1894, 326

⁸⁰ Bosnyák 1984, 73/634,

⁸¹ Gulyás 1976, 34/64

⁸² Wlislöcki 1894, 325: idegenben elhunyt ruhájából akasztanak egy fára, hogy ne járjon haza; Pócs 1990, VII, 639 hazajáró halott hiányolt ruháját sirja fölé, fára akasztják; u.így Kunt 1983, 17 (Hétfalui csángó adat)

- köréből) Budapest
- DIÓSZEGI Vilmos
- 1960 Embergyógyítás a moldvai székelyeknél *Néprajzi Közlemények* V/3.-4. 35-124
- 1978 *A pogány magyarok hitvilága* [II.] Budapest Akadémiai
- DOMOKOS Péter (szerk.)
- 1984 *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák* I.-II. Budapest Móra Ferenc kiadó
- ÉLIADE, Mircea
- 1978 *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* [III.] Paris, Payot
- FÜZES, M(iklós)
- 1968 Über die Fruchtdarstellungen des Füllhorndeckels von Savaria *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, 355-381
- GEORGIEVA, Ivanicska
- 1983 *Balgarszka narodna mitologija* Szófia
- GÖNCZI Ferenc
- 1905 Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji s hetési népnél. *Ethnographia* 16, 345-361
- GULYÁS Éva
- 1976 Jászdózsai hiedelmek *Foklór Archivum* 4.
- GUNDA Béla
- 1990 A természetes növénytakaró és az ember *Agria* 24,165-219
- HANUSZ István
- 1900 *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben* Kecskemét
- HARANGOZÓ Imre
- 1998 Egy székely szentember, az oroszhegyi Bálint I. László *Honismeret* 1, 56-60
- HOPPÁL Mihály
- 1965 Egyetemi szakdolgozat (kézirat).
- IMRE Mária, L.
- 1998 Szűz Mária dajkája in Barna G. szerk. *Szentemberek Szeged – Budapest* 149-159
- JANKÓ János
- 2000 *Utazás osztjáföldre* Budapest Néprajzi Múzeum
- KALLÓS Zoltán
- 1970 *Balladák könyve* Bukarest, Kriterion
- KARJALAINEN, K F
- 1922 *Die Religion der Jugra-Völker* Porvoo, FFC No.44.
- KEREZSI Ágnes
- 1997 A szurguti osztjások életmódja és hitvilága in Lázár Katalin szerk. *Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról* Budapest Néprajzi Múzeum 13-58
- KÓS Károly
- 1983 Orosz Endre följegyzései ősi jellegű néprajzi tárgyokról *Népismereti dolgozatok* V, 23-42
- KROHN Gyula-BÁN Aladár
- 1908 *A finnugor népek pogány istentisztelete* Budapest
- KUNT Ernő
- 1983 *Temetők népművészete* Budapest
- LÁSZLÓ Gyula
- 1944 *A honfoglaló magyar nép élete* Budapest Magyar Élet
- LIMBACHER Gábor
- 1989 Búcsújáróhely a Szentpéterhegyen *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 367-383
- MÉSZÁROS Ágnes
- 1998 Népi gyógyítás Székelyvárságon in Báth János szerk. *Havasalja havasa. (Tanulmányok a székelyvársági hegyi tanyák népéről)* Kecskemét, 391-468

MAGYAR Zoltán

1998 *Szent László a magyar néphagyományban* Budapest Osiris

MÉSZÁROS Gyula

1909 *Csuvas népköltési gyűjtemény I-II.* Budapest Magyar Tudományos Akadémia

NISAN sámannő

1987 *Mandzsú vajákos szövegek* Budapest Helikon

OLEARIUS, Adam

1969 *Viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába (1633-1638)* Budapest

PENAVIN Olga

1975 *Népi gyógyászat Kórógyon Hungarologiai Intézet Tudományos Közleményei 7,*
99-118

PÓCS Éva

1990 *Néphit in Magyar néprajz VII.* 527-692 Budapest

ROUX, Jean Paul

1966 *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques* Paris

SÁVAI, János

1982 *La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI-XVII.* Theses
ad Doctoratum in Sacra Theologia, Pontifica Universitas Lateranensis Roma

SCHNEEWEIS, Edmund

1961 *Serbokroatische Volkskunde I.* (Volks Glaube und Volksbrauch) Berlin W. de
Gruyter

SIKALA, Anna-Leena

1990 *Singing of incantations in nordic tradition* in Ahlbäck ed. *Old Norse and Finnish
religion* 191-205

STEIN Aurél

1908 *Homokba temetett városok* Budapest Lampel

SZABÓ Géza

1992 *Régészeti és néprajzi adalékok Burjátiból* in. Novák László szerk. *Hiedelmek,
szokások az Alföldön I.-III.* Nagyörös. I, 183-193

SZABÓ Lajos

1975 *Taktaszadai mondák Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVIII.* Budapest

SZIKLAY János-BOROVSKY Samu

1895 *Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Budapest

SZILÁDY Zoltán

1931 *Bulgária* Budapest.

TAKÁTS Sándor

1917 *Rajzok a török világból* Budapest

TOMISA Ilona

1999 *„Nyírfa kéregből zászlót is csinált...”* (Adatok a zászlós kopás temetés népraj-
zához in Pozsgai Péter szerk. *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)* Bu-
dapest 591-598

TORMA József

1997 *A föld és az áltái népek (Közös és eltérő jegyek a törökségi népek kultuszai-
ban)* *Magyar Szemle, Új folyam* 6, 97-115

TORMA József

1999 *Bérem belő, Íkem ígő... (Mándoky Kongur István emlékére)* Karcag

TRÓCSÁNYI Zoltán

én. (1935) *Észak nomádjai* Budapest Athenaeum

VAJKAI Aurél

1939 *Adatok a népi orvosláshoz Bakony-Balaton vidékén* *Ethnographia* 50, 65-68

VAJKAI Aurél

1940 A csatkaí búcsú *Ethnographia* 51, 50-73

VAJKAI Aurél

1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken *Magyarságtudomány* 1, 116-139

VASAS Samu

1993 Ősi elemek a kalotaszegi temetkezésben *Néprajzi látóhatár* 2, 87-90.

VERSÉNYI György

1894 Adalékok a gyermekekről való magyar néphithez *Ethnographia* 5, 110-117

VÉRTES Edit

1990 Szibériai nyelvrokonaink hitvilága Budapest

WLISLOCKI, Henrik

1893/94 Neue Beiträge zur Volkskunde der siebenbürger Sachsen *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 3, 18-46

WLISLOCKI Henrik

1894 Fára aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben *Ethnographia* 5, 320-326.

ZÉLÉNINE, D.

1952 *Le culte des idoles en Sibérie* Paris, Payot

Grynaeus, Tamás

Rags hanged on trees

The author tried to collect the spread of the custom of rags hanged on trees in time and space. In the Carpathian Basin the continuity of this custom, having probably Finno-Ugrian, Turkish, Byzantine, Islamic (perhaps antic and Buddhist) roots, can be realized in the small amount of data. The unequal spread and small amount of data collected during the last one and a half century is rather surprising. Since one part of the custom is related to places of pilgrimage the their situation and the interspersed Protestant districts explain to a certain extent this fact but not the complete absence of data from the North-East Transdanubia, the Western part of Upper Hungary, Temesköz and Szerémség. Taking into account the ramifications of this custom-belief its thank-offering and substitute-offering nature is unquestionable. But before making a reliable opinion another, more detailed research work is needed.

TÉRKÉPJELEK

FÁRA AGGATOTT RONGYOK SZOKÁSA

- helységek
- ///// a forrásban megadott tájegység, ill.
- ennek határa
- Moldvai helységek

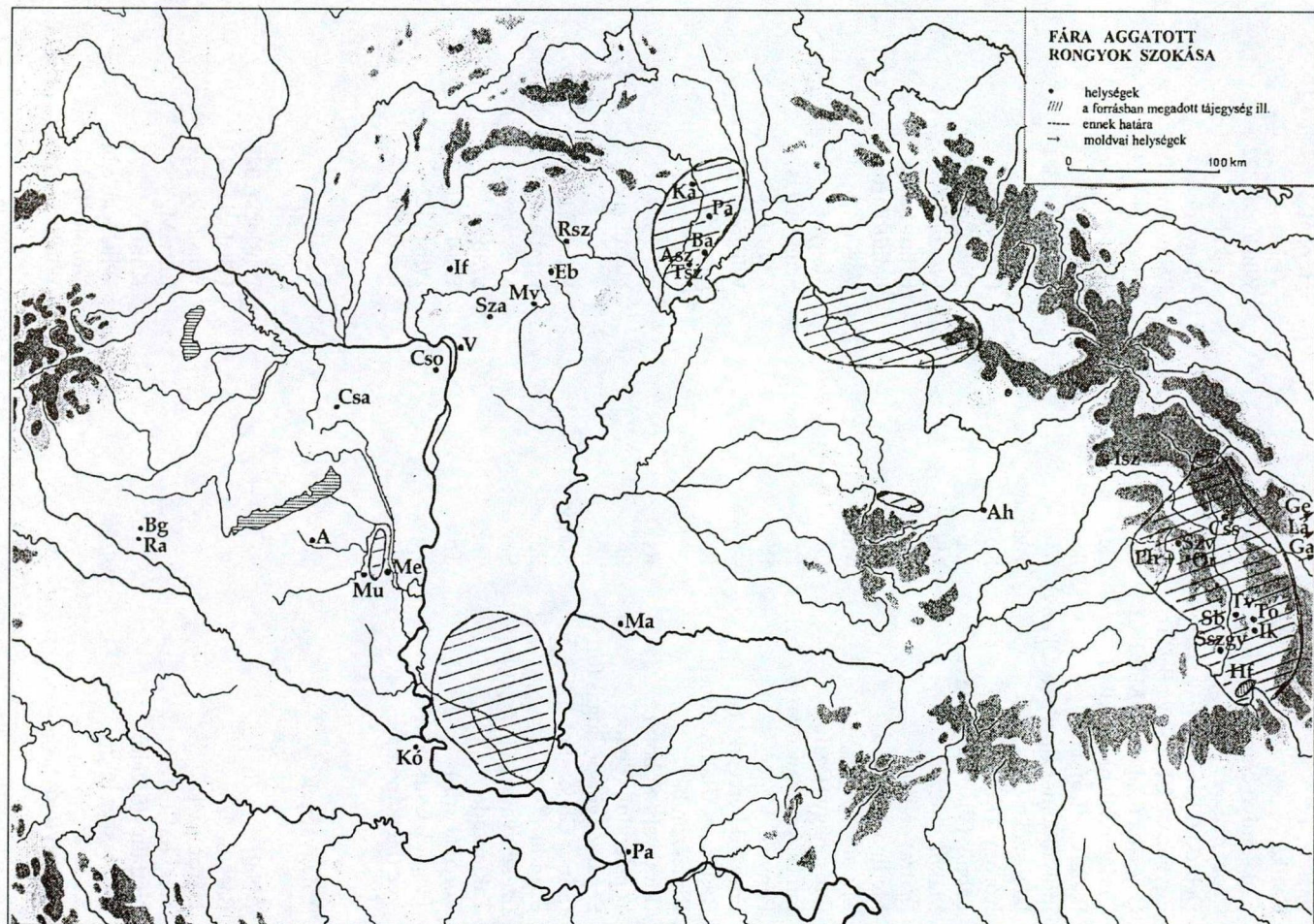
A TÉRKÉP PONTJAI

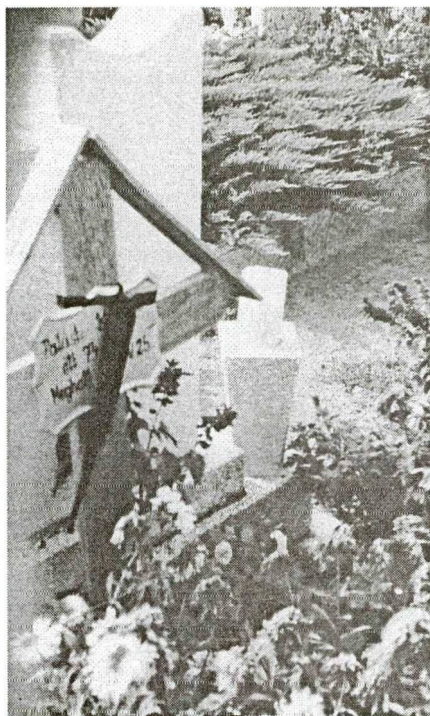
Helység	Rövidítése	Forrás
Abaújszántó	Asz	Hoppál
Andocs	A	Vajkai

Apahida (Apahida)	Ah	Kós K.
Bagonya, Vid-kút (Bogojina)	Bg	Gönczi
Baskó	Ba	Hoppál
Csatka	Csa	Vajkai
Csíksomlyó (Șumuleu-Ciuc)	Css	Wlislocki 322
Csobánka	Cso	Vajkai
Debród (Debrad')	De	Magyar
Egyházasbást (Nová Bašta)	Eb	Bálint-Barna
Gajcsána (Gaiceana, Moldva)	Ga	Diószegi 1960
Gerlén (Gâleni, Moldva)	Ge	Kallós
Ikafalva (Icafalău)	Ik	Wlislocki, 321
Ipolyfödemes (Ipel'ské Úl'any)	If	Wlislocki, 321
Istenszéke	+ Isz	Wlisl., 321
Kórógy (Korog)	Kó	Penavin
Lábnik (Vladnic, Moldva)	Lá	Diószegi, 1960
Makó	Ma	Wlisl., 324
Mátraverebély	Mv	Bálint-Barna
Medina	Me	Bálint-Barna
Mucsi	Mu	Vajkai
Oroszhegy (Dealu)	Or	Magyar
Pancsova (Pančevo)	Pa	Schneeweis
Pányok	Pá	Kunt, 18
Pothárd bérce, -kútja	+ Ph	Wlislocki, 321
Radamos (Radmožanci)	Ra	Gönczi
Rimaszombat		
(Rimavská Sobota)	Rsz	
Sepsibodok (Bodoc)	Sb	Hanusz, 248
Sepsisz. györgy, Sugás forrás		
(Șfintu Gheorghe)	Sszgy	Wlisl., 321
Szanda	Sza	Limbacher
Székelyvarság (Vărsag)	Szv	Mészáros
Taktaszada	Tsz	Szabó L.
Torja (Turia)	To	Wlisl., 321
Tusnád, Csukás tó (Tușnad)	Tu	Wlisl., 322
Vác (Hétkápolna)	V	Limbacher

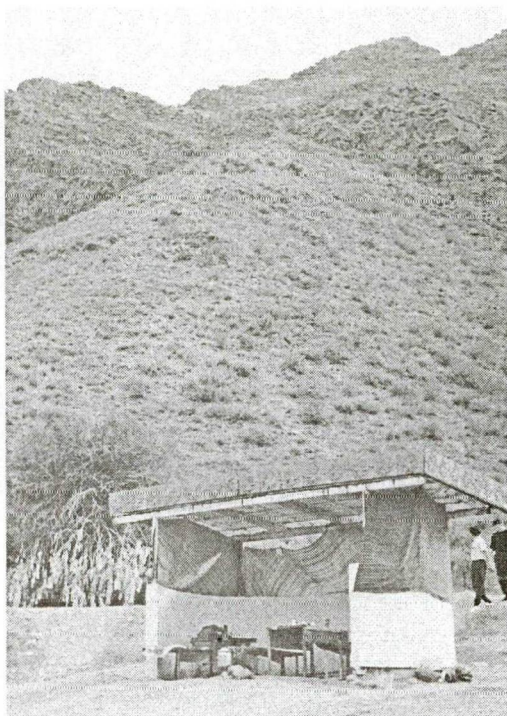
Tájegységek

Abaúj	Wlislocki, 323
Bács-Bodrog	Wlislocki, 324
Háromszék	Wlislocki, 321
Hegyhát	Imre M.
Hétfalu (Săcele)	Kunt
Kalotaszeg	Wlislocki, 324
Szatmár	Gunda, 183
Székelyföld	Wlislocki, 323-4

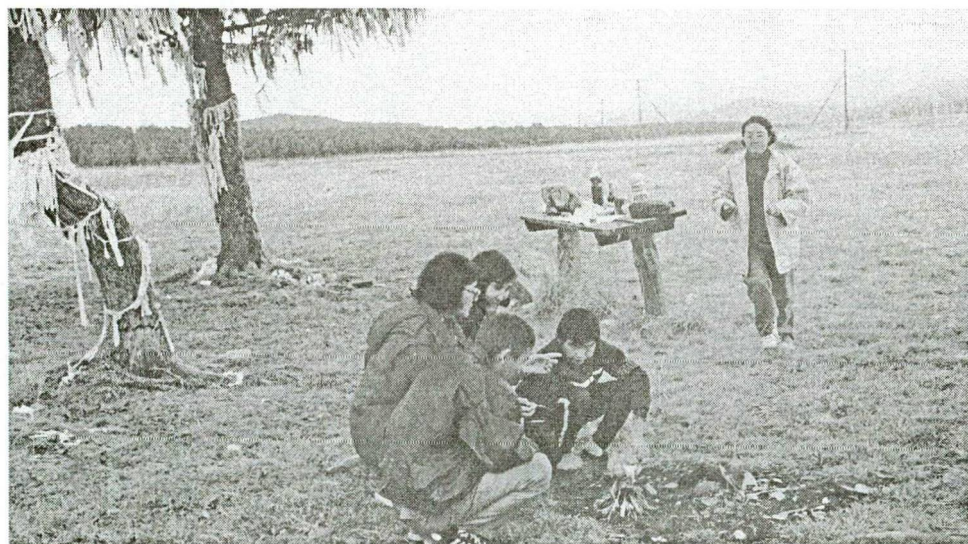

1. kép Dávod (Bács m.) régi temető.
Az elhunyt születés-, és nevenapján
a sírkeresztre virágcsokrot kötnek,
elszáradása után a szalag ottmarad.
(1991. évi felvétel)

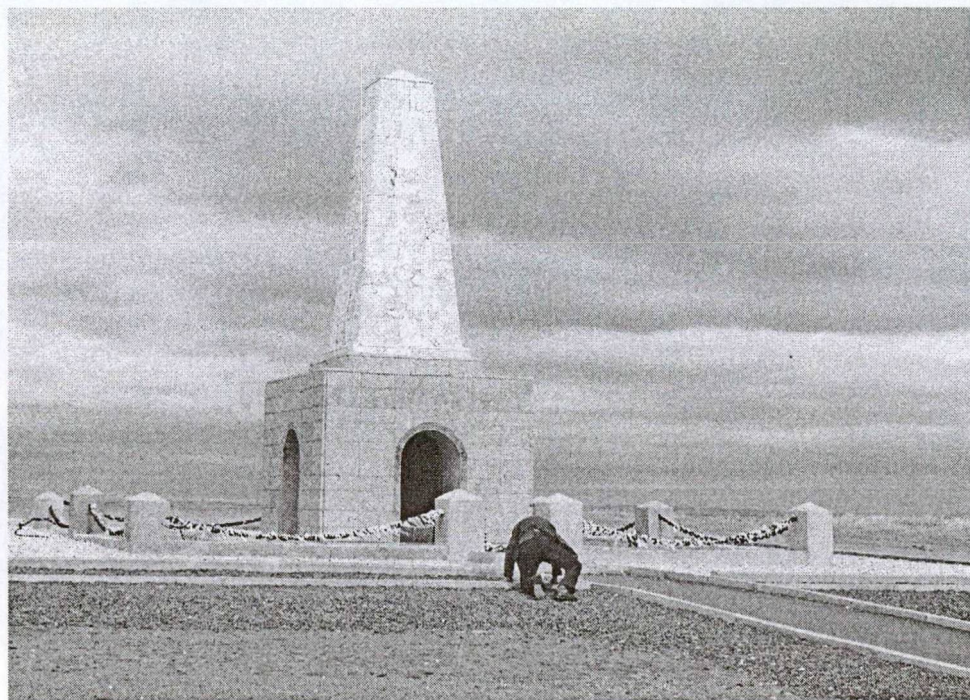
2. kép Narimbek forrás a Dzsungár hágó közelében
a Kazakisztán felőli oldalon. A forrás mellett
kendőikből kihúzott szálakat kötöztetnek a fákra,
bokrokra. (Ugyanez a forrás látható Torma, 1999, 22
is). (foto: Torma József)

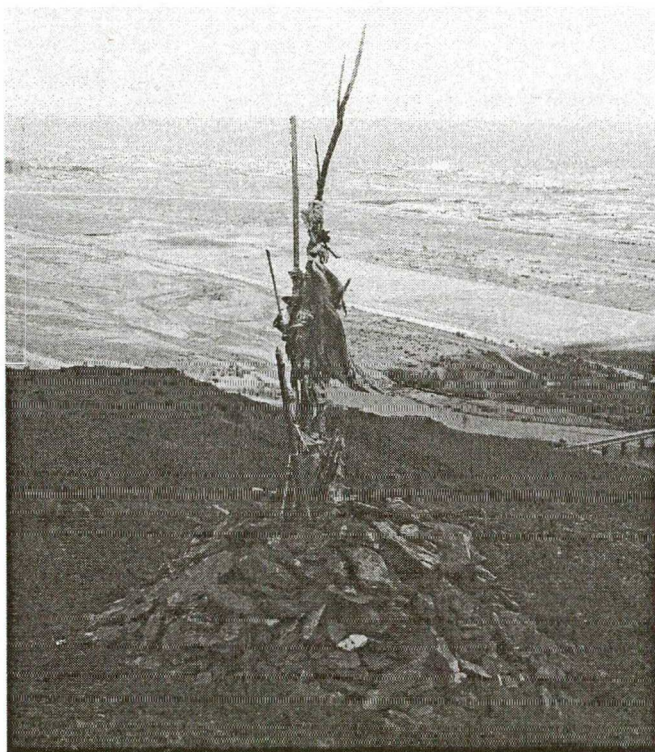
3. kép Hegyi Altáj, ojrotok. Áldozat bemutatás Tűzanyának; a fákon ruhafoszlányok. (foto: Torma József)

4. kép Dzambul: Bibihanim sírjának közelében lévő fákon áldozati rongydarabok (foto: Torma József)

5. kép Legendás szerelmespár síremléke Zsidebaj közelében, ahová imádkozni járnak a környékeliek és áldozati rongydarabokat kötöznek korlátjára. (foto: Torma József)

6. kép Obo Ulan-bator
mellett, a Bogd-ul
hegységben. (Mongólia,
1996. Foto: Téglás Tamás)

7. kép Obo. Bajanhongov, a hágón átvezető út mellett. (Mongólia, 1996. Foto: Téglás Tamás)

8-9. kép Obrociste (Bulgária). A kolostor udvarán álló eperfa a ráaggatott, rákötözött rongyokkal.
(foto: Grynæus András)

10. kép Obrocsiste (Bulgária), Arat teke derviskolostor romjai, mögötte Ak azali baba türbéje. (foto: Gynaheus András)

„HÁT AZ RITKA MADÁR!” A kígyókő a hiedelmekben és a népi gyógyászatban

Beregszász és Munkács között, az egykori Bereg vármegyében található a mára teljesen lecsapolt Szernye-mocsár, vagy ahogy az itt élők nevezik: a *Tó*. A lecsapolás előtt fenséges természeti látvány lehetett, természettudósok, szépírók siratták elvesztését. A BEREG című hetilap 1885-ben hat folytatásban elragadtatással mutatja be a Szernye-mocsár élővilágát, elemzi gazdasági lehetőségeit, s aggodalommal szól a belvízi szabályozás által kilátásba helyezett jövőjéről.¹ Fél évszázad elteltével Pálóczi Horváth Lajos Álompákász című regényének hőse már csak elsíratni tudja a valaha volt csodálatos vízívilágot.²

A Szernye-mocsarat az alábbi községek ölelték, s ölelik körül ma is: Kígyós, Nagyberég, Beregújfalu, Makarja, Bárdháza, Fornos, Dercen, Gát, Makkosjánosi. Makarja és Bárdháza ukrán, illetve német (sváb) etnikumú.

A gyűjtést a hét magyar helységben végeztem. Dercen, Fornos színmagyar falu, a többi községben az első világháborút követő évek betelepítése óta ukránok is élnek. Jánosi kivételével a falvak magyar anyanyelvű lakossága református vallású. Beregújfaluban a ruszinok (ukránok) körében is érdeklődtem. A beregújfalui gyűjtés időpontja 1991-92, a többié 2001 márciusa-áprilisa (kivéve két jánosi és egy gáti lejegyzést), s erre az időre esik a beregújfalui ruszinok megkérdezése is.³

A nevezett falvaknak gazdag a kígyókőhöz kötődő élményanyaga, hiedelme. Szinte minden megkérdezett szólt néhány vele vagy a hozzátartozójával megesett, kígyóval való találkozás igaz történetéről. Száz ilyen elbeszélést jegyeztem le. Nem beszélhetünk mégsem kígyókultusról, tiszteletről, mivel – a házi kígyót kivéve – kegyetlenül pusztítják valamennyi fajtáját,⁴ s varázserőt tulajdonítanak a tárgynak, mellyel megölik az állatot⁴

A vizsgált területen tudnak a kígyókőről, melynek itt „*csuszófuja kű*” a neve. Az elnevezés jelzi, hogy nem a kígyó fejében, gyomrában található gyémántkőről van szó, hanem a kígyók által fújta kőről. A megkérdezettek túlnyomó többsége találkozott az esettel vagy hallott róla, illetve ő vagy rokona, ismerőse birtokolt is ilyen követ.

A gyűjtött anyagot vizsgálva körvonalazhatóak a fújás, valamint a rátalálás körülményei. A Szent György nap (április 24.) mindenképpen jeles időpont a kígyókőhöz kapcsolódó hiedelmekben. Általános nézet mindenütt, hogy a Szent György nap előtt kibújt kígyó, gyík hasznos.⁵ Marinka Bertalan beregújfalui cigányember, akitől a leggazdagabb hiedelemanyagot gyűjtöttem, a kő fuvásának napját Szent György napra teszi.⁶ Más adatközlők szerint tavasszal, koranyáron, nyáron illetve ősszel történik, a kibúvás után illetve a téli elbúvás előtt.⁷

* A gyűjtőpontok a Szovjetunió felbomlása után visszanyerték történelmi nevüket, tehát ukránul is a magyar név cirill betűvel írt változatát használják. Kivétel Nagyberég – Veliki Beregi; Beregszász – Berehove; Rahó – Rahiv.

¹ Farkas 1885. 1.

² Pálóczi 1986. 265-278.

³ 1. szöveg (a továbbiakban: sz), 30. sz.

⁴ 12. sz., 19. sz., 27. sz.

⁵ 7. sz., 12. sz., 17. sz., 19. sz., 22. sz.

⁶ 1. sz.

⁷ 3. sz., 9. sz., 15. sz., 20. sz., 21. sz. 26.s z.

A követ fújó kígyók látványával legtöbbször a szénázást, gombázást, fahordást⁸ hozzák kapcsolatba, ami némiképp kizárja a Szent György napot. A hely meghatározásánál a napos erdőrészen kívül a domboldalt, napos, köves hegyhátat jelölik meg, csupán egy példa van arra, hogy a kígyók a fák tetején gyülekeznek⁹. Fornoszi elbeszélés szerint az őszi kikerics virága azért mérgező, mert ott virít, ahol ősszel a kígyók a követ fújják.¹⁰ A kígyók számát tekintve ötvenről, százzal, ezerről, rengetegről esik szó, s megegyeznek az elmondások abban is, hogy halomba, „bukóba” gyűlnek, s vetőkosarat formáznak.¹¹ Seregyi kígyót említenek a források is: „Bizonyos időben összegyűl valamely vidék minden kígyója körbe a legtekintélyesebb köré”; „A vidék kígyói néha egybegyűlnek...”¹². „...Hát egyszer csak látom, hogy a sok kígyó mindenfelől siet egy tisztás helyre. Nemsokára összegyűlt száz vagy több is...”¹³; „... mikor lenézek, hát olyan egy csomó állat-kígyó vót, hogy vót legalább száz-húsz, százötven!”¹⁴ Egy gömöri hiedelemmonda szerint viszont hat kígyó már elegendő a kőfúváshoz.¹⁵ A Szernye-mocsár környéki falvakban gyűjtött elbeszélésekben is találunk adatot, ahol három kígyót említenek.¹⁶ Ugyancsak megegyeznek a megfigyelések arra vonatkozóan, hogy a kígyók fejüket összetéve, sziszegő, susogó hangokat hallatva fújják a követ¹⁷, mely a kígyók köpetéből, nyálából kövesedik meg.¹⁸ A kövek számát tekintve is egységes képet kapunk, egy nagybereg adaton kívül¹⁹ minden esetben egy kőről van szó. Egységes a leírás a kő formáját illetően: gömbölyű illetve ovális, diónyi, baracknyi, szilvaszemnyi, tojásnyi.²⁰ Többnyire szívárványosnak mondják, hangsúlyozva, hogy a kék, sárga, piros, zöld vonalkák kígyóformát mintáznak.²¹ De előfordul fehér, kék, gyémánt-szín is.²² A követ a szerencsés megtaláló a földön leli, miután a kígyók elhagyták a területet. Csupán két elbeszélésben találkoztam azzal a motívummal, hogy a követ (gyűrűt) az egyik (a legutolsó) kígyó farkára fújják.²³

Amilyen gazdag az emlékezet a kígyókővel kapcsolatosan, annyira szegényes az ismeret a felhasználást illetően. Szerencsét hoz,²⁴ játszottak vele.²⁵ Nem bír olyan varázserővel, mint például a karcsai mondában, ahol láthatatlanná válik, aki a szájába veszi.²⁶ A gyűjtött elbeszélésekben alig akad példa arra, hogy rontásra, rosszra használják a „csuszó fujta követ.”²⁷

A Szernye-mocsár környéki magyar falvakban lejegyzett szövegek azt mutatják, hogy a kígyókővel kapcsolatos hiedelem, valamint annak gyógyításra való felhasználása megegyezik a magyar népi gyógyászatból általánosan ismertekkel.²⁸ Többnyire az ember gyógyítására használják, de előfordul, hogy jószágok kezelésére is. Mindkét esetben kizárólag kül-

⁸ 1. sz., 2. sz., 3. sz., 4. sz., 28. sz.

⁹ 4. sz., 15. sz., 16. sz.

¹⁰ 15. sz.

¹¹ 2. sz., 3. sz., 4. sz., 14. sz.

¹² Hermann 1896. 480.

¹³ Szivós 1902. 377.

¹⁴ Erdész 1984. 54.

¹⁵ Ujváry 2000. 13.

¹⁶ 26. sz.

¹⁷ 1. sz., 2. sz., 4. sz.

¹⁸ 12. sz.,

¹⁹ 21. sz.

²⁰ 1. sz., 3. sz., 4. sz., 11. sz.

²¹ 1. sz., 4. sz., 10. sz., 11. sz., 21. sz.

²² 4. sz. 13. sz., 16. sz.

²³ 12. sz.

²⁴ 13. sz.

²⁵ 21. sz., 26. sz.

²⁶ Balassa 1963. 51.

²⁷ 17. sz.

²⁸ Erdész 1984. 56-57. old.

sőleg. Több adatközlő is utal rá, hogy nem használhatja a követ bárki, csak az, aki „ért hozzá”, vagyis ha valaki megtalálja, oda kell adnia annak, akit a faluban gyógyítónak tartanak számon. (Beregújfaluban megnevezték, kinél kell keresnem a kígyókövet, ki vitte el Princ néni halála után. Két helyen is mondták, „ugyan, miért tartottuk volna meg, hisz úgy sem tudjuk használni.” Ugyanígy természetességgel zártak ki egy megnevezett személyt, mondván, „az nem tudja azt használni!”) A kezelés mikéntje a *megkerekítés*. Kivétel nélkül ezzel a szóval élnek, még a ruszin Princ Ilonka is (akinek az anyósa egy több mint száz éves kígyókövel gyógyított), keresve a magyar szót, mutatta magán a megkerekítést, s fellélegzett, mikor kimondtam. Egy gáti elbeszélő használta a *görgítés* kifejezést, de újabb rákérdezéskor már ő is *megkerekítést* mondott²⁹, s a cigány Marinka Bertalan fogalmazott a megkerekítés mellett így is: *lebájozta*.³⁰ A leggyakrabban a bőrbetegségek különböző fajnálál használják. Összesen tíz betegséget neveznek meg, amelynél alkalmazzák a kígyókövet.

kelés – 2., 3., 4., 5., 24., 25. számú szöveg

támadás – 4. sz.

gyulladás – 5. sz.

daganat – 11., 9., 25. sz.

göm – 23. sz.

kiütés – 12., 23., 25. sz.

seb – 5., 12. sz.

kígyóharapás – 12. sz.

szembetegség – 2., 25. sz.

szmertyilná kosztu (csontkinövés) – 24. sz.

Csak egy ruszin elbeszélő utal arra, hogy a megkerekítés mellett valamilyen varázsszöveget is mondtak és imádkoztak.³¹

Bár nem Szernye-mocsár környéki adat, de kárpátaljai, s merőben eltér az eddig tárgyalt kígyókő-képzettől, illetve az azzal való gyógyítástól a rahói történet. Az említett falvakban a gyógyító tulajdona a kő, ő gyógyít vele, kezelés után nála marad. Egy felső-Tisza-vidéki szász (cipszer) történetre bukkantam a dolgozat készítése során, amely szerint a betegnek egyedül kell megkeresnie a kígyókövet.³²

A függelékben közlök néhány más, kígyóval kapcsolatos hiedelemtörténetet, amely a kígyó zsírjának illetve összetört bőrének hasznosságáról szól.³³

Összegezve a Szernye-mocsár falvaiban végzett gyűjtőmunkát, a kígyókő ismeretéről és annak gyógyászatban való felhasználásáról egy itteni gyűjtés példázatával élnek. Marinka Bertalan cigány mesélő és családja 1991-ben élő hiedelemként, megélt élményként beszélt a kígyó és a béka kapcsolatáról: a kígyó hipnotizálja a békát, minek következtében az kénytelen lenne bemászni a szájába, ám ha ekkor valaki elhúzza egy botot kettejük között, a béka megmenekül, a szétválasztó bot pedig varázserőt kap. Ezek után birtoklójának csak azt kell magában mondania: „*Ahogy elhajtottalak benneteket egymástul, úgy használjon ez a bot! ... ami-re te gondolsz, az a bot arra jó.*”³⁴ 2001. áprilisában a nagyberegai nyugdíjas erdész is megélt élményként beszél a történetéről, ő maga is megmentett így nemegyszer békát, de a szétválasztó bot varázserőjét már nem ismeri.³⁵ Hasonlóképpen a kígyókő-fűzés tényét a tárgyalt falvakban még ismerik, de gyógyító szerepe, akár a szétválasztó boté – megkopott.

²⁹ 11. sz.

³⁰ 1. sz.

³¹ 23. sz.

³² 8. sz.

³³ 6. sz., 7. sz., 10. sz., 11. sz., 17. sz., 29. sz.

³⁴ 18. sz.

³⁵ 21. sz.

Szövegek

1.

Mikor én az erdőbe elmentem, hát ráakadtam, hogy a csuszók összejöttek és ők elkezdtek „ssssssssss” „ssssssssss”, füttyölnek és egymáson zsinognak. Én se vótam lusta, fogtam a baltámat, kivágtam egy jó kis botot, és csíp-csáp, csíp-csáp a csuszókat öldöstem megféle és raktam egy rokásra. Mikor én onnét elzavartam őket, amit megöltem, megöltem, a többi elment, egy ekkora kű ni! (Baracknyit mutat.) Egy ekkora kű. De abba mindenféle szín ott. De mindenféle! Sárga, piros, kék, ződ, mindenféle szín vót. Abba a kűbe. Hát felvettem a követ, zsebbe, megyek, keresem a baltát, kötelet, sehon nincs. De itt má este van! Most mit csináljak? Megyek haza.

Na, és nem leltem meg a baltát, sírva hazamentem. Mondom apámnak, így és így, nem is mertem be se menni. De mán apám is izélt, hogy hon van a fiú. Hát bementem, mondom:

– Apám, így és így – mondom – elmentem faér, hiába mondta, hogy ne menjek máma (Szent György nap – gyűjtő), de én elmentem, és ráakadtam a sok csuszókra, és öldöstem és raktam rokásra, a többi elszaladt – mondom – megleltem ott, nézze má, ezt a kis követ, de mentem a baltámat keresni meg a kötelet, sehon nincsen.

– Fiam – azt mondja –, arra te má ne törődj, majd lehet, hogy hónap ráakadol. Add csak nekem ide azt a kis követ!

– Há – mondom – minek kell az magának?

– Csak te, fiam, add ide!

Nálunk pedig, ha tetszik ösmerni, hogyne a jegyzőné.

Gyűjtő: Princ Ilonkát?

– Ű. Csak nem Princ, mer neki az édesanyja Huzinec. Űk Emmáva édestestvérek vótak. Na, Princ azé, mer az vót a Princ, ott vót egy vénasszony. Princ, hogy is hiták má, no, nem jön eszembe fele, na. Vénasszony vót. Nem Zsófi néni. Már oszt én is vótam hozzá. Meg a jánt is vittük, az én jányomat, ezt, aki most bent vót. De még ahhoz, nem hogy csak a jányt, hanem jöttek messzirű, falukbu, minden, és ű tudott segíteni. Avval a kűvel.

Na osztánig apám odaadta annak a vénasszonynak, mer hát nekünk is vót gyerekek, több, oszt ugyi elvitte annak a vénasszonynak: „A fiam ezt és ezt lelte, s elhagyta a kötelet meg a baltát.”

– Menjen – azt mondja –, a kötélje ott lesz! Csak menjen a fia vissza, ezér a kűir ott van a kötélje és a baltája is ahova tette.”

Ugy is vót. Én elmentem, és ott vót a kötelem és a baltám is. És fát is hoztam akkor a nap. Majd osztánig esett olyan baj, hogy hát ugyi kellett segíteni. Én má nős vótam, evvel a asszonnyal vótam. Hát hogy elnevezem magának, az arcomon. Köszöntem olyan helyen, hogy na, vót ott egy halál, és nem tudtam, hogy ott köszönni nem szabad. És én bementem, és köszöntem. Ki vót terítve, és azon pedig vót egy olyan vérkelés vagy egy olyan tályog. És neki ne legyen mérve, legyen annak, akinek vót, meg járjon arra, amerre jár, az pedig nekem az arcomra jött. És hiába jártam össze-vissza, mindenféle az orvoshoz, nem tudtam kigyógyulni. És elmentem ühöz, és akkor ű engemet *lebájozott*. A vénasszony. Megcsinálta, és elment.

Marinka Bertalan, sz. 1932.

Beregújfalu, 1991.

2.

Pulya vótam még, bizony Isten, nem hazudok. És akkor rámentem. Mentem csereér. Mi-lyen a pulya? Egy csapaton. Megyek, hát nézem, hogy mennyi csere van ott. Megörültem neki, odaszaladok. A fejek együtt. De ha száz csúsó nem vót, egy se! És úgy fűjták a követ.

Csak annyi eszem nem vót, azut mondta anyám, hogy aztat nekem meg kellett várni, és mikor elmentek a csuszók, elvinni, és ez olyan orvosság, hogy kelés vagy bármilyen ilyesmi van akárkin, vagy a szeme fáj, megkerekítette vón, és na, az használt vóna. Nagy orvosság vót.

Máté Irén, sz. 1936.

Beregújfalu, 1992.

3.

T. Á. Én magam rámentem az erdőbe. Mentem gombázni. Az körülbelül lehetett május utolsó napjaiba, úgy huszadika tájon. Mentem gombázni, és akkor egy tisztáson itt az erdőbe, hogy hány száz vagy mennyi, nem tudom. Hát sok vót. És a fejek összedugva, oszt sziszegtek. Ugy megijedtem, hogy hazáig szaladtam.

Nem mentem én soha arra a tájra se! És akkor azt mondták az öregek, a régiek, hogy akkor fújták a csuszókövet. Igaz-e vagy nem igaz, én látni sose láttam.

T. P. Az igaz vót. Az uram is olyat lelt, és azt a helyet megjegyezte. És nekem vót egy anyósom, és azt mondta:

– Eridj csak, fiam, arra a helyre, ahon ez történt, és meglelel egy kis követ, és hozd haza!

És meg is lelte. Egy akkora kis hosszú kű vót (szilvaszemnyit mutat), és rajta mindenütt a csuszó körül. Mintha látnám most is! Megvót. Hordták, úgy mondták azelőtt, nem vót olyan nagy orvosi tudomány, mint máma, hanem hordták kerekíteni aztat. Azt mondták, hogy az jó, mer hát sok csuszó fujta. Úgy hívták, hogy csuszófujta kű.

Gyűjtő: És mit kerekítettek vele?

T.P. Hát keléseket. Megkelt a keze vagy olyasmit. Nappal nagyon meleg vót, nagyon korán, éccaka mentek szántani. Ugy hiták, hogy keverés. A földet még egyszer szántották. Oszt elment korán, mer nappal nagyon meleg vót, oszt elment korán szántani, oszt mikor jól kiszántotta a földet, akkor beeresztette, mer az erdő alján van, osztán elment az ökör után. Azt mondja, ü csak egy nagy csomó kigyóra ráment. Az is megborzadt. Elment, rögtön befogta az ökröt, hazajött. Azt mondja:

– Édesanyám, mit leltem? Egy nagy kigyócsomót leltem.

Mondta neki az anyja, hogy eridj, fiam, hónap, és nézd meg azt a helyet. Tudod, hogy hon van?

– Tudom – azt mondja.

– Nézd meg – azt mondja –, ott csuszófujta kü van.

És elment, oszt hazahozta.

T.Á. Hát az ritka madár! Én huszonhárom éve már dógozok az erdészetben. Sose láttam, csak akkor az egyszer. Akkor meg még gyerek vótam.

Tóth Árpád, sz. 1937.

Tóth Piroska, sz. 1905.

Beregújfalu, 1992.

4.

Vótam az erdőre paszulykaróér. Jöttem hazafele, itt lenn a Sáros-vögyön, ott lenn a György-lázánál, úgy híják aztat, ott vót egy út. Nem jöttem ki az erdőbű, hogy ne lássanak meg. Még akkor jobban ügyeltek, mint máma. Meg kellett a paszulykarót fizetni, ha megfogtak. Na, jövők, nézem én, ott egy kétágú fa tövébe, a nap odasütött, a legszélső fáná az erdőbe, mint egy vetőkosár. Nézem, mi az isten?! De síp-síp, si-su-su sziszeg. Nézem, nézem, csuszó. Jaj, Istenem, e ha rám rohan! Na, eljöttem, kijöttem az erdőbűl. A paszulykarót letámasztottam, ami vót a vállamon, elmentem vissza. Mondom, megyek, megnézem én még egyszer. Megnéztem, hát mondom, mint egy vetőkosár. Ott sziszegtek.

És mondtam egy embernek, az azt mondja:

– Miér nem mentél el másnap oda vissza? Mer ha hozzányúltál vón, megcsipdesett vón.

– Kinek vót eszibe, hogy másnap is menjen el, nézzem meg.

– Ott vót a kű, ott meglettéd vón a követ.

Gyűjtő: Az jó gyógyításra?

H. K. – Hát azt mondják, hogy az jó valamire.

H. V. – Az olyan szivárványos kű. Én láttam pulyakoromba.

H. K. – Olyan nagyságú, mint egy barack.

H. V. – És akkor abba ezer szivárvány van. Mindenféle, mint a szivárvány. Nem tudom, nem-é mamának vót. Avval kerekítették. Mer, ugyi, ezelőtt háziorvosok vót. Az én mamám meg olyan vót. Ott a Kútvégen amék lakott. Annak vót. Ha kelés vót vagy ilyen támadás vót. Na, most má emlékszek rá, annak vót. És annak vót – mondom – de az olyan, mint a szivárvány. Abba mindbe, mint a kis szilánkok. Mind más-más ízék vót, mint a csíkok benne. De az tiszta kű vót. Tiszta kű. Olyan kű vót, de olyan gyémántkű, vagy milyen lehetett. De az olyan, nem olyan, mint rendes fekete kű. Olyan nagyon valami izé vót. Mostmá emlékszek, hogy az én mamámnak vót. Mert úgy vót, ha megkelt, az kivágta beretvéval. Ezelőtt nem úgy vót!

Handari Károly, sz. 1925.

Handari Vilma, sz. 1929.

Beregújfalu, 1992.

5.

Ujfaluban volt Princénének, most meg van Kucseránénál, Janinak az anyjának. Akinek van olyan gyulladás, seb, kelés vagy összegyűl valami, gennyes kelésre, arra használják a legtöbbet.

– Látta ezt a követ?

– Nem.

– Most Kucseránénál mennek, ha fájása van, a gyomrának meg ilyen, hozzámennek, mint Princénéhez jártak ezelőtt. Valóban, hát lehetne vóna nekem látni, de nem voltam rá kíváncsi.

Én sokat hallottam Szilcén. Az asszonyok összejöttek, hát mindig beszéltek, hogy „Oj, to to dobre, kámeny disztáti!” (Az nagyon jó, követ szerezni!) Akarta mindenki, hogy kapjon. Az nagyon nehéz kapni, nagyon ritka.

Szolomka Mária, sz. 1935. (ruszin nemzetiségű)

Beregújfaluban élt, néhány éve Beregszászban. A gyűjtés Beregszászban történt 2001. április 2-án.

6.

Kijárt a nagy csuszó a gyerekekhez tejet inni. Olyan nagy vót, hogy meglőtték a cseh csendörök, még abba az időbe vót. Mikor meglőtték, megnyúlták, a zsírjáva a cseh csendörök úgy dörzsölték magokat, rögtön levetkeztek a nagy kövér emberek, és azt mondták, hogy az nagyon jó *rehomátul*.

Dankánics Anna, sz. 1935.

Nagybereg, 2001. március 21.

7.

Van olyan csuszó, aki Szent György nap előtt kibújik. Az hasznos csuszó. Azt megfogják, megszáritják, felakasztják a füstre, azt úgy összetörik, az olyan, mint a bors. Vót nekünk Fornoson apámnak egy jó embere, Darcsi Antal. Költő vót a. Oszt hozott apámnak má olyan port felakasztva. Ez a hasznos csuszó. Oszt a törtpaszulyba tették apámnak. Hazamentem valahonnan, oszt a blóderbe vót a kis törtpaszulyos lábos, anyám má beletette, de én nem tudtam. Éhes vótam, bevágtam a kis törtpaszulyt. Benne vót a port. Azt mondja anyám:

- Ki ette meg?
- Én.
- Akkor én kapcsolok:
- Be vót készítve?
- Be.
- Na, hát mit csináljak? Megettem.

Molnár Róza, sz. 1915.

Beregújfalu, 1992.

8.

Péter fiam 4 éves lehetett, amikor a keze két hét leforgása alatt tele lett tüskés szemölcsrel. A belső tenyere. Rettenetes volt. Az apja mindent végigpróbált, semmi nem segített. (megj. az apa orvos)

Nyár volt, felmentünk Rahóra. Panaszolom anyósomnak, mutatom a gyerek kezét. Semmi baj, mondja, megyünk Cipszerájba, Háni nénihez.

El is mentünk. Háni néni csúnya púpos öregasszony volt, nagy orrú, egy fogú – mint a mesében a vasorrú bába. Megnézte, s azt mondta, *kígyókű* kell. Menjünk le a Tisza-partra déli időben, a legnaposabb helyen, ott keressük, ahová egész nap süt a nap. Addig keresséljünk a kövek között, míg kígyókövet nem találunk. Háni néni leírása szerint kígyózöld, lapos kő. A méret nem fontos, csak az, hogy száraz legyen. A gyerek mosogassa, dörzsölje vele a kezét, majd dobja a háta mögé, s szaladjunk el onnan.

A Tisza-közre mentünk, ahol a partot a legjobban éri a nap. Sok időbe telt a keresgélés, végül a gyerek talált rá. Érdekes kő. Opálos fényű, olyan, mint egy féldrágakő.

Már másnap érezhető volt a változás, három nap múlva egy fél szemölcs nem volt a kezén.

Viperák megkövesedett tojásának vagy minek nevezte Háni néni a követ.

Weinrauch Katalin

Beregszász, sz. 1942.

Beregszász, 2001. március 20.

(Az eset 1968-69-ben történt.)

9.

Mondták, hogy – hát én azt nem láttam – csak az ezelőtti öregek beszéltek, hogy a csuszók ilyenkor tavasszal, mikor kibujtak a földből, összementek, és akkor egynek a farkára ráfűjték a követ.

Olyan csuszókövet. És aztat úgyi megtanálták. Olyan színes kő vót. Ha valakinek olyan daganatos betegsége vót, hát azzal megkerékítették, és akkor elmúlt. Csuszó fujta kővel. Hát igen, vót ilyen hiedelem.

Bak Ilona, sz. 1913.

Gát, 1993. március 19.

10.

Ezelőtt mi is, ha fűjték a követ, a sok csuszók összejönnek, oszt aztat csinálják, oszt olyan követ csinálnak, mint ez. Ilyet. (Baracknyit mutat.) És az olyan kő. Az olyan szívárványos. Olyan mindenféle színű.

De akkor vót, mikor még pulya vótam, akkor rengeteg csuszó vót, az biztos, de most már nincs annyi csuszó, mint akkor vót.

Aztat én nem tudom, hogy mire használták, azt tudom, hogyha megfogták a csuszót, rengeteg vót, vót szabadkémény, betették, oszt a zsírja meg csak csepegett kifele. A zsírral bekenték, ami fáj.

Olyat is hallottam, hogy összetörték. Gút mellett, én is egyszer rámentem a csuszóra, mikor fújták a követ, én is, tudom, ezelőtt sokat vótam abba az erdőbe. De akkor nagy erdő vót, de mióta a katonák itt vótak, hát nem sok csuszó lett erre.

Nekem vót olyan kő. Ó, hát mikor vót az, hát kisjány vótam! Olyan, mint az üveg, oszt csak egybe van. – Hát soha nem láttál olyan követ? (A szomszédasszonyát kérdezi csodálkozva.)

Veréb Eszter, sz. 1924.

Gát, 2001. április 1.

11.

Látni nem láttuk, hogy fújták a követ, de hallani hallottuk, hát ki tudja. Hát azt mondják, a sok csuszók egybegyűlnek, és akkor ott fujják a követ, és akkor ott olyan gömbölyű, szivárvány alakú kő kerül ki. Hogy a szájukbul vagy honnat, nem tudom. Azt mondták, sebet görgítnek vele, valamilyen sebet. Valami daganatra jó vagy ilyesmi.

A csuszóbúrt ilyen gyűlésre, törésre szokták valamivel összekeverni, valami lisztve vagy mível, hallottam. Ahogy kibujik belőle, megmaradva a földön. Kibujt belőle és összeszedik. Levetette magáról, aztat én szedtem is, láttam is, de nem használtam. Nem használtuk semmire. De azt láttam, hogy ahogy kibujt belőle, ugyanúgy megvót a bőre. Csuszóvetkezésnek mondják azt. A csuszó megvetkezik.

Csontos Izabella, sz. 1928.

Gát, 2001. április 1.

12.

A kígyófélék összejönnek fajtája szerint. És egynek a farkára köpnek, fujják ők azt, olyan habfélét, és az megkövesedik. És addig fujják, míg végül egynek a farkára egy gyűrűszerű. Látni nem láttam, de tudok róla, hogy ez van, és ez a kígyóknál létezik. Ha valaki megtalálja, felhasználhatja gyógykezelésre kígyóharapás ellen. A jószágnak, ha valamilyen sebet keletkezik a lábán, vagy ilyesmi, vagy embernek is, ha mondjuk a lábán van valamilyen kiütés, arra használták régen az öregek. Bedörzsölgették vele. Megnedvesítették.

Nincs olyan ember, aki ilyesmit talált vón. A mai tudományok eztet elfelejtették. A kígyók mérgét manapság is szedik.

Tyahur Ferenc 76 éves

Kígyós, 2001. március 27.

13.

Van ott egy kapu, és azon egyenesen mentek fel, és ott szélen, már ahol az erdészház van, ott van egy olyan folyás, patak, és akkor csak füttyöltek a kígyók, és mindenfelől jöttek odafele, de ü is ment, mert félt tüle. És akkor volt egy ilyen halmaz, és volt valami nagyon szép fényes kő, és arra mentek. Azt mondták, hogy ha azt a követ el tudják venni a kígyóktól, akkor az az ember szerencsés lesz. De vigyázni kell, mert ha a kígyók erősebbek, akkor leteperik, aki hozzányúl. Azt mondja anyám, hogy az csak egy ilyen kis fényes kő vót. (Diónyt mutat.) De mindenfelől csuszáltak kifele a kígyók.

Tahur Erzsébet, 78 éves

2001. március 27.

14.

A Szent György nap előtt kikelt, az mérges kígyó, amelyik utána kő, az már nem annyira mérges. A kígyó is fial, hát fial, mer vannak ilyen kicsik is. Van olyan ember, aki őrizkedik a kígyóktól. És van olyan ember, aki megfogja és beteszi a keblebébe. Ha a fullánkját kiveszik, az már ártalmatlan.

Én őrizkedtem tőle mindig. Ugy ismertem meg az apámtul meg az anyámtul, hogy a kígyó mérges állat.

Sass Lajos, sz. 1908.

Kígyós, 2001. március 27.

15.

Az őszi kikerics mérgező növény. Oroszul bezvremennyik oszennyik, úgy hívják. Tavasszal jön ki a növényi része, ősszel meg virít. Kolhicint tartalmaz, a tehenek kikerülik, mert ha lelegelik ezt a lila virágot, elpusztulnak tőle. Régi hiedelem szerint úgy tartották, hogy ősszel a kígyók, mielőtt már a fekvőhelyre mennek, csomókba összegyűlve követ fújnak. És ettől mérgező a növény, mert ott nyílik ez a virág azon a helyen, ahol a kígyók a követ fújják.

A kígyókővel varázsoltak, jószágoknál fekélyeket gyógyítottak.

Darcsi Gyula, 50 év körüli (állatorvos)

Fornos, 2001. március 29.

16.

Az öregek elbeszélték, a nagyanyámnak a nagyanyja mesélte még a nagyanyámnak, az mondta, hogy a csuszók követ fújnak valahol a bokorba. A hegyódalba, mer ott tartózkodnak a csuszók. Napos helyen, ahol korábban odasüt a nap, dombódalba, sziklás helyen, inkább ott tartózkodtak a csuszók. Meg a bokrokba meg köves helyen a dombódalba. Kérdeztem, hogy milyen kő vót. Azt mondta, hogy fehér kő vót, olyan sziklaforma kő. Olyan kis fiskus jány vótam, szerettem érdeklődni. Nagyanyám árvajány vót, oszt mesélt nekünk mint gyermekeknek. De ez valami rossz vót. Mondták, hogy egyik arra használta fel, hogy gyógyítson, a másik arra, hogy varázsoljon. A csuszófújta körül ezt hallottam.

Máté Irén, sz. 1926.

Dercen, 2001. március 28.

17.

A Szent György nap előtti csuszót megfogták, hazahozták, csiptetővel, úgy mondták, két fa közé tették, oszt megfűstölték. Összetörték, oszt rehomára használták. Összetörték zsírval, oszt avval kenték, aki rehumás vót. Hogy babona vót-é vagy valóság, aztat nem tudom, csak erről hallottam.

Máté Irén, sz. 1926.

Dercen, 2001. március 28.

18.

Elmentem Oroszba, és a kalyibába lefeküdünk. Vasárnap vót, nem dógoztunk, pihentünk, és ü beszélt nekem (az apja - gyűjtő), hogy ha béka verekedik a csuszóval, igyekezzem széthajtani. Ne lökjem el a vesszőt. Na, én meg lefeküdtem a kalyibába, majd egyszer hallom az udvaron:

– Jaj, a csuszó, jaj a csuszó, jaj a csuszó verekedik a békával!

Nekem mánis a fejembe jött, hogy mit mondott apám. Leugrottam én az ágyru, szaladok oda befele, mer egy másik kalyibába vót. Bebujt valahogy. Na, letörtem egy kis száraz botot, gondoltam, avval összevágom. És mán a csuszó nemhogy na, verekedett, csak a csuszó kitátotta így a száját, és egipnozorolta a békát, a béka magátú ment má a szájába fele, nem verekedtek úk. Olyan szépen ment a szájába fele, hogy énnekem má megállott a szemem, én má féltem odafele menni. Na, de csak huzott engem, hogy ü monda, hogy avva a botva...

És odaszaladtam, má a szájába kilöktem a békát. A béka elugrált, a csuszót felfogtam, és gondolom, hogy ne vegyék mások észre, hogy ne, én a botot el akarom dugni, és ott is hagytam az ágy alatt. Odalöktem az ágy alá, és a csuszót kivittem, nahát megcsipdestem így a nyakát, lehúztam a bőrt, és kiakasztottam. Ott vót nekünk közel olyan fák. A nap sütött, a zsírja csepegett. Majd csak nézem, hogy hogy menjek be elvenni a botot, mert nem az én kalyibámba vót, a más kalyibájába. Hát várom, hogy mikor elmegynek valahova. Na, valahogy úk kimegynek valahova. Na, valahogy úk kimentek, eprezni mentek, mer nagyon sok eper vót. Én is csak bementem, elvettem a botot, és eldugtam. Nem a házba, mer azt is hallottam, ü beszélt (az apja – gyűjtő), hogyha a házba tartom, az veszekedés. Verekedés, veszekedés. Kint dugtam el.

Na, de nekem csak nyomta a szívemet, hogy még valamék asszony összeverekedik az urával, szét kellesz hajtani, én meg eztet nem akarom, elmentem, s elvettem a két botot, benyomtam a tűzbe. És Vali meg, mán a feleségem, nem akarta. Isten őrizz, azt mondja, hogy hozza nekem az útbá hazafele!

Gyűjtő: Mit tud ez a bot?

Marinka Bertalan: Az a bot, ez teközted nem lesz veszekedés, csak jó élet. Te nem jól csináltál! Mikor látod, mer a csuszó, má magad is láttad, hát ott vótá akkor is, mikor a juhokva vótunk ketten. Emléksze rá? Na? Széjelhajtottam? És ellopták anyádtu. Én odaadtam anyádnak

Tedd a kofferba, akárhogy, azt magadná tarthattad. Az sose veszekedés. Mer te segítetté a jószágon. És nem kellett neked a csuszót megnyuzni, elengedni szabadra. Ha tanálsz ilyesmit, érted, sose nyuzd meg! Eleresztetted a békát, hajtsd el, és a csuszót, várd be, hogy menjen el jó messzire! Az a bot olyan bot, ha teneked van olyan barátod, vagy valaki megfizet neked, hogy csináld meg nekem, hogyhát én maradjak el tülle, mer így vagy úgy, vagy rossz életje van, vagy a családnak.

Lakatos Anna: Vagy részeges az az ember, oszt nem akarnának, hogy legyen a ház mellett. Csak így nyúljon hozzá, rögtön elmarad. (Mutatja.)

És akko megcsapdosod, miko megy a csuszó arra (mutatja, hogy ellenkező irányba), csapdosd meg és gondoldj rá háromszor: „Ahogy elhajtottalak benneteket egymástul, ugy használjon ez a bot!”

Ákármire használ az a bot, ákármire. Érted? Mer te evve megmentetted az illetit, és megmentetted a másik illetit is. Te tudod, amire te gondolsz, az a bot arra jó.

Lakatos Anna, sz. 1938.

Lakatos István, sz. 1962.

Marinka Bertalan, sz. 1932.

Beregújfalu, 1991.

19.

Szent György napkor mikor te elmenc az erdőre, és a csuszót megfogod. Az első csuszót. Az első csuszót megfogod, fogd meg szépen, a zsírját csepegtesd ki, és szárítsd ki a csuszót. Amék botva megfogod ütöt, érted, és azt a csuszót kiszáritod, vagy pedig a bőrt, ez neked mindenre hasznos. És azt a botot se lökd el! Jószágot, amerre megfűstölöd, hogy én má lehet leszek csordás, vagy nem leszek csordás, ezt nekem az öreg adta, ezt a tudományt. A botodot

füstöld meg, ahon leszurod a botodot, arra a te jószágod fog legelni, ahonnan meginted a jószágot, onnét fog menni a jószág. Érted? A Szent György napi csuszótu. Ha pedig így fogo tenni, érted, szíjjelmege az egész jószág. (Széttárt karjaival mutatja.) A bot kezdedbe. A botodot nagyon őrizd! Leszurtad a botodot közepen a mezőn, az a jószág körül rajta fog neked legelni. Na, most elárultam, ezt az öreg adta nekem ezt a tudományt! (A számadója)

(*Jelen lévő fiának magyarázta.*)

Marinka Bertalan, sz. 1932.

Beregújfalu, 1991.

20.

Szent György napkor a kígyók követ fújnak, és ilyenkor vedlik le a bőrüket. Találtak sok levedlett bőrt egy csomóban.

Ha valaki megtalálta a követ, nem adta senkinek, eltette magának.

Márki Pálné, sz. 1913.

Nagybereg, 2001. április 3.

21.

Nyáron, június tájon csuszórajzás van. És akkor a csuszók összejönnek, és akkor fujják a követ. És addig fujják, van olyankor, hogy egy-egy csomó ötöt, hatot felfúj, de gyönyörű, mindenféle szívárványszín van ebbe a kis golyókba. Szívárványjáték vót benne. Gömbölyű, kegyetlen kemény vót. Azonkívül a csuszóknak az a feladata, különben is a siklóknak – békával élnek főleg – és a csuszónak bujik be magát a szájába a béka. Bebukik a szájába magát a béka. Ugyhogy tehetetlenné válik a béka, mert hipnotizálási ereje van a csuszónak, magától mászik befele és nyöszörög a csuszó mindaddig, míg be nem bujik. Nem kell csak egy bottal keresztülhúzni előtte, akkor már hatalomba kerül a béka, és örömmel elugrik, a csuszó már tehetetlen. Én például a puskát húztam el, a puskacsövét, nem vártam a botra, a puskacsövét keresztülhúztam előtte, és megmentettem a békát. Persze, van olyan, hogy a kígyó oszt mérgesen néz az emberre, hogy nem sikerült neki a támadás. Szabályosan bujik be a szájába, és nyöszörög, nyöszörög, lassan teszi be a lábát, így mászik. (Mutatja.)

Csuszókövel találkoztam. Vót is nekem. Már most nem lehet találni. Ez már olyan dolog, hogy a fiatalság ezt elhagyálta, itt az erdők megszűntek, a nagy erdőségek, úgyhogy már itt közel olyan csuszók nem nagyon vannak, vagy ha vannak is, a technika, ez-az, előbb-utóbb megöli.

– Mire használták a követ?

– Semmire, csak játszani a gyerekeknek. Lehet, hogy valaki tudott vele valamit csinálni, de nem tudom.

Kun Jenő, sz. 1923.

Nagybereg, 2001. április 1.

22.

Kaszált az ember, elment kaszálni az erdőbe, és lefeküdt. Ebédelni vitt magával tejet. Kiverte a kaszát, mer kaszás ember vót. Megebédelt, oszt lefeküdt. Aludt egyet. Nem úgy vót régen, hogy egy óra hosszát ebédelték! Aludt vagy két órát. Aludt, amennyi jólesett. És egyszer érizte, hogy a gyomra teli van, hideg. Elkezdett kiabálni: Segítség, segítség! Nem tudta, mi az, csak teli vót. Az emberek odagyültek. Egy ember kapcsolt arra, hogy mi van vele. Egy kis tejet odavitt, oda tette a szájához egy kis tányérba, és a csuszó kibujt belőle.

Világos József, sz. 1948. Jánosiban

Beregszász, 1994. június.

23–24–25. (ruszin)

Hát hogyha valakinek kijött valami kis göm, és ü avval a küvel így körül, (keresi a magyar szót) kerekítette, valamit mondott is még hozzá, nem tudom, hogy mit mondott. Meg imádkozni imádkozott.

Nem nagyon hittem, de én is meggyőződtem, hogy vót olyan, vót, jajaj, nagyon sokan jártak hozzá, nagyon sokan. Ha valakinek a lábán vagy a kezén vót ohnik, olyan piros kiütés,

Az egy olyan kő (tojásnyit mutat) és a közepében van egy kis lyuk. Itt állott, állott, oszt Mariska eljött, oszt elvitte, hogy megvan-e neki vagy nincs, azt nem tudom. Anyósom azt mondta, hogy az a kő már több, mint száz éves. Őrá is hagyta valaki azt a követ.

Princ Ilonka, sz. 1934.

Beregújfalu, 2001. április 5.

Én is a fiával jártam, mikor beteg vót. Vót egy kelés az arcán, és ment má a szemére neki, állomáson vótunk akkor, ott éltünk. Onnén jöttünk, és ő megcsinálta avval a kővel, és jó lett.

Nekem is vót „szmertilnyá kiszty” (csontkinövés) és a csuszókővel segített.

Szolomka Lászlóné, sz. 1931.

Beregújfalu, 2001. április 5.

Én láttam, azon van a közepén egy gödör, azt fel lehet fűzni

Az jó vót, ha vót valakinek kelése, daganata, gyulladása vagy a szeme fáj, bármilyen kiütéses bőrbetegsége, meg kellett dörzsölni, megkerekíteni, és használt.

Szavkó Anna, szül. 1926.

Beregújfalu, 2001. április 5.

26.

Édesanyám magyarázta valamikor gyerekkoromban, hogy volt egy olyan kis szivárványos üveggolyó, nagyon tarka, azon én mindig úgy elcsodálkoztam, néztem, hogy hogy tudott az olyan szép lenni, olyan színes. És akkor anyukám azt mondta, hogy ezt a kígyók fűjták, valahol a mezőn találták, hogy ez kígyó fűjta kő. A kígyók összeállnak egy csomóba, és ezt a követ fűjják. És ez azért ilyen formás és szép színes. Én azt annyira őriztem, de hogy végül hova lett, nem tudom.

Édesanyám azt mondta, hogy három kígyó, de most Margit néni, hogy kérdeztem, ő azt mondta, úgy hallotta, hogy több kígyó áll össze.

Margit néni úgy magyarázta, hogy tavasszal, mikor előbújnak a kígyók, sokan meg úgy tartják, hogy ősszel, mielőtt elbújnak.

Anonyma, 40 év körüli

Nagybereg, 2001. április 1.

27.

... amék botva öltük a csuszót, azt vittük a vásárba, hogy akko szerencsénk lesz az ökör-eladásba vagy az ökörvevésbe. Azt a botot, azt vittük magunkva.

Molnár Árpád, sz. 1920.

Beregújfalu, 1992.

28.

Felmásztunk a nagy cseresznyefára, az unokatestvéremmel. Hát mi szedjük gyönyörűen – szénázni mentünk, mentünk édesapámnak segíteni – hát ahogy felnézek, mondom:

– Jaj, nézd csak, Irén, ott is egy nagy bukó csuszó, azt se tudtuk, hogy szálljunk lefele.

Leugrottunk, megijedtünk.

– A fa tetején? – kérdezi az egyik jelenlévő.

– Bizony. És akkor szaladtunk. Édesapám szaladt a vasvillával. Egy szaladt utánunk.

Fábián Erzsébet, sz. 1931.

Nagybereg, 2001. március 21.

29.

Kijárt a nagy csuszó a gyerekhez tejet inni. Olyan nagy vót, hogy meglütték a cseh csendőrök, még abba az időbe vót. Mikor meglütték, megnyúzták, a zsírjába a cseh csendőrök úgy dörzsölték magokat, rögtön levetkeztek a nagy kövér emberek, és azt mondták, hogy az nagyon jó rehomátul.

Dankánics Anna, sz. 1935.

Nagybereg, 2001. március 21.

30.

Voltak olyan kígyók, hogy úgy hívták, hogy rézkígyó. Olyan kis sárgák voltak, nem voltak túl hosszúak, de amikor ráütöttek, akkor darabokra széjjeltörték, ízekre. Rengeteg volt belőlük. Ha felfordítottak egy rend szénát, volt, hogy 3-4, de még 5 is alatta. Ráütöttek, darabokra tört.

Márki Pálné, sz. 1913.

Nagybereg, 2001. április 3.

Az elbeszélők életkor és nemek szerinti megoszlása

Helység	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-90	90-	Nő	Férfi	Összesen
Beregújfalu	1		1	4	10	8	2		14	12	26
Dercen					1	3	1		2	3	5
Fornos			1		1	2			3	1	4
Gát				1		3			4		4
Jánosi				1	1					2	2
Kígyós		1				3		1	2	3	5
Nagybereg			1	1	3	1	1		5	2	7
Összesen	1	1	3	7	16	20	4	1	30	23	53

Az elbeszélők nemzetiség szerinti megoszlása

összesen	53
magyar	46
ukrán	4
(cigány)	3

A kígyókő szám szerinti előfordulása

Elbeszélések száma	100
A kígyókő előfordulása	21
A kígyókő gyógyító szerepe	15

Irodalom

BALASSA Iván

1963 *Karcsai mondák*. Budapest.

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest.

BORSOS Balázs-PENCKÓFERNÉ Punykó Mária

1991 Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*. 320-331

ERDÉSZ Sándor

1984 *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen.

FARKAS Imre

1895 A Szernye-mocsár leírása. *Bereg. Társadalmi és megyei érdekű hetilap* XI. évf. 19-24. sz.

FAZAKAS István és SZÉKELY Sz. Magdolna

1990 *Igézet ne fogja*. Budapest.

HERMANN Antal

1896 Kígyókövet fujni. *Ethnographia* VII. évf. 477-481

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar Mythologia*. Pest.

Dr. KÓSSA Gyula

1908 Kígyó az emberben. *Ethnographia* XIX. évf. 274-281

KÓTYUK Erzsébet

2000 *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Budapest.

NÉPRAJZI LEXIKON

1980 3. kötet. Budapest.

OLÁH Andor

1986 *„Újhold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza*. Budapest.

O. NAGY Gábor

1979 *Mi fán terem?* Budapest.

PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos

1986 *Álompákász. Egy dzsentrí gyermekkora*. Budapest.

PUNYKÓ Mária

1993 *Tűzoltó nagymadár* (Beregújfalui népmesék és mondák) Budapest-Beregzász.

SZIVÓS Béla

1902 A kígyókőről. *Ethnographia* XIII. évf. 377

UJVÁRY Zoltán

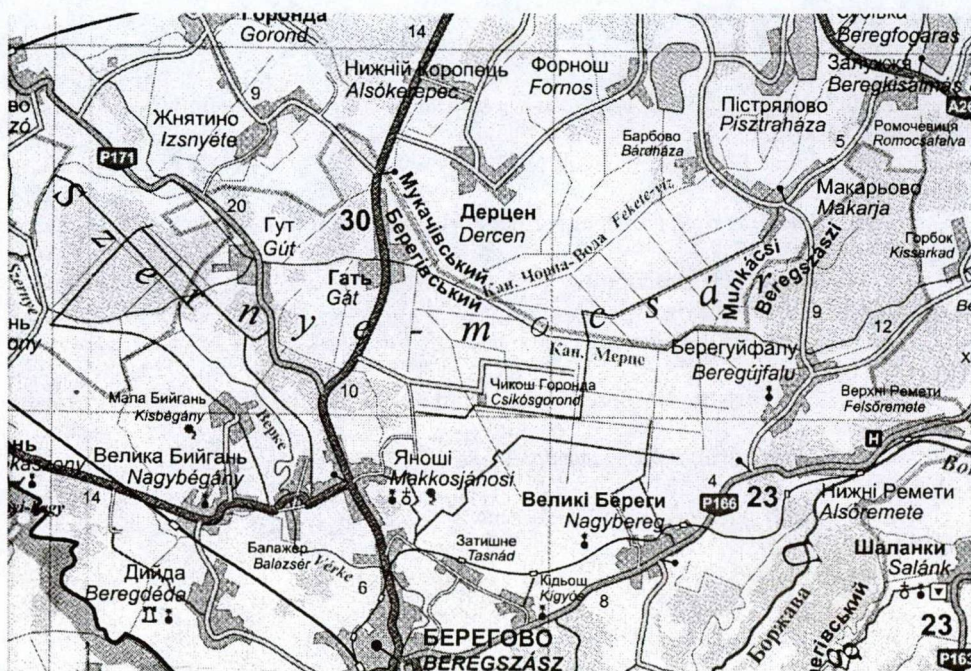
2000 *Folklórfejezetek Gömörből*. Debrecen.

VISKI Károly

1943 *A Magyarság Néprajza* IV. kötet. Budapest.

Beliefs relating to the snakestone and its role in popular medicine in the villages of Szernye-marsh

The essay deals with the beliefs relating to the snakestone blowing and its use in folk medicine in the villages of Szernye-marsh (Suncarpathia, today Ukraine) on the basis of a hundred narratives. In these stories the circumstances of the stone-blowings are mostly corresponding: usually in spring in the forest or in the hillside heaping up a lot of snakeheads, blowing the stone with a murmuring sound. The snakestone is round or oval, its size is like a nut, a peach, a plum or an egg and it is 'iridescent'. The snakestone has a healing power. It is usually used for the heal of people, rarely of animals and mainly for the cure of dermatitis. It was also used in case of eye disease and snake-bite. The way of healing was the so called 'rounding' and it was successful only in the hand of competent experts.

A Szernye-mocsár körüli települések

BETEGSÉGEK OKOZÓI: MÍTIKUS LÉNYEK, BETEGSÉG DÉMONOK Adatok a magyarországi szlovákok hiedelmeihez és népi orvoslásához

„Illemre nézve a csabai közepet tart a magyar és a felföldi tót közt.” – írja Haan Lajos 1858-ban Békés-csaba monográfiájában, s eme megállapítása szélesebben értelmezve ma is helytálló.¹ A magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájuk számos elemével, az elszármazási helyeikről magukkal hozott tudásanyaggal kötődnek az anyanemzet hagyományos kultúrájához, mely azonban az idők folyamán változott, s e változások során a környezet, a magyar paraszti kultúra elemei is szervesen beépültek kultúrájukba.² Nemcsak e kettősség teszi a magyarországi szlovákok kultúráját sajátossá: hasonlóan a határokon túl élő magyarsághoz, e szórvány kisebbség kultúrája is számos archaikus elemet őriz.³ Az említett sajátosságok igen jól ragadhatók meg a népi orvoslás területén, ezek közül mutatok be néhány elemet saját gyűjtésemből.

A Szlovák néprajzi atlaszhoz készült kérdőív III/B részének 166-os sorszámmal jelzett kérdéscsoportja a mitikus lényekre vonatkozik, s számos olyan lényről kíván adatot kapni, amelyek a magyar nép hiedelemvilágában sem ismeretlenek, a nekik tulajdonított cselekedetekben és egyéb vonásokban azonban eltérések mutatkoz/hat/nak.⁴

A *grogolica-buhinka* női mitikus lényt a szlovák folklórban archaikusnak tekintik, az Atlaszhoz való gyűjtések során – a munkában résztvevő kollégák szóbeli közlése alapján – az anyaországban nehezen tudták adatolni. Bükkszentkereszten azonban erről a lényről számos hiedelemmonda él, s alakja kapcsolódik a népi orvosláshoz is, a *váltott gyermek* képzetéhez.⁵ A váltott gyermeket a magyarországi szlovákok *vičaruvané maličké*-nek nevezik, s ez nyelvi tekintetben is rokon a magyar kifejezéssel, szenvedő igenév, vagy a *vičaruvali maličké* kifejezést használják, amely t. sz. 3. személyű igealak, s amely személytelenség kifejezésére is szolgál, ennél fogva inkább tabu jellegű betegség megnevezés. A *buhinka* addig lophatta el a kisgyereket, amíg nem volt megkeresztelve, s anyja a tilalom ellenére kiment a házból, őrizetlenül hagyva gyermekét. Hosszú hajú, meztelen testű alaknak képzelték, derékig lógó mellekkel, *hogy szoptatni tudja az ellopott gyermekeket*.

Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen itt őrizte meg a kollektív emlékezet igen erőteljesen e szlovák mitikus lényt és a hozzá kötődő képzeteket, hiszen Bükkszentkereszten számos fogyatékos ember él. Némelyek fogyatékoságát azzal magyarázzák, hogy gyermekkorukban kicserélte őket a *buhinka*. A falu közössége együttérően viszonyul a fogyatékos személyhez és családjához is. Az említett nőalak némely vonása alapján rokonítható több, a magyar folklórban meglévő mitikus illetve hiedelemlényvel pl. az *együtt háló lidérccel, a vadlánnyal*.⁶ Ez a rokonság főképp a bükkszentkereszti hiedelemmondák azon mozzanatá-

¹ Haan 1858. 45.

² Gyivicsán /Főszerk./ 1996. 37-38.

³ Dömötör 1981. 71.

⁴ Kovačevićová /Szerk./ 1970. 203-209.

⁵ Ziláková 1995. 128-129.

⁶ Dömötör 1981. 83., 95.

ból válik világossá, amely a *buhinka* megfogásának módjára utal: csizmát kellett kitenni, s a *buhinka* mindig két lábbal ugrott bele a fél pár csizmába, benne szorult, nem tudott eltűnni, így elfoghatták.

Számos egyéb, a szlovák folklórra jellemző mitikus lény is él a bükkszentkereszti néphagyományban, így a *víla*, amely éjfélkor az utcán egyedül járó fiatal férfit táncoltat halálra, de inkább csoportosan táncolnak, vagy a *vlkolak* – farkasember, aki délben változik férfiból farkassá, s kis híján felfalja a saját feleségét. E mítikus lények konkrét, megtörtént esetek szereplői. Azonban nem folytatom a *víla* és *vlkolak* köré csoportosítható megrázó, drámai történetek kibontásával, a *váltott gyermek* képzetére hozok példát más tájegységről, amely a magyarországi szlovákok kultúráját tekintve más típust képvisel, mint a bükki ipari kolónia típusú települések.

Bakonycsernyén jegyeztem le a következő történetet:⁷ Egy jobb módú házaspár egy év elteltével vette észre, hogy a gyermekük nem fejlődik megfelelően. Az adatközlő az elbeszélés során *angolkórosnak* nevezte a gyereket. Egyszer jött a faluba egy koldus – kinézetre, öltözkézt, viselkedését tekintve azonban nem úgy írja le az adatközlő, hogy az idegen férfi alakja megfeleljen a falu által általánosan elfogadott koldus-képnek. Itt utalnék arra, hogy a magyar folklórban a garabonciás némelykor koldus alakban jelenik meg, s Bakonycsernyén is ismeretesek a garabonciás alakjához kötődő történetek.⁸

Az idegen férfi tehát tudomást szerzett arról, hogy a váltott gyermek apja ökröket adott el, s felajánlotta neki, hogy jó pénzért meggyógyítja gyermekét. Az apa ráállt, s mivel maga is kíváncsi volt, mi módon fogja az idegen meggyógyítani a beteg gyermeket, kileste. Felmászott a padlásra, s a pitvar feletti részen a rések közt – olyan technológiával volt építve, hogy ez lehetséges volt – megleste a gyógyító eljárást. Előzőleg az idegen kért tőle egy kosárnyi tojást. Tűzet rakott a pitvar közepén, fölé akasztott egy bográcsot, majd beleütötte a kosárnyi tojást, a héját meg kör alakban a tűz köré dobálta. A beteg gyermeknek azt parancsolta, hogy járjon körbe a tűz körül, s a gyermek megszólalt:

<i>Jať sem, bil sem,</i>	<i>/Ahogy vagyok, úgy voltam,</i>
<i>starí čert sem,</i>	<i>öreg ördög vagyok,</i>
<i>takích hrncech varíť</i>	<i>ilyen fazekakban főzni,</i>
<i>řevídel sem.</i>	<i>nem láttam./</i>

A gyermek meggyógyult, s a történetet – a hagyomány szerint – maga az apa mesélte el a falubelieknek.

E történet több szempontból figyelemre méltó. Míg Bükkszentkereszten nemcsak konkrétan nevezik meg, de el is képzelik, s ennek megfelelően leírják a gyermek elváltását, kicserélését megcselekvő mitikus lényt, a bakonycsernyei történetben a gonosz lény az *öreg ördög*, melynek alakja a szlovákok hiedelemvilágában is épp annyira kevésbé megfogható, mint a magyarban.⁹

A bükkszentkereszti történetekben a bűnös cselekedet, ennek megtorlása, s a megtorló lény kap hangsúlyt. A bakonycsernyeiben olyan elemek válnak hangsúlyossá, amelyek a váltott gyermek képzet európai párhuzamaira utalnak, s több szállal kötődnek a magyar változatokhoz is.¹⁰ Az úgynevezett irracionális gyógy módok alkalmazása a magyarországi szlovákok népi orvoslási gyakorlatában, titokban történik, (a titkosságra, a titoktartás szigorára utaló részletekre ezúttal nem térek ki) ha a páciens hallja is, meg is érti a gyógyító specialista által elmondott formulát, nem szokás közreadni, amíg a közösség hisz a szó gyógyító erejében. Legjobb tudomásom szerint így van ez általában véve a szlovák és a

⁷ Žiláková 1986. 123.

⁸ Dömötör 1981. 117.

⁹ Dömötör 1981. 97-99.

¹⁰ Dömötör 1981. 105.

magyar hagyományos kultúrában is, a népi orvoslást illetően. A titkosság nemcsak a ráolvasási formulára, de az eljárás egészére vonatkozik.

Míg az eddig említett betegséget okozó lények bizonyos értelemben viszonylag jól megragadhatóak voltak, akár cselekedeteik, akár más tulajdonságaik alapján, nagyobb bizonytalanságot sugall egy Pilisszántón lejegyzett adatom: ha a gyermek vörhenyben szenvedett, azt mondták rá *červená panna ho ofikla=ráfijit/ rálehel a piros kisasszony*. Más településről, sajnos, nincs erre a betegséget okozó lényre adatom. Lehet a betegség okozójának antropomorfizálása, vagy magának a betegségnek a personifikációja, amire van példa a magyarországi szlovákok népi gyógyászatában. Nem lehet azonban elvetni a magyar hatás lehetőségét sem: *szépasszony, kisasszony* képzete és a vele kapcsolatban emlegetett tárgyak.¹¹

A betegségek más csoportját okozhatják konkrét jelenségek, lények is, amelyeket az előzőkhez viszonyítva racionális alapozottságúaknak vélhetnénk, s kétségtelenül leírásuk tartalmaz racionális elemeket, az ok-okozati összefüggések is logikusak ezen esetek leírásában. Minden magyarországi szlovák településben jól gyűjthetők a mandulagyulladásra vonatkozó adatok, már a betegség gyakori előfordulása okán is. A mandulagyulladást világosan elkülönítik a megfázástól-náthától, melynek neve általánosan *nátka*, a dunántúli településeken *a nátká* mellett még *náčisko*. Ez utóbbi expresszív kifejezés, negatív értelemben valaminek a nagy mértékét fejezi ki. A mandulagyulladást az Alföldön *mat' űakfoge* kifejezéssel illetik, míg a Dunántúlon: *sčepi, spalli sčepi* – ez utóbbi szókapcsolat már a betegség okát is magában foglalja. A dunántúli szlovák településeken ugyanis úgy tartják, hogyha az illető rosszul fekvött, alvás közben leesett, lecsúszott a mandulája – *spalli, zešustli sa*. Ehhez kellett megválasztani a gyógymódot, fel kellett emelni. Meg kívánom még jegyezni, hogy az egészséges mandula neve a dunántúli szlovák falvakban *mandle, mandule* s ez általánosan is érvényes a magyarországi szlovák településekre. Az alföldi régióban nem nevezik meg a mandula lecsúszásának tényét, a gyógymódra utaló kifejezések is differenciáltabbak: *dvíhat űakfoge, dvíhat palás* (=a szápadlást), *masťit/vimast'it/tiskat' űakfoge/mandle* (=emelni, maszírozni/kenni, nyomkodni).¹²

Több tanulságos mozzanatot tartalmaz azonban a *lišaj*– ekcéma- vagy sömör-szerű bőrbetegség oka és gyógymódja a dunántúli szlovák falvakban és Dabason/ Sáriban gyűjtött anyagom tanúsága szerint.

A *lišaj* leginkább arcon alakult ki. Tüneteit az adatközlők úgy írják le, hogy száraz foltok keletkeztek a bőrön. Megkülönböztetnek száraz és nedves *lišajt*, ez utóbbiról azonban részletesebben nem szóltak. A *lišaj* keletkezését a következőképpen okolják meg: *liška*-nak neveznek a bakonycsérnyei szlovák nyelvjárásban egy lepkefajt (amelyet adatközlőim szerint a magyar köznyelv éjszakai lepkének nevez), s úgy vélik, szállodtak ezek a lepkék, s a szárnyukról lehulló por az emberek arcán bőrbetegséget idézett elő.

Ha a két szót – mint a magyarázathoz alapul szolgáló kiindulópontot – nyelvészeti tekintetben, szó szerkezeti szempontból vizsgáljuk meg, ez az okfejtés logikailag is helytálló. Itt ugyanis a népi nyelvi tudat azonos szótövet érez, amelyből képzővel a lepke neve esetében főnevet képez a szlovák nyelv, míg a betegség nevét egyszer ugyanilyen módon képzett főnévnek érzékeli, de ugyanezt a szót a gyógymóddal szolgáló ráolvasási formulákban csupán formai hasonlatosság alapján igének fogja fel (felszólító mód e.sz. 2. szem. alak). Ebből a logikai kapcsolatból kézenfekvően adódik az ismertetett magyarázata a betegség keletkezésének illetően.¹³

¹¹ Adatközlő: Szklenár Lőrincné Király Katalin, Pilisszántó, 1924. A gyűjtés időpontja: 1989-1990. Dömötör 1981. 82.

¹² Žiláková 1986. 122.

¹³ Žiláková 1986. 122.

A gyógymódra vonatkozó adatok alapján úgy vélhetnénk, kétfajta, racionális és ún. irracionális gyógymódokat is alkalmaztak. Mindhárom bakonyi szlovák településben úgy tudják, hogy korán reggel az ablaküvegen keletkezett nedvességet, párát le kellett törölni (egy fehér rongydarabra, vagy az ujjukra) s azzal kellett törölgetni a beteg bőrt. Jásdon és Szápáron még a következő ráolvasási formula is fennmaradt:

<i>Lišaj, lišaj, ňelišaj,</i>	<i>/Lisaj, lisaj, ne legyél,</i>
<i>pátek maso ňejídaj,</i>	<i>pénteken húst ne egyél,</i>
<i>Židé pátek maso jedá,</i>	<i>a zsidók pénteken húst esznek,</i>
<i>těbaŋech aj lišaj zedá.</i>	<i>téged is, lisaj, egyenek meg./</i>

A tardosi változatban a második két sor szövege némileg módosul:

<i>pátek maso Židé jedá,</i>	<i>/Pénteken a zsidók húst esznek,</i>
<i>ňech aj túto lišaj zedá.</i>	<i>Ezt a lisajt is egyék meg./¹⁴</i>

K. J. Erben 1863-ban kiadott népdalgyűjteményében a cseh népköltészet más műfajai is helyet kaptak, hasznosnak tartotta megőrizni egyebek mellett némely betegségek gyógymódjait is, különösen ha ráolvasási formula is kötődött hozzájuk.¹⁵ Az ő leírásából tudjuk, hogy a dunántúli szlovák falvak az eljárás egészének csak egyes elemeit őrizték meg. A teljes eljárás a következő volt:

(A prózai részt csak magyar fordításban adom meg.)

„Reggel, amikor az ablakok megizzadtak, töröld le az izzadságot az ujjaddal, és azzal törölgesd a lisajt, eközben háromszor mondd el:

Lišeji, lišeji divokej!
nedělej se širokej:
židi v pátek maso jedí,
ať řě, lišeji taky snědí!”¹⁶

Az azonosság szembeötlő – a dunántúli szlovák falvak, a lakosság nyugatszlovák elszármazási helyeinél fogva, hagyományos kultúrájuk tekintetében számos szállal kötődnek a cseh-morva hagyományos kultúrához.¹⁷

A lisajnak, és fentebb ismertetett gyógymódjának egyéb kultúrtörténeti és nyelvészeti szövegtani tanulságai is vannak, azonban más okból tettem róla említést.

Grynaeus Tamás az Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára kiadott, „Nyisd meg, Uram, szent ajtódát...”¹⁸ kötetben megjelent írásában az énekelt varázsigékkel foglalkozik, s példákat hoz arra is, hogy némelyek a gyermekfolklórba tartoznak.¹⁸ A lisaj ráolvasással történő gyógyításával ezen a ponton szeretnék munkájához kapcsolódni. Dabas/Sáriból fiatalnak számító adatközlőtől való a következő adatom: Amikor kislányok voltak, kört alakítottak, körbejártak és ezt mondták:

<i>Lišaj, lišaj, d'elišaj,</i>	<i>/Lisaj, lisaj, ne légy,</i>
<i>do kostola vipišaj!</i>	<i>písálj a templomba!¹⁹</i>

¹⁴ Žiláková 1986. 123-124. 1990. 51.

¹⁵ Erben 1937. 421.

¹⁶ Erben 1937. 421.

¹⁷ Gyivicsán /Főszerk./ 1996. 38.

¹⁸ Grynaeus 2001. 91-112.

¹⁹ Adatközlő: Szmrék Istvánné Mráz Ágnes, az 1985-ös gyűjtés idején kb. 45 éves.

Dallamát nem tudakoltam, úgy vélem azonban, hogy tánchoz szervesen hozzátartozik. Erre utalnak a gyűjtésemben meglévő *szeplőt hányó* varázsigék is, amelyeknél több helyütt felfedezhető valamiféle dallam, de mindegyiknél maga a ritmikus szövegmondás rendkívül lényeges. Erre utalnak az ilyenfajta szövegek:

*Lastovička, víčka,
moje ridzi na tvoje vajička!*²⁰

Az első sor *víčka* szavának nincs jelentése, ritmikai okokból van a szövegben. A ritmus fontosságát támasztja alá a legfrissebb adatom is, vajköpülő varázsigé:

*Huri, buri, /Huri,buri,
maslo hrudi, vajból röögöket,
a cmaričku, íróból
za ližičku! csak kiskanálnyit! /²¹*

Adatközlőm, édesanyám, az első sor hangutánzó szavaihoz azt a magyarázatot fűzte (kérdésem nélkül), hogy amikor a vajat köpülték, erős zajjal járt, zörgött, ezek a szavak a vajköpülés természetes zajait utánozzák.

Összegzésül: A betegségek okozói kapcsán bemutatott anyagom más szempontú (pl. orvostörténeti) elemzési módszerrel történő vizsgálata minden bizonnyal más összefüggéseket is feltárt volna, amelyek vélhetőleg a magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájának az európai műveltséggel való kapcsolódási pontjait erősítették volna. Szándékomnak azonban a néprajzi szempontú, nyelvészeti megjegyzéseket sem nélkülöző elemzési mód tűnt megfelelőnek. Úgy vélem, ílymódon tudom a leginkább érzékeltetni azokat a sajátosságokat, amelyeket kisebbségünk hagyományos kultúrájának sajátos jegyeinek nevezünk- s amelyeket a népi orvoslás e néhány bemutatott eleme is reprezentál.

Irodalom

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest.

ERBEN, Karel Jaromír

1937 *Prostonárodní česke písně a říkadla*. Praha.

GRYNAEUS, Tamás

2001 Incantationes. Énekelt varázsigék. In: „Nyisd meg, uram, szent ajtódát...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Budapest. 91-112.

DIVIČANOVÁ, Anna – GYIVICSÁN, Anna /főszerk./

1996 *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Békésska Čaba – Békéscsaba.

HAAN, Lajos

1991 *Békés-Csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békéscsaba.

²⁰ Adatközlő: Hovorková-Sáková Anna. Nagybánhegyesen született 1896-ban, majd 1946-ban a lakosságcsere alkalomával Nededre települt át. A gyűjtés időpontja 1979.

²¹ Adatközlő: Zsilák Jánosné Csajági Mária, Nagybánhegyes 1923.

KOVAČEVIČOVÁ, Sonja (Szerk)

1970 *Dotazník I-III*. Centrum etnografického atlasu Slovenska pri Národopisnom ústave Slovenskej akadémie vied. Bratislava.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1986 Z ľudového liečenia troch bakonských obcí. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (6) 119-152.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1990 Ľudové liečenie v obciach Šári a Mlynky. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (VIII) 43-62.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1995 Z ľudového liečenia Novej Huty (Bükkszentkereszt). In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (11) 123-134.

Zsilák, Mária

**The cause of illnesses – mythical creatures, illness demons
(According to a research work among the Slovaks In Hungary)**

The Slovaks living in Hungary chaff to the culture of their mother country with several elements of their traditional culture and their knowledge brought from the homeland. However, these factors changed throughout the years and the different environmental changes and the elements of the Hungarian peasant culture became the integral part of their traditions. These duality and the archaic elements make the culture of the Slovaks in Hungary special. The author introduces these specialities on the basis of her research work in popular healing and analyzes them from ethnographical point of view and the terminology from linguistic point of view. In the finishing part of the study she comments on the problems raised in the recently published essay of Grynáeus Tamás.

NÉPI ORVOSLÓ SZEREK

„TISZTASÁG FÉL EGÉSZSÉG”

A népi tisztálkodási szokások gyógyászati vonatkozásai

Közismert tény, hogy a népi és a hivatásos gyógyászat alapvető eljárásai közé tartoznak a különféle fürdők, lemosások. A tiszta vízzel, vagy a különböző növényi, állati, ásványi eredetű hatóanyagokkal kombinált, vízzel végzett gyógyítás a legkorábbi időkől fogva népszerű – és tegyük hozzá – hatásos is volt. Egyik fő kutatási témám – a népi tisztálkodási szokások – tanulmányozása közben¹ így lépten-nyomon találkoztam a gyógyítást és/vagy megelőzést szolgáló racionális és mágikus eljárások számtalan variációjával.

Ebben a tanulmányban – szándékom szerint jól áttekinthető rendszerben – ezeket az eljárásokat tekintem át saját, vagy mások gyűjtéseiből, illetve a néprajzi, művelődéstörténeti szakirodalomból vett példákkal is illusztrálva. Mielőtt azonban ezt megtenném, három dologról ejtek szót. Először: „tisztázom” a tisztálkodás illetve a tiszta – nem tiszta fogalmak jelentéseit és a hozzájuk kapcsolható tartalomköröket. Másodszor: a tisztálkodás legfőbb eszközének a víznek racionális tulajdonságairól és mitológiai, mágikus szimbolikájáról ejtek szót, amelyek a gyógyítás és megelőzés szempontjából alapvető jelentőségűek. Harmadszor: felvázolom a füröszttéssel-lemosással végzett gyógyító és megelőző eljárások azon rendszerét, mely szerint ezeket részletesebben is áttekintem.

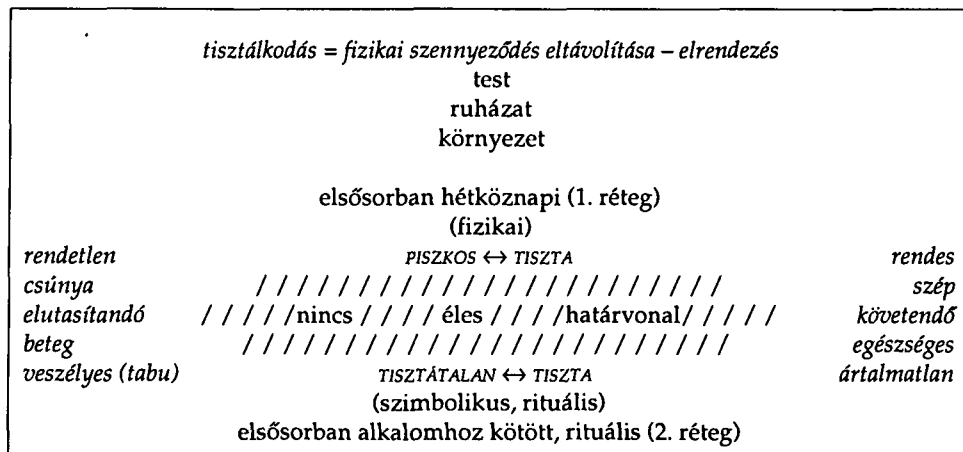
A tisztálkodás és a tisztaság fogalma

A tisztálkodás széles és gyakorlati értelmezésben azoknak a tevékenységeknek az összessége, amelyek a test, a ruházat és a környezet *fizikai szennyeződésektől való megszabadítására* és a mindenkori normáknak, elvárásoknak megfelelő *elrendezésére* irányulnak. Szorosabb értelemben véve a tisztálkodás a testkultúra része: az egyes testrészek, vagy az egész test lemosása – beleértve ebbe a hajmosást, a körmök, orr, fül és fog tisztítását, sőt esetenként (egyes kultúrákban) a szájúreg, gyomor, sőt a belek „kimosását” – és a társadalmi környezet elvárásai szerinti elrendezése – fésülködés, szőrtelenítés, szépségápoló- és illatszerek, kendőzőszerek (makeup) használata és tisztaruha (alsónemű) -váltás.

A tisztálkodás, testápolás bensőséges, intim tevékenység, az önmagunkkal, a saját testünkkel való kapcsolat megtestesülése, a megpihenés, ellazulás ideje, ami tulajdonképpen egy a –közösségi szokások, normák, elvárások által szabályozott, de mégiscsak egyénihétköznapi „szertartásaink” (ritusaink) közül. Eközben a test egyik állapotból egy másikba kerül: megszabadulva a munka nyomaitól a felgyülemlett fáradtságtól felkészül a pihenésre, az ünnepre, miközben a lélek is felüdül.

A tisztálkodás szimbolikus vonatkozása a lelki, erkölcsi értelemben vett megtisztulás, amely gyakran együtt jár a fizikai tisztálkodással. Tágabb értelemben tehát a „tiszta – tisztátalan” fogalmak erkölcsi, morális aspektusból is értelmezhetők és legtöbbször ez az értelmezés nem független a fizikai értelemben vett „tiszta – nem tiszta” (piszkos) fogalmaktól, amelyekhez további fogalompárok is asszociálhatók: „rendes – rendetlen”, „szép – csúnya”, „egészséges – beteg”, „követendő – elutasítandó”.

¹ Juhász 1992., 1994., 1995., 1997., 1998a-b., valamint 2001-ben elkészült doktori disszertációm és az 1999-től az OTKA támogatásával folyó kutatásaim.

1. ábra A tisztálkodás folyamata, mint a nem tisztától a tisztáig vezető út, valamint az ehhez kapcsolódó egyéb fogalompárok.

Ha a tisztálkodás szokáskörének egyes elemei felől közelítünk, a következő témakörök körvonalazódnak: mosakodás, testápolás, fürdőzés hétköznapi gyakorlata és tárgyi világa, a vízzel, tisztálkodással kapcsolatos hiedelmek, illetve a valamilyen szempontból kitüntetett, különleges alkalomból végzett rituális mosakodás (katartikus rítusok) szokásai. Ezek között egyfelől az év jeles napjaihoz, emberi életfordulókhoz kapcsolódókat, másfelől egyes krízishelyzetekben – betegség, rontás – rutinszerűen alkalmazottakat különböztethetünk meg.

A víz racionális tulajdonságai és mágikus szimbolikája

A tisztálkodás legfontosabb eszköze, közege a víz, amely az élet egyik nélkülözhetetlen feltétele:

- élő szervezetek alapvető alkotórésze,
- táplálék
 - növények öntözőanyaga
 - állati és emberi életfeltétel (ital)

A vízzel végzett gyógyító és egészségmegőrző eljárások *racionálisan* és – feltételezhetően a víz reális tulajdonságaiból eredően – *rituálisan, mágikusan* is igen erőteljesen megalapozottak. A víz hatásai e két pilléren nyugszanak, amelyek egymással összhangban állnak, sőt mi több, egyik a másikból következik, így több kapcsolódási pont is kimutatható közöttük.

A víz témánk szempontjából releváns racionális hatásait a következő főbb pontokban határozhatjuk meg:

- A testfelületen, a pórusokban (vagy bárhol máshol) található szennyező, mérgező anyagokat a termodinamika törvényeinek megfelelően a víz feloldja, felhígítja, így azok a lemosás, fürdés során könnyen eltávolíthatók. A melegítés ezt a fizikai tisztító hatást általában fokozza.
- Bizonyított tény, hogy a hideg és meleg víz pórusösszehúzó, illetve kitágító hatása, illetve ezek váltogatása kedvező fiziológiai hatást fejt ki az emberi szervezet működésére. A testhőmérsékletnél hidegebb, vagy melegebb közeg, illetve ezek váltogatása élénkíti a vérkeringést, amely elősegíti a mérgeanyagok kiürülését, egyes betegségek spontán gyógyulását.
- A fürdővízben levő természetes ásványi anyagok (gyógyvíz), a hozzáadott gyógynövényfőzetek, állati, vagy ásványi eredetű adalékok a víz hatásait kiegészítik, illetve fokozzák.

A víz fenti reális tulajdonságain alapuló szimbolikája illetve mágikus hatásai a következőkben foglalhatók össze:

- A legtöbb mitológiában a víz minden létező dolog ősi, kiinduló állapota, az általános fogantatás és születés közege, cselekvője és princípiuma. A víz minden dolgok kezdetét, de egyben a végét is jelenti, amit a mítoszokban a vízözön motívuma fejez ki. Ugyanakkor egyetlen vízözön után sem szűnt meg végleg a világ; mindig új élet kezdődött, tehát a víz alá merülés során elpusztult világ ezáltal egyúttal újjá is született.²
- A rituális tisztálkodás ilyen értelemben második születés, újbóli kijövetel az anyaméh-ből; a rossz (betegség) elpusztulása és a jó (egészség) újjászületése.
- Számos vízzel végzett mágikus gyógyító eljárásban a „víznek adás” elve érvényesül, mely a víz reális oldó tisztító hatásának analógiájaként a mágikus rontó erő „feloldását” és eltávolítását jelenti. (Ebből következően logikus lezárása mind a hétköznapi tisztálkodásnak, mind a vízzel végzett rontásselhárító, vagy gyógyító eljárásoknak a lemosóvíz járatlan helyre való kiöntése.)

A tisztálkodás alkalmai és módjai, illetve ezek helye a (népi) gyógyászatban

A gyógyászat két alapvető feladata a megelőzés és a gyógyítás. Mindkét tevékenység az orvostudomány kezdete óta egymás mellett és egymást kiegészítve létezik. Ennek ellenére a „gyógyászat” fogalmába gyakran csak a gyógyítást értik bele. Különösen így vannak ezzel a népi gyógyászat kutatói, akik többnyire nem az orvostudomány szemszögéből, hanem a hagyomány belső rendezőelveit figyelembe vevő néprajzi szempontból közelítik meg kutatásuk tárgyát. Ezért fordulhat elő, hogy a „népi gyógyítás” témakörébe még a legutóbbi magyar néprajzi kézikönyvekbe került összegzések³ sem értik bele a betegségek megelőzésére szolgáló eljárásokat, holott ezek is szép számban ismertek és elterjedtek nemcsak nálunk, hanem mindenütt a világon. Így népi gyógyászattal foglalkozó kutatók még ma is jóval több figyelmet szentelnek a betegeket kezelő gyógyító eljárásokra, mint a betegségeket megelőző prevenciós módszerekre. A néprajzi szakirodalomban egyébként ez utóbbiakról is bőségesen esik szó, csak nem a népi gyógyászat címszó alatt, hanem például a hiedelmekről, a táplálkozásról, vagy a népszokásokról szóló publikációkban.

Ha a gyógyászathoz a tisztálkodási szokások felől közelítünk, azonnal szembetűnik, hogy e szempontból mindkét terület tehát a prevenció és a gyógyítás is ugyanolyan erőteljesen jelen van a tisztálkodás szokáskörében. A víz, illetve a különféle főzetek alkalmazási módja többféle lehet. Mi elsősorban azokra a külsőleg alkalmazott módszerekre összpontosítjuk a figyelmünket, amelyekben mosás, lemosás, vagy fürdőzés, vízbemerítés, illetve behintés, per-metezés, vagy öntözés, leöntés fordul elő.

Az alábbi rendszer gyakorlatilag a tisztálkodási szokások újracsoportosítása, amely kiválóan alkalmas arra, hogy a tisztálkodás szerteágazó területeit teljesen új megközelítésben a gyógyászat szempontjából osztályozza. Amilyen magától értetődő, olyannyira meglepő, hogy a tisztálkodás szinte valamennyi területe kiválóan beleillik ebbe a rendszerezésbe, s egyszersmind új, globálisabb értelmezést is nyer.

² Ez a kettősség, tehát a teremtettség-újjászületés és a pusztító erő, veszély, halál a vízzel kapcsolatos istenségek esetében is felfedezhető. Például Aphrodité vagy Vénusz, akik a szerelem és a termékenység istennői, a vízből születnek. A vízkultuszra utaló gazdag hiedelem és szokásanyag a legtöbb népnél a legutóbbi időkig megőrződött. A víz még ma is a tisztaság és az egészség egyik legközvetlenebb szimbóluma.

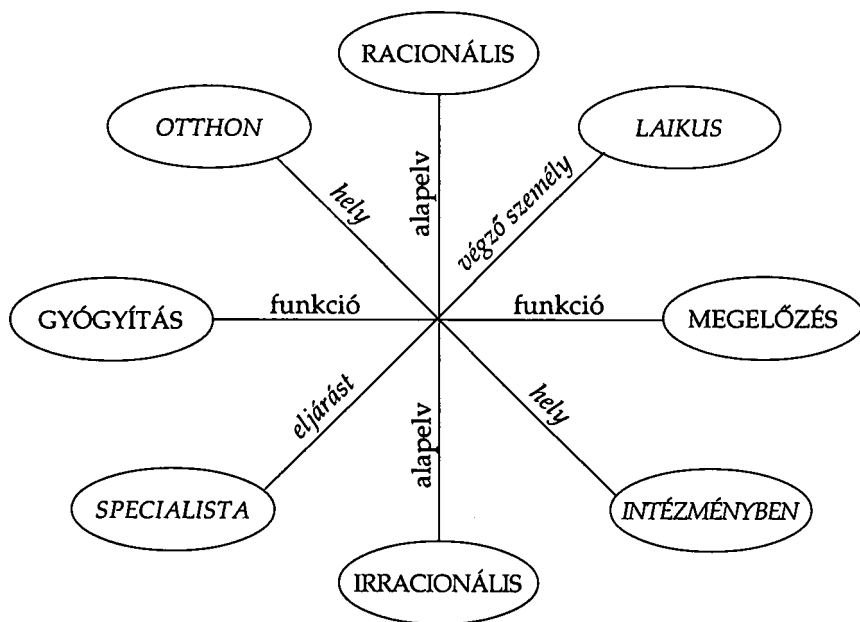
³ Gondolok itt például a *Magyar Néprajz* VII. kötetében lévő *Népi gyógyítás* című fejezetre, amelyet Hoppál Mihály, a téma egyik legkiválóbb szakértője írt.

A rendszer lényege, hogy egy-egy tisztálkodási szokáscselekvés legfőbb jellemzőit néhány – a gyógyászati eljárások alapvető funkcióira, alapelveire, végrehajtásuk helyére és módjára utaló – egymással ellentétes fogalompár segítségével adjuk meg, amelyek az adott szokáscselekvés vázát képezik. Konkrétabban a tisztálkodáshoz és a gyógyászathoz is kötődő jellemzőkről van szó, amelyek a 2. ábra szerint ellentétpárokból állíthatók és egymással többféleképpen kombinálhatók. E négy ellentétpár különböző kombinációival bármely tisztálkodással kapcsolatos szokáscselekvés alapvető jellemzői megadhatók.

A gyógyítás és megelőzés illetve az otthon és intézményben ellentétpárok abszolút kategóriák, amelyek között nincs átmenet. Tehát egy adott szokáscselekvés *funkciója* szerint lehet *gyógyítás*, vagy *megelőzés*, vagy *mindkettő*. *Helye* szerint történhet *otthon*, vagy *speciális intézményben*, vagy *mindkét-féle helyszínen*. A *speciális intézmény* kategória alatt értünk itt *minden* olyan helyszínt, ahol specialista foglalkozik a pácienssel – tehát például egy vajákos asszony háza is ebbe a kategóriába tartozik –, illetve azokat a helyeket, amelyek akár ott működő specialista nélkül, de a gyógycélokat (is) szolgálják, mint például a gyógyfürdők, vagy búcsújáróhelyek.

A *laikus* és *specialista* kategóriák és még inkább a *racionális* – *mágikus* kategóriák olyan ellentétpárok, melyek egy-egy skála két ellentétes végpontjaként képzelhetők el, köztük az átmeneti kategóriák számtalan változatával.⁴ Specialistának tekintünk minden olyan személyt, aki az adott problémát illetően átlagon felüli szakértelemmel rendelkezik, legyen az orvos, vagy tudós pásztor. Azt, hogy egy eljárás alapelvét tekintve *racionális*, vagy *irracionális*, gyakran nehéz eldönteni. Ezért gyakran fordul elő egy-egy adott példa esetében, hogy mindkét kategóriát jellemzőként tüntettünk fel, színárnyalattal jelölve a különbséget.

A 2.b ábra ugyanezt a rendszert táblázatos formában, mátrixként kezeli. A sárga mezőben a szempontokat, kék mezőben az ellentétpárokat látjuk. A továbbiakban az egyes szokáscselekvéstípusok jellemzésére ezt a mátrixformát fogjuk alkalmazni.

2.a ábra A tisztálkodás gyógyászati szempontú megközelítésének aspektusai

⁴ Ráadásul, amint azt tudjuk, az irracionális és racionális közötti határ idővel változik: irracionálisnak gondolt eljárásokról a tudomány fejlődésével kiderülhet, hogy létezik racionális alapja, illetve fordítva.

funkció	gyógyítás	megelőzés
alapelv	racionális	irracionális
cselekvő személy	specialista	laikus
hely	intézmény	otthon

2.b ábra A tisztálkodás gyógyászati aspektusainak mátrixa

Gyógyítás; rontás, tisztátalanság megszüntetése

A gyógyításra akkor van szükség, amikor az ember szervezetének egyensúlya megbomlik, beteg lesz. A valamiféle ártó hatás eredményeként kialakuló betegség ösdiók óta tisztátalan állapotnak számít, amely a beteg környezete számára veszélyt jelent. A betegség mellett tisztátalanok a nemiséggel, szexualitással kapcsolatos állapotok – menstruáció, közösülés, szülés-gyermekágy – és a halál. A közös gyökér lényege tehát a tisztátalanságból adódó krízishelyzet, amely ellen védekezni kell.⁵ A veszély elhárításában mind a betegségek, mind egyéb tisztátalan állapotok esetén kiemelt szerepe van a víznek, illetve a (gyakran rituális) fürösztésnek.

Betegek fürösztése, betegség esetén alkalmazott lemosások

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

Tudjuk, hogy a fürdő az egyik legősibb gyógymódok egyike.⁶ A népi gyógyászat egyik alapvető módszere a vízzel, gyógynövényfőzetekkel történő lemosás, mosdatás, illetve fürdetés. A boszorkányperek aktáitól kezdve a mai gyűjtésekig számtalan adatunk van a gyógyító célú fürdőkről, azok összetételéről, s a fürdőzés módjáról.⁷ A fürdővel, lemosással, vízzel való gyógyításnak racionális és irracionális elemekkel átszőtt módjait is ismerjük. Gyakran nehéz is megállapítani, hogy egyik-másik fürdőfélét a racionális, vagy az irracionális gyógymódok közé soroljuk.

Otthon készített gyógyító fürdő

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

⁵ A tisztátalan állapotokról és az ellenük való védekezés módjairól szóló leírások és e szokások elemzését tartalmazó szakirodalom igen gazdag. Egyik legrégibb leírásukat az Ószövetségben – elsősorban Mózes könyvében – találjuk. Az elemzők közül említjük meg Mary Douglas nevét, akinek munkásságában kiemelkedő a rituális tisztasági szabályok és a velük kapcsolatba hozható számtalan egyéb vonatkozású probléma kutatása. Lásd pl. Douglas 1966.

⁶ A gyógyító fürdőkről szóló rövid történeti áttekintést bőséges nemzetközi és magyar hivatkozásokkal ld.: Juhász 2001. 17-28.

⁷ A népi gyógyászat gazdag szakirodalmában bőven vannak adatok gyógyító célú fürdőkről, lemosásokról. Vö: Berde 1940. 155-159., Vajkai 1956. a jegyzetekkel együtt. Néhány példa a boszorkányperekben előforduló fürdők-ről: Komáromy 1910. 33., 235., 267., 393., 414. stb.

A hideg őszi téli napokon a szabadban, vagy fűtetlen helyen végzett munka során gyakran előfordult a végtagok kihűlése. Erre valóban hatásos gyógymódot jelentett a jó meleg fürdő. A Felső-Tisza vidékén fehér orgona levelét és kevés timsót főztek a vízbe. Ezzel készítették a több estén át tartó fürdőkúrát, amelyet a „kifázás” esetén alkalmaztak.⁸ A fájós láb áztatására országszerte különféle növényi vagy más anyagokat is tartalmazó főzeteket, illetve akár csupán meleg vizet használtak. Abban a fájós lábat ökörfarkkóró virágjának főzetében áztatták.⁹ A pihentető, meleg lábfürdő bizonyítottan jó hatású az ilyen esetekben. Az alkalmazott adalékok hatása már korántsem ilyen egyértelmű.

Természetesen a lábfájásra alkalmazott lábfürdő csupán egy kiragadott példa a számtalan fürdással mosdatással végzett, a legkülönbébb egészségügyi probléma esetén alkalmazott eljárás közül.¹⁰

Meleg fürdő általános leromlásra, legyengülésre

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A következő példában¹¹ szereplő kilencerejű füves fürdő készítésekor és alkalmazásakor mágikus mozzanatokkal is találkozunk. Így ezt a gyógymódot inkább tekinthetjük irracionálisnak, bár maga a fürdő valóban lehetett jótékony hatású:

Amikor Sanyi fiam egyéves kora után járnai kezdett, olyan gyenge csontú volt, hogy nem tudott elindulni, lerogyadozott. (...) Eljött hozzánk Juliska néném, aki azt mondta: kommandálok én neked valamit: a kilencerejű füvet. Azt, amék ősszel nyit a legelők szélén, meg a Túr partján. Ahogy elmondta, úgy csináltam. Kilenc leveles szálat kellett vízben kifőzni, és ezt a gyermek fürdővizébe, a tekenőbe beleönteni. Egymás után kilenc reggel ebben kellett megfürösztetni Sanyi fiamat. A kilencedik levét fürdés után, napfelkelte előtt el kellett önteni. Ettől kezdve kezdett eljánni, de még csak a fal mellett. Elmúlt a fájása, megerősödött a lába.

Szenesvíz-készítés és mosdatás rontás és egyéb betegségek esetén

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A betegségek, illetve a rontás megszüntetésének egyik legelterjedtebb kifejezetten mágikus módja a szenesvíz készítése és az azzal végzett különféle műveletek voltak. A szenesvizes rontáselhárítás leggyakrabban a kisgyermek védelmét szolgálta. A szenesvíz készítésének és használatának számtalan formája alakult ki országszerte. Általában meghatározott számú parazsat tettek kis mennyiségű vízbe és az így kapott szenes vízzel mosdattak, a beteg-

⁸ Makai-Kiss 1988. 118.

⁹ Juhász 1994. 89.

¹⁰ Ebben a rövidre szabott tanulmányban természetesen nem vállalkozhatunk még a főbb típusok ismertetésére sem, hiszen szinte nincs a gyógyászatnak olyan területe, illetve a betegségeknek olyan köre, amelyeknél a mosdatás fürösztés, lemosás, mint lehetséges gyógymód, elő ne fordulna. Néhány további utalás az eddigiek mellé: Kiss 1958. 113-114., Szabó 1980.

¹¹ Makay - Kiss 1988. 114-115.

gel megittatták, ágy alá, vagy más, a helyi hagyomány által megszabott speciális helyre öntötték. Sok helyen azt tartották, hogy ha a bedobott parázs leül, akkor valóban történt rontás, ha fennmarad, akkor nem.

Parazsat beledobni vízbe, ha leül, akkor szemverése van, ha nem ül le, csak fönt van, akkor semmi baja. De avval a vízzel azért meg köll mosni. Mikor megcsináták, utána kiöntötték. Ki az udvarra, csak arra kellett vigyázni, hogy nyugatnak öntse valaki, ne keletnek. Olyan emberek, akiknek így összenőtt a szemöldökiük – nagyjából erre adtunk – azok megcsodálták: „Milyen szép ez a kisgyerek, milyen szép ez a kisgyerek!”, utána mikor elment, azt mondták, hogy az illető elvitte a gyerek álmát, akkor szintén hama’ mi legyen? Bele három parazsat a pohárba, megmosdattuk, megtűrűtük, lefektettük, tovább aludt. Ilyenek vótak. (Aba, Fejér megye)¹²

Specialista által készített, vagy javasolt otthoni gyógyító fürdő

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

Amikor az otthon kipróbált, vagy az orvos-rendelte gyógymódok hatástalannak bizonyultak, a falvak népe gyakran fordult a környezetében élő „tudós” emberekhez, javasasszonyokhoz, akik közül többen szívesen javasoltak egyes betegségekre különböző fürdőket. Gyakran nehéz eldönteni, vajon ezek a fürdők rationális, vagy irracionális gyógymódnak tekinthetők-e, mindenesetre a következő hiteles beszámolók¹³ a módszer sikeréről tesznek tanúbizonyságot:

A Baross tagban laktunk az 1930-as évek vége-felé, amikor anyám egyik napról a másikra fel sem tudott állni. Tudtuk, hogy van Tarpán egy ehhez értő asszony. (...) Azt javasolta, hogy vegyünk valahol két liter denaturált szeszt. Azt otthon öntsük ki egy fazokba és gyűjtjük meg háromszor, de mindannyiszor hirtelen fedjük is le, hogy elaludjon. Megégettük a szeszt. Elosztottuk három estére meleg fürdővízbe úgy, hogy vettünk is ki belőle három-három féldecinyit, amit a lábfürdő után iszogatótt meg anyám. Már a második fürdés után elindult. Ez olyan igaz, mint ahogy itt vagyok. Tudom bizonyítani.

Egy fiatal lány annyira leesett a lábáról, hogy egyáltalán nem tudott járni. Hiába hordozták a környék orvosaihoz, állapota nem javult. Volt itt egy tudákos asszony, aki mindenre tudott orvosságot. Azt ajánlotta, hogy az istálló padlásán – ahol évek óta a szénát tárolták – seperjék össze a szénamurvét. Abból készítsenek meleg vizes fürdőt, és esténként fürdessék meg a lányt. Szinte hihetetlenül hangzik, de néhány fürdés után elindult.

Gyógyulás gyógyfürdőhelyeken

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A gyógyforrásokra települt gyógyfürdőről már az ókor óta vannak írásos adatok. Magyarország bővelkedik gyógyerejű melegforrásokban, így a gyógyfürdők nálunk a legszélesebb társadalmi körökben használatosak voltak.

¹² Juhász 1994. 88.

¹³ A beszámolókat Makay Béla és Kiss József Felső-Tisza vidéki gyűjtéséből idézem. Makay-Kiss 1988. 105.

A magyarországi köznép fürdőhelyeiről a XVI. századtól kezdve vannak írásos emlékeink. Oláh Miklós érsek 1536-ban befejezett Hungária című munkájában valamennyi budai melegvizet fürdőt megörökíti. A királyi és felhévizi fürdők leírása után így folytatja: *Van még három, négy helyen is meleg forrás, valamennyi csodálatosan egészséges. Ezek közül egyesek alig tíz lépényire vannak a Duna partjától, nyitottak a szabad ég alatt. Ezekben szoktak fürödni a földművesek és a vincellérek, úgy, hogy csak a fejük és válluk látszik ki...*¹⁴

A XVII. századi források is gyakori időtöltésként emlegetik a fürdőhelyek felkeresését. Egyre több adat van a népi fürdőkről is, amelyeket *balneum rusticum*-ként emlegetnek a korabeli leírások. Stubnyafürdőről például, ahol 1423-ban még deszkabódékban szálltak meg a különböző rendű és rangú fürdőzők, az angol Brown 1669-ben már hét fürdőt talált: a főnemesekét, köznemesekét, parasztokét, parasztasszonyokét, koldusokét, ragados betegeket és a cigányokét. Ez utóbbiban fürdettek a lovakat is.¹⁵ Szklenőfürdőről, Trencsenteplícen, Rajecen a XVIII. században szintén megkülönböztették az úri és a közönséges népek való fürdőt. Szerte az országban előfordultak olyan gyógyfürdőhelyek is – mint például Bakonyszentlászló, Hévíz, Siklós, Putnok, vagy az erdélyi fürdők egy része –, amelyeket elsősorban a parasztok látogattak.¹⁶

A parasztok a gyógyfürdőhelyeket elsősorban betegség esetén keresték fel. A fürdőhelyen vagy közvetlenül a forrás vizében, vagy kádakban ülve fürödtek. Ez utóbbi módszert elsősorban olyan helyeken alkalmazták, ahol a vizet melegíteni kellett. A gyógykezelés időtartama a betegség súlyosságától függően egyszeri alkalomtól több napig terjedhetett.

Fürdés és gyógykezelés gyógyfürdőhelyeken specialista segítségével

gyógyítás	megelőzés
racióális	irracióális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A szerzetesrendek – főként a bencések és a Szent János lovagrend – a lélek ápolása mellett testápolással, gyógyítással is foglalkoztak. Szent Benedek regulája a betegek ápolását egyenesen előírta. Több kolostor forrás, gyógyvíz, illetve melegvíz mellé épült.¹⁷ A Szent János lovagok – később rhodusi, majd máltai, közismertebb nevükön kereszties lovagok – rendje a XII. században Felhévízen telepedett meg. Szent Lélek ispotályuk a mai Lukács és Császár fürdő tájékán templomot, szegényházat, kórházat és fürdőt foglalt magában.¹⁸ Szent Margitról és Szent Erzsébetről is feljegyezték, nagy buzgalommal fürdették a betegeket.¹⁹

Még a paraszti fürdőhelyeken is előfordult, hogy az odalátogatók nemcsak fürdővel kúralták magukat, hanem igénybe vették a fürdős, illetve borbély szolgáltatait is. Ez a szolgáltatás elsősorban érvágásból és köpölyözésből állt.

Gyógyító mosdás búcsújáróhelyek szentkútjainál

gyógyítás	megelőzés
racióális	irracióális
specialista	laikus
intézmény	otthon

¹⁴ Oláh 1985.27. Evlia Cselebi török utazó, aki 1663-ban járt Budán, szintén mind a nyolc budai fürdőről megemlékezik. (Siklóssy 1922b. 29-32.)

¹⁵ Szamota 1891.420.

¹⁶ Vajkai 1955. 79-81., 102.

¹⁷ Bertényi 1998. 104-106.

¹⁸ Tudjuk, hogy 1298-ban itt kúralták a haldokló Lodomér esztergomi érseket. (Zolnay 1986. 74.)

¹⁹ Bellus-Szabó-Klaniczay 1999. 32, 64., 68., 73., 80., 84.; Schwarz 1891. 294.

A gyógyfürdők látogatásának motivációi és módja sok tekintetben megegyezik a búcsújárásával. A magyarországi kegyhelyek többsége olyan helyen létesült, ahol gyógyerejűnek tartott szent források is megtalálhatók. Egy-egy kegyhely épp a csodálatos gyógyulásokról szóló legendáknak, történeteknek köszönheti hírnevét. A leggyakoribb betegségek, melyek okán a búcsújáróhelyeket felkeresik a szembetegségek, fájós láb, fejfájás, reuma, köszvény, illetve több gyógyíthatatlannak tartott betegség, vagy állapot, mint például a rák, béna végtagok, némaság, vakság, stb. Vannak „univerzális” gyógyhatásúnak tartott és egyes betegségekre specializálódott zarándokhelyek. Ez utóbbiak közé tartozik az általam többször felkeresett Mátraverebély-Szentkút is. Itt három forrás is található, melyek közül kettőnek még a neve is – *Köszvénykút, Rongyoskút*²⁰ – a csodás gyógyulásokkal hozható kapcsolatba.

A szentkút vize ebben a funkciójában nemcsak fizikai értelemben tisztít, hanem annál sokkal többet tud: megtisztítja a lelket a bűnöktől, az elszenvedett sérelmekről, a testet a rituális tisztátalanságoktól, így a betegségektől is. Mátraverebély-Szentkúton a kút vize hét csapból folyik. A gyógyulni vágyók körében így kialakult az a rítus, hogy a fájós testrészt sorban mind a hét csapnál le kell mosni. Abban az esetben, ha a mosdást nem közvetlenül a csapnál végzik, a magukkal hozott edényt a kutat körbejárva mind a hét csapból merítve töltik meg. A mosdásnak megvan a maga megszabott rítusa, amelynek számtalan változata alakult ki. Közös lényegük az áhítatos, szertartásos viselkedés, testtartás és a vallásos szimbólumokat hordozó testmozdulatok (térdelés, imára kulcsolt kéz, keresztvetés), tárgyak (Szűz Máriát formázó vizesedény, rózsafüzér, offerek), esetleg szövegek imák, fohások, esetleg ráolvasások) alkalmazása a beteg testrészek, vagy ritkábban az egész test különböző módon történő lemosása közben. A mosdás történhet leöntéssel, öblítéssel, tenyérbe vett vízzel, megnedvesített ronggyal, vízbemerítéssel. Előfordul, hogy vizes ujjal a beteg homlokára keresztet rajzolnak. Sokan a mosdás után nem törölköznek meg, hanem megszáritják magukat. A mosdás történhet a helyszínen, egyszer vagy többször, illetve otthon, edényben hazavitt vízben ugyancsak egyszer, vagy többször.

Betegek mosdatása hazavitt szentkúti vízzel, illetve szentelt vízzel

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A katolikusok és időnként más felekezethez tartozók szívesen használták a szentelt vizet, sőt a szentkútak hazavitt vizét is rontáseelhárító, gyógyító és egyéb mágikus céllal más egyéb szentelményekkel együtt.²¹ Abán a vízkeresztkor szenteltetett vizet palackban a tisztaszában tartották és ha volt fali szenteltvíz-tartójuk, abba is öntöttek egy keveset.²² A kívánt hatás elérésére néhány csepp is elég volt, amelyet a beteg testrészeire hintettek, vagy a beteggel megittatták.²³

²⁰ Ez utóbbi elnevezés arra utal, hogy a gyógyulást kereső betegek egy országszerte elterjedt szokás szerint a kút körüli fákra rongyokat aggattak.

²¹ Manga 1962.355-356.

²² A szenteltvíztartó az egész Mezőföldön kedvelt búcsúfia volt. Gelencsér- Lukács 1991. 175-176.

²³ A szennygyógyítás szentelt vízzel elterjedt szokás volt az egész Magyarországon. Vö: Manga 1962. 355-356., Balogh 1926. 37., Csefkó 1927. 40-42., Bálint 1937. 156-158.

Nem betegség eredetű tisztátalan állapot megszüntetését célzó rituális tisztálkodás

gyógyítás	megelőzés
racionalis	irracionalis
specialista	laikus
intézmény	otthon

Bizonyos szempontból a gyógyító célú fürdés-mosdatás témakörébe sorolhatók azok a rítusok, amelyek bizonyos élethelyzetekben illetve átmeneti rítusokban a rituális tisztátalanság megszüntetésére szolgálnak. Itt kell megemlítenünk, például a menstruációt, nemi közösülést követő, az étkezés előtti rituális mosdást, illetve az újszülött megkeresztelését, vagy a temetést követő kézmosás szokását. Ezek olyan speciális csoportját képezik az általunk tárgyalt szokásoknak, amelyek a gyógyászat témaköréhez csak nagyon lazán kapcsolódnak, így részletes tárgyalásuktól eltekintünk.

Megelőzés

gyógyítás	megelőzés
racionalis	irracionalis
specialista	laikus
intézmény	otthon

A gyógyító fürösztéses mosdatásos eljárások között is szép számmal vannak olyanok, amelyek racionalis tények, vagy irracionalis hiedelmek alapján nemcsak a már meglévő betegségek, vagy rontás orvoslására, elhárítására alkalmasak, hanem a krízishelyzetek megelőzésére is alkalmasak. Ezek közé sorolhatjuk például a gyógyfürdők, vagy búcsújáróhelyek vizében való mosdást, fürdést.

Mosdás búcsújáróhelyek szentkútjainál bajmegelőzés céljából

gyógyítás	megelőzés
racionalis	irracionalis
specialista	laikus
intézmény	otthon

A búcsújáróhelyek felkeresése nemcsak baj, betegség esetén gyakori. Motivációként szerepelhet az elnyert segítségért történő köszönet, hála kifejezése, vagy egyénileg vállalt vezeklés is. A búcsújárók számára a vallásos motivációk mellett fontos lehet a szórakozás, kikapcsolódás, világlátás, ismerkedés motivációja is. Rendszerint azonban ez utóbbi esetekben, – tehát ha az illetőnek nincsenek egészségügyi problémái – sem marad el a szentkút vizében történő szertartásos mosakodás. Ilyenkor ez a rítus egyértelműen a krízishelyzetek megelőzésére szolgál. Módja gyakorlatilag megegyezik a betegség esetén alkalmazottal, viszont rendszerint csak egyszer végzik el.

Gyógyfürdőzés az egészség megőrzése céljából

gyógyítás	megelőzés
racionalis	irracionalis
specialista	laikus
intézmény	otthon

A búcsújáróhelyekhez hasonlóan a fürdőhelyek felkeresése is lehet egyszerűen kikapcsolódás, szórakozás jellegű, különösen a gyógyfürdők közelében lakók számára. Ilyenkor a gyógyvízben való fürdésről úgy gondolják, hogy megőrzi az egészséget, pihenteti a munkában megfáradt testet, felüdülést jelent. A gyógyfürdő rendszeres felkeresése a betegség-megelőző funkción túl gyakran a heti nagytisztálkodás alkalmaként is szolgál.

A Békés megyei Dévaványa környéki tanyák lakói például, akik a szikes talajba ásott kutak kemény vizét nem szerették tisztálkodáshoz használni, vasárnaponként rendszeresen jártak a „Fürdő” Tó tékhöz tisztálkodni. Tíz kilométeres körzetben ugyanis csak e család portáján volt fúrt kút, amelyet a környékbeli parasztok „el is kereszteltek gyógyvíznek”. Az élelmes Tóth gazda kútja lágyabb vizét felhasználva szabályos beléptidíjas fürdőt nyitott három káddal. A külön helyiségekben elhelyezett kádakat telehordták az előzőleg megmelegített vízzel. Egy helyiségbe egy egész család bement. Az édesanya előbb a gyerekeket fürdette meg, aztán a férjének segédkezett a tisztálkodásnál, végül maga is megfürdött. Szappant, törölközőt, tisztaruhát mindig vittek magukkal.

A rendszeres tisztálkodás, mint a betegségek elkerülésének egyik legfőbb módja

gyógyítás	megelőzés
raciónalis	irraciónalis
specialista	laikus
intézmény	otthon

A rendszeres tisztálkodás az egészség megőrzésének, a betegségek megelőzésének egyik legalapvetőbb módja. Jelentőségét az orvostudomány világszerte régóta ismeri és propagálja.

Bár az ókori görög, római, vagy iszlám fürdőkultúra korántsem csupán az egészség megőrzését szolgálta, a fürdőhasználat funkciói között ez is nagy súllyal esett latba. A középkori európai fürdők részben folytatták az antik hagyományokat és egészségügyi célokat is szolgáltak,²⁴ azonban a nagy járványok terjedése egy időre visszaszorította a rendszeres fürdés ilyen irányú hasznosítását. A fürdés népszerűségének és a víz szerepének csökkenését az egészség megőrzésében azok a nagy járványok követően keletkezett korabeli teóriák is előmozdították, melyek szerint a vízzel és különösen a meleg vízzel való érintkezés közben a bőr nyitott pórusai teljesen védtelenek a pizsokkal, férgekkel, fekélyekkel, fertőzésekkel szemben.²⁵ Bethlen Miklós önéletírásában például a következőket olvashatjuk: *Ritkán feredtem, kivált hideg vízben (...) Lábamot két hétben, néha minden héten mosattam (...) számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mosattam, kezemet gyakran, de az orcámat, hacsak valami por, sár, vagy valami gaz nem érte, soha se mosattam (...) hanem a borbély hetenként (...) szakállomat elborotvála. A fejemet talán 25 esztendeje van, hogy nem mosattam.*²⁶ A korabeli kalendáriumokban szintén olvashatók fürdésellenes tanácsok. Az 1582. évi galgóczi naptár szerint például „az fürdes es hazaskodas ritka legyen.” Az 1619. évi debreczeni kalendárium így szól: „Fürödö es akarmely ervetel, Nem hasznal, attul őrizkedgyel.” Az 1621. évi nagyszombati kalendárium is arra int, hogy „fürdőt hogy kesecen, fürdöst ne szolliczad.”²⁷

Csupán a XVIII. századtól kezdve kapott új erőre a víz tisztító, erősítő, egészségmegőrző szerepe. A víz szerepének ilyen irányú átalakításába a maga érveivel a tudomány is fokozta

²⁴ Corson 1972. 83-85., 114-116.; Kiby 1995. 89., 117-118.; Prevenier 1998. 24., 123-125., 138., 216.

²⁵ Braudel 1985. 330-334.; Vigarello 1988.28-37., 227-228.; Corson 1972. 99-100., 113-116., 151-152., 242-243.; Vö. Elias 1987. 206-227.

²⁶ Bethlen Miklós „Önélet írása”. Bevezette és jegyzetekkel ellátta: Tolnai Gábor. Budapest, é.n. 121. oldal Idézi: Várkonyi 1993. 105.

²⁷ Schwarcz 1891, Nékám 1908.12.

tosan bekapcsolódott. Mátyus István 1762-ben még nyilván nem ok nélkül sajnálkozik azon, hogy hazánkban elfeledkeztek a rendszeres fürdő egészségmegővő hasznáról.²⁸ Kis József doktor 1797-ben így ír: *A' régiek (...) a' fürdést oly szükségesnek tartották, mint az ételt-italt. Úgy hitték, hogy a' ki egészséges, szép és hosszú életű akar lenni, és eleven humorú, annak fürödni kell. A' fürdésben tettek leg nagyobb mulattságokat, valamint a' mai nap mi a' bálókban...*²⁹

A tiszta bőrről szóló teóriák szerint a pórusoknak szabadon kell lélegezniük, hogy a testet dinamizálják és a hideg víz alkalmas arra, hogy az izmokat keménnyé tegye.³⁰ A tisztaságra való törekvés az egészség, életerő, energia elérése céljából lett fontos. A mikrobák felfedezése elvezetett a „láthatatlan” szennyeződés fogalmához és rendkívüli mértékben megnövelte a tisztaság és higiénia szerepét a fertőzések, betegségek megelőzésében.

Miközben Európában már az új tisztaságfelfogás volt elterjedőben, a parasztság kevésbé felvilágosult rétegei egészen archaikus módon tisztálkodtak. A fürdő elsősorban gyógyászati célokra szolgált, vagy egyszerű felüdülést jelentett.

XIX. századi orvosi helyiratok és más dokumentumok tudósítanak a megelőzés jellegű tisztálkodási szokások egészen sajátos formájáról, amely a rideg pásztorok körében maradt fenn legtovább. Ennek lényege, hogy a tisztálkodás nem a test vízzel való lemosását jelenti, hanem épp ellenkezőleg: a testet és a haját rendszeresen zsiradékkal kezelve mentesítik a bőr teljes felületét az élősködőktől, elsősorban a tetvektől.

Amint az e rövid áttekintésből is látható, a tisztaság fogalma a történelem folyamán gyakran változott és ugyanabban az időszakban társadalmi rétegenként is különbözhetett. A tisztálkodásra illetve annak elkerülésére vonatkozó tanácsok azonban mindig fontos részét képezték egészség megőrzésével kapcsolatos aktuális elképzeléseknek, hivatalos és népi tudásnak.

Egészség- és szépség- és termékenységvarázsló rituális mosakodás, újszülött első fürdetése

gyógyítás	megelőzés
racionális	irracionális
specialista	laikus
intézmény	otthon

A víz, mint nélkülözhetetlen életelelem előzőekben ismertetett értékelése, tisztelete a vizet bizonyos körülmények esetén életvízzé alakíthatja, amely ifjúi erőt kölcsönöz az embernek, kataritikus hatásával megtisztít a bajtól, betegségektől. Bizonyos időpontokban a víz különlegesebb erővel bír, mint máskor: ilyen főként a téli napforduló és a tavasz kezdetének ideje, de lehet az ekörüli napok bármelyike.³¹ A megújulást célzó karácsonyböjti, újévi, gyakrabban tavaszi fürdés, mosakodás az évkezdet ősi, kultikus hagyományaihoz tartozik.³² A tavasz kezdetén a megújuló természet ereje van jelen az eső-, hó- és folyóvízben, s ezekről érintkezés útján emberre, állatra is átvihető. Így lesz a tavaszi fürdés a felszabadulás és új erő forrása.³³

A következő abai példában a két világháború között még országszerte szokásban volt nagypénteki hajnali mosakodásról olvashatunk. Az egészség- és szépségvarázsló céllal végzett

²⁸ Sztatky 1989. 273-276.

²⁹ Siklóssy 1922a. 169.

³⁰ Vigarello 1988. 229-231.; vö: Kósa 1993. 207-208.

³¹ E kataritikus rítusok magyarországi vonatkozásairól részletesebben ld. Szendrey Á. 1940.

³² Régiségére jellemző, hogy behatolt a középkor hazai liturgikus szokásrendjébe is, mert a Teremtés, másfelől a Jelenések könyve szakrális értelmezést, utólagos igazolást adott neki. Teremtés könyve 2.8.10.: Az édenből fakadó folyó említése. Jelenések könyve 22. 1-2.: Az élet vize és fája. A kérdésről részletesebben: lásd Bálint 1937. 156-158.

³³ Berde 1940. 35.

nagypénteki mosakodást szóltanul kellett végezni. Előfordult, hogy a „szóltalan” vizet hazavitték és otthon mosakodtak benne, esetleg egy piros almát is helyezve a vízbe. Ha nem volt élővíz a közelben, a hajnali mosdást vályúnál, vagy harmatban is végezheték.³⁴

Népi szokás vót. Hobibul megcsináták a fiatalok, úgy tessék ezt elképzelni. Tiszta hobibul megcsinátuk mi is. Hadd meséljek el ére egyet! Ez harmincöt-harminchatba' vót. Mikor gyüitt a húsvét. Na, vótunk akkor ott négyen, úgy mondvá, mint akkor mondtuk, cselédasszonyok. Aztá' már akkor este megbeszétük, hogy kimegyünk szóltalan vizér', mer' a kanális nem messzi vót hozzánk. Mentünk. De, hogy nem szólunk egymásnak, hanem csak zörgetünk be az ablakon, aztá' mindenki felöltözik, aztá' fogjuk a vödört, megyünk. Hajnalba, napkelet előtt. Mondom, ez csak hobi! Ez nem kötelező semmikor se! Aztá' kimentünk. A vödört fogtuk. Na, amint mentünk, az Évának az apja, ugye avvót a mi uraságunk, ammeg má' gyüitt fő, hozta ja vizet! (nevet) Hogy senki meg ne előzze, ő legyen az első. Mer' akkor a leányai má' elkezdtek nagyleányok lenni. Aztán hát az aptyuk is olyan hobis vót, mint mi, kiment szóltalan vizér', hogy abba' mosdjanak meg, mert majd frissek lesznek. Aztán mikor én, aki a hátúsó vót, odaértem, a többi má' merítette a vizet, én is merítettem, azán amind így hajóval (=hajolva) vótak, végigöntöttem őket. „Netek –mondom – tik má' nem koszosodtok meg, mé' meg lettetek öntve!” Ezzel aztán vége lett a bolondságnak, mer' má' érontottuk az összeset. Osztá' akkor engem az asszonyok szidtak, meg mondtak tarkát-barkát, amit oankor szokás. (Mért kellett megmosakodni?) Mondom, hogy hobi! Hát azt módtuk, hogy szépek legyünk. Tulajdonképpen, ha eztet az ősi szokáshol odavesszük, akkor ez csupán azért van, ha egy kicsit is ismerik a Biblia történetit, úgy, mikor a Jézus a Jordán folyóba' megköröszködött. Merítették – úgy írja a Biblia. Nohát ez most annak a lefolyásából vót nép szokás. Hát ezér' mondom, hogy mikor Jézust megköröszködte Keresztelő János a Jordán vizibe, ott sokan megmerítették. Hát osztán, hogy szentek legyenek, vagy jólelkűek legyenek, vagy ehho hasonló. De máma má' nincsen ez a szokás. Mosma' elmegyünk a díszkóba, osztán ott elhuzassuk a hejehuját, osztán megvan. (Aba, Fejér megye.)³⁵

A szépség- és egészségvarázsló rituális mosakodás nem feltétlenül volt jeles naphoz kötve. A téle eleji első, vagy márciusi havat, az április eleji esővizet szintén alkalmasnak tartották erre a célra nemcsak az alábbi példák³⁶ gyűjtési helyén Abán, hanem országszerte.

Hát például, aki a hóba megmosakodott, az azér' mosakodott meg, mer' szeplős vót, hogy leüssé azt a szeplőt. Még meg is szokott henteregni, jézuskát is szokott vetni. Ha annyi hó esett is, hogy a tenyerit kitarította, akkor is meg szokott mosdani.

Szeplős? Azok mindig április elején szoktak mosakodni essővizbe'. Fogtak essővizet, hogy nagyon ne tudjanak kiszeplesődni. Evvót az orvosság.

Márciusi hó? Na azt is meg szokták csinálni. De csak az ilyenek, mint ez is (a lányunokája). Meg mi is, mikor tizenkét-tizenhárom évesek vótunk, örömmünkbe, hogy gyüitt a hó, akkó' hama' szaladtunk ki, oszt mosakodtunk meg. Ez egy régi szokás, mindig aszonta az én apám meg az én anyám.

A tavaszi jeles napok termékenységvarázsló szokásainak célja a termékenység biztosítása, vagyis a terméketlenség, meddőség, illetve végső soron a betegség elkerülése. A fenti szokások közül legismertebb húsvéti locsolás pogány hiedelemben gyökerezik. Mint többszázados neve is mutatja – „vízbehányó, vízbevető hétfő” –, eredetileg nem lehintés, leöntés, hanem teljes vízbemerítés volt. Az eredetileg pogány termékenységvarázsló szokás keresztény elemekkel telítődött, miután a vízbemerítéssel, leöntéssel történő keresztelés időpontja kezdetben húsvét tájára esett. Amikor ezt a gyakorlatot az egyház megváltoztatta, a nép körében a régi forma és a szokás továbbra is fennmaradt.³⁷

³⁴ A szokásnak nagyon sok változatát ismerjük a magyar nyelvterületről. Vö. pl.: Bálint 1976.213-219., Gergely 1978. 256. Kapczár 1978.71., Róheim 1925. 248.

³⁵ Juhász 1994. 90-91.

³⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy az itt következő idézetekből az elsőt valóban a MEGELŐZÉS célú eljárásokhoz soroljuk, ha a szeplők nyári kiújulásának elkerülését szolgálja, azonban, ha a meglévő szeplők eltüntetése a fő cél, akkor ezt a szokást helyesebb a GYÓGYÍTÁS kategóriába sorolni. A saját gyűjtésű példákat közöltem: Juhász 1994. 91.

³⁷ Vö: Bálint 1937. 233-234., Szendrey Zs. 1941. 104., Róheim 1925. 249-251.

A Fejér megyei Abán a két világháború között a legények nagy része még vödörrel járt locsolni, s még ma is sokan emlékeznek a locsolás e drasztikusabb formájára:

*Locsúlás. Igen vótak. Vízze locsúltak. Mikor fiatalok vótunk, vizes vödörrel burogattuk egyik a másikat. Az utcán egyik látta, hogy kettő elkezd locsúnyi, akkor az egész utca összement. Vizezték egymást. Olyik, folyt rula a víz, annyira belekeveredtek. Persze mindenkit. Akkor má' nem számított, aki odament, közibük keveredett, még a vénasszony is meg lett öntve.*³⁸

Az átmeneti rítusok közül a születés szokásköre az, amelyben kétszer is találkozunk a rituális fürdetés, mosdatás mozzanatával. Az első fürdetés olyan megelőző jellegű rítus, amelynek elvégzésével több más pozitív cél mellett az egészséget is biztosítani próbálják. Az okleveles bábák tömeges megjelenése előtti időkből számos adatunk van az első fürösztővízbe mágikus céllal helyezett tárgyakról, akárcsak az első fürdővíz kiöntéséhez kapcsolódó hiedelmekről, amelyek többek között az újszülött egészségének védelmét, illetve annak elérését szolgálták.³⁹

Összegzés

A tanulmányban a gyógyászat szemszögéből, újfajta rendszerben tekintettük át a tisztálkodás rendkívül szerteágazó szokáskörének főbb szokástípusait, esetenként konkrét példákkal is illusztrálva azokat. Ezzel a szerző szándéka szerint tételesen is bizonyítást nyert a gyógyászat és a tisztálkodás szokáskörének rendkívül sokrétű összefonódása. Tulajdonképpen ez a tudati és gyakorlati síkon is gazdagon megjelenő, bonyolult kapcsolat képezi a tanulmány címűül választott közmondás hátterét. Tehát az itt leírtak legfrappánsabb összegezése maga a közmondás, vagyis:

„A tisztaság fél egészség.”

Irodalom

BÁLINT Sándor

1937 *Népünk ünnepei*. Az egyházi év néprajza. Budapest.

1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. 2. kiadás. Budapest.

BALOGH József

1926 Szemgyógyítás szenteltvízzel. *Ethnographia*, XXXVII. 37.

BELLUS Ibolya – SZABÓ Zsuzsanna (ford.)

1999 *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Budapest.

BERDE Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája*. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmében és szokásaiban. Budapest.

BERTÉNYI Iván

1998 Középkori művelődés. In KÓSA László (szerk): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 54-135.

BRAUDEL, Fernand

1985 *Anyagi kultúra a kapitalizmus korában*. Budapest.

³⁸ Juhász 1994. 91-92.

³⁹ Csak néhány hivatkozás a sok közül: Szendrey Á-Zs. 1937. 160., Gönczi 1914. 193-194., különösen értékes korai adatokat tartalmaz Temesváry 1899.

CSEFKÓ Gyula

1927 Szemgyógyítás szentelt vízzel és a szentelményekkel kapcsolatos hiedelmek. *Ethnographia* XXXVIII. 40.

DOUGLAS, Mary

1966 *Purity and Danger. Concepts of Pollution and Taboo*. Londres.

GELENCSEI József – LUKÁCS László

1991 „Szép napunk támadt.” A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár.

GERGELY Katalin

1978 Változások Varsány népviseletében. In BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. 201-277. Budapest.

GÖNCZI Ferenc

1914 *Göcsej, s kapcsolatban Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.

HOPPÁL Mihály

1990 Népi gyógyítás. In HOPPÁL Mihály (szerk.): *Magyar néprajz* 3. Budapest.

HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László

1975 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 7-8. 13-176. Budapest.

JUHÁSZ Katalin

1992 Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között. Szakdolgozat ELTE BTK Folklore Tanszék

JUHÁSZ Katalin

1994 A vízzel kapcsolatos hiedelmek és mágikus eljárások Abán. *A Falu*, IX. 2 85–94.

JUHÁSZ Katalin

1995 Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között. *Ethnographia*, CVI. 861–902.

JUHÁSZ Katalin

1996 Ritual washing at the sacred wells of pilgrimages and its symbolism. In *Bildsprache – Visualisierung – Diagrammatik. III. Akten des gleichnamigen 3. Internationalen Interdisziplinären Symposiums, Wien 1996*. Wien, 1997. 263–288. (*Semiotische berichte* 21. 3, 4. /1997.)

JUHÁSZ Katalin

1997 A víz szerepének változása Abán a század elejétől napjainkig. In (szerk...) FEJŐS Zoltán – SZÜCS Alexandra: *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban. A Budapesti 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fialat Néprajzkutatók IV. Országos Konferenciájának előadásai*. 131–150. Budapest.

JUHÁSZ Katalin

1998 Paraszti fürdőélet a két világháború között. In (szerk...) FEJŐS Zoltán: *A turizmus mint kulturális rendszer*. 156–168. Budapest.

JUHÁSZ Katalin

2001 Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. század első felében. Doktori disszertáció. ELTE BTK Folklore Tanszék Budapest.

KAPCZÁR Róza

1977 A víz szerepe a paraszti háztartásban és a faluközösség szokásaiban. In *Mátradereske. Néprajzi tanulmányok. Palóc kutatás. III. Eger*.

KIBY, Ulrika

1995 *Bäder und Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*. Köln.

KISS Katalin (szerk)

1995 Népszokások Endrődön. *Endrődi Füzetek* 4. Gyomaendrőd.

KISS Lajos

1958 *Vásárhelyi hétköznapiak*. Budapest.

KOMÁROMY Andor

1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.

KÓSA László

1993 Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In VÁRKONYI Ágnes–KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. 201–22. Budapest.

MAKAI Béla – KISS József

1988 *Népi gyógyítások Szatmárban*. Budapest.

MANGA János

1962 A hasznosi tömegpszichózis. *Ethnographia* LXXIII.353-388.

NÉKÁM Lajos

1908 *A Magyar Bőrgyógyászat Emlékeiből*. Budapest.

OLÁH Miklós

1985 *Hungária*. Kiadta: SZIGETI Gábor. Budapest.

PREVENIER, Walter (főszerk.)

1998 *Le prince et le peuple. Images de la société du temps des ducs de Bourgogne (1384–1530)*. Antwerpen.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest.

SCHWARZ Ignác

1891 A fürdők történetéhez Magyarországon. *Századok*, 1891. 279-296.

SIKLÓSSY László

1922 *A magyar középkor erkölce I*. Budapest.

SZABÓ Jenőné Borók Edit

1979 *Lányok asszonyok életének változása Padragon (1900-1980)*. Pályamunka. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Adattára 11708-80.

SZENDREY Ákos

1940 Az életvize karácsonyi népszokásainkban. *Ethnographia* LI. 393-401.

SZENDREY Ákos – SZENDREY Zsigmond

1937 Szokások. In *Magyarság néprajza IV*. 132-268. Budapest.

SZENDREY Zsigmond

1941 A tavaszeli ünnepkörének szokásai és hiedelmei. *Ethnographia* LII. 101-110.

1942 A tavasz, nyár és őszi szokásai és hiedelmei. *Ethnographia* LII. 180-188.

SZLATKY Mária (szerk.)

1989 *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Diaetetica valamint Ó és Új Dianetetica című műveiből*. Budapest.

TEMESVÁRY Rezső

1899 *Előítéletek, nép szokások és babonák a születés körében Magyarországon*. Budapest.

VAJKAI Aurél

1943 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magyarságtudomány* I. 116-139.

1955 *Parasztfürdőhelyek. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1955. 76-105.

VÁRKONYI Gábor

1994 Hévízek és fürdők a 17. századi Magyarországon. In VÁRKONYI Ágnes–KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. 105–121. Budapest.

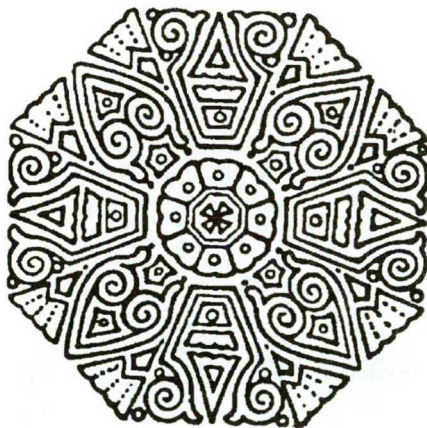
VIGARELLO Georges

1988 *Concepts of cleanliness: changing attitudes in France since the Middle Ages.* (a «Le Propre et le Sale L'Hygiene du Corps Depuis le Moyen Âge.» Paris, 1985. angol fordítása) Cambridge, (első kiadás : Paris, 1978.)

Juhász, Katalin

**„Cleanliness is the secret of good health”
The therapeutical aspects of popular washing customs**

The different ways of bath and ablution are basic processes in both popular and professional medicine. The two basic tasks of medicine are prevention and curing. Although under the notion of „medicine” people usually mean only curing. Approaching medicine from the washing customs it is clear that both prevention and curing have equal importance. The author first describes the notions of clean and unclean, then she shortly sums up the mythological and magical symbolics of the different qualities of water from curing and prevention point of view. Finally she sketches the system of bath and ablution treatments used in curing and preventing. Practically this system is rearranging of the washing customs which is suitable for classifying the different fields of washing from the aspect of medicine.

GYÓGYNÖVÉNYEINK NÉPI HASZNÁLATA ÉS ÉRTÉKELÉSÜK NÉHÁNY SZEMPONTJA

Bevezetés, nemzetközi kitekintés

A hagyományos orvoslásban alkalmazott gyógynövények számát a különböző becslésekben huszonöt-ötvenezerben jelölik meg,¹ és ez azt jelenti, hogy a Földünkön található minden tizedik virágos növényfajról (ezek számát 250–500 ezerre becsülik) van olyan adat, amely a kérdéses növényfaj gyógyító céllal történő használatára utal. A hagyományos orvoslásban alkalmazott új gyógynövényfajok felkutatása, illetve a már megismertek minél részletesebb vizsgálata szerte a világban nagy intenzitással folyik, és a hagyományos gyógymódok iránt – beleértve a gyógyfüves orvoslást is – egyre inkább nő az érdeklődés.² Ezt igazolja az is, hogy az utóbbi évtizedekben számos olyan expedíciót indítottak (és indítanak el ma is) a harmadik világ országaiba, melyeknek célja a hagyományos gyógyító eljárások megismerése, illetve a hagyományos orvoslás keretein belül használt növényi, állati és ásványi eredetű anyagok számbavétele és vizsgálata. E sokféle ismeretet igénylő munkában antropológusok, etnológusok, botanikusok, gyógyszerészek, orvosok és más szakemberek egyaránt részt vesznek.

A hagyományos orvoslás gyógynövények használatával kapcsolatos adatait nemcsak egy-egy nép, etnikai közösség gyógynövény használatát bemutató kötetekben találhatjuk meg, hanem nagyrésztük ma már adatbázisokon keresztül, különböző szempontok szerint rendezett formában is elérhető.³ E tények is ösztönzik egy, a magyar népi orvoslás gyógynövény használatát bemutató munka elkészítését.

Jelen tanulmány szerény kísérlet gyógynövényeink népi alkalmazásainak és főbb jellemzőinek áttekintésére, illetve annak megvilágítására, hogy a magyar népi gyógynövényismeretünkben komoly értékek rejlenek. Miután több kutató⁴ is arra a következtetésre jutott, hogy az európai füveskönyvek megjelenését megelőzően is komoly (gyógy) növényismerettel rendelkezünk, a füveskönyvek megjelenésének korában pedig természettudományos ismeretünk a kor európai színvonalának megfelelő volt, mindenképpen érdemes gyógynövényismeretünk alakulását a honfoglalás korától áttekinteniünk és néhány jelentősebb forrásmunkát is idéznünk.

Fontosabb történeti-, nyelvészeti-, orvosbotanikai- és orvostörténeti adataink

A Kárpát-medencében élő magyarok hagyományos orvoslásának és (gyógy)növény használatának megismerésével több kutató is foglalkozik. Grynaeus Tamás a történettudomány, a régészet, az antropológia, a demográfia és a nyelvészet eredményeinek figyelembevételével önálló kötetben összegezte a honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségeire, és azok gyógyítására vonatkozó ismereteit,⁵ emellett intenzíven kutatja e kor növényismeretét, nö-

¹ Svendsen–Scheffer 1982.93. Farnsworth 1983.184. Scrip World Pharmaceutical News, 1986.45.

² Babulka 1995(1).

³ Babulka 1995(2).

⁴ Grynaeus 1985. 105–10. Szabó T., 1995.3–5.

⁵ Grynaeus 1996a.

vényfelhasználását és növényföldrajzát is. Kutatásainak eddigi eredményei szerint⁶ – növénynevekre, helynevekre és növényhasználatra utaló szavak alapján – a VIII–XIV. században például a bojtortján (*Arctium* sp.), a csalán (*Urtica* sp.), a fenyő (*Pinus*, *Picea* sp.), a hagyma (*Allium* sp.), a hárs (*Tilia* sp.), a meggy (*Cerasus vulgaris*), a nyár (*Populus* sp.), a nyír (*Betula* sp.), a torma (*Armoracia* sp.) és az üröm (*Artemisia* sp.) gyógynövényként való használata is valószínűsíthető.

A későbbi századokban használt növényfajok magyarországi előfordulását oklevélszótárakban, glosszákban, füveskönyvekben és népgyógyászati feljegyzésekben követhetjük nyomon.⁷ Egy, a XV–XVII. századi magyar (gyógy)növényekről készült összegzésben 382 faj neve található, melyeknél a botanikai azonosítást könnyebbé tették a különböző forrásokban előforduló illusztrált növényképek, továbbá magyar és/vagy latin növénynevek.⁸

Az első magyar nyelvű füveskönyv – *Herbárium* címmel – a szerző, Melius Juhász Péter debreceni püspök halála után hat évvel (1578) Kolozsvárott jelent meg, amelyben 275 növényfaj leírása, és 1236 magyar növénynév szerepel.⁹

A XVI. századi magyar tudományos élet pezsgésére utal, hogy az európai híró orvosbotanikus, Carolus Clusius a botanikában is jártas Batthyány Boldizsár főúr vendége volt Németújváron (ma Güssing, Ausztria) és Beythe Istvánnal együtt járta be a nyugat-dunántúli mezőket, réteket, illetve Németújvár környékét; majd 1583-ban ugyanitt adta ki az egyetemes botanika első önálló etnobotanikai munkáját, a *Stirpium Nomenclator Pannonicust*, a magyar nép növényismereti jegyzékét. A *Nomenclator* magyar növényneveinek jelentős részét Clusius a XVII. századi „világflórába” (*Rariorum plantarum historia*) is bedolgozta.¹⁰

Beythe István fia, András mindössze 31 éves volt, amikor *Füveskönyve* (1595) Németújváron megjelent. Könyvét a botanikatörténet Melius kolozsvári *Herbárium*ának helyenként rövidített vagy bővített másolataként tartotta számon, de a mű megjelenésének 400. évfordulójára előkészített elektronikus kiadás elemzésénél kiderült, hogy az a Melius *Herbárium*ánál botanikailag letisztultabb és jobban elemezhető munka.¹¹

A XVII. századi orvosi könyveink közül a (gyógy)növények ismertetése szempontjából az egyik legjelentősebb alkotás a *Pax Corporis*,¹² melynek első kiadása 1690-ben jelent meg, és amelyben legalább 300 gyógynövényfaj használatáról olvashatunk.

A XVIII. századi füves- és orvosló könyveink sorában kell' említenünk Mátyus István munkáit,¹³ melyekben a betegségek megelőzéséről és a helyes táplálkozásról éppúgy olvashatunk, mint a táplálék- és fűszernövények gyógyhatásairól. Szintén e században látott napvilágot a híres debreceni orvos, Csapó József füveskönyve,¹⁴ amelyben mintegy 1000 növény magyar, latin, német stb. neve található.

A XVIII. század közepén a botanika önálló tudománnyá válásával párhuzamosan egyre inkább különváltak a „tisztán” botanikai munkák a füveskönyvektől. Ezt a folyamatot tükrözi, hogy Diószegi Sámuel XIX. század elején megjelent *Orvosi Füvészkönyve*¹⁵ a Fazekas Mihállyal közösen írt *Magyar Füvészkönyv*¹⁶ kiegészítéseként jelent meg. A „füveskönyvek kora” ezzel lezártnak tekinthető.

⁶ Grynaeus 1996b.

⁷ Grynaeus 1985. i.m.

⁸ Grynaeus 1977. 31–49. G.

⁹ Szabó T. 1978.64.

¹⁰ Szabó T. 1996.19.

¹¹ Szabó T. 1996. i.m.

¹² Szablyár 1984.

¹³ Mátyus 1766. Mátyus 1787–1793.

¹⁴ Csapó 1775.

¹⁵ Diószegi 1813.

¹⁶ Diószegi–Fazekas 1807.

Magyary-Kossa (1865–1944) történeti munkáiban¹⁷ és „*A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*” című könyvében¹⁸ bőségesen találhatunk a gyógynövényeink népi használatára és „tudományos igényű vizsgálatára” vonatkozó adatokat.

Népi orvoslási és etnobotanikai adatok gyűjtése, feljegyzése

A népi orvoslásban alkalmazott gyógymódok feljegyzése elsősorban néprajzkutatók, nyelvészek, illetve az orvostörténet iránt érdeklődő orvosok és gyógyszerészek jóvoltából a múlt század közepén-végén indult meg. Ezidőtájt jelentek meg a népi orvoslási ismeretek gyűjtésére és kutatására szóló első felhívások, és ekkor születtek meg azon első összegzések,¹⁹ amelyek jó kiindulópontként szolgálhattak a további kutató munkákhoz. A kutatók beszámolóí és összefoglaló elemzései a II. világháború előtt főként néprajzi folyóiratokban (pl. *Ethnographia*), vagy egy-egy témakört részletesen vizsgáló kötetben²⁰ jelentek meg. Ezekben rengeteg olyan adat és feljegyzés található, melyekből a gyógynövények racionális (tudományos vizsgálatokkal alátámasztható), ill. az elsősorban hiedelmeken, szokásokon alapuló (irracionálisnak is nevezett) alkalmazásait ismerhetjük meg.

A népi orvoslási kutatások 1945-ig elért eredményeiről Vajkai írt összefoglaló tanulmányt,²¹ majd a második világháború után a népi orvoslás és a népi növényismeret (etnobotanika) minél teljesebb megismerése érdekében intenzív gyűjtőmunka indult meg a hazánkban és a határainkon túl élő magyarok körében. A gyűjtőmunkában néprajzkutatók, nyelvészek, orvosok, gyógyszerészek, botanikusok, biológusok, agrárszakemberek és más szakterületek kutatói egyaránt részt vettek, és munkájuk gyümölcseként sorra jelentek meg a különböző tájegységek népi orvoslásával és növényhasználatával foglalkozó monográfiák, szakkikkek és különböző értékelések. Többségük az *Orvostörténeti Közlemények*, a *Gyógyszerészet*, az *Ethnographia*, a *Folklór Archivum* és egyéb szakfolyóiratok, kiadványok hasábjain jelent meg, emellett kéziratokkal, fotókkal és hangfelvételekkel is gyarapodtak könyvtáraink, illetve múzeumaink gyűjteményei.²²

A népi orvoslás és a népi növényismeret gyűjtését és kutatását nagymértékben segítette az, hogy: az *Ethnographia* a megjelenésétől kezdve (1890) folyamatosan helyt adott a gyűjtések adatainak közzétételére; az 1950-es évek elején megindult az önkéntes néprajzi gyűjtőmunka; 1955-ben megjelent az *Orvostörténeti Közlemények* első száma; és 1974-ben megalakult a Magyar Orvostörténeti Társaság Népi Orvoslási Szakosztálya. Gazdag népi orvoslási és a gyógynövények használatára is utaló etno(farmako)botanikai anyag található a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Adattárában (*Népi Gyógyítás Archivum*), a Néprajzi Múzeumban (*Etnológiai Adattár*), a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár gyűjteményében, a *Magyar Népi Orvoslás Topográfiaja* elnevezésű országos kérdőíves adatgyűjtések anyagában, valamint orvostörténeti és etnobotanikai adatokat tartalmazó adatbázisokban.²³ Ezek mellett ugyancsak értékes adatok lelhetők föl a *Pallas Nagy Lexikon*ban, illetve a *Magyar Néprajzi Lexikon* köteteinek népi orvoslással kapcsolatos címszavai alatt is.

¹⁷ Magyary-Kossa 1904. Magyary-Kossa 1929-1940.

¹⁸ Magyary-Kossa é.n.

¹⁹ Kremzír 1837. Bugát 1838. Hölbling 1845.

²⁰ Temesvári 1899 Berde, 1940.

²¹ Vajkai 1948.

²² Hoppál-Törő 1975. 108-126.

²³ Szabó T. 1992.149-159.

1974-ben a veszprémi Bakony Múzeum adott otthont annak a kiállításnak, amelynek rendezői kísérletet tettek a hazai múzeumok népi gyógyításhoz kapcsolódó tárgyi emlékeinek összegyűjtésére. A képanyaghoz és a tárgyi emlékekhez magyar és angol nyelvű kísérőszöveg készült, és a kötet az *Orvostörténeti Közlemények* különszámában, 1975-ben jelent meg.²⁴ E kiadványt 1979-ben egy újabb népi orvoslással foglalkozó kötet²⁵ követte. Mindkét kötetben érdekes cikkek és tanulmányok találhatók a népi gyógynövényhasználatról.

A XIX–XX. századi népi orvoslás gyógynövény adatainak elemzése

A magyar népi orvoslás gyógynövényeinek tanulmányozását a 80-as évek elején kezdtük meg azzal a céllal, hogy minél teljesebb képet kapjunk alkalmazásuk főbb jellemvonásairól és várható terápiás értékeiről. Az elemzéseket többféle megközelítésből végeztük el, a fontosabbak az alábbiak voltak: egy adott szervrendszer (pl. emésztőrendszer) megbetegedéseinek kezelésére használt növények és használatuk módjainak elemzése,²⁶ egy-egy adott betegség vagy tünet (pl. reuma, seb, köhögés) kezelésében használt gyógynövények vizsgálata,²⁷ az emberi élet egy hosszabb szakaszában (a fogamzástól az elválasztásig terjedő időszak) egészségmegőrzésre és gyógyításra használt növényeinek összegyűjtése és elemzése,²⁸ egy adott növényfaj (lósóska - *Rumex* spp.) használatának áttekintése,²⁹ egy adott hatóanyagcsoportot (pl. illóolajat) tartalmazó növények használatának elemzése,³⁰ egy-egy adott hatással (pl. nyugtató, vizelethajtó) bíró növények és használatuk számbavétele és terápiás értékelése,³¹ a gyógyító céllal is használt tápláléknövények összegyűjtése,³² vagy a népi állatgyógyászatban felhasznált gyógynövények tanulmányozása.³³ Az értékelő munkában alkalmazott többoldalú megközelítés egyaránt hasznosnak bizonyult az értékeléskor leggyakrabban felvetődő problémák megismerésében és a különböző értékelési szempontok kijelölésében.

Az elemzett és jelen közleményben tárgyalt, gyógynövények használatát érintő népi orvoslási adatok száma meghaladja a húszezret. Ez az adatmennyiség figyelembe véve a gyűjtési pontok egyenlőtlen elhelyezkedését, a Kárpát-medencei magyarsággal együtt élő népek kultúrájának és gyógyászatra vonatkozó tudásanyagának egymásra hatását is jól jellemzi a terület mintegy 3000 növényt magába foglaló flóráját és a gyógynövények népi alkalmazásmódjait. A feldolgozott cikkek, könyvek és – kisebb részben – a saját gyűjtések adatai legalább 1200 adatközlőtől (nevüket, életkorukat, vallásukat és foglalkozásukat is lejegyezték) származnak, a gyűjtők által felkeresett falvak, községek száma pedig eléri az 500-at.

Az adatok botanikai értékelésének tapasztalatai

A vizsgálatban szereplő adatok azt mutatják, hogy a gyűjtések illetve gyűjtők munkájának alapossága és pontossága nagyon változó. Az anyag botanikai értékelésekor és a fajok tudományos neveinek azonosításakor többek között az alábbi problémák vetődtek fel:³⁴

²⁴ Hoppál–Törő 1975. i.m.

²⁵ Antall–Buzinkay 1979.

²⁶ Babulka 1996a.131.

²⁷ Babulka–Goetz 1998.11–17. Babulka–Oláh 1983,117–128. Babulka–Grynaeus 1986,95.

²⁸ Babulka–Pataki 1997, 279–286.

²⁹ Oláh–Babulka 1985,121–142.

³⁰ Vohora–Babulka–Botz–Ahmad 1987, 249–260.

³¹ Tamasi–Babulka 1990(6). Tamasi–Babulka 1990(8).

³² Babulka 1996a. i.m.

³³ Babulka 1998.

³⁴ Babulka 1996a. i.m.

- a gyűjtők a növények meghatározásánál különböző korszakokban kiadott botanikai munkákból dolgoztak (a feldolgozott legkorábbi gyűjtések az 1880-as évekből származnak),
- az utódállamok területén egymástól eltérő szemléletű botanikai munkák jelentek meg, amelyek növényrendszertanilag is különbözőek voltak,
- az utóbbi évszázadban számos új flóramű és monografikus feldolgozás született,
- szakadatlan kísérletek folynak az európai és a világbotanika átértékelésére és egységesítésére,
- a botanika állandó fejlődése és változása sok taxonómiai kérdés átértékelését eredményezte,
- a növények népi nevei tájegységenként változnak, így valószínűsítésük/beazonosításuk sok esetben lehetetlen,
- az egyes népi elnevezések egyidejűleg több, rendszertanilag távol eső növényfajta karhatnak.

Az adatok rendszerezésekor és elméleti értékelésekor az utóbbi két pontban foglalt problémák miatt csak azokat vettük figyelembe, melyeknél a szerzők a növényeket élő vagy szárított példányokról meghatározták, tudományos neveiket megadták és/vagy azok hitelességét herbáriumi növénypéldányokkal dokumentálták. A gyűjtésekben szereplő növénynevek egységesítéséhez Tutin és Heywood,³⁵ valamint Soó³⁶ munkáit vettük alapul, de más forrásmunkákat is felhasználtunk. A humán és az állatgyógyászatban használt növényekből összeállított, közel 500 gyógynövény nevét tartalmazó fajlista³⁷ alappontként szolgálhat egy, a Kárpát-medencében élő magyarság gyógynövényhasználatát bemutató munkához.

A tanulmányozott adatok szerint³⁸ egy-egy növényfajta több fajt is használták, ezek közé az alábbiak tartoznak: hagyma (*Allium*), bojtortján (*Arctium*), margitvirág (*Chrysanthemum*), zsurló (*Equisetum*), tárnics (*Gentiana*), golyaorr (*Geranium*), mályva (*Malva*), menta (*Mentha*), iglice (*Ononis*), földitömjén (*Pimpinella*), útifű (*Plantago*), keserűfű (*Polygonum*), pimpó (*Potentilla*), szilva (*Prunus*), tölgy (*Quercus*), boglárka (*Ranunculus*), rózsza (*Rosa*), lórom (*Rumex*), fűz (*Salix*), zsálya (*Salvia*), bodza (*Sambucus*), csucsor (*Solanum*), kakukkfű (*Thymus*), here, lóhere (*Trifolium*), ökörfarkkóró (*Verbascum*), veronika (*Veronica*), valamint az ibolya/árvácska (*Viola*). A felsorolt nemzetségek esetében legalább 3-3 fajt használtak fel a humán és/vagy az állatgyógyászatban. E tény nem csak azt jelzi, hogy az egy-egy adott nemzetséghez tartozó és a vizsgált terület különböző pontjain élő fajok gyógyhatásait a nép jól ismeri, hanem azt is, hogy azok alkalmazását illetően nem minden esetben tesznek különbséget.

A vizsgált fajok között idegenföldi (trópusi, szubtrópusi) növényfajok fajai is megtalálhatók, ilyenek például az aloé (*Aloe*), a tea (*Camellia*), a fahéj (*Cinnamomum*), a citrom (*Citrus*), a kávé (*Coffea*), a szegfűszeg (*Eugenia*), a babér (*Laurus*), a bors (*Piper*) és a gyömbér (*Zingiber*). E főként tápláléknak és fűszernek használt növényeknek többféle népgyógyászati alkalmazása is ismert.

A gyógynövények használatára utaló adatok néprajzi vizsgálata

A gyógynövények használatához – éppúgy, mint az egyéb gyógyító eljárásokhoz – az esetek többségében mágikus elemek kapcsolódnak. Ezek fontos részei az egyes gyógyító cselekvéseknek, és egyes esetekben hasznos kiindulópontként szolgálhatnak egy-egy terápiás hatás értékeléséhez (pl. fehér- vagy sárga virágú növények használata fehérfolyás, illetve sárgaság kezelésére). A népi orvoslásban és a gyógynövény-használatban felismerhető gyakoribb mágikus elemeket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

³⁵ Tutin–Heywood 1964–1980.

³⁶ Soó 1980.

³⁷ Babulka 1998. i.m.

³⁸ Babulka 1996b.

Az adatok farmakognóziai és gyógyszerészeti értékelése

A különböző növényi gyógyszerformák elemzéséből kiderült, hogy a népi *materia medica* igen változatos, és az elkészítésükhöz felhasznált növényi, illetve állati eredetű adalékanyagok száma meghaladja az ötvenet. (Az anyagok, a kivonási és az alkalmazási módok összefoglalása a 2. táblázatban található meg.)

Az adatok fitoterápiai értékelése

A népi orvoslásban alkalmazott gyógynövények hatásosságának és terápiás alkalmazhatóságának vizsgálatakor felmerülő problémákkal – ilyenek például a növényfaj és a felhasznált növényi rész pontos meghatározása, a növények/növényi részek gyűjtése és előkészítése, a felhasznált gyógyszerforma, az alkalmazások módja, a „gyógyszerek” javasolt adagolása, az alkalmazott terápia időtartama, a terápia eredményességéről való visszajelzések, táplálkozási és egyéb szokások, az alkalmazásokhoz kapcsolódó hiedelmek, a farmakológiai kísérletek kivitelezhetősége és reprodukálhatósága – többen is foglalkoztak, jelezve, hogy az egyes adatok értékelése interdiszciplináris megközelítést igényel.

Az áttanulmányozott gyűjtemények alapján a magyar népi orvoslásban az utóbbi 100–120 esztendőben felhasznált fajok száma legalább 500-ra becsülhető (a Kárpát-medencében található növényfajok száma 3000-re tehető). A humán gyógyászatban használt növényfajokról összeállított fajlista 441, az állatbetegségek kezelésére alkalmazottaké pedig 153 fajt tartalmaz (a fajlistákban természetesen átfedések találhatók). (A humán- és az állatgyógyászatban alkalmazott gyógynövények főbb területeit és az adott területeken alkalmazott fajok számát a 3. és a 4. táblázatban összegezzük, a leggyakrabban használt növényeket és alkalmazásuk főbb területeit az 5. és a 6. táblázatban mutatjuk be.)

A táplálékként fogyasztott közel 130 növényfaj több mint kétharmadát gyógynövényként is hasznosították és soknak napjainkig fennmaradt az ilyen jellegű alkalmazása.³⁹ Közöttük megtalálhatók az inségeledelként fogyasztott növények, a különféle – vadon termő és termesztett – gyümölcsök, zöldségek és fűszerek, valamint a gabonafélék és az olajosmagvú növények. Közülük az alábbi néhány emelhető ki példaként: vöröshagyma (*Allium cepa*), fokhagyma (*Allium sativum*), kapor (*Anethum graveolens*), zeller (*Apium graveolens*), torma (*Armoracia lapathifolia*), fejeskáposzta (*Brassica oleracea convar. capitata*), paprika (*Capsicum annuum*), kömény (*Carum carvi*), katángkóró (*Cichorium intybus*), sárgarépa (*Daucus carota*), dió (*Juglans regia*), len (*Linum usitatissimum*), menta (*Mentha*), paradicsom (*Lycopersicon esculentum*), köles (*Panicum miliaceum*), petrezselyem (*Petroselinum crispum*), gypűrózsa (*Rosa canina*), bodza (*Sambucus* sp.), csombord (*Satureja* sp.), burgonya (*Solanum tuberosum*), gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*), kakukkfű (*Thymus* sp.), búza (*Triticum aestivum*), csalán (*Urtica* sp.), vagy a kukorica (*Zea mays*).

A magyar népi orvoslásban alkalmazott fajok jelentős részét napjainkban is széles körben alkalmazzák a fito- és aromaterápiai kezeléseknél, de fontos szerepet töltenek be az egyre népszerűbb és terjedőben lévő öngyógyításban. A gyógynövények és/vagy gyógynövény tartalmú készítmények értékelésével és forgalomba hozatalával foglalkozó szakhatóságok által kiadott növénylistákban, monográfiákban, összefoglaló kötetekben, valamint a hazai és külföldi gyógyszerkönyvekben több mint 150 olyan növényfaj szerepel, amelyet a magyar népi orvoslásban is alkalmaztak az emberek betegségeinek kezelésére. Emellett figyelmet érdemel az a tény is, hogy a farmakognózia és a fitoterápia tantárgyak európai oktatásában használt fontosabb szakkönyvekben bemutatott növényfajok több mint 40%-át a magyar népi orvoslásban is alkalmazták, ami szintén a fajok hatásosságát és valószínűsíthetően biztonságos alkalmazhatóságát jelzi.⁴⁰

³⁹ Babulka 1996a. i.m.

⁴⁰ Babulka 1998. i.m.

Következtetések

Az ezeréves államiségát nemrégiben ünneplő Magyarország a gyógynövények használatát illetően gazdag hagyományokkal rendelkezik. A közép- és újkori orvosbotanikai munkákban, fűvészkönyvekben, illetve a XIX–XX. századi népi orvoslásban használt gyógynövények száma legalább 600-ra tehető. A gyógynövények alkalmazására vonatkozó adatok értékelése nem csak abból a szempontból érdekes és fontos, hogy az egyes gyógynövények terápiás alkalmazhatóságát megismerjük, hanem nyelvészeti, néprajzi, történeti és egyéb oldalról megközelítve is számos érdekes összefüggés tárható fel. További elemzések szempontjából különös figyelmet érdemelnek a népi növénynevek és a növényi orvosságok népi elnevezései, a gyógynövények alkalmazásához kapcsolódó mágikus elemek, vagy az egyes, ritkábban alkalmazott gyógynövények terápiás alkalmazhatóságának kérdése.

Irodalom

ANTALL József–BUZINKAY Géza (szerk.)

1979 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum* 11-12. Budapest.

BABULKA Péter

1995 Természetes anyagok a hagyományos és a modern orvoslásban. *Természetgyógyászat*, 1-2. rész, január-február: tudományos melléklet.

1996a Evaluation of medicinal plants used in Hungarian ethnomedicine, with special reference to the medicinally used food plants., in Schröder, E. et al. (eds.): *Medicines and foods. Ethnopharmacological approach*. 129-138. ORSTOM – Société Française d’Ethnopharmacologie, Paris.

1996b Magyar népi gyógynövényhasználat versus modern növényi gyógyszerek. *Pécsi fitoterápiás napok* (április 12-13). Előadás kézirat.

1998 A magyar népi orvoslásban használt növények. *Komplementer Medicina* 2(1): 6-17.

BABULKA, Péter–GOETZ, Paul

1998 Les Plantes Médicinales dans le Traitement des Rhumatismes: De la Médecine Traditionnelle Hongroise a la Phytothérapie Européenne Actuelle. Partie I. Rhumatismes et Médecine Traditionnelle Hongroise. *Nouvelle Revue de Phytothérapie Pratique* (2): 12-18.

BABULKA Péter–GRYNAEUS Tamás

1986 Köhögéscsillapító növények a magyar népi orvoslásban. VII. *Magyar Gyógynövény Konferencia. Összefoglalók*. 95. Sopron.

BABULKA, Péter–OLÁH, Andor

1983 Phytotherapeutische Wundbehandlung in der ungarischen Volksmedizin. *Curare* (6): 117-128.

BABULKA Péter–PATAKI Ágnes

1997 Folk Customs, Beliefs and Traditional Curing Methods of the Period between Conception and Weaning in Hungarian Peasant Communities, in Christine E. Gottschallz – Batschkus and Doris Iding (eds.): *Women and Health – Ethnomedical Perspectives*. pp. 279-286. Curate Special Volume 11/1997. VWB–Verlag für Wissenschaft und Bildung.

BERDE Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája*. Budapest.

BUGÁT Pál

1838 Az orvosi helyleírások (topográfiák) hasznairól s azon útmódról, melyen íratnak. *Orvosi Tár*, 341-344., 347-369.

- CSAPÓ József
1775 *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony.
- DIÓSZEGI Sámuel
1813 *Orvosi Füvészkönyv*. Debrecen.
- DIÓSZEGI Sámuel, FAZEKAS Mihály
1807 *Magyar Füvészkönyv*. Debrecen.
- FARNSWORTH, Norman
1983 The NAPRALERT data base as an information source of application to traditional medicine, in Bannerman, R. H., Burton, J., Ch'eh Wen Chieh (ed.): *Traditional medicine and health care coverage*. 184-193. WHO. Geneva.
- GRYNAEUS Tamás
1977 Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15-17. század., *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae, Supplementum* 9-10. 31-49.
- GRYNAEUS Tamás
1978 Régi magyar (gyógy)növénynevek mutatója, 15-17. század., *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae* (86): 131-137.
- GRYNAEUS Tamás
1985 (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Orvostörténeti Közlemények, Communicationes De Historia Artis Medicinae* 105-110.
- GRYNAEUS Tamás
1996a *Isa por...*, *A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk*, Fekete, Sas Kiadó, Budapest.
1996b *A honfoglalás és Árpád-kori magyarság növényei*. in Pócs, É., Voigt, V. (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*. 121-137.
- HOPPÁL Mihály-TÖRŐ László
1975 Népi gyógyítás Magyarországon., *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum* 7-8: 13-127.
- HÖBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének helyirata*. Pécs.
- KREMZIR Mózes
1837 Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálata. Doktori értekezés. Idézi Hoppál Mihály és Törő László: *Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7-8 (1975), 25-26.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1904 *Magyar Állatorvosi Könyvészet* (1472-1904). Budapest.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1929-1940 *Magyar Orvosi Emlékek*. I-III. Budapest.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
é.n. *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*. Budapest.
- MÁTYUS István
1766 *Diaetetica*. Kolosvár.
- MÁTYUS István
1787-1793. *Ó és Új Diaetetica*. I-VI. Pozsony.
- OLÁH, Andor-BABULKA, Péter
1985 Traditionelle Anwendund und Möglichkeiten der modernen phytotherapeutischen Verwendung de Ampferarten (*Rumex* sp.). *Curare Sonderband* (3): 121-142.
- SVENDSEN, A. B.-SCHEFFER, J. J. C.
1982 Natural products in therapy. *Pharmazeutische Weekblad* 117: 93-103.

SOÓ Rezső

1980 *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*. VII. kötet. Akadémia Kiadó. Budapest.

SZABLYÁR Ferenc (sajtó alá rendezte)

1984 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

SZABÓ T. Attila (sajtó alá rendezte)

1978 MELIUS Péter: *Herbárium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. Attila (szerk.)

1992 MED, Magyar Etnobotanikai Adatbank. *Collecta Clusiana* 2. Steinamanger-Graz-Güssing.

SZABÓ T. Attila

1995 *Történeti, etnobotanikai és génforrás-kutatások a termesztett növények és a vadon élő rokonfajok evolúciós folyamatainak feltárására a Kárpát-medence térségében*. Doktori tézisek. 3-5. Budapest-Szombathely.

1996 *Tudomány, mely örök életet ad*. Orvosbotanika, életismeret, gyógyítás a XVI. századi magyar tudományban. Gramma 6.1. BIO TÁR Elektronik, Minta Sztár II. CD-ROM ismertető füzet. Szombathely.

TAMASI József–BABULKA Péter

1990 A húgyúti rendszer terápiás szerelei. *Természetgyógyászat* (6): Tudományos melléklet.

TAMASI József–BABULKA Péter

1990 Növényi nyugtatók. *Természetgyógyászat* (8): Tudományos melléklet.

TUTIN, T. G.–HEYWOOD, W. (eds.)

1964-1980 *Flora Europea*. I-V. Cambridge University Press.

TEMESVÁRI Rezső

1899 *Előítételek és babonák a szülészeti körben Magyarországon*. Budapest.

VAJKAI Aurél

1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest.

VOHORA, S. B.–BABULKA, P.–BOTZ, L.–S. AHMAD

1987 Features of Using Plants Containing Essential Oils in Indian Systems of Medicine and Hungariaian Ethnomedicine. *Curare* (10): 249-260.

1. táblázat

Mágikus elemek a gyógyításban és a gyógynövények használatában

Mágikus elemek megnevezése	Megjegyzés/példa
Nevezetes időpontok	<ul style="list-style-type: none"> bizonyos gyógyító cselekvéseket a nap egy meghatározott szakában végzik el, a gyógynövények gyűjtése bizonyos naphoz (Szt. György, Szt. Iván), vagy napszakhoz (pl. éjjel) kötődik
Nevezetes helyek	<ul style="list-style-type: none"> a gyógyító cselekvés elvégzése bizonyos helyekhez (kert, kút, tűz, küszöb) kötődik
Nevezetes számok	<ul style="list-style-type: none"> a gyógyító cselekvés ismétlésének száma leggyakrabban 3, 7 vagy 9, az összetett növényi készítmények gyakran 3, 7 vagy 9 alkotórészből állnak
Verbális szuggesztió	<ul style="list-style-type: none"> a szó mágikus erejébe vetett hittel sokféle betegséget – pl. szemmelverés, rontás, ijedés, szemölcs, szájszébre, árpa, kelés – gyógyítottak. Formái: ráolvasás, ima, rontásnál átok.
A betegségek elküldése	<ul style="list-style-type: none"> ezzel az elemmel gyakran találkozhatunk például a szemén lévő „árpa!” és a szemölcs kezelésénél
Analógián alapuló gyógymódok	<p><i>színanalógián alapuló gyógymódok:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> sárgaság ⇒ gyógyítás sárga virágú növényvel (pl. orbáncfűvel – <i>Hypericum perforatum</i>) Szt. Antal tüze (orbánc) ⇒ gyógyítás piros kukoricával (<i>Zea mays</i>) fehérfolyás ⇒ kezelés fehérvirágú jezsámmennel (<i>Philadelphus coronarius</i>) <p><i>szimbolikus analógián alapuló gyógymódok:</i></p> <p>szemen lévő „árpa”-nak árpával való kezelése</p>

2. táblázat

**A növényi orvosságok készítéséhez felhasznált növényi részek,
kivonószerke és adalékanyagok**

Vizsgált szempont	Megjegyzés/példa
Felhasznált növényi részek	mindenfélé, a gombaspórától a fenyőtobozig
Növényi részek felhasználásának módja	nyersen, szárítva, főzve, párolva, sütve
Felhasznált kivonószerke	víz, sör, különféle gyümölcsökből (szőlő, málna, ribizli, csipke, faeper stb.) készített bor és/vagy pálinka, növényi olajok, állati zsíradékok (disznó, lúd, kacsa), tej
Kivonás módja	macerálás (hideg- vagy langyos vízzel történő áztatás), forrázat és főzet készítés
Felhasznált adalékanyagok	több mint 50 féle növényi és állati eredetű anyag (pl. liszt, méz, tejföl)
Felhasznált, egy vagy több növényi és nem növényi eredetű alkotórészt tartalmazó gyógyszerformák	forrázat (<i>infusum</i>), főzet (<i>decoctum</i>), áztatással készült kivonat (<i>macerátum</i>), különböző koncentrációjú alkoholos kivonat, tapasz, por, kenőcs, szirup és egyéb gyógyszerformák
Gyógyszerformák alkalmazásának módja <i>belsőleges használatra:</i> <i>külsőleges használatra</i>	<ul style="list-style-type: none"> nyers növényi rész, gyógytea, alkoholos kivonat, szirup stb. nyers növényi részből készült tapasz; nyers vagy száraz növényi rész főzetével végzett borogatás, lemosás, bedörzsölés, beöntés; gyógynövényes- és gőzfürdő, inhalálás; ingerterápia alkalmazása az állatgyógyászatban

3. táblázat

A humángyógyászat gyógynövényeinek alkalmazás szerinti megoszlása

Betegség/tünetcsoport megnevezése	Felhasznált fajok (feldolgozott adatok alapján) becsl. száma
sebek	200
emésztőrendszeri betegségek	150
légzőszervi betegségek	120
reumás betegségek	80
húgyivarszeri betegségek	70
szív- és érrendszeri betegségek	40
neurózis és más idegrendszeri panaszok	30
abortívumok, nőgyógyászati betegségek	30
láz	30

4. táblázat

Az állatgyógyászat gyógynövényeinek alkalmazás szerinti megoszlása

Betegség/tünetcsoport megnevezése	Felhasznált fajok (feldolgozott adatok alapján) becsl. száma
sebek	40
emésztőrendszeri betegségek	90
légzőszervi betegségek	20
húgyivarszeri betegségek	30
fertőző betegségek	25

5. táblázat

A humánbetegségek kezelésére leggyakrabban használt gyógynövények és alkalmazásuk főbb területei

Jelmagyarázat: 1 = sebek, 2 = emésztőrendszeri betegségek, 3 = légzőszervi betegségek, 4 = reumás betegségek, 5 = húgyivarszeri betegségek, 6 = szív és érrendszeri betegségek, 7 = neurózis és más idegrendszeri panaszok, 8 = láz

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Achillea</i> sp. - cickafark	•	•	•		•	•	•	
<i>Agrimonia eupatoria</i> - közönséges párlófű		•	•					

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Allium cepa</i> - vöröshagyma	•	•	•		•	•		
<i>Allium sativum</i> - fokhagyma	•	•	•			•	•	
<i>Aristolochia clematitis</i> - farkasalma	•							
<i>Armoracia rusticana</i> - közönséges torma		•	•	•				•
<i>Artemisia absinthium</i> - fehér üröm		•			•			•
<i>Betula pendula</i> - közönséges nyírfa	•			•		•		
<i>Brassica oleracea</i> - fejeskáposzta	•	•	•					•
<i>Capsicum annuum</i> - fűszerpaprika	•	•	•	•	•			•
<i>Carum carvi</i> - konyhakömény			•	•				
<i>Centaurium erythraea</i> - kis ezerjófű	•	•	•					•
<i>Chelidonium majus</i> - vérehulló fecskefű	•	•			•			
<i>Cichorium intybus</i> - mezei katáng	•					•		•
<i>Daucus carota</i> - sárgarépa		•	•	•			•	
<i>Equisetum arvense</i> - mezei zsurló			•	•	•	•		
<i>Helleborus purpurascens</i> - pirosuló hunyor		•		•				
<i>Hyoscyamus niger</i> - beléndek		•						
<i>Hypericum perforatum</i> - közönséges orbáncfű	•	•	•		•	•		
<i>Juglans regia</i> - közönséges dió	•	•	•	•	•			•
<i>Juniperus communis</i> - közönséges boróka		•		•	•			
<i>Leonurus cardiaca</i> - szúrós gyöngyajak		•	•			•		
<i>Lilium candidum</i> - fehér liliom		•						
<i>Linum usitatissimum</i> - len		•	•					
<i>Lycopersicon esculentum</i> - paradicsom	•	•					•	
<i>Matricaria recutita</i> - kamilla	•	•	•			•		
<i>Mentha sp.</i> - menta-fajok			•	•	•	•		
<i>Petroselinum crispum</i> - petrezselyem					•	•		
<i>Picea sp.</i> , <i>Pinus sp.</i> , <i>Abies sp.</i> - fenyő-fajok	•	•	•	•	•			
<i>Plantago sp.</i> - útifű-fajok		•		•			•	
<i>Rosa canina</i> - gyepűrózsa, csipkebogyó			•	•		•	•	
<i>Rumex sp.</i> - lórom fajok			•	•				
<i>Sambucus ebulus</i> - gyalog bodza	•	•						
<i>Sambucus nigra</i> - fekete bodza		•	•	•				
<i>Solanum tuberosum</i> - burgonya	•	•					•	•
<i>Symphytum officinale</i> - fekete nadálytő	•			•				

Növények neve	Alkalmazási területek							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Taraxacum officinale</i> - pogyola pitypang, gyermekláncfű	•	•	•		•			
<i>Thymus</i> sp. - kakukkfű-fajok		•	•	•			•	
<i>Tilia</i> sp. - hársfa-fajok			•	•			•	•
<i>Triticum aestivum</i> - búza		•	•	•				
<i>Tussilago farfara</i> - martilapú		•	•	•				
<i>Urtica dioica</i> - nagy csalán	•		•	•				
<i>Verbascum</i> sp. - ökörfarkkóró fajok		•	•	•		•	•	
<i>Zea mays</i> - kukorica			•	•	•		•	•

6. táblázat

Az állatbetegségek kezelésére leggyakrabban használt gyógynövények és alkalmazásuk főbb területei

Jelmagyarázat: 1= emésztőrendszeri betegségek, 2=sebek, 3 = húgyivarszervi betegségek, 4 = fertőző betegségek, 5= légzőszervi betegségek

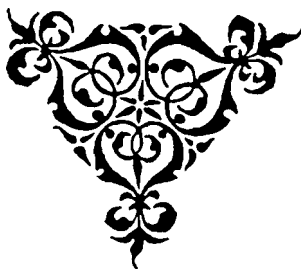
Növények neve	Alkalmazási területek				
	1	2	3	4	5
<i>Achillea</i> sp. - cickafark	•	•			
<i>Allium cepa</i> - vöröshagyma	•		•	•	•
<i>Allium sativum</i> - fokhagyma	•	•	•	•	
<i>Armoracia lapathifolia</i> - közönséges torma	•		•		•
<i>Artemisia</i> sp. - üröm-fajok	•				
<i>Brassica oleracea</i> - fejes káposzta	•	•			
<i>Cannabis sativa</i> - kender	•	•	•		•
<i>Capsicum annuum</i> - paprika	•	•	•		•
<i>Chelidonium majus</i> - vérehulló fecskefű	•	•	•		
<i>Euphorbia</i> sp. - kutyatej-fajok	•	•		•	
<i>Gentiana</i> sp. - tárnics-fajok	•				
<i>Helleborus purpurascens</i> - pirosuló hunyor	•	•		•	•
<i>Inula helenium</i> - örménygyökér					•
<i>Juglans regia</i> - közönséges dió	•	•			
<i>Juniperus communis</i> - közönséges boróka	•				•

Növények neve	Alkalmazási területek				
	1	2	3	4	5
<i>Levisticum officinale</i> - lestyán	•	•			•
<i>Lycopersicon esculentum</i> - paradicsom	•			•	
<i>Matricaria recutita</i> - kamilla, orvosi székfű	•	•	•		•
<i>Petroselinum crispum</i> - petrezselyem	•	•	•	•	
<i>Quercus sp.</i> - tölgyfa fajok	•			•	
<i>Rumex sp.</i> - lórom fajok	•	•	•		
<i>Sambucus sp.</i> - bodza fajok	•	•	•	•	•
<i>Symphytum officinale</i> - fekete nadálytő	•		•		
<i>Zea mays</i> – kukorica	•	•	•	•	•

Babulka, Péter

The use of medical herbs and some aspects of their analysis in folk medicine

The traditionally used herbs and drugs of animal or mineral origin in a certain country or region contain the traditional medicine source of the given territory. The gathering and analysis of them mean not just medical but historical, ethnographical, linguistic and other advantages. This essay tries to summarize and introduce the aspects of the data analysis of the traditional use of herbs among the Hungarians and other people living in the Carpathian Basin. Up till now, according to the results of the research work, in the 19th–20th century there are more than 500 traditionally used herbs in human and veterinary therapeutics. So the conclusion can be drawn that every sixth plant in the Carpathian Basin is used for healing. If we take into consideration the data of our medieval and modern herb-books proportional number can be even larger.

A TERMÉSZETGYÓGYÁSZAT ÉS A NÉPI ORVOSLÁS KAPCSOLATA

Napjainkban a köznapi szóhasználatban gyakran keverednek a népi orvoslás és a természetgyógyászat fogalmak. Ez a hibás fogalomhasználat azonban figyelmet érdemel és felkelti a tradicionális gyógyítás területével foglalkozó kutató figyelmét. Vajon miért van ez így, hogyan kerül e valójában két különböző gyógyítási rendszert jelölő fogalom egymás mellé, hibásan ugyan, de néha szinonim fogalomként alkalmazva?

A népi orvoslást már nagyon sokan definiálták, így ez a népi kultúrának jól körülhatárolható területét képezi. A természetgyógyászat – amelynek elnevezésére használják még az alternatív, komplementer, holisztikus gyógyászat szavakat is – fogalma korántsem ilyen jól definiált. Pietroni szerint az alternatív orvoslás bizonytalan pejoratív, nagy heterogén kategóriákat takar, amit úgy definiálnak inkább, hogy mi nem, ahelyett, hogy mi az valójában.¹ Ha nem is pontosan definiálva, a természetgyógyászat fogalmával olyan gyógyító és diagnosztikai tevékenységeket jelölnek, amelyek napjainkban nem tartoznak bele a professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatába, és a népi vagy tradicionális orvoslás körébe sem. A professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatán az egészségbiztosítás által finanszírozott tevékenységet értem, a népi orvoslásnál pedig az európai kultúrkörbe tartozó tradicionális orvoslásra gondolok.

A két gyógyító rendszer (népi és természetgyógyászat) közötti kapcsolat felvázolásánál három nagyobb korszakot lehet megkülönböztetni: 1. a XIX. századtól a XX. század közepéig, 2. az 1945-től 1989-ig tartó, 3. az 1989 utáni időszakot. Az első és második időszakról elmondható, hogy a két terület jól elkülönülő filozófiai és kulturális bázisra épülő rendszert alkotva egymás mellett működött ill. létezett. Vajkai Aurél népi orvoslás történetével foglalkozó tanulmánya is utal a két terület különbözőségére és egyben egymás melletti létezésére: „A betegség mindenesetre sok – társadalmi, gazdasági és egyéb – különbséget elmos és az embereket közös nevezőre hozza, mégis a hivatalos orvostudományon kívül álló gyógyeljárások bizonyos csoportja csak meghatározott ismeretkörrel rendelkező réteget hódít meg. Ezért nem foglalkozunk az ún. természetes élet- és gyógy móddal, a nyerskosztdiétával, a pupilla- és arcdiagnosztikkal s egyéb hasonlóval.”² A két terület térben is elkülönült, ugyanis a városi lakosság alternatív terápiáját a természetes gyógy módok, a falusi lakosságét pedig a népi gyógy módok adták. A népi orvoslás az említett első korszakban a paraszti életformához kötődött, amelyből az következik, hogy működését is ezen életforma szabályozó faktorai határozták meg. A rendszeren belül két szinten folyt a gyógyítás, az egyik a specialisták, a másik az egyéni öngyógyítás szintje. A specialisták is ugyanabból a társadalmi rétegből származtak, mint a betegek többsége, ami a rendszer működése, felépítménye, fennmaradása szempontjából mindenképpen előnyt jelentett: egységes volt, a résztvevők hasonlóan gondolkodtak és végezték gyógyító tevékenységüket. A természetes gyógy módok olyan irányzatai sem hódították meg ezt a réteget, amelyeknek alapjai régen megvoltak a népi orvoslás gyakorlatában is, például a „hasonlót hasonlóval”

¹ Pietroni 1992. 565.

² Vajkai 1948. 2.

gyógyítás alapelve, vagy a vízgyógymódok, amelyek többek között parasztemberekől indultak el hódító útjukra.

Az első időszak természetgyógyászatát négy irányzat határozta meg: a homeopátia, a vízgyógymódok, a mesmerizmus és az életreformer irányzatok, amelyek egy-egy személyhez, vagy személyekhez kötődtek. A homeopátia Samuel Hahnemann (1755–1843) német orvos nevéhez fűződik. A vízgyógymódokkal kapcsolatban három nevet mindenképpen meg kell említeni, Vinzenz Priessnitz (1799–1851) sziléziai parasztemberét, aki Gräfenbergben vízkúrával és borogatásokkal gyógyított, Johann Schroth (1800–1856) lindeweisei fuvarosét, aki nedves meleget és speciális schroth-féle diétát, valamint Sebastian Kneipp (1821–1897) plébánosét, aki Vörishofenben víz és gyógynövény kúrákat alkalmazott.

A mesmerizmus Franz Anton Mesmer (1734–1815) német orvos nevéhez kötődik, akit a modern hipnózis előfutárának tekintenek a pszichiátria történetében. Mesmer 1775-ben dolgozta ki a „testi mágnesesség” elméletét, amely az emberi és állati delejesség feltételezésén alapult.

Az életreformer irányzatok közül jelentősebb név Emanuel Felke (1856–1926) neve, aki masszázssal, gimnasztikával és vegetáriánus étrenddel ért el sikereket. A nagyobb tömegeket megmozgató irányzatok közül a mazdaznant és a bicsérdizmust kell megemlíteni. A mazdaznan Otoman Zaradust Hanish (1844–1936) nevéhez kötődik, aki az 1900-as években tűnt fel Amerikában. Tanai gyorsan eljutottak Európába, így Magyarországra is. 1928-ban már magyar nyelvű folyóirata volt az irányzatnak. Az 1940-es évek elején kiadtak egy 11 kötetes sorozatot, amelyben a helyes nemi élettől az újjászületésig kaphatott az érdeklődő hasznos tanácsokat. A fent említett irányzathoz nagyon közel állt a bicsérdizmus néven ismertté vált életreformer irányzat. Magyarországi úttörője Bicsérdy Béla (1870–1951) volt, akit Európában is a nyerskoszt diéta prófétájaként tartottak számon. A bicsérdizmus a pusztai nyerskoszt diétánál többet jelentett: igényelte a hitet és a meggyőződést abban, hogy a reforméletmód meghosszabbítja az életet és mentesít a betegségektől.³ A természetgyógyászat felépítménye a professzionális orvosláshoz hasonlított, vagyis az említett irányzatoknak megvoltak az intézményei, folyóiratai is. A gyógyítás szinte csak a specialisták szintjén folyt, kivéve az életreformer irányzatokat, amelyek magukban hordozták az egyéni szinten is véghez vihető gyógyító tevékenységet. Például az említett mazdaznan sorozat is több ilyen kötet tartalmaz: „Mazdaznan öngyógymód”, „Mazdaznan gyógylégzés és önismeret”, „Mazdaznan öndiagnosztika”. A két gyógyító rendszer egymás mellett működött, persze feltehető, hogy volt némi kapcsolat közöttük. A „Hasonszervi Lapok” 1866. évi száma egy helyen azt írja, hogy sok hasonszervi sarlatán, kuruzsló működik vidéken, amely erre a feltételezhető kapcsolatra utal. Arra, hogy az említett irányzatok miért nem hódították meg a parasztságot több magyarázat is adható, de talán a legfontosabb a már említett egyiséget alkotó gondolkodási rendszer, amelyben a népi gyógyítás gyakorlata folyt. Ebben az időszakban a paraszti közösség még erős volt. A közösség által elfogadott és gyakorolt népszokások, regulák szabályozták a hétköznapi élet apró mozzanatait, és az élet jeles napjait is. Ebben az erősen szabályozott rendszerben az íratlan hagyományokon volt a hangsúly. Mindezek mellett a természetgyógyászat folyóiratai is nehezen, vagy egyáltalán nem jutottak el a kis falvakba vagy tanyákra. De egy szegényparaszt, ha akarta volna, akkor is nagyon nehezen gyógyíttathatta volna magát a városi kórházban, vagy jelen esetben valamilyen természetes gyógyítóval gyógyító intézményben. Például a Hasonszervi Lapok egyik száma közöl egy foglalkozás szerinti megoszlást a Bethesda Kórház Hasonszervi Osztályán kezelt fekvőbetegeiről több évre vonatkoztatva.⁴ Ebben főként iparos emberek

³ Soós 1926.

⁴ Hasonszervi lapok 1871. 183–189.

szerepelnek például ács, asztalos, mészáros, kovács, varrónő, néhány cseléd, akik talán faluról származó, városban szolgáló személyek lehettek.

A két terület kapcsolatára vonatkozó másik korszak az 1945 utáni időszak. 1945 után politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változások következtek be. Az egészségügyet is átszervezték, és ebben a szocialista átszervezésben a természetes gyógymódoknak és intézményeiknek nem volt helye. A népi orvoslásnak sem, de az a szocialista korszakban is megmaradt a falvakban és a tanyákon, mert nem voltak intézményei, folyóiratai, amit egy politikai rendszerváltás megsemmisíthetett volna. A gyógyítás során a legnagyobb kockázatot a népi gyógyító specialisták vállalták, hiszen ők országos híresek voltak és maradtak 1945 után is. Ezeket a kuruzslással megvádolt embereket perekben hurcolták meg, pénzbüntetéssel sújtották, elzárással fenyegették, de hiába a rendszer működött.

Az ország egészségügyi ellátottságának fejlődésével, a paraszti életforma fokozatos megszűnésével, az információs csatornák kitágulásával a népi gyógymódok egyre inkább kiszorultak a gyakorlatból, azonban a népi emlékezetben továbbéltek.

Az 1989 után bekövetkezett politikai változás ugyancsak érintette a gazdasági és társadalmi élet minden szféráját. Felgyorsult és szabaddá vált az információáramlás, amely minden társadalmi réteget elért. Távoli kultúrák kerültek egymás mellé, gondolkodási rendszerek változtak meg, közösségek alakultak át ill. bomlottak fel. Gál Péter írja „A new age keresztény szemmel” című könyvében, hogy az emberekben nő az elveszettség érzése. A XX. század második felétől kibontakozó divatáramlatot new age-nek nevezik, amely a könyv szerzője szerint kulturális, filozófiai, vallási, orvosi, hírközlési, kereskedelmi területekkel függ össze. Tartalma számtalan csatornán érkezik a hétköznapi emberéhez.³ Hasonló volt a helyzet a természetgyógyászat esetén is, amely meghozta a terület felvirágzását és országos elterjedését. Napjaink természetgyógyászata már nem hasonlít az első korszak természetgyógyászatához. Ezt az újra megjelenő gyógyítási rendszert bonyolult kulturális, történeti, gazdasági összetevők szövevényes kapcsolata jellemzi. A népi orvoslással való kapcsolat felvázolásánál mindenképpen fontos kapcsolódási pont Mária Treben „Egészség Isten patikájából” c. könyvének magyar nyelvű kiadása, amely a természetgyógyászat 80-as évek végére eső sikertörténetében nagy szerepet játszott. A könyv nagyon rövid idő alatt egy millió példányban fogyott el, és 1990 óta számos újabb kiadást ért meg. Népszerűsége azonban nem a könyv tényszerű adatainak és nagyszerűségének tudható be, hanem sokkal inkább magyarázható azzal a tartalommal, ami találkozott a keresztény kultúrára épülő hagyományokkal, jelen esetben a tradicionális gyógyítás hagyományaival és egykori gyakorlatával. Oly annyira, hogy Erdélyben végzett gyűjtéseim során nemegyszer találkoztam a könyvben található teákkal, főzetekkel, amelyeket a füvesasszonyok beépítettek saját receptjeik közé. A könyv bevezetőjében Treben elmondja, hogy édesanyja halála után érzett készletet arra, hogy maga is a gyógynövények tudományával foglalkozzon. Úgy érezte, hogy egy földöntúli hatalom, maga a Szűzanya terelte erre az útra.⁴ A könyvben olyan elemek szerepelnek, amelyek a tradicionális orvoslásban is fellelhetők. Megvan a gyógyító specialista, aki akkor is tud segíteni, amikor az orvosok már nem tudnak, megvan a hagyományos úton szerzett ősi tudás, és van egy földöntúli segítőerő, aki mindezt a tevékenységet irányítja. A természetgyógyászok körében végzett felméréseim során szintén találkoztam hasonló elemekkel. A nemorvos-természetgyógyászok, és a népi gyógyító specialisták jellemzőinek közös szempontok szerinti összehasonlítása is rámutatott a két terület több kapcsolódási pontjára. Csak néhány ezek közül:

³ Gál 1997. 130.

⁴ Treben 1990. 4.

- egyik csoport sem ismer reménytelen esetet. Az „orvosok nem tudtak segíteni”, vagy a betegeket nem kielégítő orvos-beteg kapcsolat motiváló ereje a tudós emberhez fordulásnál,
- a gyógyító személy természetfeletti erővel, hatalmakkal való kapcsolatteremtésének képessége,
- a csoda, a természetfeletti jel mindkét csoportnál előforduló alapélménye.

Csak a két gyógyító rendszerben a hiedelmek személyei és tárgyai esetenként megváltoznak.

Feltételezhető tehát, hogy nem a véletlen műve az, hogy egy ilyen tartalmú könyv nyomán fordult a tömegek figyelme az alternatív orvoslás felé. Az 1945 utáni korszakra jellemző, hogy a főként egyéni szinten folytatott, és az emlékezetben még élő népi gyógyító gyakorlat találkozott a harmadik korszak természetgyógyászatát jellemző eszmeáramlatokkal. Gál Péter szavaival tanúi vagyunk annak a folyamatnak, amelynek során a régebbi falusi gyógyítók is eltanulják az okkultizmus felújított világképét, és nyugatról és keletről hazánkba áramló természetgyógyász módszereket.: „így aki eddig csak csontkovácskodott, most már ingázik is, aki eddig csak gyógynövényeket ismert és katolikus hittel Istenhez imádkozott, most már masszíroz is, és a reinkarnációban, valamint a gyógyító energiában hisz.”⁷ De a jelenség fordítva is igaz. Én is találkoztam olyan természetgyógyászokkal, akik a népi gyógyító hagyományok egy részének ismerőiként váltak természetgyógyásszá. Egyikük nagyanyja például füvesasszony volt, s gyermekkorában együtt szedték a füvet. Ezt a tudást ma természetgyógyászként is használja. A gyógynövény terápia mellett talpat masszíroz, bioenergiával gyógyít és ingázik is. Többségüknél fordított folyamat zajlott le, természetgyógyászként kapcsolta tudásához az emlékezetében őrzött népi gyógyító tudományt, amely persze természetgyógyásszá válásának folyamatában valamilyen szinten (tudat vagy tudatalatti) szerepet játszott. De ismerek olyan füvesasszonyt is, aki nem érzi magát a természetgyógyászok csoportjába tartozónak. Tartja velük a kapcsolatot, de ő ma is a női ágon átörökölt füves hagyományok szerint gyógyít. Tudja magáról azt, hogy rendelkezik a bioenergetikai gyógyítás képességével, mert a természetgyógyászok mondták neki, de mivel nem érti mi ez, nem akarja használni.

Úgy tűnik az orvosi képzéssel nem rendelkező természetgyógyászok szerepükben és helyükben hasonlóvá válnak az egykori népi gyógyító specialistákhoz, valamint beépítik gyógyító módszereik közé a népi gyógyító hagyományok számukra még elérhető részét. S ezek után talán nem tűnik merésznek az a feltevés, hogy a jövőben a természetgyógyászat átalakítja napjaink népi orvoslását és talán átveszi annak helyét és szerepét is.

Irodalom

GÁL Péter

1997 A new age keresztény szemmel. Abaliget

PIETRONI, P.

1992 Relationship between general practice and complementary medicine. British Medical Journal. 305:564-6.

SOÓS Géza

1926 Bicsérdy Béla. A természetes gyógy- és új életmód feltalálója. Nagyvárad

⁷ Gál 1997. 68.

TREBEN, Maria

1990

Egészség Isten patikájából. Budapest

VAJKAI Aurél

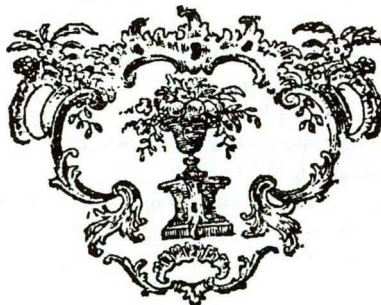
1948

A magyar népi orvoslás kutatása. Budapest

Koltay, Erika

The relationship of naturopathy and popular healing

Today, in our everyday usage the notions of popular healing and naturopathy are often mixed. However, this wrong usage deserves attention and arouses the interest of the researcher dealing with the field of healing. Why is it so? How can it be that two notions representing different ways of healing, though wrongly, are sometimes used as synonyms. After a short historical introduction the essay sketches the connecting points of the two fields and their relationship to each other, which lead us closer to the question raised.

NÉPI NÖVÉNYISMERETI ADATOK A SZÉKELYFÖLDRŐL

2000 nyarán kezdtem etnobotanikai, és etnomedicinai (humán-, és állatgyógyászati) témájú kutatómunkámat két székelyföldi településen.¹ A gyűjtés célpontjául azért választottam éppen Erdélyt, mert szeretem természeti értékeit, az ott élő embereket, s magam is erdélyi származású vagyok. Barátnőm révén kerültem Szentegyházára, az ő segítségével ismerkedtem meg a helyi emberekkel, és úgy érzem, sikerült velük közvetlen kapcsolatot kialakítani. Gyűjtéseim során igyekszem az embereken keresztül szemlélni a növényeket, s ahhoz hogy az ő szemükkel lássak, meg kell ismerkedjek kultúrájukkal, hagyományaikat, érzelme- és gondolatvilágukkal, s hogy szót értek velük, nyelvjárásukkal is.²

Gyűjtőmunkám helyszínéül választott két havasalji település: Kápolnásfalu és Szentegyháza; Székelyudvarhely és Csíkszereda között fekszik félúton, egymás szomszédságában.

Munkám célja alapvetően népi növényismereti adatok gyűjtése volt, de az állatgyógyászat és a folklór területén is érdekes adatokra bukkantam. Munkám átfogó, tájékozódó jellegű volt.³ A gyűjtést diktafonnal, szabad kikérdezés módszerével, és Szabó – Péntek kérdőíve⁴ alapján végeztem. Részt vettem a helyiekkel a mezei munkákban, a gyógynövénygyűjtésekben, s munka közben igyekeztem az elhangzottakat magnókazettára rögzíteni, valamint herbárium készítésével, és diafelvételekkel alátámasztani.

Mindkét településen megismerkedtem két nagy tudású asszonnyal: Kápolnásfalun élő Both Erzsébettel, és a szentegyházai Hatos Ráfel Ilonával. Közel minden család kb. 50 vadontermő növényfaj nevét, s azok felhasználási módját ismeri, de e két asszony, az átlagtól eltérően mintegy 120 vadontermő növényfajt ismer. Mindketten saját falujuk lakóit is ellátják gyógynövényekkel, az azokból készült szerekkel, valamint ételekkel, italokkal. Ellenszolgáltatásként hol terményt, hol kenyeret, de sokszor csak egy-egy kedves szót várnak. Azt tapasztaltam, hogy a középkorú, és idős embereknek lényegesen nagyobb mind a fajismeretük, mind népi gyógyászatbeli tapasztalataik, melyeket szüleiktől és a környezetükben élő emberektől sajátítottak el.

Összesen 171 növényfajt tudtam botanikailag beazonosítani a terepen begyűjtött példányok alapján Szabó T. E. Attila és Szabó László Gy. segítségével. Ezekből 142 fajra vonatkozó felhasználási módot, valamint nevük keletkezésével kapcsolatos eredetmondákat, hasz-

¹ Előjáróban szeretném megköszönni Grynaeus Tamásnak, Szabó Istvánnak, Szabó T. E. Attilának, Szabó László Gy.-nak minden segítségét, kedves biztatásukat. Ezúton is köszönetet mondok minden Adatközlőnek, és szentegyházafalui barátnőmnek: Kiss Zsuzsannának, valamint férjének, Kiss Lászlónak, akik türelmükkel, tudásukkal, barátságukkal segítettek munkámat.

² A 2000. év nyarán gyűjtött anyagot diplomadolgozatomban értékeltem ki, melyet a Nyugat-Magyarországi Egyetem Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Karán írtam dr. Czímber Gyula vezetésével: „Népi növényismereti-, humán-, és állatgyógyászati adatok gyűjtése a Székelyföldön” címmel. 2001 szeptemberétől a Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Karán vagyok doktorandusz hallgató, témavezetőm: dr. Szabó István. Az elkövetkezendő időben tervezem erdélyi és magyarországi területek összehasonlító etnobotanikai elemzéseinek elkészítését.

³ A terepi felmérésben barátaim, Varga Andrea, Sólyom Alexandra, Murányi Veronika, Raucsik Béla, valamint Varga János voltak segítségemre.

⁴ Szabó – Péntek 1976.

nálatukkal kapcsolatos hiedelmeket írtam le az eredeti nyelvezetet megőrizve, szóról-szóra, hangról-hangra, a magnófelvételekről. Összesen 257 népi növénynevet jegyeztem le, amiből az előbbieken leírt számokkal összevetve az a következik, hogy igen nagy a heteronemitás. A legáltalánosabban ismert növényeket, valamint azok felhasználási módjait az alábbi táblázatban mutatom be:

NÉPI NÉV	LATIN NÉV	FELHASZNÁLT NÖVÉNYI RÉSZ	FELHASZNÁLÁSI MÓD
Cickányfarkok Egérfarka fű Egérfarkú fű	1. <i>Achillea millefolium</i> L.	herba	Vízhajtó, gyomorfájás fájás, női bajok (klimax, erős vérzés menstruációs görcsök.
Tüdőfű	2. <i>Agrimonia eupatoria</i> L.	herba	Teának Tüdőbetegeknek
Kutyatalplapi Palástlapi	3. <i>Alchemilla vulgaris</i> L.	levél	Kelésre, mellkas borogatása megfázáskor
Kapor	4. <i>Anethum graveolens</i> L.	herba	Teának, savanyúságba, fű- szer,
Angyalika, Ángyélika	5. <i>Angelica archangelica</i> L.	gyökér, levél, szár	Pálinkába áztatva a szárított, felszeletelt gyökér étvágyja- vító, valamint gyógyborba* főzve sárgaság, májbetegség gyógyítására
Celler	6. <i>Apium graveolens</i> L.	Gumó, szár, levél	Szárából, leveléből készült főzet vizelethajtó.
Bojtorján Keserűlapi	7. <i>Arctium tomentosum</i> Mill.	levél	Nyers levelet forró vízbe mártja: borogatásként mell- kásra tüdőbetegség esetén, ficamra szintén borogatás ként, valamint kisgyermek fenekére borítva bőrápoló
Erdei farkasalma Farkasalma lapi	8. <i>Aristolochia clematitis</i> L.	levél	Sebgyógyító; elűzi a zsiszi ket a gabonából: betérítik nyers levelével a gabonát
Fehér üröm Fehér ürömvirág	9. <i>Artemisia absinthium</i> L.	herba	Fejfájásra, hajhullásra tea- főzete, gyógyborba főzve sár- gaság ellen, gyomorerősítő, pemető (seprű) kenyérsütés- nél a kemence kisépréséhez készítenek seprűt belőle

Tárkon Tárkony	10. <i>Artemisia dracunculus</i> L.	herba	Frissen és tartósítva sokféle ételbe használják fűszerként. Tartósítása: durva sóba, vagy ecetbe eltéve; paszulylevesbe, vagy becsinált levesbe
Fekete üröm	11. <i>Artemisia vulgaris</i> L.	herba	Gyógyborba sárgaság ellen, gyomorerősítő
Káposzta	12. <i>Brassica oleracea</i> L.		Kenyérsütésnél a tésztát káposzta levelére tették, így helyezték a kemencébe, hogy ne égjen meg; fagyásra faggyúval, sóval ráborítani
Pásztortáska Táskafű	13. <i>Capsella bursa-pastoris</i>	herba	tinktúrája és teája fájós lábra
Amerikai here Gombolyagsáté, Kecskesáté, Macskanyereg	14. <i>Carex</i> sp.	levél	gyermekjáték-virágocskákat csináltak belőle; tehén nem ad tejet tőle ha megeszi
Bábalálcs Szamártóvis	15. <i>Carlina acaulis</i> L.	Virág, gyökér	gyökere köhögésre; időjós: ha a leszedett kiszáradt virág „kinyílik” szép idő lesz;
Kemén, Keménmag, Kömény	16. <i>Carum carvi</i> L.	termés	Köményleves, köménytea szoptató asszony tejtermelését serkeni; köménytea babának szélhajtó; valamint más napossággra; juhhúst locsolgatják a főzetével, hogy elvegye annak faggyús ízét; köményes pálinka* gyomorerősítő
Cintória	17. <i>Centaurium erythraea</i> Rafn.	herba	Gyógyborba-gyomorerősítő, étvágyjavító, májbetegségre
Cseresznye	18. <i>Cerasus avium</i> (L.) Mönch	terméskocsány	vebetegségre, hasmenés ellen
Vészvirág	19. <i>Chamaenerion angustifolium</i> syn. <i>Epilobium angustifolium</i> L.	herba	főzete vízhajtónak, prosztatabetegségre

Népi növényismereti adatok a Székelyföldről

Fecskefarkúfű, Lógyógyító, Vérehulló fecskefarkú fű, Vérehulló fű, Vértű	20. <i>Chelidonium majus</i> L.	herba	főzete epebetegeknek, valamint törés után bedörzsölésre, és sebek lemosására; sárga nedve szemölcsre
Papvirág, Vad fehér boglár	21. <i>Chrysanthemum leucanthemum</i> L.	herba	vebetegségre, hólyaggyulladásra
Ketán, Ketánkóró, Utcai kóró	22. <i>Cichorium intibus</i> L.	herba	májbetegségre, sárgaságosoknak
Kecskezápca	23. <i>Veratrum album</i>	gyökér	Mérgező: gyökeréből tetű elleni por készül állatoknak, valamint állatok megmérgezése használják
Gyöngyvirág Szívgomba	24. <i>Convallaria majalis</i> L. 25. <i>Corydalis cava</i> (L.) Schw. et Koerte (?)	virág	főzete tüdőgyulladásra szívbetegségre
Istengyümöcs Istengyümöcs	26. <i>Cratageus monogyna</i> Jacq.	termés	vérnyomáscsökkentő, szívbetegségre
Szívvirág Szúrós marhalevél	27. <i>Echium vulgare</i> L.	herba	teája szívbetegségre
Füzike	28. <i>Epilobium lanceolatum</i> Seb. et Mauri	herba	teája prosztatabántalmak esetén
Bábaguzsaly Békaláb Békalábú fű Mezei surlófű Surlófű Zsurlófű	29. <i>Equisetum arvense</i>	herba	Teája vesebetegeknek, vizelethajtó, vesekőoldó fürdővízbe prosztata gyulladás esetén
Erdei halmérőgfű	30. <i>Euphorbia amygdaloides</i> L.	herba	Főzetével nyílt sebet lemosás, hogy tisztuljon, hamarabb gyógyuljon
Halmérőgfű Mezei halmérőgfű	31. <i>Euphorbia helioscopia</i> L.	herba	Főzetével nyílt sebet lemosás, hogy tisztuljon, hamarabb gyógyuljon. A friss növényt összemorzsolva állóvízbe dobják, amittől a halak felfordulnak- légzésük lebé-

			nul könnyűszerrel kifoghatók.
Likhen	32. Evernia prunastri Ach.	termőtest	Teája köhögés csillapítására.
Paponya	33. Helleborus purpurascens W. et K.	gyökér	Gyökereét magzatelhajtásra használták- a hüvelybe helyezve, megmérgezte a magzatot.
Farkastályog	34. Hyoscyamus niger L.	herba	A szárított, lemorzolt herbát a seb szélére hintik, elősegíti a sebgyógyulást
Csontvirág Orbánkfű	35. Hypericum perforatum L.	herba	Teája gyomor- és májbetegségekre
Dió	36. Juglans regia L.	Termés, levél	Éretlen terméséből szirupot készítenek, melybe a süteményeket beforgatják, édes-séggként fogyasztják. Levelének főzetével bőrbetegségeket (kiütéseket) kezeltek; valamint hajhullás ellen fejet öblítettek vele. Friss levele léggyriasztó a szobában.
Borsikafenyő	37. Juniperus communis L.	Termés, fiatal hajtás	Terméséből pálinkát készítenek, érelmeszesedés ellen hatásos. Termését megszárazítják, porrá őrölve, forralatlan tejjel vegyítve egy pépet készítenek, melybe fejfájás elleni pirula porát keverik, a fájó testrészre borítják.
Gyöngyajak, Gyöngyalj	38. Leonurus cardiaca L.	herba	Teája szívbetegségekre
Lostyán	39. Levisticum officinale Koch.	levél	Fűszerként használják csorbába (leves); teája vizelethajtó
Gyűjtővirág, Kakasvirág, Kakukkvirág, Kukukkvirág, Tátogató virág Sárga tátogató	40. Linaria vulgaris Mill.	herba	Epebetegségekre, májbetegségekre
Korpafű	41. Lycopodium clavatum L.	herba	Reumára: meleg vízbe belemártja, úgy borítja rá a fájó testrészre.
Fillérfű	42. Lysimachia nummularia L.	herba	Fürdővízbe, főzete ízületekre, fájós lábra

Népi növényismereti adatok a Székelyföldről

Székfűvirág Kamilla	43. <i>Matricaria recutita</i> L.	virág	Teája gyomorbetegségre, főzete borogatásként szemgyulladásra
Fodorminta , Borzas levelű menta Kutyalevelű fodorminta Lónyelvű minta	44. <i>Mentha longifolia</i> (L.) Nath	herba	Teája gyomorbaj esetén, fekélyeseknek, és megfázásra.
Setét nyelvű menta Sötétebb nyelvű menta	45. <i>Mentha piperita</i> L.	herba	Teája gyomorbaj esetén, fekélyeseknek, és megfázásra.
Ezerjófű Szujfű	46. <i>Origanum vulgare</i> L.	herba	Teája gyomorbaj esetén, és megfázásra. Főzetével régen gyapjút festettek feketére.
Keskenylevelű utilapi	47. <i>Plantago lanceolata</i> L.	levél, virágzat	Teája cukorbetegeknek
Utilapi	48. <i>Plantago major</i> L.	levél	A megszáritott levelet meleg vízbe mártják, majd ízületi és reumatikus fájdalmakra használják borogatásként; a friss levelek „tapaszként” elősegítik a sebgyógyulást, valamint köhögés elleni szirupot is készítenek a levelekből.
Kőmész	49. <i>Polypodium vulgare</i> L.	gyökér	Édesítőszerként használják ételekbe, italokba; főzete köhögéscsillapító.
Fehérhátú fű	50. <i>Potentilla anserina</i> L.	herba	Főzetét lemosószerként alkalmazzák nehezen gyógyuló sebek kezelésére; teája gyomorbántalmak esetén isszák.
Barátkása Barátkása virág Kakasvirág Kakukkvirág Kankalika Kásavirág Kukukkvirág Túróvirág(?)	51. <i>Primula veris</i> Huds.	virág	Teája idegnyugtató hatású; főzetét haj öblítésére használják, csecsemők fürdővizébe teszik. Dió éretlen külső temésburkából, valamint kankalinból készült főzettel csecsemők fejbőr betegségét kezelték, a bőrt lemosva vele.
Cserfa	52. <i>Quercus robur</i> L.	kéreg,	

		termés	Makktermését szárítva, vagy a lehántott, kéreg alatti szíjács megszáritva tea főzetként, hasmenésállóként alkalmazzák.
Feketeretek	53. <i>Raphanus sativus</i> subsp. <i>Nigra</i> L.	répatest	A répatestbe lyukat vájnak, megtöltik cukorral, vagy mézzel, majd a kicsurgó édes nedvet köhögés csillapítására fogyasztják; a répatestet lereszelik, olajjal citrom levével, cukorral vegyítik, s ezt epeköoldóként fogyasztják.
Kutyabenge Kutyacseresnye	54. <i>Rhamnus frangula</i> L. syn. <i>Frangula alnus</i> Mill.	kéreg	Lehántott, megszáritott kérgét régen bőrök cserzésére, valamint gyapjú anyagok vörösre színezésére használták. Tinktúrája külsőleg alkalmazva sebgyógyulást elősegítő.
Fekete ribizli	55. <i>Ribes nigrum</i> L.	termés, levél	Terméséből bort készítenek, mely erősen vérnyomásemelő hatású; levelét teaként vesebántalmakra.
Hecseli	56. <i>Rosa canina</i> L.	áltermés	Az áltermésből lekvárt, bort, pálinkát, szörpöt, ecetet, teát készítenek.
Rózsa	57. <i>Rosa</i> sp.	virág	A szíromlevelekből cukorral, citrommal sűrű szirupot készítenek, melyet külsőleg csecsemők „szájpenész” (?) betegségére használnak, u.erre használják tea főzetét is, és az előbb leírt szirupot forrásvízzel szörpként isszák.
Erdei málna, málna Oltott málnalapi	58. <i>Rubus idaeus</i> L.	termés, levél	Terméséből lekvárt, szörpöt készítenek; leveleit teaként gyomorbántalmak esetén használják.
Zsálya	59. <i>Salvia nemorosa</i> L.	herba	Teája máj-, epe- és légúti betegségek esetén
Édeslapi, Édőslapi	60. <i>Rumex stenophyllus</i> Ledeb.	termés	Termésének főzete embernek állatnak hasmenésgátló.
Bodza	61. <i>Sambucus nigra</i> L.	virágzat	Szörpöt készítenek belőle.
Házi csombor, Csombor	62. <i>Satureja hortensis</i>	herba	Fűszerként hurkába káposztába, levelekbe, savanyúságba. Száritott lemorzsolts leveleit mézbe keverik, torokgyulladásra eszik.

Népi növényismereti adatok a Székelyföldről

Kőrózsza	63. Sempervivum tectorum L. levél		Levelének nedvét belecsepegtetik a fájó fülbe.
Pityóka	64. Solanum tuberosum L.	szárgumó	A láz csillapítására, nyersen, reszelve talpra borítják .
Fekete nadály, Nadály	65. Symhytum officinale L.	gyökér	Gyökeréből készült tinktúra, vagy kenőcs, csonttörés, rándulás után használatos.
Láncfű Láncvirág Pipevirág Sárgavirág Cikória Cikóriavirág	66. Taraxacum officinale Weber ex Wiggers	virág	Szipupot készítenek belőle cukorral, melyet kenyérrrel vagy magában fogyasztanak.
Szt. János virág	67. Telekia speciosa (Schreb.) Baumg.		Más gyógynövényekkel főzetet készítenek belőle, melyet fürdővíz be öntenek, reumatikus, és ízületi fájdalmakra alkalmaznak.
Vadcsombor	68. Thymus serpyllum L.	herba	Teája köhögésre, főzete lemosóként hajhullás ellen.
Hársfa	69. Tilia	virágzat	Sűrű szirupot készítenek belőle; teája légúti megbetegedések esetén
Piros bogyójú here	70. Trifolium campestre Schreb.	virág	Teája májbetegségek esetén
Fehér toposdi	71. Trifolium ochroleucum Huds.	virág	Teája női betegségekre
Martilapi	72. Tussilago farfara L.	levél	Teája köhögéscsillapító; levele nyersen disznósírral megkenve, borogatáskén ficamra; a leveleket egy étel: „töltike” főzéséhez használják, hasonlóan készül, mint a töltött káposzta.
Csihán, Magos csihán Nagyobb levelű csihán Rendes csihán, Szúrós csihán Árvacsihán	73. Urtica dioica L.	herba	Fürdővízbe, reumatikus fájdalmakra; hajhullás, korpásodás esetén a fejet öblítik főzetével.
Fekete kakojza Havasimeggy kóró Kokojza Havasi meggy	74. Vaccinium myrtillus L.	herba, termés	Terméséből lekvárt, szirupot készítenek, az utóbbit tiszta szesszel vegyítve „likőrként” fogyasztják. Teájt gyomor- és vesebántalmak esetén isszák

Piros kakója, Piros kokója	75. <i>Vaccinium vitis-idaea</i> L.	herba, termés	Terméséből lekvárt, szirupot készítenek, az utóbbit tiszta szesszel vegyítve „likőrként” fogyasztják. Teájt gyomor- és vesebántalmak esetén isszák. Erősebb hatásúnak tartják, mint a <i>V. myrtillus</i> -t.
Zápca	76. <i>Veratrum album</i> L.	gyökér	Tetű elleni port készítenek belőle rövid szőrű háziállatoknak.
Fagyöngy	77. <i>Viscum album</i> L.	Levél, termés	Termését pépesítve fagyási sérülésekre kenik; leveleiből készült tea érelmeszesedés ellen

Az általam felmért két település egymástól való távolsága mindössze 2 km, így sem a növények (népies) elnevezéseire, sem azok felhasználására vonatkozó jelentős eltéréseket nem tapasztaltam.

A népi növénynevek analógiák szerinti csoportosítását: Szabó T. E. Attila: *Melius Juhász Péter, Herbárium* alapján végeztem el.⁵ A lejegyzett 257 népi növénynev közül soknak nagyon szemléletes az elnevezése. Legnagyobb részük szóképszerű, metaforikus. Egyes növények neve, a növényi rész formájára utal. Pl: *kutyanyelvű minta* (*Mentha longifolia*), *lőnyelvű minta* (*Mentha longifolia*), valamint *fillérfű* (*Lysimachia nummularia*), és *kutyatalplapi* (*Alchemilla vulgaris*). A Diószegi- Fazekas – féle első magyar fűvészkönyvben az utóbbi növényre vonatkozóan, az oroszálantál elnevezést találtam.

– Szent nevével megnevezett növény a *Szent János virága* (*Telekia speciosa*).

– A név a növény hasznára utal pl: *csontvirág* (*Hypericum perforatum*), *szívvirág* (*Echium vulgare*), *kakasvirág* (*Linaria vulgaris*) esetében –A kankalint ideges férfiaknak, kis kaka-soknak főzik idegök ellen. Az *ezerjófű* (*Origanum vulgare*), adatközlőim úgy tartják mindenre jó.

– A *vénasszonybűzölő* (*Nepeta cataria*) neve arra utal, hogy kik használják. Öregasszonyok a templomba viszik magukkal a növényt, s azt az orrukhoz dörzsölik, ha a pap unalmas beszédet mond, hogy ne aludjanak el.

– Egyes növények nevei növényi rész színére utalnak: *fehér toposdi* (*Trifolium ochroleucum*), *fehérhátúfű* (*Potentilla anserina*), *hótcsihán* (*Lamium album*), *kicsi fehér boglár* (*Achillea ptarmica*), *piros kakója* (*Vaccinium myrtillus*), *sárga herebogyó* (*Trifolium campestre*), *seténnyelvű minta* (*Mentha piperita*), *vérűfű* (*Chelidonium majus*).

– A *halmérőgfű* (*Euphorbia helioscopia*) a népi toxikológiai ismeretek egyik szép példája. Neve a növény felhasználására utal: frissen szedve a vízbe dörzsölik, s az olyan reakciókat vált ki, hogy a halak elpusztulnak, könnyűszerrel kifoghatók.

– Más esetben a név a növény ízére emlékeztet, és elfordulási helyét mutatja. A *kőmész* nevű növény (*Polypodium vulgare*) köves, sziklás helyeken terem, s gyökerét cukor helyett édesítőszerként használják.

– A *vészvirág* (*Chamaenerion angustifolium*), legkedvesebb adatközlőm Both Erzsébet elmondása alapján onnan kapta nevét, hogy leggyakrabban a málnásban terem, ahol sok medvével lehet találkozni, s a növény a veszélyre hívja fel a figyelmet.

⁵ Szabó T. E. Attila 1973.

⁶ Szabó 2000.

Két növény felhasználásában igen érdekes, hogy különböző formáit külön javasolják férfiaknak, és nőknek. A szívgyomba esetén: „A gombolyag férfinak való, s amelyik meg van repedve, az nőnek való.” A növényt begyűjteni nem tudtam. Varga János székelyvarsági gyűjtéseiben is szerepelt a szívgyomba népies név, s ő a fent említett növényt szakemberekkel meghatározhatta, így valószínűsíthető, hogy az Odvas keltikéről van szó.

A Vérehulló fű (*Chelidonium majus*) használata szintén eltérő nemenként: „Férfinak vérehulló fű, asszonynak fecskefarkú fű.”

A gyógyászatban használt növények hatástani csoportosítását eredményeim kiértékelése során Szabó László Gy. Teadrogok a fitoterápiában c. könyve alapján végeztem el.⁶ Miután az egyes növényfajokat hatásuk alapján csoportokban soroltam, megállapítottam, hogy a legtöbb növényfaj légzőrendszerre, valamint gyomor és bélrendszerre, epe-, és májműködésre ható.

A légzőrendszerre ható növények közé tartoznak azok a fajok is, melyeket borításul, azaz borogatásul szolgálnak. Pl.: a *keserűlapi* (*Arctium tomentosum*), valamint a *kutyatalplapi*, másik nevén *palástlapi* (*Alchemilla vulgaris*) leveleit zsírral megkenik, és a mellkasra borítják.

A lucfenyő tavasszal szedett, még éretlen tobozából - népies néven piros fenyőcsutkából, piros fenyőbogyóból - szirupot készítenek. Ezt vagy bórvízzel „illogatják”, vagy szesszel vegyítve pálinkaként fogyasztják.

„Gyomormérgőzés”, „puffadás”, „gyomorgyulladás” esetén leggyakrabban a *havasimegye kórót* (*Vaccinium myrtillus*, és *Vaccinium vitis-idea*) herbáját, a *csontvirágot* (*Hypericum perforatum*), valamint a *cintóriát* (*Centaureum erythraea*) alkalmazzák.

Májműködés zavara: „sárgaság ellen” hatféle gyomból gyógybort készítenek. *Cintóriát* (*Centaureum erythraea*), *fekete ürmet* (*Artemisia vulgaris*), *fehér ürmet* (*Artemisia absinthium*), *aszalt szilvát*, *árvacsihánt* (*Urtica urens*), *ángyélika* (*Angelica archangelica*) gyökerét, *szerecsendiót* borban összefőzik, állni hagyják a gyomokon, majd egy pohárba aranypillit tesznek, arra töltik rá a bort, s éhomra, langyosan leisszák róla. Az aranypilli, négyzetes aranszínű lapocskák, melyet régen boltban lehetett vásárolni, de ma már nem kapható, így arany ékszerrel helyettesítik.

A színanalógiával, és a számmissztikával gyakran találkoztam gyűjtésem során. A gyógy-növények felhasználása során mindig ügyelnek rá, hogy az egyes növényekből, vagy növényi részekből páratlan számút vegyenek. Leggyakrabban a 3-as, 7-es, 9-es szám jelentkezik a gyógyászatban. Úgy tartják, páratlan számú növényeket alkalmazva „keményebb a szer gyógyhatása”.

A népgyógyászatba gyakran belopják magukat a patikaszeresek, és sokszor érdekesen keverednek azzal. Pl.: a *borsikafenyő* (*Juniperus communis*) tobozbogyójából-, amit népiesen fehérborsnak neveznek, szárítva, porrá őrölve, „bogyólisztot” készítenek, s azt porrá tört fejfájás elleni pirulával keverik össze, majd forralatlan tejjel vegyítve ezt a „tésztát” (pépet) a fájó testrészeire borítják.

Humán-, és állatgyógyászat élesen nem különíthető el, hiszen számos növényi-, és egyéb eredetű szer ahogy az ott élők fogalmazzák: „Úgy jó embernek, mint állatnak es”. Mintegy harminc növényfajt írtam le, melyeket az állatgyógyászat is használ. A legjelentősebb a *cserfa* (*Quercus robur*) haja (azaz kéreg alatti szíjácsa), melyet gyomorfogónak használnak, de csak két év szárítás után. Az *édöslapi* magot (*Rumex stenophyllus*) szintén hasmenés ellen alkalmazzák. A *farkasalmalapi*ból (*Aristolochia clematitis*) készült főzet sebgyógyító szer.

Adatközlőim által elmondott 21 állatbetegséget konzulensem Egri Borisz állatorvos, és Varga János segítségével tudtam beazonosítani a kórismerekek alapján, melyek sok esetben pontatlanok voltak, így egyes állatbetegségek szakmai elnevezése nem teljes. Az állatbetegségeket három csoportba soroltam: fertőző betegségek; parazitás eredetű betegségek; valamint nem fertőző eredetű megbetegedések csoportjaiba. Az állatgyógyászatban leggyakrabban alkalmazott szerek: a kékkő (azaz rézgálic), büdöskővirág (kén), szurok (fe-

nyőgyanta), szurokolaj (fenyőgyantából iparilag előállított terpentinolaj). A kékkövet pata-betegségekre használják avas hájjal összekeverve. „Ha megsarjadzik az állat körme köze, feléled erősen” ezzel a szerrel bedörzsölik a patát.

Kejre (azaz kehre, obstrukciós tüdőgyulladásra) a kékkövet napraforgóolajjal keverik össze, majd betöltik a ló szájába. A könnyebb áttekinthetőség érdekében táblázatba foglal-tan mutatom be az egyes állatfajok megbetegedéseinek népi elnevezéseéhez kapcsol-tan a betegségek szakmai neveit, valamint a népi gyógyító szereket:

Fertőző betegségek		A gyógykezelés szereit	Érintett élőlény
Betegség neve	népi elnevezés		
Veszettség	veszés	sárga krajcár, saját vér, dühbogár(körisbogár), fenyőszurok, fenyőujjodzás, szurokolaj, Sorbus aucuparia L., Rhamnus Frangula L. syn. Frangula alnus Mill.	kutya, ember
Orbánc Baromfipestis, baromfikolera, vagy fekélyes elhalásos bélgyulladás	orbánc „Vörös huportosat ganyénak.”	almaecet Centaurium erythraea Rafn.	disznó tyúk
Tarlósömör	borjúvar	füröszítés	juh
Ragadós száj-, és körömfájás (láz?)	Szájfájás, körömfájás forróság, meg van gyulladva, vérgyulladás	sós tárkony, kékköves zsír sós tárkony, bodzavirág, pityóka, szódapor, kékszesz, kamilla, almaecetes víz szénamurva, korpa	marha, juh, sertés ló disznó
(köhögés?)	köhögés		
Mell-, és/vagy hasvízkór	(sárvíz?)	kukorica, paszuly	juh
Parazitás eredetű megbetegedések		A gyógykezelés szereit	érintett élőlény
Nyári vérzés esetleg nyári seb habronema-tosis, esetleg parafilariosis	apró	meleg moslék, fenyőszurok tejben főzve	ló
Kullancsoság	balakovács	nincs adat	–
Bőrbagócs -lárva- betegség (hypodermatosis)	ímő	avas káposztalé	ló, marha
Kergekór (Coenurosis)	kergekór, idegbaj	koponyakékelés	juh
Mell-, és/vagy hasvízkór (köhögés?)	(sárvíz?) köhögés	kukorica, Paszuly szénamurva, korpa	juh disznó

Nem fertőző eredetű betegségek		A gyógykezelés szereai	Érintett élőlény
Heveny gyomormegterhelés	Megsül a gyomra, gyomorrekedés	főzőolaj, szappanos víz	marha, ló
Obstrukciós tüdőbetegség, vagy alveoláris tüdő-emphysema	kei	büdöskővirág, akácfa lapi	ló
Az ujjak egyes betegségei, panaricium	patagyulladás, megsarjadzik a körme köze, feléled a körme köze	szurokolaj, avas hajú, kékkő, klorin	ló, juh, marha
Sebzés, sebek	hasítás, leszakad a bőre	farkasalma lapi, sós tárkony, szurokolaj	minden említett faj
Felfúvódás (nem fertőző eredetű)	felfúvódás	szurcsapolás	juh
Csüdsömör	békavar	kékkő, veres vas (eszköz)	ló, juh
Hályog (szaruhártya-és /vagy lencsehomály	hályog	Szt. György béka, kristályüveg, cukorpor, porsó	marha, ló
Magzatburok-visszamaradás	bennreked a másodja, nem jön el a másolatja	kezelése nem ismert	marha
Heveny gyomorterhelés (köhögés?)	megvérül köhögés	saját vér, só, súrolni szénamurva, korpá	marha, ló, juh disznó
Mell-, és/vagy hasvízkór (sárvíz?)		kukorica, paszuly	juh

Az állatgyógyászatban leggyakrabban alkalmazott gyógyító eljárások a betöltés (előlről, és hátulról értendő); füstölés – szintén keire alkalmazott eljárás, mely során, szó szerint idézve: „egy hitvány edénybe elpusztút fadarabokat tesznek”, majd azt az állat fejéhez tartva köhögteszik vele. Másik jellemző gyógymód a бүtülés, vagy súrolás. „Ha az állat megcsemerlik, megsül a gyomra”, hegyes bicskával átszúrják a fület, vagy az orrát, majd a vért visszakenik a szájába. Kele Jánost idézve: „Lényeg, hogy a saját véritől gyógyul”.

Hályogos szem gyógyítására a Szent György békát (sárga hasú unkát) az állat szeméhez dörzsölik. A béka körmeivel kaparja a hályogot, és a bőrében lévő méreganyagtól a beteg szem behabosodik, könnyezik, ilyen módon tisztul.

„Veszés ellen” a pásztorok egy ún. oltó szert készítenek: *fehér fenyőfa* szurkát (*Picea pungens*) gyantáját, ujjodzást (fenyő fiatal hajtása), *kutyabenge* haját (*Rhamnus Frangula*) kergét, szurokolajat (terpentinolaj), *piros bargóca* bogyóját (*Sorbus aucuparia*), azaz természet, egy nagy üstben összefőzték, majd a kutyák orrát keresztbe meghasították, a bárányok homlokát szintén kereszt alakban megvágták, s ezt a ragacsos anyagot bedörzsölték a seb-be. A pásztorok ilyen módon egymást is „beoltották”. Veszésre még a kutyának szájába sárga krajcárt tettek, ami akkor forgalomban lévő pénz volt. Azt megette, és úgy tartották, hogy attól helyrejött.

A humán gyógyászat nem csak növényi, hanem állati eredetű szereket is használ. Megfi-

gyeléseim szerint a humángyógyászatban inkább a növényi-, és állati eredetű szereket; az állatgyógyászatban pedig az ásványi eredetű-, és patikaszeret alkalmazták.

Leggyakrabban előforduló állati eredetű szerek: a disznóepe, farkashús, kígyóméreg, dühbogár (kőrisbogár), fehér tyúk-, fehér veréb ganéja, avas háj, avas lúdsír, valamint a borjú-, és kecskefaggyú. A farkashúst gyomorfekélyes, gyomorbajos emberek használták. Kiszáritották, majd folyadékban feláztatva megitták. Régen minden faluban hármát-négyet elosztottak a nép között, és orvosságnak ették. „Ma már a fiatalok nem törődnek, farkast sem lőnek.” – mondta egy kápolnásfalui adatközlő. A fehér tyúk-, fehér veréb ganéját szintén gyomorbetegségre- népi nevén gyomormérgőzésre alkalmazzák. A szárított ganét megáztatják, gézen átszűrik, majd bort töltenek rá, kicsi oltatlan meszet dobnak bele, s úgy isszák.

A betegségek mágikus jellegű gyógyítása az ún., racionális gyógyítás mellett főként akkor kerül előtérbe, ha a baj okát nem ismerik, és a hit síkján keresik, így- rontás, szemmelverés stb. – mágikus gyakorlat eredményének tartják.⁷ Az általam vizsgált településeken a rontó eljárásokat (népi kifejezéssel „csinálmányokat”) leggyakrabban lopások megtorlására alkalmazzák. A megkárosított személyek kaluger papokat (ortodox román papok) keresnek fel, s rontó misét mondatnak velük a tolvajra, melynek vagy halálát, vagy haláláig tartó szenvedését kívánják. Szemmelverés, igézés ellen három, vagy kilenc szem parazsat dobnak egy veder vízbe, s ha a legalább egy leszáll, azt tartják, a gyermeket valaki megigézte, megnézte. Ekkor egy imádságot mondanak, majd a szenes vízből megkenik a gyermek homlokát kereszt alakban.

Irodalom

PÓCS É.

1979 *A népi gyógyászat, és a néphit kutatásának határterületei*. Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények Supplementum 11–12. Budapest, 61–75.

RÁCZ G.

1979 *A népgyógyászati adatok értékelése*. Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények Supplementum 11–12. Budapest, 51–60.

SZABÓ L. Gy.

1987 *Az etnomedicina és a herbáriumok jelentősége a gyógynövénykutatásban*. Gyógyszerészet. 381–383.

SZABÓ László Gy.

2000 *Teadrogok a fitoterápiában*. Pécs-Baksa

SZABÓ T. A. – PÉNTEK J.

1978 *Ezerjófű*. Etnobotanikai útmutató. Kriterion, Bukarest

SZABÓ T. A. – PÉNTEK J.

1985 *Ember és növényvilág*. Kalotaszeg növényzete, és népi növényismerete. Kriterion Kiadó, Bukarest.

SZABÓ T. Attila

1979 *Melius Juhász Péter, Herbárium*. Kriterion, Bukarest

⁷Pócs 1979.

Frendl, Kata

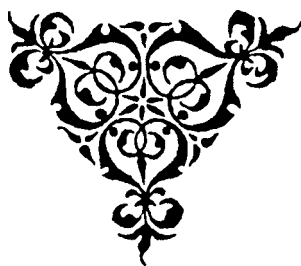
**Collection of ethnobotanical and ethnomedical data
in Székelyland (Kápolnásfalu, Szentegyháza, Transylvania)**

In the study the author introduces her ethnobotanical collection in July, 2000. For the research work she chose two settlements in Székely land: Kápolnásfalu and Szentegyháza, which are halfway between Székelyudvarhely and Csíkszereda.

The author's basic method was making reports in the centre of which stood the collection of ethnobotanical traditions. Relying on the informants she determined the most frequently occurred plants and later noted them down. With this knowledge, mainly with the help of special literature and researchers in other fields she could analyze the traditions of veterinary and human therapeutics. She collected 248 plant names. She could determine 171 plant species from which 153 have the modes of use in popular healing.

The classification of the effect of the used plants in healing was done during the author's evaluation of her results on the basis of László Gy. Szabó's teachings in phytotherapy. It is suitable to group the herbs used in popular healing according to the progress of the illness, their effect and taking into consideration the practical aims.

Veterinary and human therapeutics cannot be separated clearly. The author noted down about 30 herbs used by veterinary therapeutics and she identified 21 animal diseases. She collected them in 3 groups: infection, parasitical, infective. She also about the grouping of the plants according to their habitat and their magical way of use in healing.

„NYÚLHÁJ, DARUHÁJ HA ELMÚLIK, MAJD NEM FÁJ” Állati eredetű népi gyógyító szerek

A népi gyógynövényhasználat anyagi, nyelvi kultúráját sok szempontból vizsgálták, és ez számos tanulságot hozott nyelvi, orvosi, botanikai téren. Ehhez képest elhanyagolt a népi gyógyszerkincs egyéb – ásványi, állati, emberi eredetű – anyagainak vizsgálata. Érdemes volna a gyógynövényhasználatot áttekintő táblázatos, összegző módszereket alkalmazni ezekben a témakörökben is. Eddig ismeretlen összefüggéseket tárhatna fel a gyógyítás logikájában. Jelen tanulmányban fel szeretném hívni a figyelmet az állati eredetű népi gyógyszerkincs gazdagságára.

Agrárhallgató vagyok állathigiénia és tejgazdaság szakokon. Régóta érdekel a néprajz, főleg szakmámmal érintkező területei. 1995 és 96 augusztusán a kárpátaljai Bereg és Ung vidékén (ma Ukrajna) végeztem néprajzi gyűjtőmunkát¹. A gyűjtés elsődleges célja a kárpátaljai népi állatgyógyászat megismerése volt, de a témához kapcsolódó embergyógyászat, növényismerettel és hiedelemvilággal kapcsolatos adatokat is rögzítettem. Felfigyeltem rá, hogy a népgyógyászat gyakran alkalmaz állati eredetű gyógyító szereket, és hogy ezek használata sokszor érdekes, új arcát mutatja meg a gyógyító gondolkodásnak. A Kárpátalján gyűjtött anyagból kiindulva próbáltam meg felvázolni azokat a főbb szempontokat, amelyek segítségével értelmezhetővé válik az állati eredetű gyógyító szerek népi alkalmazása. A kárpátaljai anyag mellé odaállítottam a párhuzamokat mások gyűjtéseiből, illetve saját erdélyi, felvidéki gyűjtéseimből.²

A kétszer egy hónapos gyűjtőtűt során gazdálkodó családoknál, tanároknál és írónál laktam, akiktől a szálláson kívül rengeteg segítséget és buzdítást kaptam. Nekik, és minden adatközlőmnek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Továbbá köszönöm Grynaeus Tamásnak, hogy a kezdetektől segítette munkámat tanácsokkal, ötletekkel és jó szóval.

Az állati eredetű népi gyógyító szerek kutatottságáról megállapíthatjuk, hogy számos adatot lejegyeztek, de ezek elszórtan helyezkednek el más témájú dolgozatokban. A népi természetismerettel, halászzattal, vadászattal, gyűjtögetéssel, méhészettel foglalkozó tanulmányok sok témába vágó adatot tartalmaznak.

Az anyag rendezhető: felhasznált állat(faj) szerint; felhasznált állati rész (szerv) szerint; gyógyított betegségek szerint; gyógyításban betöltött szerep szerint; eljárás mód szerint.

Példák a gyógyításra felhasznált állatok szerint rendezve

Gólya: Húsát, levesét köszvény /Bá, Cs, Z/, görcs /Újf/, rehome /Bá/ ellen ették. Állítólag bűdös a húsa, mert a gólya csuszóval, békával él /Bá/. Egy kirívóan érdekes módja állati eredetű szer használatának: gólyahúslevesben fürdik a köszvényes beteg /cs/. Állati

¹ Beregszászi járásban: Heteny /He/, Harangláb /Ha/, Csonkapapi /Cs/, Beregsom /Som/, Mezőkaszony /K/, Zápsony /Z/, Bátor /Bá/, Szalóka /Sz/, Beregújfalú /Újf/. Ungvári járásban: Rát /R/, Kisgejőc /Kge/, Nagygejőc /Nge/, Nagydobrony /Nd/. Técsői járásban: Visk /V/.

² Azoknál az adatoknál, ahol nem tüntettem fel gyűjtőt ill. szerzőt, ott saját gyűjtésről van szó.

szerből készült fürdőre két példát találtam az irodalomban: Bakos Ferenc, a mátészalkai parasztorvos a köszvényes betegnek olyan fürdőt készített, amibe „csúszóport, gólyaport, töviskesdisznó porát, meg csilántot” tett.³ A másik példa Kászonyi közléséből: Szentistvánbaksán egy gyógyító asszony tisztesfű és kutyakoponya főzetében fürdette a beteg gyermekeket.⁴

Teknősbéka (mocsári teknős): A moslékos dézsában tartották, hogy a disznónak jobb legyen az étvágya /Cs, Nd, Z, R/. A disznóval nem etették meg, nem ölték meg, évekig elélt a dézsában. Ha fagyos helyen volt, télen elengedték. Volt aki a moslékban hizlalta a teknőst, és a húsából pörköltet készített /Bá/. Ha a tehén ellés után nem dobja el a pokláját (méhlepény és magzatburkok visszamaradása), akkor teknősbéka páncélját kötötték a kilógó pokladarabra, az szíta ki a többi /Cs/. Kagylójával (teknőjével) a begyulladt tőgyet gyógyították Ráton. Nagylengyelen a mellkeményedést (szoptató anya melle begyullad) teknősbéka teknőjével meghúzzák.⁵ Porrátört páncéljával sebet gyógyítottak Csonkapapin.⁶ A teknős az egeret, patkányt elhajtja a háztól /Sz/.

Hal: Régi orvosló könyvekben gyakran találkozhatunk különböző részeinek ajánlásával. Zsírja, olaja patikában beszerezhető. Epéjét, csontjait is gyógyszerként használták.⁷ Kárpát-alján ilyesmivel nem találkoztam, viszont rábukkantam egy érdekes adatra: Ha a disznó megcsömörlik, boltból vásárolt, konzerves apróhalat tettek a vályúba /Bá/. Hozzá tették, hogy szovjet időben a konzervhal még olcsó volt. Vajkai említi, hogy a Tóközben „nagyobb áradáskor a víz visszafolyása után rengeteg hal maradt a gödrökben. Ezeket a disznóknak adták”.⁸ Az Ecsedi láp lecsapolásáig (1896) a disznókat nyáron csíkon, télen makkon tartották.⁹ Szabadfalvi több példáját is felhossa a disznó hallal való takarmányozásának, mely a lápi tartás emlékeként maradt fenn.¹⁰ A lecsapolás után nem játszhatott fontos szerepet a hal a disznó takarmányozásában. Fennmaradt viszont az emléke, hogy a hal a disznónak lehetséges eledele, amit nyilván nagyon szeret, és jó étvággal fogyaszt. Az egykori takarmány mint diéta-csemege-gyógyszer kerül elő. Történetileg így értelmezhető a konzervhal etetése. Nagydobronyban sült varjút, varjúfiókat adnak az étvágytalan disznónak. Ha nem is épp a varjú, de a földön fészkelő madarak fiókái a ridegen tartott disznónak természetes táplálékot jelentettek. Gyergyócsomafalván, ha a disznó nem akart enni, halat szegeztek a vályúba.¹¹

Csuszó, kígyó: Erdész Sándor részletes monográfiát írt „Kígyókultusz a magyar néphagyományban” címmel. Tanulmányában kitér a kígyóval való gyógyításra is, és megállapítja, hogy a népi gyógyászatban az állati eredetű orvosságok között a kígyó szerepel a leggyakrabban. Hozzátehetjük, hogy a kígyó hiedelemköre rendkívüli módon szövevényes, szerteágazó, vagyis a kígyót méltán tekinthetjük a néphit egyik „sűrűsödési pontjának”, Fejős kifejezésével élve. Erdész vizsgálata szerint 27 adat közül 11 esetben köszvényes, reu-

³ „Mikor a vízben ezek már tökéletesen összefőttek, ki kell szedni, és amilyen forrón a beteg csak bírja, bele kell ültetni. Ha hűl alatta a víz, ki kell venni, lepedőbe csavarni és dunna közé tenni. Ezt naponként ismételni kell, míg meg nem gyógyul a beteg.” Farkas 1968. 161.

⁴ Kászonyi 1931. 148.

⁵ Gönczi 1905. 360.

⁶ Moldvában teknősbékából készült levest fogyasztanak hámítás ellen. Diószegi 1960. 118.

⁷ Solymos 1963. 289-290.

⁸ Vajkai 1943. 145.

⁹ Csiszár 1971. 482.

¹⁰ Szabadfalvi 1991. 137.

¹¹ Szász 1994. 131.

más fájdalmak (csúz), 3 esetben szembetegségek gyógyítására használják a kígyót.¹² A köszvény gyógyításánál nemcsak a kígyó, de más állati eredetű szerek is gyakran előfordulnak. Tehát a köszvény is sűrűsödési pont.

Szent György nap előtti csusztót felkötötték a szabadkéménybe, és kicsepegett zsírával a köszvényes testrészt kenték /Cs/. Zsíráját tüdőbaj ellen fogyasztották /Nd/. Egy üveg pecsenyelébe (hús pácleve) eleven csusztót tettek. Az sokáig elláll. Ha nem tudja a tehén felvenni a kérőjét (kérődzés elmaradása, bendőrenyheség), ebből töltötték belé /Z/.

A kígyózsír népszerű gyógyszer volt, melyet a patikákban is kerestek. A régi gyógyszerek is követték a nép ízlését, igényeit, és megpróbálták azt kiszolgálni. Karlovsky patikusok részére olyan szótárt készített (1887), ami tartalmazza a gyógyszerek népies és tudományos elnevezéseit. A „kígyó zsír”, „borz zsír”, „gólya zsír” cikkelyeknél mind Axungia Porci, azaz disznózsír megnevezés áll. Tehát a vevő nem mindig azt kapta amit kért. Gunda írja „Varázsló méhészek” című tanulmányában, hogy a kiskajáni vándor kereskedők farkasgégét, farkasfogat adtak ajándékba a méhészeknek. Az ajándékot mágikus célra használták fel a méhészek. Gundát idézve: „Aligha gondolom azonban, hogy az ajándéknak bármi köze lett volna a farkashoz. A vándor szlovák gyógyszerárusokról, az olejkárokról is tudjuk, hogy Svájtól a kínai határig a disznóháját borz- és medvezsírként adták el a hiszékeny népek.”¹³ Ma „kígyózsír”-nak nevezik azokat a kenőcsöket, amelyeket kígyóméreg felhasználásával glicerinnél gyártanak, és a kereskedelemben szerezhető be.

Nyúl: Frissen lenyúzott bőrét hússal befelé fordítva vese és derékfájás ellen a fájó részre borították /V/. Vadnyúl hájjal kenték a tehén csecstét, ha kirepedezett /Újf/. Tályog, kelés kifakasztásához, érleléséhez, kiszáradt bőr ápolásához nyúlhajat használtak /Bá, Újf/. Avas vadnyúlhájjal kenik a kehes (itt valószínűleg mirigykór értendő) csikó nyakát. Az avas háj jobb, az csípi ki /Sz/. Általánosan elterjedt hiedelem, hogy az avas zsír, szalonna gyógyhatású. A házi nyúl bőre a derékfájás gyógyításánál hasonlóan jótékony, mint a vadnyúlé, de hatása gyengébb /V/. A vadállatból készült orvosságnak nagyobb erőt tulajdonít a nép, mint a megfelelő háziállatnak. Ennek egyik népi magyarázata, hogy a vad maga válogatja meg táplálékát, ezért sokkal többféle gyógynövényt fogyaszt. Vagyis az állat a növények gyógyító erejét közvetíti. Másik magyarázat szerint az állat természete képezi az alapját a gyógyhatásba vetett hitnek. A vadállatot egészsége, szívóssága a háziállat felé emeli. Egy csikszentmártoni székely pásztor szerint az oltó (sajtoló) többféle állat szopós kicsinyének a gyomrából készülhet. A különbség köztük az, hogy nem egyforma gyorsan alvasztják meg a tejet. Minél fürgebb az állat, annál gyorsabban olt a gyomra: legjobb a nyúloltó, aztán a bárány, végül a borjú.

Szarvasjóság (szarvasmarha), *tinó*¹⁴: Az ember csataktól (tuskó) felhasadt lábát zsebkenőbe kötött tinótrágyával borogatták. Lábfájásra, nagyütésre (véraláfutás) szintén tinótrágyát borították /Ha/. Amikor a kovács félreüti a szeget, és a ló lába megnyilazódik, marhatrágyába állítják az állatot /V/. Egy haranglábi pásztor szerint az orvosság fűben-fában van, a jóság pedig sokféle fűvet eszik. A szlovákiai Nagycétényen is tehéntrágyát raktak a gyűlésre, attól meggyöngült, megpuhult. Ott így magyarázták a gyógyhatást: „A tehén sokféle vitaminoz takarmányt evett, és abba sok gyógyfű is volt. Nem úgy, mint most a silóban.”

¹² Erdész 1984. 40.

¹³ Gunda 1989. 48.

¹⁴ A tinó szó Kárpátalján ivaréretlen szarvasmarhát jelent. Tinó = üsző. Bikatinó = ivaréretlen bika. A tinó szó a magyar nyelvterület más tájain fiatal ivartalanított bikát jelent.

A gyomorfekélyes embernek forró marhahúslevest ajánlanak Viskén. Ez népi diétának tekinthető.

Tyúk: A tyúk zúza belső hámrétegét, a zúza belső hártájának porát emésztési zavarok, illetve sárgaság ellen eszik mézzel keverve, vagy isszák teában, pálinkában. Amikor lakodalomhoz sok tyúkot vágtak egyszerre, mindig volt valaki, aki eltette a zúzahártákat. Bátyuban ezt a szövetet a zúza sárfalának nevezik. A „sár” előtag itt a sárga színt jelöli (sárga-fal), hasonlóan, mint a sárarany, sárfehér, sármány, sárigság szavainkban. A szövet valóban sárga színű, ami a sárgaság gyógyításánál színanalógiát sejtet. Legtöbbször hasmenés ellen ajánlották /Nd, Cs, He, Sz, R/. Viskén sárgaság ellen 9 tyúkszúza lefejtett hártájának porát etették. A zúza szárított, darált belsejét bélfekély, gyomorfekély ellen fogyasztják teában, pálinkában /Bá, Újf/.

Az állatok mely szerveit használják fel? „Az állatok viselkedése, külső, belső alkatuk önmagukban is asszociációkat hoznak létre a népi gyógyászati gyakorlatban, de ezeken kívül az egyes szervek, testrészek további szimbólumrendszerek megalkotását teszik lehetővé.”¹⁵ A „Medicusi és borbély mesterség” című gyűjteményben csaknem 30-féle állati részét, termékét ajánlják gyógyszerként, leggyakrabban zsírját, epéjét, véré, ürülékét, csontjait, illetve ivadékát.

Érdeemes áttekinteni, hogy mely betegségeket szoktak állati eredetű szerekkel gyógyítani. Egy népi gyógyászatról szóló gyűjtést olvasva hamar feltűnik, hogy néhány betegségnek számos különböző kezelési módja ismert az adott tájon, míg másoknál csak egy-két javaslatot találunk. Tovább vizsgálva az anyagot észrevehető, hogy egyes betegségeket jellemzően gyógynövényekkel kezelnek, és találni fogunk olyanokat, ahol feltűnően sok a mágikus gyógy mód. Az állati eredetű szerek előfordulását vizsgálva hasonló jelenséget tapasztaltam. A nép által megkülönböztetett betegségek közt nem egyenletesen oszlanak el az állati szerek alkalmazásai. A betegségek felől vizsgálva a kérdést, bizonyos „sűrűsödési pontokat”¹⁶ fogunk felfedezni. Olyan betegségeket, melyeknek gyógyításánál gyakrabban fordulnak állati eredetű szerekhez. Az emberi betegségek körében a légzőszervi betegségek, sárgaság, köszvény, reuma és az epilepszia gyógyszerei között legtöbb az állati eredetű szer. Az állatbetegségek közül a tehén tőgygyulladásánál, a disznó csomórénél, rossz étvágyánál, néhol a ló kehességénél szerepel többféle állati gyógyszer. Annál is inkább feltűnő ez, mert különböző állatfajok különböző testrészeit, eltérő módon használják fel: Kárpátaljai gyűjtésben: köszvényre gólya, csuszó, sünn, disznó húsát, zsírját vagy epéjét használják. Sárgaságra szarka húsát, tyúk zúzájának belső hártáját, kőrisbogár, tetű, egész testét. A tehén tőgygyulladását tyúk, teknősbéka, marha, vadnyúl különböző részeivel füstölik, pakolják, kenik. Tüdőbetegségre borz, sünn, kutya, kígyó zsírját, húsát kell fogyasztani. Tüdőbetegségnél ezekhez társulhat az ember vizelete, mint emberi eredetű szer.

A szituáció hatása a gyógy mód megválasztására: „Ha menyét marja meg a tehén tőgyét, akkor amelyik menyét megmarta, annak a bőrével kell súrolni, de ha nincs menyétbőr, penicilin injekciót kell beadni, az is megtéríti” (Székelyvarság, egykori Csík megye). Általában a népgyógyászati adatok vizsgálatánál figyelembe kell venni azokat a körülményeket, amelyek között a vizsgált gyógyító eljárást alkalmazták. Az egészségügyi ellátás színvonalának visszaesése felelevenítheti a szunnyadó népgyógyászati tudást. Nem közömbös az sem, hogy a baj, a betegség mikor és hol esik meg. Ha a mezőn, a falutól távol sérül meg

¹⁵ Hoppál-Törő 1975. 45.

¹⁶ Fejős 1985. 49.

az ember, és hirtelen kell valamilyen sebkezelő anyagot szereznie, akkor ugyancsak beszűkül a választás lehetősége. Hiába tart otthon gondosan elkészített körömvirágkenőcsöt, vagy patikai sebhintőport, ha elérhető távolságban a saját vizelete az egyetlen steril sebtisztító és vérzéscsillapító. A gyógyszer megválasztása nem csak a gondolkodást tükrözi, hanem a pillanatnyi lehetőségeket is.

A gyógyszer elkészítése, felhasználásának módja is nagy változatosságot mutat. Az állatot, állati testrészt felhasználják élve, nyersen, hamuvá égetve, porrá törve, elfüstölve, megfőzve, levesként. Adhatják belsőleg, a bőrre vihetik külsőleg, és még a növényi gyógyászatra jellemző fürdőt is készíthetnek belőle, mint azt a golya esetében láttuk.

A szerek gyógyításban betöltött szerepe

Racionális jellegű eljárások:

Legegyszerűbb eset, amikor az állati eredetű anyagot valamilyen egyéb szer (növény, ásványi anyag) vívőanyagaként használják. Például: a rézgálic porát disznózsírba keverve viszik fel a beteg bőrfelületre.

Máskor az állati rész fizikai tulajdonságait használják fel a gyógyításban: A fájós derékra frissen nyüzött nyúlbert borítanak, ami a derekat melegen tartja. A szemölcsöt lószőrrel kötik el, ettől a szemölcs elhal. Lovaknál különböző kórokok vizeleti nehézséget válthatnak ki. Egyes esetekben a vizeleti inger fokozása eredményes gyógymód. A ló húgycsővébe helyezett eleven tetű /Kge, V/ irritálja a nyálkahártyát, ezáltal vizelésre készíti az állatot. Ezeket az eseteket nem tartom különösen érdekesnek az állati eredetű szerek vizsgálata szempontjából.

A fentiekől elkülönítem azokat az eseteket, amikor a gyógyító hatást a felhasznált állat táplálkozásával magyarázzák. A felhasznált állat (állati rész) valójában közvetíti a növények gyógyító erejét. A tehéntrágya általánosan elterjedt kelések, zúzódások borogatására. Olykor azt a racionális szellemű magyarázatot kapjuk, hogy a tehén a legelőn a legkülönbébb gyógynövényeket is megeszi, és ezek fejtik ki hatásukat a trágyás borogatásban. Hasonlóan magyarázott a kecsketej gyógyhatása is.

Az undorkeltés a népgyógyászat alapmozdulatai közé tartozik az állat- és embergyógyászatban egyaránt. Az undorító anyagok hatása többrétű, hiszen a heves undor komplex élet-tani jelenség, ami az egész szervezetet, de különösen az emésztő rendszert felrázza a renyhé-ségből. Ezt célozzák a szarvasmarha emésztési zavaránál az állat szájába tömködött, töltött trágya /He, Sz, V/, vizelet, eleven béka /Ha/, záptojás /Újf/. Közvetlen hatásuk, hogy fokozzák a nyáleválasztást, ami a bendő savas irányba eltolódott pH-ját helyrehozza. Kiss szat-mári gyűjtéséből: „Azt mondják, hogy az állat, – ugyanúgy, mint az ember – a saját ganáját utálja a legjobban. Ha nem vette fel (a tehén) a kérőjét, felvettek a ganájából egy marékka, és a szájába csapták. Rögtön rájött az üklendezés.”¹⁷ Embergyógyítás esetében további lehetőségek rejlenek a pszichikai undorban, amit például a sárgaság ellen megevett tetű okoz /K, Újf, Z/. Az égetés, gyökér- és zsinórhúzás, csonkítás, sebzés mellett ezek is olyan beavatkozások, amik a szervezet egészét mozgósítják, riasztják, tehát nem-fajlagos gyógymódok.

Diéta: A népi ember- és állatgyógyászat nemcsak gyógyszereket ismer, hanem meghatá-rozott egészségügyi célokat szolgáló étrendet, életrendet is. Számos javallatot ismerünk – különösen idült betegségeknel – ahol energiában és vitaminban gazdag takarmányokkal igyekeznek az állat ellenállóképességét növelni. Vajkai felföldi gyűjtésében egy alsógagy-i juhász szerint a tehén a pondrót a „sovány éleştől kapja”: „Férgek ellen legjobb a jó élés”.¹⁸

¹⁷ Kiss 1989. 118.

¹⁸ Vajkai 1943. 149.

Ha viszont könnyen emészthető, sovány ételekre van szüksége a beteg embernek, akkor egyebek között szóba jönnek az erdei, mezei apróvadak. A népi diétára Berde is rámutat, de azt „felülről származó leszívargásnak” tekinti¹⁹. Néhány – nem kizárólag állati eredetű²⁰ – példával azt szeretném érzékeltetni, hogy a táplálkozás és a gyógyítás alapanyagai (élelem-gyógyszer) gyakran szerepet cserélnek. Feltételezésem szerint geneológiai kapcsolatban vannak. Ennek a szerepcserének közbülső fázisa a diéta, ami egyszerre táplálkozási és gyógyászati jelentőségű. Így a gyógyászat eszköztárát bővíthetik egykor közönséges eledel-ek. A felhasznált anyagok ilyen „átminősülése”²¹ nemcsak gyógyszer és táplálék között mehet végbe. A zsákmányoló táplálékszerzés valaha megszokott elemei később a gyermekek játékszámába menő vadászatának válhatnak célpontjává, vagy csemegeként tartják számon. „A gyermekek ... gyakran gyűjtenek össze és esznek meg olyasmit is, amit a felnőttek már semmibe sem vesznek (macskaméz, papsajt, nádméz, cserebogár tora stb.)” írja Györffy.²² Vagy gondoljunk csak a szabadidőtöltésként végzett pecázásra. A „félelem – élelem – kényelem” skáláján váltogatják szerepeiket az anyagok.

„Az idők változnak, de bizonyos alapéletformák megmaradnak, legfeljebb helyzetük, szintjük tolódik el, értékük alakul át. ... De a nagy háborúk, a történelmi erők a társadalmi viszonyokat is állandóan változtatják és ezzel párhuzamosan például a gyűjtögetés is változik, inséges időkben kiterjed, dúsabb években összezsugorodik, akár a meleg, ill. a hideg hatására a higanyszál.” írja Vajkai.²³ Amikor az ember életében teret nyer a gyűjtögetés, vadászat, zsákmányolás, olyankor megnövekszik azoknak az (állat)fajoknak a száma, melyek táplálékot jelentenek. Az intenzíven gazdálkodó ember állati eredetű tápláléka első-sorban a disznó, baromfi, marha, juh. Sokszor a közizlés el is fordul az alternatív húsféleségektől. Nem mindenki kóstolná szívesen a teknősbékapörköltöt, vagy a szarkalevest. A gyűjtögető, zsákmányoló ember nem válogatós. Hiszen minden ami mozog: fehérjeforrás. Így az ember a vadvilág számtalan féle húsát megízlelte. Tapasztalta, hogy némelyek különösen finomak, vagy soványak, de találkozott undorító, mérgező hússokkal is. Így kerültek a gyógyászat eszköztárába különböző állatfajok.

Természetben gyűjtött anyag egy látványos szerepváltása Finnországban: Nagy éhínségek idején a szűkös lisztkészletet az erdei fenyő (*Pinus silvestris*) kérgéből készült örleménnyel pótolták ki. Ez klasszikus példája az inségeledelnek. Ma Finnországban jólét van. Az erdei fenyő kérgét tartalmazó kenyér hipermarketekben kapható, a közönséges kenyereknél drágábban. A fenyőkéreg sajátos, érdekes ízt ad a kenyérnek, ami különlegességgé, csemegévé emelte az egykori inségeledelt. Ha az éhínség idején nem kényszerültek volna lisztpótló anyag keresésére, akkor talán a jólétben senkinek sem jutott volna eszébe, hogy fenyőkéreggel ízesítse a kenyeret. Gyergyóban „a bükkfa termése nehéz időben inségeledel, mászor erdei csemege volt.”²⁴ „Az inségtakarmányok egy része az extenzív, rideg állattartásnak megszokott, rendszeresen igénybevett bázisa.”²⁵ Másik példa a szerepváltásra a konzervhal felhasználása a disznó étvágyának javítására, aminek részletes kifejtése e tanulmány első felében található. A Kárpátalján ehető apróvadként számon tartott állatok (sün-

¹⁹ „...Vannak azonban a népnek saját elméleti alappal indokolt, saját diétái is. Nem kétséges, hogy ezek mögött is felülről származó leszívargás állhat, de a nép ezt már magáévá tette, elképzeléseinek megfelel s így azt bizalommal el is fogadja.” Berde 1940. 172.

²⁰ Ebben a megközelítésben nem érdemes szétválasztani az állati és a növényi eredetű anyagokat. Inkább azt kell szem előtt tartani, hogy az ember, disznó, baromfiak mindenevők, a kérődzők és a ló növényevők.

²¹ „A fajismeret feledésbe merülése fokozatos, az egykor nagyra értékelt táplálék átminősül gyermekcsemegévé vagy háziállatok eledelévé.” Rab 2001.108.

²² Györffy é.n. 19.

²³ Vajkai 1943. 137.

²⁴ Rab 2001. 109.

²⁵ Ortutay 1979. 632.

disznó, fenyőrigó, veréb, szarka, tarkavarjú, varjú, gólya, teknősbéka) jó része a gyógyászatnak is alapanyaga, illetve húruk fogyasztása ajánlott sárgaság, köszvény, tüdőbetegség esetén.

Nem kell ahhoz háború, vagy aszály, természeti katasztrófa, hogy az ember inségeledt keresen (szükségorvossághoz nyúljon). Elég eltévedni az erdőben, otthon felejtetni az uzsonnát, pénzt, fél napig éhezni, és alaposabban szemügyre fogjuk venni, hogy mi ehető a környezetünkben. Ilyenkor az improvizáló leleményesség mellett aktiválódik az a passzív tudásanyag, amit a konyhához, kamrához (házipatikához, orvoshoz) közel nem használ az ember. A „hőmérő higanyszála” nagyon gyorsan reagál.

Mágia:

Hoppál és Törő szerint „Míg a növényekkel történő gyógyításban meglehetősen sok a gyakorlati megfigyelésen alapuló népi gyógymód, addig az állati eredetű szerek és eljárások döntő többsége a mágikus-babonás gondolkodásmóddal kapcsolatos.”²⁶

Analógiás mágia: Az analógiás mágiának több változata van, aszerint, hogy a hasonlóság mi alapján áll fenn. Egyik eset, amikor a betegség okozójának testével gyógyítanak: A tehén tőgyén esett menyetmarást menyetbőrrel, a kígyómarást kígyóbőrrel súrolják a gyimesi csángók. A kászoni székelyek a gilisztás malacot a következőképpen orvosolják: Mikor a malac kiemészteti a gilisztákat, egy csomó gilisztát a kályhán, papíron megszáritanak, megtörnek, és vízzel, tejjel visszaetetik a malaccal. Névanalógia: A csángó magyarok a szarvasmarha farkastályog nevű betegségét (sercegő üszök) farkashús lenyeletésével, a gyergyói székelyek farkashájjal kezelik. Színanalógiával leggyakrabban a sárgaság gyógyításánál találkozhatunk. Erre állati eredetű példák: A tyúk zúzája belső (sárga színű) hártájának felhasználása /V/. A fekete tyúk zúzája a fekete sárgaság gyógyszere.²⁷

Egyes esetekben a felhasznált állat természetét igyekeznek átruházni a betegre „Az állatok varázssereje is testi és természeti tulajdonságokkal függ össze.”²⁸ Erdélyi magyar javasasszonyok a férfiú nemi tehetetlenségét olyan keverékkel gyógyítják, melynek többek között alkotója a nyúlhere.²⁹

Amulett: A mai magyar népgyógyászatnak nem meghatározó eleme az állati, növényi eredetű anyagok amulettként való viselése. Szendrey Zsigmond „A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban” című cikkében felsorol állat amuletteket: Sárgaságosnak aranyhalat kötnek a nyakába.³⁰ A kalotaszegi Szucságon a farkasszem a köntös aljában hordozva minden ártalom ellen véd.³¹ Kárpátaljai gyűjtőúton állati eredetű amulett használatáról nem hallottam.

A hivatalos orvoslás és az irodalom hatása:

A hivatalos orvoslás korábban bővelkedett az állati eredetű szerekben. Lehetetlen volna megállapítani, hogy ezek a szerek a népi tudásból kerültek „fel” a hivatalos tudományba, vagy fordítva történt. „Medicusi és borbély mesterség” című gyűjtemény kéziratos orvosló könyveiben (XVI–XVIII. sz.) hozzávetőlegesen 70 házi- és vadon élő állatfaj gyógyászati célú felhasználását találtam meg. Az állati részekkel való gyógyítás a népi orvoslás archaikus rétegét képviseli. Bár a népi gyógynövény-ismeret is régi hagyományokból táplálkozik, de fejlődése, változása napjainkban is tart. A recens gyűjtésekben gyakran találkozha-

²⁶ Hoppál–Törő 1975. 43.

²⁷ Gönczi 1905. 357.

²⁸ Szendrey 1937. 159.

²⁹ Wlislöck 1894. 324.

³⁰ Szendrey 1937. 160.

³¹ Gunda 1989. 59.

tunk olyan gyógynövényekkel, melyek nemrég kerültek a területre, vagy egzotikus növényként újdonságok. Az állati eredetű szerek alkalmazásánál ilyen megújulással nem találkoztam. Inkább olyan állatok felhasználásáról emlékeztek, amik ma már megritkultak, kihaltak. Ez a különbség részben annak tudható be, hogy a hivatalos orvoslás, illetve a természetgyógyászat irodalma régóta nem frissítette az állati szerekkel való gyógyítás anyagkészletét.

Az állat(faj)ok népi elnevezései kisebb mértékben mutatják azt a változatosságot, változékonyságot és táji jellegzetességet, mint ahogy azt a növények elnevezéseinél tapasztalhatjuk. A népi anatómiai terminológia igen gazdag, de kevésbé feltárt, azaz kevésbé összegzett. Ilyen adatok is nagy számban találhatók elszórva a legkülönbözőbb témájú gyűjtésekben. Érzéketlen igék, kifejezések élnek az állatok mozgásának, viselkedésének, élettani és kórélettani folyamatainak megnevezésére.

Irodalom

BERDE Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest.

BODNÁR Ferenc

1982 Sarkadkeresztúr néphite. *Folklór Archívum* 14. 7-66.

CSISZÁR Árpád

1971 A beregi sertéstenyésztés. *Ethnographia* 82. 481-496.

DIÓSZEGI Vilmos

1960 Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* 5. 35-124.

ERDÉSZ Sándor

1984 *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen.

FARKAS József

1968 Bakos Ferenc a mátészalkai parasztorvos. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 145-180.

FEJŐS Zoltán

1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. Első rész. *Néprajzi Közlemények* 27.

GÖNCZI Ferenc

1905 Az emberi betegségek s gyógyításaik a göcseji s hetési népnél. *Ethnographia* 16. 345-361.

GUNDA Béla

1989 *A rostaforogató asszony*. Múzsák. Budapest.

GYÖRFFY István

é.n. Gazdálkodás. In: Györffy István–Visky Károly (szerk.). *A magyarság tárgyi néprajza. A magyarság néprajza II. kötet*. Budapest, 15-26.

HOFFMANN Gizella (szerk.)

1989 *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember és állatorvosló könyvek Radvanszky Béla gyűjtéséből*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.

HOPPÁL Mihály - TÖRŐ László

1975 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 7-8. Szerk. Antall József–Buzinkay Géza 13-176. Budapest.

KARLOVSZKY Géza

- 1887 *A gyógyszerek magyar tudományos, népies és táj elnevezései jelentésükkel együtt.* Budapest.
- KÁSZONYI Ferenc
1931 *A vakondok szíve és a kutya koponyája, mint gyógyítószer.* *Ethnographia* 42. 148.
- KISS József
1989 *Szerelmi babonák.* Népszava. Budapest.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1979 *Magyar néprajzi lexikon.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- RAB János
2001 *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda.
- SOLYMOS Ede
1963 *Halból készült népi gyógyszerek.* *Orvostörténeti Közlemények.* 289-290. Budapest.
- SZABADFALVI József
1991 *A sertés Magyarországon.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen.
- SZÁSZ Mónika
1994 *Népi állatgyógyászat Gyergyócsomafalván.* In: *Változás diákszemmel.* Magyar Néprajszakos Hallgatók kiadványai 1. Kolozsvár, 125-133.
- SZENDREY Zsigmond
1937 *A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban.* *Ethnographia* 48. 154-166.
- VAJKAI Aurél
1943 *A magyar nép életmódja.* In: Bartucz Lajos (szerk.) *A magyar nép.* Budapest. 136-200.
1937 *Adatok a Felföld népi orvoslásához.* *Ethnographia* 48. 140-154.
- VARGA János
1996 *Erdélyi népi állatgyógyítások, hiedelmek.* Jákotpuszta. (Kézirat.)
- WLISLOCKI Henrik
1894 *Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben.* *Ethnographia* 4. 320-326.

Varga, János

Popular cureing drugs of animal origin

The author, as an amateur researcher, in 1995 and 1996 August made research works in Bereg and Ung countries. These regions once belonged to Hungary, today they are in the South-West part of Ukraine. His research work was concentrated on 14 villages inhabited by Hungarians. His main aim was to get to know the animal cureing but he also noted down data in connection with human therapeutics, botany and beliefs. He recognised that popular medicine often used drugs of animal origin which introduced a new aspect of therapeutic thinking. He also compared them to his earlier research works in Transylvania and Upper-Hungary and other's research works. Most of the data in connection with drugs of animal origin are rather scattered in different studies about fishing, hunting, foodgathering and bee-keeping.

A MAGYAR NÉPI SZÜLÉSZET ETNOFARMAKOBOTANIKAI VIZSGÁLATA¹

Napjainkban egyre nagyobb érdeklődés tapasztalható a gyógynövények iránt. Nem csak laikus öngyógyítók, természetgyógyászok, de az alternatív módszerek felé forduló hivatásos orvosok, tudományos kutatók is foglalkoznak a gyógyítás ezen lehetőségeivel. Az új növényi alapú gyógyszerek kifejlesztése pedig leggyakrabban a hagyományos orvoslás eljárásain alapul.

Az utóbbi években Magyarországon is megerősödött az az USA-ból kiindult, ám az egész világon egyre népszerűbb mozgalom, mely az alternatív szülészetet tartja az emberhez méltó szülés és születés legalkalmasabb módjának. Ennek képviselőjében alakult meg a 90-es évek elején Geréb Ágnes szülész-nőgyógyász orvos vezetésével az Alternatív Alapítvány, amely néhány hazai kórház szülészeti osztályával együtt lehetővé teszi, sőt ajánlja — számos más újítást is beleértve — a gyógynövények használatát a várandósság és szülés során. Ezt az ENSZ egészségügyi világszervezete, a WHO is támogatja.

Dolgozatom célja egybegyűjteni és kultúrtörténeti valamint gyakorlati szempontú elemzését elvégezni annak az óriási adathalmaznak, amelyet a múlt század vége óta néprajzkutatók, orvosok és botanikusok publikáltak a magyar nyelvterület népi szülészeti gyakorlatának gyógynövény alkalmazásairól.

KUTATÁSI MÓDSZER

Dolgozatomban szinte teljes egészében a már összegyűjtött, lejegyzett adatokat rendszerezem és értékelem. Ezt a döntésemet számos ok erősítette. Először is, a néprajzi szakirodalom különböző témájú munkái között nagy számban előfordulnak gyógynövényekkel kapcsolatos cikkek, esetleg nagyobb terjedelmű tanulmányok, könyvek, legtöbbször azonban igen hiányos és ezért szinte értékelhetetlen adatokkal. Egyik célom tehát az volt, hogy ezeket felkutassam, a bennük előforduló növényeket lehetőség szerint aonosítsam, és az így összegyűlt adatokat néprajzi szempontok szerint megvizsgáljam és értékeljem.

Másrészt a recens falusi gyűjtés ellen szólt az a tény, hogy a hagyományos tudás nagyrészt elfelejtődött, illetve az esetleg még meglevő tudásanyag is külföldi szerzők (pl. Maria Treben) igen népszerű gyógynövényes könyveinek többnyire megbízhatatlan, sőt veszélyes adataival keveredett², az én dolgozatom témájához tartozó egészségügyi problémák pedig teljesen a hivatalos orvosi, kórházi ellátás körébe kerültek át.

Előzetes kutatásaim során gyógynövényekre, vagy a gyógynövényeket jól ismerő, esetleg ezekkel gyógyító személyre vonatkozó kérdőízkérdéseimkor idős gyimesi ismerősem éppen engem kért, hozzák Magyarországról valamilyen gyógynövényismertető könyvet, mert ők már elfelejtették azok használatát. Ezenkívül a népi adatközlőtől nyert adatokkal

¹ Jelen cikk azonos című szakdolgozatom erősen lerövidített változata. Helyhiány miatt a táblázatokba rendezett adatokat, az elemzés nagy részét és a szakirodalmat ki kellett hagynom.

² Ehhez lásd Babulka 1990. 8–9.

nem kaptam volna az egész nyelvterületről átfogó képet, mely szintén célom volt. Ezért választottam tehát a már meglevő irodalom feldolgozását, ami a következő módon történt.

A néprajzi szakirodalom népi orvoslással, népszokásokkal, hiedelmekkel, népi táplálkozással kapcsolatos tanulmányaiból kiválasztottam a megfelelő adatokat, a növényeket feltételeken beazonosítottam és táblázatba rendeztem a fogamzástól a szoptatás végéig tartó időszak lehetséges, az adatokban is előforduló problémái, betegségei szerint csoportosítva. Így készült el az I. táblázat. (Helyhiány miatt e dolgozat csak az első táblázatban szereplő növények latin nevű mutatóját közli, a növénynevek mellett jelezve a felhasználás területét.)

Így tehát minden sorban egy növény szerepel, magyar botanikai és latin neve szerint, feltüntetve a felhasznált növényi részt, a felhasználás módját, a hatóanyagokat, a lehetséges gyógyhatásokat és ezek alapján a recept hatékonyságát.

A hatékonyság értékelésénél nagyon sok problémát okozott az, hogy nincsenek megfelelő orvosi ismereteim, a kutatás feladatainak szempontjából viszont fontos volt, hogy értékelni tudjam a növény használatának helyességét. A kérdéses esetekben ezért egy belgyógyász szakorvos segítségét kértem, de még így is vitatható az értékelés, hiszen az csak a hatóanyagok alapján történt. Nem tudhatjuk, hogy valóban értek-e el eredményt, hiszen nem ismerjük a felhasználás pontos részleteit. Sok esetben nem tudjuk, melyik növényi részt alkalmazták, egyáltalán nem ismerjük a dózisokat, a felhasználás gyakoriságát, időtartamát, illetve néha még a felhasználás módját sem. Probléma a diagnózis pontatlansága is, hiszen pl. a nehéz szülés lehet fájásgyengeség, de téraránytalanság vagy fekvési rendellenesség következménye is, ezek pedig annyira különböző kezelési módot igényelnek, hogy nagyon nehéz egy kategórián belül értékelni őket. Ezért itt egyaránt + jellel értékeltem a görcsoldó, de a méhet összehúzó növényeket is, feltételezve, hogy a szülésnél segédkező baba tisztában volt a hatásukkal és az adott szülési nehézségnek megfelelően alkalmazta őket. Ami persze nem biztos, a növény azonban elvileg hasznos lehetett, a konkrét gyakorlati alkalmazást viszont nem tudjuk utólag megállapítani. A megbízható, tudományos értékelés tehát többoldalú megközelítést igényel, ami meghaladja e dolgozat kereteit, ezért az én munkám inkább egy értékelési kísérletnek tekinthető.

Az I. táblázat ilyen módon 266 receptet mutat be. Minden felhasználási mód sorszámmal van jelölve, így a táblázathoz tartozó jegyzetben e sorszám alapján lehet kikeresni az adat előfordulásait.

A néprajzi szakirodalom mellett az orvosi, botanikai szakirodalom ide vonatkozó adatait is összegyűjtöttem. Ezek egy részét, melyek a falusi, paraszti gyógynövényhasználatot mutatják be, szintén az I. táblázatban dolgoztam fel. (Így például Temesváry Rezső, Berde Károly, az erdélyi kutatók adatait.)

Megnéztem a szülészeti tankönyveket, bábaoktató könyveket és a bábák számára készült folyóiratokat, ezekben azonban semmilyen gyógynövényekre vonatkozó adat nincs – a tiltáson kívül –, ami önmagában is értékes adat számomra az elemzéshez, értékeléshez. A mindenhol megjelenő nagyon szigorú tiltások bármiféle szer belső használatát lehetetlenné teszik a bábák számára. A bábaoktató könyvekben, a folyóiratok cikkeiben és a bábafogadalmakban is szerepel a gyógynövények mind belső, mind külső használatára vonatkozó igen szigorú tiltás.

Készítettem továbbá egy Összehasonlító táblázatot, melyben számszerűsíttem a népi használatban és a fűvészkönyvekben szereplő növényeket, hatásukat és az egyezéseket. (A felhasznált fűvészkönyvek a következők: Melius Péter Herbárium, Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisa és Diószegi Sámuel Orvosi fűvészkönyve.)

LATIN NEVŰ NÖVÉNYMUTATÓ

1. *Achillea millefolium* L. (Cickafark): szülés, mellbimbó repedés
2. *Agrimonia eupatoria* L. (Apróbojtorján): mellbimbó repedés
3. *Ailanthus altissima* (Mill.) (Bálványfa): szülés utáni méhvérzés
4. *Allium cepa* L. (Vöröshagyma): szülés, nehéz szülés, méhlepény nem válik le, gyermekágy, kevés anyatej, mellgyulladás
5. *Allium sativum* L. (Fokhagyma): végtagok dagadása, mellek duzzadása, méhlepény nem válik le, szülési sérülések, gyermekágy, mellgyulladás, mellbimbó repedés
6. *Aloe arborescens* Mill. (Aloe): terhességi rosszullet, szülés
7. *Althaea officinalis* (Fehér mályva): szülés, szülés utáni méhvérzés, gyermekágy, és gyermekágyi vizeleti zavar, mellgyulladás és mellbimbó repedés
8. *Amygdalus communis* L. (Mandula): terhességi rosszullet
9. *Anethum graveolens* L. (Kapor): szülés, szülés utáni méhvérzés, utófájás, kevés anyatej
10. *Apium graveolens* L. (Zeller): gyermekágyi vizeleti zavar
11. *Arctium* sp. (Bojtorján): gyermekágy, elválasztás
12. *Artemisia* sp. (Üröm): és terhességi rosszullet, szülés és gyermekágy
13. *Artemisia abrotanum* L. (Sepruruta): gyermekágyi vizeleti zavar
14. *Artemisia absinthium* L. (Fehér üröm): mellbimbó repedés
15. *Artemisia scoparia* W. et K. (Sepru üröm): szülés, nehéz szülés
16. *Asa foetida*: szülés, elválasztás
17. *Atropa belladonna* L. (Nadragulya): mellgyulladás
18. *Avena sativa* L. (Zab): szülés, utófájás, gyermekágyi vizeleti zavar
19. *Beta vulgaris* L. (Répa): gyermekágyi vizeleti zavar, kevés anyatej, mellgyulladás
20. *Beta vulgaris* convar. *conditiva* Alef. var. *rubra* L. (Cékla): mellgyulladás
21. *Betula* sp. (Nyírfa): szülés, gyermekágyi lábdagadás
22. *Boswellia sacra* Flückiger (Tömjén): szülés
23. *Brassica oleracea* L. (Káposzta): terhességi rosszullet, kevés anyatej, mellgyulladás, elválasztás
24. *Bryonia alba* L. (Földi tök): szülés utáni méhvérzés
25. *Calendula officinalis* L. (Körömvirág): szülés utáni méhvérzés
26. *Cannabis sativa* L. (Kender): szülés, szülés utáni méhvérzés, kevés anyatej
27. *Capsella bursa pastoris* (L.) Medic. (Pásztortáska): szülés utáni méhvérzés
28. *Capsicum annuum* L. (Paprika): elválasztás
29. *Carum carvi* L. (Kömény): terhességi rosszullet, szülés, méhlepény nem válik le, gyermekágy, kevés anyatej, elválasztás
30. *Cassia angustifolia* Vahl. (Szenna): terhességi rosszullet, gyermekágyi vizeleti zavar
31. *Centaureum erythraea* Rafn. (Kis ezerjófű): gyermekágyi láz
32. *Cerinthe minor* L. (Szeplőlapu): mellgyulladás
33. *Chelidonium majus* L. (Vérehulló fecskefű): szülés utáni méhvérzés, kevés anyatej
34. *Cinnamomum camphora* (L.) Sieb et Presl. (Kámfor): gyermekágy, utófájás, elválasztás
35. *Cinnamomum cassia* Blume (Fahéj): terhességi rosszullet, szülés, nehéz szülés, és szülés utáni méhvérzés
36. *Citrullus lanatus* (L)Thbg.) Mansfeld (Görögdinnye): méhlepény nem válik le, gyermekágyi vizeleti zavar
37. *Citrus limon* (L.) Burm. fil. (Citrom): terhességi rosszullet
38. *Claviceps purpurea* (Fr.) Tul. (Anyarozs): szülés, utófájás
39. *Coffea arabica* L. C. *liberica* Buillard (Kávé): terhességi rosszullet
40. *Conium maculatum* L. (Bürök): gyermekágy, mellgyulladás és elválasztás

41. *Consolida* sp. (Szarkaláb): vetélés, koraszülés, szülés, szülés utáni méhvérzés, mellgyulladás, gyermekági depresszió
42. *Corylus avellana* L. (Mogyoró): mellbimbó repedés
43. *Crocus sativus* L. (Sáfrány): szülés, nehéz szülés, méhlepény nem válik le, szülés utáni méhvérzés, gyermekági, utófájás, mellgyulladás, mellbimbó repedés
44. *Cucumis melo* L. (Sárgadinnye): szülés, méhlepény nem válik le
45. *Cucumis sativus* L. (Üborka): terhességi rosszullet, mellgyulladás
46. *Cucurbita* sp. (Tök): terhességi rosszullet, szülés utáni méhvérzés, kevés anyatej, mellgyulladás
47. *Cydonia oblonga* Mill. (Birsalma): vetélés, koraszülés, mellgyulladás, mellbimbó repedés
48. *Datura stramonium* L. (Csattanó maszlag): vetélés, koraszülés
49. *Daucus carota* L. (Vad sárgarépa): szülés
50. *Dictamnus albus* L. (Nagy ezerjófű): gyermekági láz
51. *Drosera rotundifolia* L. (Harmatfű): kevés anyatej
52. *Equisetum arvense* L. (Mezei zsurló): mellgyulladás
53. *Eugenia caryophyllata* Thun. (Szegfűszeg): szülés
54. *Euphorbia cyparissias* L. (Kutyatej): szülés utáni méhvérzés és kevés anyatej
55. *Fragaria vesca* L. (Szamóca): mellbimbó repedés
56. *Gentiana* sp. (Tárnic): szülés
57. *Geranium* sp. (Gólyaorr): mellgyulladás
58. *Geum* sp. (Gyömbérgyökér): terhességi rosszullet, szülés, nehéz szülés, szülés utáni méhvérzés, gyermekági és utófájás
59. *Hibiscus trionum* L. (Varjúmák): gyermekági vizeleti zavar
60. *Inula helenium* L. (Örménygyökér): utófájás
61. *Juglans regia* L. (Dió): terhességi rosszullet, szülés utáni méhvérzés, kevés anyatej, mellgyulladás, mellbimbó repedés, elválasztás
62. *Juniperus communis* L. (Boróka): szülés, gyermekági vizeleti zavar
63. *Kochia scoparia* L. (Seprűfű): méhlepény nem válik le
64. *Laurus nobilis* L. (Babér): szülés utáni méhvérzés
65. *Lens culinaris* Medic. (Lencse): kevés anyatej
66. *Lilium candidum* L. (Fehér liliom): szülés, szülés utáni méhvérzés, utófájás, mellgyulladás
67. *Linum usitatissimum* L. (Len): szülés, méhlepény nem válik le, mellgyulladás
68. *Liquidambar orientalis* Mill. (Styrax): elválasztás
69. *Lithospermum officinale* L. (Madárköles): kevés anyatej
70. *Lycopersicon esculentum* Mill. (Paradicsom): mellbimbó repedés
71. *Malus domestica* Borkh. (Alma): terhességi rosszullet
72. *Malva* sp. (Mályva): szülés utáni méhvérzés, gyermekági, gyermekági vizeleti zavar, mellgyulladás, mellbimbó repedés
73. *Matricaria chamomilla* L. (Orvosi székfű): szülés, szülés utáni méhvérzés, gyermekági, utófájás, gyermekági láz, gyermekági vizeleti zavar, mellgyulladás
74. *Medicago* sp. (Lucerna): szülés utáni méhvérzés
75. *Melissa officinalis* L. (Citromfű): mellgyulladás
76. *Mentha crispa* L. (Fodormenta): terhességi rosszullet, gyermekági láz, elválasztás
77. *Mentha longifolia* (L.) Nath. (Lómenta): utófájás
78. *Mentha piperita* Huds. (Borsmenta): terhességi rosszullet
79. *Myristica fragrans* Houtt. (Szerecsendió): szülés utáni méhvérzés
80. *Nicotiana tabacum* L. (Dohány): mellgyulladás, mellbimbó repedés
81. *Nigella sativa* L. (Kömény): elválasztás

82. *Origanum vulgare* L. (Szurokfű): mellbimbó repedés
83. *Paeonia officinalis* L. (Bazsarózsa): szülés, szülés utáni méhvérzés, utófájás
84. *Panicum miliaceum* L. (Köles): mellgyulladás
85. *Papaver rhoeas* L. (Pipacs): szülés, szülés utáni méhvérzés, utófájás, gyermekági depresszió
86. *Papaver somniferum* L. (Mák): terhességi rosszullét, utófájás, kevés anyatej
87. *Parthenocissus* sp. (Vadszőlő): szülés utáni méhvérzés
88. *Persica* sp. (Őszibarack): szülés utáni méhvérzés
89. *Petasites hybridus* (L.) G. M. Sch. (Acsalapu): gyermekági elválasztás
90. *Petroselinum crispum* (Mill.) A. W. Hill (Petrezselyem): mellék duzzadása, nehéz szülés, és szülés utáni méhvérzés, gyermekági, utófájás, gyermekági vizeleti zavar, mellgyulladás, elválasztás
91. *Phaseolus vulgaris* L. (Fehér bab): szülés, kevés anyatej, mellgyulladás
92. *Physalis alkekengi* L. (Zsidócsersznye): gyermekági vizeleti zavar
93. *Pimpinella anisum* L. (Ánizs): szülés utáni méhvérzés, kevés anyatej, mellgyulladás
94. *Pinus* sp. (Fenyő): szülés, gyermekági vizeleti zavar
95. *Piper nigrum* L. (Bors): terhességi rosszullét, szülés utáni méhvérzés
96. *Pityrogramma chrysophylla* (Aranypáfrány): kevés anyatej
97. *Plantago* sp. (Útifű): gyermekági, mellgyulladás, elválasztás
98. *Polygala vulgaris* L. (Pacsirtafű): kevés anyatej
99. *Polygonum lapathifolium* L. (Lapulevelű keserűfű): nehéz szülés
100. *Populus alba* L. (Fehér nyárfa): mellgyulladás
101. *Prunus domestica* L. (Szilva): terhességi rosszullét, mellgyulladás
102. *Prunus spinosa* L. (Kökény): szülés utáni méhvérzés
103. *Quercus cerris* L. (Csertölgysz): szülési sérülések, mellbimbó repedés
104. *Raphanus sativus* L. convar. *niger* L. (Fekete retek): szülés
105. *Robinia pseudoacacia* L. (Fehér akác): gyermekági láz, mellgyulladás
106. *Rosa* sp. (Rózsa): szülés, gyermekági, mellbimbó repedés
107. *Rubus caesius* L. (Szeder): mellgyulladás
108. *Rubus idaeus* L. (Málna): nehéz szülés
109. *Ruta graveolens* L. (Ruta): szülés, nehéz szülés
110. *Salvia glutinosa* L. (Enyves zsálya): mellgyulladás
111. *Sambucus ebulus* L. (Gyalogbodza): szülés utáni méhvérzés, gyermekági, gyermekági láz, gyermekági vizeleti zavar, mellgyulladás, mellbimbó repedés
112. *Sambucus nigra* L. (Fekete bodza): ugyanaz, mint a *S. ebulus*-nál
113. *Sanguisorba officinalis* L. (Vérfű): nehéz szülés, szülés utáni méhvérzés
114. *Sarothamnus scoparius* (L.) Wimm. (Seprűzanót): szülés
115. *Satureja hortensis* L. (Borsika): szülés, gyermekági lábdagadás
116. *Secale cereale* L. (Rozs): utófájás, mellgyulladás
117. *Sedum acre* L. (Borsos varjúháj): mellgyulladás
118. *Solanum tuberosum* L. (Burgonya): gyermekági vizeleti zavar, kevés anyatej, mellgyulladás, elválasztás
119. *Stachys annua* L. (Tisztesfű): mellgyulladás
120. *Stellaria* sp. (Csillaghúr): gyermekági vizeleti zavar
121. *Syringa* sp. (Orgona): mellbimbó repedés
122. *Thymus* sp. (Kakukkfű): szülés, szülés utáni méhvérzés
123. *Tilia* sp. (Hárs): terhességi rosszullét, szülési sérülések
124. *Tragopogon* sp. (Bakszakáll): kevés anyatej
125. *Triticum* sp. (Búza): szülés, szülés utáni méhvérzés
126. *Urtica* sp. (Csalán): szülés utáni méhvérzés

127. *Verbascum* sp. (Ökörfarkkóró): gyermekági vizelési zavar
 128. *Viola tricolor* L. (Vadárvacskas): kevés anyatej
 129. *Vitis vinifera* L. (Szőlő): kevés anyatej, mellgyulladás
 130. *Zea mays* L. (Kukorica): méhlepény nem válik le, gyermekági vizelési zavar, kevés anyatej, mellgyulladás
 131. *Zingiber officinale* Roscoe (Gyömbér): terhességi rosszullét, szülés, nehéz szülés, szülés utáni méhvérzés, gyermekági, utófájás
 132. ? moha: elválasztás
 133. ? szőlőn vagy szőlőtőkén élőködő gomba: kevés anyatej

ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZAT

kezelendő jelenség neve	„népi” növények száma	ebből hatásos	„füvész” növények száma	ebből hatásos	egyező növények
terhességi rosszullét	23	16	8	2	0
végtagok dagadása	1	0	-	-	-
mellek duzzadása	2	0	-	-	-
székrekedés	-	-	1	1	-
vetélés, koraszülés	3	1	13	1	0
halott magzat elhajtása	-	-	16	1	-
szülés	34	14	18	4	6
nehéz szülés	10	5	-	-	-
méhlepény nem válik le	8	0	2	0	0
szülés utáni vérzés	30	5	20	4	5
szülési sérülések, sebek	3	3	-	-	-
gyermekági	16	5	8	3	5
utófájás	15	7	8	8	2
gyermekági láz	6	1	-	-	-
gyermekági vizelési zavar	19	10	1	0	1
gyermekági lábdagadás	2	0	-	-	-
keves anyatej	22	0	12	1	4
mellgyulladás	39	25	19	7	7
mellbimbó repedés	17	14	15	12	3
tejapasztás	14	1	4	0	2
gyermekági depresszió	2	1	7	0	0

ELEMZÉS

1.

A FOGAMZÁSTÓL A SZOPTATÁS VÉGÉIG TERJEDŐ IDŐSZAK FIZIKAI ÉS PSZICHIKAI FOLYAMATAI, JELENSÉGEI; VALAMINT AZ EGÉSZSÉG – BETEGSÉG ILLETVE A TERMÉSZETES – TERMÉSZETFELETTI KATEGÓRIÁK KÖZÖTTI ELHELYEZKEDÉSE A MAGYAR NÉPI SZÜLÉSZETBEN ALKALMAZOTT GYÓGYNÖVÉNYEK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSI MÓDJAI ALAPJÁN

A vizsgált időszak 21 különböző fizikai és pszichikai jelensége nagyjából megegyezik a hivatalos orvoslás normál terhesség és szülés esetén előforduló legáltalánosabb problémáival, bár a felhasznált növények számát tekintve nagyon eltérő az egyes problémák kezelési aránya.

Érdekes, hogy a népszokások, hiedelmek kutatóinak megállapításaival ellentétes adatok is találhatóak. Így pl. a terhességi rosszullét kezelésére szolgáló számos recept arra utal, ez valós probléma volt, próbálták is gyógyítani, szemben a néprajzi irodalomban sokszor olvasott tényekkel, miszerint a terhességi rosszullétet természetes állapotnak tekintették, éppen ezért nem kezelték, hanem jeleiből a gyermek nemére következtettek.

Semmilyen adat nincs azonban a magzati rendellenességek felismerésére vagy gyógyítására, és a kóros terhesség kezelésére is alig van. (Feltűnő, hogy a hiedelmekben egyébként „elevenen él” mola- vagy üszögterhességre semmiféle utalást nem találtam.) Ez betudható természetesen a gyűjtés hiányosságainak is, hiszen pl. az esetleg kóros terhességre utaló végtagduzzadásra csak a szülészorvos Temesváry talált adatot, feltehetően azért, mert ő rákérdezett. Mivel azonban ő is csupán egy növényt említ, feltételezhető, hogy a problémás eseteket nem ismerték fel, illetve felismerés esetén sem tudták volna racionális módon gyógyítani.

Éppen ezért az ilyen esetek kezelésére a megelőzés volt a leghatásosabb módszer, így már a lakodalmi szokások között is találunk a könnyű szülés és egészséges gyermek születése céljából végrehajtott mágikus cselekvéseket. A terhesség során pedig számtalan, a vizsgált időszakon belül a legtöbb, mind az anyára, mind környezetére vonatkozó nem racionális tiltott cselekvés biztosítja a magzat egészséges megszületését, többnyire valamilyen analógia alapján. A terhességet tehát — bár fizikai értelemben nem tekintették betegségnek — mindenképpen egy veszélyes állapotként értékelték, ahol az irracionális eljárásoknak igen nagy szerepet tulajdonítottak a problémák megelőzésére, a terhességgel járó rosszullétet viszont racionális módon, gyógynövényekkel kezelték.

Az is figyelemre méltó adat, hogy a vetélés vagy koraszülés megelőzésére milyen kevés, összesen 3 növényt használtak. Ráadásul az alkalmazott módszerek (füstölés, fürdő) hatása kérdéses, inkább hiedelemalapú lehet. Ugyanakkor a hiedelmek között is csupán egyféle, általánosan elterjedt és közismert tiltás vonatkozott erre: az anyától semmilyen megkívánt ételt ne tagadjanak meg, mert elvetél vagy gyermeke koraszülött lesz. Ha arra gondolunk, milyen óriási receptgyűjtemény létezik a magzatelhajtásra, másik oldalról pedig milyen nagy volt a gyermekhalandóság, felmerülhet a kérdés, vajon a vetélés, koraszülés ellen tudatosan nem alkalmaztak racionális gyógymódokat? Természetesen a gyűjtés hiányosságát sem lehet kizárni, hiszen méhvézésre alkalmaztak különböző gyógynövényeket, de a gyűjtők csak ritkán jegyezték fel a vérzés okát.

Szintén érdekes a gyermekágyi depresszió kezelésére vonatkozó nagyon kevés, csupán 2 adat. Ezeken kívül még egy esetlegesen erre utaló mondatot találtam Vajkai Aurél borsavölgyi gyűjtésében³: „A szoptató nőt különösen attól féltik, ha sokat bánkodik, mert fejbe szállhat a tej és megzavarodik.” A gyermekágyi depresszió ugyan a hivatalos szülészetben

³ Vajkai 1943. 92.

sem központi probléma, mégis napjainkban egyre több szó esik róla, éppen az alternatív szüléshely kapcsán. Egy angliai felmérés szerint⁴ a kórházakban szülő nők 68%-ánál tapasztalható enyhe depresszió a szülés után, míg az otthon szülőknél csak 16%-ánál. Az alternatív szüléshely hívei ezt a különbséget a kórházi szülés ridegségének, orvosközpontúságának és az otthon szülés családiasságának, anya- és újszülöttközpontúságának szembeállításával magyarázzák. Ez lehet tehát az egyik magyarázat a kevés adatra, ugyanakkor itt sem feledkezhetünk meg a gyűjtés hányosságairól és hibáiról. Elképzelhető, hogy nem a szüléshely, hanem egyéb orvosi problémák, sőt esetleg bűnügyek periratai (öngyilkosság, csecsemőgyilkosság) között találhatnánk ide tartozó adatokat.

Az eddig leírtaktól eltérően nagyon sok recept vonatkozik viszont a szülés, a szülés utáni vérzés, fájdalom és vizeleti zavar, valamint a szoptatással kapcsolatos problémák kezelésére. Mivel éppen ezek azok, amiket viszonylag jól tudtak kezelni (a vérzés kivételével), itt szinte tisztán racionális gyógymódokkal találkozunk a gyógynövényhasználat módját tekintve. Természetesen a szülésre, gyermekágyi időszakra, szoptatásra is vonatkozik számos mágikus tiltott és ajánlott cselekvés, ez azonban jóval kevesebb, mint a terhesség esetében.

Az alkalmazott gyógynövények nagy száma jelzi a legjellemzőbb problémákat is, melyek közül a mellgyulladás vezetett mind a kezelésére szolgáló növények számában, mind ezek gyakoriságában. Ezek az adatok a helytelen, nem megfelelő higiéniajú szoptatásra és a nem fokozatos, túl hirtelen történő elválasztásra utalnak.

A racionális és irracionális gyógymódok különválasztása dolgozatomban elég könnyű volt. Ennek egyik oka, hogy tudatosan nem gyűjtöttem a közvetett módon felhasznált növények adatait, (pl. az ágyba tett fokhagyma, amelyről az adatközlők is megjegyzik, hogy gonoszúzó céllal használták), illetve azokat sem, ahol a növényfaj nem is volt fontos, csak a felhasználás körülménye. Ilyen pl. a nehéz szülésnél úrnapi virággal, vagy 9 féle száraz fűvel való füstölés. A másik oka az, hogy mivel irodalmi adatok alapján dolgoztam, a gyűjtők többnyire már maguk önkényesen szétválasztották a két kategóriát, illetve nem jegyezték föl az esetleges mágikus körülményeket. Így csupán néhány adat szerepel a táblázatban, melyek irracionális használati móddal hozhatóak kapcsolatba.

Ilyen a szentiváni fokhagyma, amivel a terhesség során megduzzadt melleket kenték. Ennek racionális hatása nincsen (abban az esetben, ha ez valóban a várandósság miatti természetes jelenség volt), ugyanakkor tudjuk, hogy csecsemők vagy férfiak mellét is fokhagymával kenték be, ha megduzzadt, mert úgy gondolták, boszorkányok szívják ki, ellenük pedig a fokhagyma mint gonoszúzó, hatásos szer. Itt tehát kétszeresen is jelen van a mágikus hatás, önmagában a fokhagyma, másodszor pedig a „szentiváni” jelző, amit ebben az esetben nem tudunk pontosan megfejtetni, de tudjuk, hogy gyógyhatásúnak tartották a Szent Iván napján gyűjtött és/vagy megfüstölt növényeket. (Ez párhuzamba vonható a várandósság során megdagadó végtagok fokhagymával való kezelésével, ott azonban racionális magyarázat (is) adható, mivel a fokhagyma antibakteriális hatása miatt megelőzheti az orbánc vagy más fertőzések kialakulását, melyek a rossz keringésű testrészekben jelennek meg.)

Hasonló, ám hatástanilag nem igazolt a mellgyulladásra használt tisztesfű, aminek a kutatási eredmények szerint gyulladáscsökkentő, sebgyógyító hatása nincsen, és ami általánosan elterjedt a szemmelverés gyógyítására. Ebben az esetben tehát a mastitist is ennek tulajdoníthatták, bár a forrás nem említi. Érdekes azonban, hogy a szintén mellgyulladásnál használt antibiotikus, tehát hatástanilag is igazolt fokhagyma említésénél Markos Gyön-

⁴ Aidan McFarlane kutatására hivatkozik Jennifer L. Griebenow. Forrás: Home Birth and Out-of-Hospital Birth: Is it Safe? How Safe is that Hospital Anyway? <http://www.gentlebirth.org/ronnie/homejig.html>

gyi egyik adatközlője megjegyezte, szerinte azt babonából használták. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyógyhatást mindig felsőbbrendű erőknek tulajdonították, az adott esetben azonban a szövegkörnyezetből kitűnik, a népi kezelési mód lekicsinyléséről van szó.

Szintén itt említhető meg a fokhagymaszagú aszatgyanta, melynek nyugtató, tehát raciónalis hatása is van, de feltételezhető, hogy fokhagymára emlékeztető szaga miatt használták a szülésnél gőzölés és füstölés formájában.

A fenti esetek tehát különösen a fokhagyma különleges helyzetét mutatják jól. Gonoszűző, természetfeletti hatásúnak tartják, és ennél a növénynél ez valóban együtt jár egy raciónalis fertőtlenítő hatással, ami a bemutatott példák esetében is gyógyító vagy megelőző lehet.

A természetfeletti kategóriába sorolható még a nehéz szülésnél alkalmazott tömjénfüstölés, ami a népi vallásosság körében közismerten gonoszűző, ám gyógyhatása nincs, valamint a hidelemtörténetekből jól ismert, csodás tulajdonságokkal rendelkező aranyos patrac, melyet az anyatej fokozására fogyasztottak, hatása azonban tudományosan nem igazolt. Ezekén kívül egyéb ebbe a kategóriába sorolható növény nincs, elmondhatnánk tehát, hogy a népi szülészet nagyon is raciónalis volt a közvetlenül alkalmazott gyógynövények tekintetében, azonban a növények felhasználási módját is meg kell még nézni a kérdés tisztázásához.

Az I. táblázatot vizsgálva feltűnő, hogy a szülés során milyen gyakran szerepel a gőzölés, füstölés mint felhasználási mód. Szendrey Ákos⁵ cikkére gondolva ezt a néphithez tartozónak vélhetjük, és azt gondolhatjuk, mivel raciónalis eljárásokkal alig tudták befolyásolni a szülés kimenetelét, mágikus eszközökhöz folyamodtak. Ám a felhasznált növények hatását tekintve látjuk, ezek közül sok görcsoldó és/vagy fertőtlenítő hatással rendelkezik, így illóolajos hatóanyag esetén a gőzölés, füstölés is eredményes lehet a fájdalom csillapítása, vagy közvetettebb módon, inkább megelőzésként, a fertőtlenítés tekintetében, illetve gőzöléskor önmagában a meleg is jó hatású lehet relaxációra, görcsoldásra. Kisebb mértékben ugyan, de a dolgozatom témájához tartozó más jelenségeknél is alkalmazták a gőzölést, füstölést, részben hatásosan, ezért ezt az alkalmazási módot nem lehet egyértelműen hiedelemnek vélni. Kivételt jelent a búza, széna, vöröshagyma héja, babszár, különféle szalmák, pelyvák egyébként gyakori ilyen módon történő felhasználása, melyeknél kimutatott gyógyhatás nincs. Feltűnő, hogy a búzán és a szénán (amiben persze sokféle gyógynövény is lehet) kívül ezek az anyagok bizonyos értelemben feleslegek, háztartási és mezőgazdasági hulladékok, ami szintén mágikus voltukra utalhat.

Egyéb mágikus elemek, pl. nevezetes időpontok, helyek, számok (egy adat kivételével: a nő a szülőágyon egyen meg 3 fej vöröshagymát, hogy sok teje legyen) nem fordultak elő, feltehetően a gyűjtés pontatlansága miatt.

Alig találtam egyértelmű példát szín- vagy egyéb analógia meglétére. Szín- és névanalógiára utal az anyatej szaporítására fogyasztott tejfű, mely több különböző növényt is jelölhet. Ha a forrásban megadott meghatározást elfogadjuk, akkor pacsirtafűről van szó, így ebben az esetben csak a népi név analógiájáról van szó, ami tejszaporító hatására utalhat. Ha a tejfű egyéb lehetséges azonosításait nézzük, akkor kutyatej, bakszakáll és vérehulló fecskefű jöhet szóba. Mivel mindhárom növény fehér illetve sárga színű tejnedvvel rendelkezik, népi név- és színanalógia példáját láthatjuk, nem(csak) a hatás, hanem a megjelenés alapján.

A nehéz szülésnél használt, csak feltételesen beazonosított vérröglapu és a szülés utáni vérzés kezelésére szolgáló vérfű esetén szintén név- és színanalógiáról beszélhetünk. Ezen analógiák feltárására a népi elnevezések az igazán alkalmasak, mivel azonban a teljesen azonosíthatatlan népi néven megadott növényeket nem vettem be a táblázatba, több példát

⁵Szendrey 1935. Ethnographia, 42-47.

nem tudok bemutatni. (Ilyen lehetne még a Diószegi Vilmos által gyűjtött, de csak népi néven megadott csicsburján, melynek neve is egyértelműen jelzi mellgyulladásra használt szerepét.)

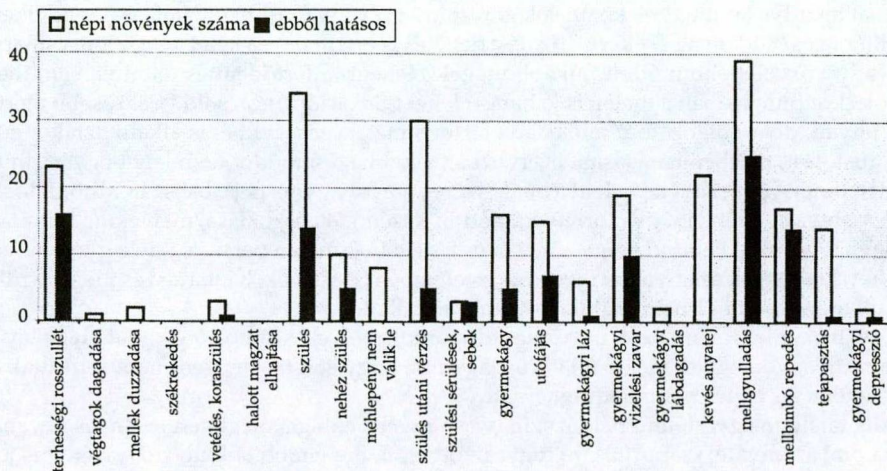
A panacea-tan, vagyis a „mindenre jó” gyógynövények alkalmazása azonban megjele-
nik. A leggyakrabban használt növények a fokhagyma, vörshagyma, petrezselyem, sáfrány, orvosi székfű és a különböző mályva fajok. Hatásukat tekintve ezek fertőtlenítő, gyula-
ladáscsökkentő, görcsoldó szerek, tehát ebben az esetben, a szülészetben, valóban nagyon sokféle probléma kezelésére hatásosak.

Összegzőként megállapítható, hogy a táblázatban szereplő növények és azok felhasználási módjai jellemzően nem mágikus jellegűek, hanem megfigyelésen, tapasztalaton vagy átvételen alapuló, nagy részben valóban hatásos receptek. Ugyanakkor a normálistól eltérő, kóros folyamatoknál, melyeket nem tudtak kezelni (nehéz szülés, szülés utáni vérzés, méhlepény bennmaradása), megjelenik a növények mágikus felhasználása, leginkább füstölés formájában; illetve a különböző magzati rendellenességek és szülési vagy szoptatással kapcsolatos problémák megelőzőként a tiltott vagy ajánlott mágikus cselekvések nagy tömege.

2.

A NÉPI GYÓGYNÖVÉNYHASZNÁLAT HATÁSTANI ÉRTÉKELÉSE

Hatástani grafikon

Az összehasonlító táblázat és az itt látható grafikon alapján jól látható a felhasznált és az ezek közül vélhetően hatásos gyógynövények magas aránya. A népi gyógynövényhasználat túlságos felértékelése előtt azonban ismét nyomatékosítanom kell, hogy a növények csak feltételes beazonosítása valamint a Kutatási módszer című fejezetben leírt számos nehézség miatt itt csak feltételes értékelésről van szó, mely csak alapja lehet egy esetleges későbbi, gyógyszereszek által elvégzett tudományos szintű hatástani értékelésnek.

Egyetlen, minden részében mérgező növény, a bürök (*Conium maculatum* L.) szerepelt az I. táblázatban. Nyers vagy fonyasztott leveleit alkalmazták csakis külsőleg, a hasfal rugalmasságának visszállítása céljából tették a hasra szülés után, illetve a mellre mellgyulladásnál és az elválasztásnál. A büröknek semmilyen kimutatott gyógyhatása nincsen, a népi gyakorlatban viszont a bőr különféle elváltozásait kezelték vele, illetve az elválasztás

esetében feltételezhető esetleg egy riasztó hatás is, hiszen kellemetlen szaga a szopni akaró kisgyereket elijeszthette.

A burgonyát (*Solanum tuberosum* L.) említhetjük még meg a mérgező növények között, hiszen termései, zöld részei mérgezőek. A bürökhöz hasonlóan nyers leveleit használták fel külsőleg, ebben az esetben csak az elváltatásnál. Kimutatott gyógyhatása nincs, itt is feltételezhető az elriasztó szándék.

Az erős hatású, dózistól függően mérgező gyógynövények előfordulása is igen csekély. Mindössze négy növény, a nadragulya (*Atropa belladonna* L.), a csattanó maszlag (*Datura stramonium* L.), a vérehulló fecskefű (*Chelidonium majus* L.) és a kutyatej (*Euphorbia*) említhető meg itt. Az első kettőt görcsoldó és fájdalomcsillapító hatása miatt használták fel a fenyegető vetélés illetve a mellgyulladás kezelésére. A másik kettő esetében pedig mági-kus, analógiás használat is szóba jöhet, bár a vérehulló fecskefű, melyet szülés utáni vérzés-nél alkalmaztak, görcsoldó hatása miatt helytelenül, megfelelő elővigyázatossággal való-ban gyógynövény. A szintén szülés utáni vérzésre használt kutyatej fajokat a homeopátiá-ban alkalmazzák.

Ha az egyes szülészeti jelenségeket megnézzük, kitűnik, hogy nagyon eltérő a felhasználás és az ezekből hatásos gyógynövények száma. A legtöbb növényt mellgyulladásra (39), a szülés könnyebbítésére (34), a szülés utáni vérzés csillapítására (30), a terhességi rossz-szullét (23) kezelésére és az anyatej fokozására (22) alkalmazták.

Arányait tekintve viszont legjobban a terhességi rosszszullétet (23:16), a mellgyulladást (39:25) és a szülési problémákat (34:14 illetve nehéz szülésnél 10:5) tudták gyógyítani az előbbiek közül. Szintén jó volt az arány a szülési sérülések kezelésénél (3:3), a mellbimbó repedésnél (17:14), a gyermekágyi vizeleti zavarnál (19:10) és az utófájásnál (15:7).

Kitűnik tehát, hogy legjobban a különféle sebeket, bőrgyulladásokat — tehát a külsőle-ges problémákat — tudták kezelni sebgyógyító és fertőtlenítő hatású gyógynövényekkel. Szintén hatásos volt a fájdalomcsillapítás és tisztában voltak a vizelethajtó és emésztést segítő gyógynövények hatásaival is.

Ezzel szemben feltűnő, hogy a szülés utáni vérzés kezelése mennyire alacsony hatásfo-kon történt (30:5). A források ennél a problémánál több helyen megemlítik, hogy ezt nem is tartották bajnak, a tisztulás minél gyorsabb voltára következtek az erős vérzésből és ezért sokszor nem is tettek semmit a megszüntetésére. (Ennek azonban ellentmondani látszik a felhasznált növények nagy száma.) Ráadásul pont ennél a problémánál fordul elő a legtöbb helytelen alkalmazás (6 növény), amikor görcsoldó növényekkel illetve meleg fürdőkkel, borogatásokkal, párolással próbálták elállítani a vérzést. Ez azt mutatja, nem voltak tisztá-ban a méh működésével, hiszen éppen görcsöt kiváltó, a méh összehúzódását elősegítő szert kellett volna alkalmazni, mivel ez az egyetlen módja a vérzés megállításának. Ilyen méh-összehúzó hatással rendelkezik pl. az anyarozs, amit szülésnél egyébként használtak is.

Ugyanerre utal a le nem vált méhlepény eltávolítására vonatkozó számadat is. Az alkal-mazott 8 növényből egyetlen egy sem megfelelő, hiszen szintén a méh összehúzódásának kiváltása lenne a megfelelő gyógymód, szemben a népi gyakorlatban alkalmazott általában vizelethajtó és görcsoldó hatású növényekkel.

A források szerint a gyermekágyi lázat a szülés utáni vérzéshez hasonlóan jó hatásúnak tartották, az anyatej kiválasztás megidulásával hozták kapcsolatba, tehát nem voltak tisztá-ban a kiváltó okokkal, a szülés során a nemi szervekből kiinduló különféle fertőzésekkel. Kezelésére vizelethajtó, lázcsillapító és emésztést segítő gyógynövényeket alkalmaztak, va-gyis tüneti kezelést végeztek és az általános erőnlétet próbálták javítani.

Érdekes módon a két egymással ellentétes folyamatot, az anyatej szaporítását, illetve elapasztását szintén nem tudták hatásosan befolyásolni, bár mindkettőre sokféle növényt felhasználtak. A tejelválasztás fokozására fogyasztott 22 növény közül egy sem galactogoga, bár szerepel köztük a köztudatban tejszaporító, de hatástanilag nem egyértelműen igazolt

ánizs (*Pimpinella anisum* L.), kömény (*Carum carvi* L.) és kapor (*Anethum graveolens* L.) is. Szerepel továbbá két vízhajtó növény (madárköles, *Lithospermum officinale* L. és vad-árvácska, *Viola tricolor* L.), melyek ebben az esetben ellentétes hatást váltanak ki.

Ezeken kívül a növények többsége olyan nagy tápértékű tápláléknövény, melyeket egyébként is fogyasztanak. (Nem tudjuk pontosan, hogy ezek az adatok nem keveredtek-e a komatál alkalmával vitt ételek adataival!) Feltűnő, hogy ezek között olyanok is szerepelnek (pl. vöröshagyma, bab, káposzta), melyeket más, népszokásokat, hiedelmeket bemutató forrásokban a csecsemőre való rossz hatásuk miatt tiltanak.

A tejpasztás estében viszont a felhasznált növények nagyrészt megegyeznek a mellgyulladásnál alkalmazottakkal. Ez azt mutatja, hogy az egyetlen, hűsítő hatású kámfor kivételével a receptek inkább a nem fokozatos, hirtelen elválasztás következményére, a mellgyulladásra, vagy ennek megelőzésére voltak jó hatással, illetve mint már korábban is említettem, a szopni akaró kisgyereket ijesztették el kellemetlen szagukkal, a szokatlan látvánnyal.

Összefoglalásként megállapítható tehát, hogy a mérgező, erős hatású növények hatásai val tisztában voltak, ezeket csak külsőleg, illetve csekély mértékben használták. Jó hatásfokú volt a sebgyógyítás, fertőtlenítés, gyulladáscsökkentés, a fájdalomcsillapítás, az emésztési és vizeletkiválasztási problémák kezelése, ugyanakkor a belső női nemi szervek működését nem ismerték, így a szülés legveszélyesebb problémáit, szövődményeit nem tudták megfelelő módon gyógyítani.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban összegyűjtöttem és elemeztem a magyar nyelvterületen végzett korábbi népi gyógynövényhasználati kutatások szülészeti adatait, valamint összehasonlítottam ezeket a korábbi fűvészkönyvek receptjeivel. Ilyen módon 133⁶, a népi szülészetben felhasznált növényfaj gyűlt össze, melyeket a fogamzástól az elválasztásig terjedő időszak különböző problémáinak kezelésére használtak.

A felhasznált gyógynövények — főleg a sebkezelésre, fájdalomcsillapításra, emésztési és vizeletkiválasztási problémákra alkalmazottak — nagy része valóban hatásos volt, nem tudták kezelni azonban a terhességi és szülési komplikációkat, mivel a belső női nemi szervek anatómiáját nem ismerték kellőképpen. A rendelkezésre álló, bár lehet, hogy hiányos, a felhasználás körülményeit pontatlanul lejegyzett források alapján a népi szülészet gyógynövényhasználatát tehát racionálisnak nevezhetők. Mágikus elemek elsősorban a növények felhasználásának módjában (füstölés) jelennek meg olyankor, amikor a hiányos anatómiai tudás vagy a sebészeti beavatkozást igénylő súlyos rendellenesség miatt más módon már nem tudták kezelni a problémát.

A népi szülészet és a korábbi fűvészkönyvek receptjei között viszonylag kevés az egyezés, a meglévők döntő többsége viszont Pápai Páriz Ferenc sok nyomtatott kiadást megért és kéziratos formában is terjedő orvosi munkájának, a Pax Corporisnak nőgyógyászati tanácsaival mutat azonosságot.

A külföldi és hazai alternatív szülészetben — szemben a hivatalos szülészet sebészeti és gyógyszeres beavatkozásaival — manapság a gyógynövényhasználat reneszánsza figyelhető meg, melynek forrása éppen a legkülönbözőbb népi és hagyományos szülészeti tapasztalatok összessége. Ezekben számos, hatástanilag nem vagy nem egyértelműen igazolt gyógy-

⁶ A Kárpát-medencében élő magyarság az itt található kb. 3000 növényfajból becsült adatok szerint 500-at használ fel gyógynövényként. Lásd: Babulka. Komplementer Medicina 1998. 1. 7.

növény esetében — a nagy földrajzi távolságok és kulturális különbségek ellenére is — olyan figyelemreméltó azonosságok vagy hasonlóságok mutatkoznak, melyek nemzetközi szintű kutatásokat igényelnek. Eredményes vizsgálatok esetében új gyógyszerek vagy gyógyhatású készítmények előállítása lenne lehetséges.

Irodalom

BABULKA Péter

1990 Kételyek „Isten patikájában”. *Természetgyógyászat* 12. 8–9.

1998 A magyar népi orvoslásban használt gyógynövények. *Komplementer Medicina* 1. 7.

GRIEBENOW, Jennifer L.

é.n. Home Birth and Out-of-Hospital Birth: Is it safe? How Safe is that Hospital Anyway? <http://www.gentlebirth.org/homeejg.htm>

PATAKI Ágnes

2000. *A magyar népi szülészet etnofarmakobotanikai vizsgálata.*

Szakdolgozat, ELTE BTK. Folklore Tanszék

SZENDREY Ákos

1935. A füstölés a magyar néphitben. *Ethnographia* 42–47. o.

VAJKAI Aurél

1943. *Népi orvoslás a Borsai völgyében.* Kolozsvár

Pataki, Ágnes

Ethnopharmacobotanic study of the Hungarian popular midwifery

In the study the author collected and analyzed the midwifery data of formal researches in the popular use of herbs in the Hungarian speaking area and compared them with earlier recipes of herbs. These 133 herbs were collected used in the popular midwifery for different problems from the conception to the weaning.

Most of the herbs were applied to treatment of wound, assuaging of pain and problems of indigestion and diuresis. However, they could not cure the complications of pregnancy and birth as the anatomy of the inner female genitalia was not known. According to the data the herb use in popular midwifery was rather rational. Magical elements can only be recognised in the mode they applied these herbs (censing) in cases when they could not help in other way.

This is very little congruence among the recipes of popular midwifery and formal herbs. These similarities shows remembrance with the gynaecological advice of the manuscript, *Pax Corporis*, written by Ferenc Pápai Páriz.

In the alternative midwifery both abroad and in Hungary – in contradiction to the medicinal treatment of general surgery – the renaissance of herb-usage can be recognized, which is based on popular and traditional midwifery experience.

MENTATERMESZTÉS EGY BÁNSÁGI FALUBAN

A menta az emberiség által a legrégebb idők óta ismert és használt dísz- és gyógynövények egyike.¹ Az árvacsalán-virágúak rendjének ajakosok családjába tartozó *Mentha* nemzetségben mintegy félszáz fajt tart számon a botanika. A mentafajok számbavételekor különbséget kell tennünk vadon termő és kultivált (nemes, termesztett) menták között. A vadon termő, gyűjthető, és a kertekben termesztett mentának egyaránt fontos szerepe volt a népi gyógyászatban: levelét megszáritották, főzetét teaként vagy fürdőként alkalmazták; főként légúti-, gyomor- és emésztési bántalmak (megfázás, torokfájás, köhögés, gyomorfájás, epe- és bélgörcs, hányás, májpanaszok) esetén.²

A néprajzi, ezen belül is a népi gyógyászati szakirodalmat számba véve, láthatjuk, hogy több más gyógynövénnyel együtt, a menta felhasználására vonatkozó adatok bőséggel állnak a kutatók rendelkezésére. A menta tudatos termesztésére azonban alig találunk utalásokat néprajzi tanulmányokban.

A kultivált mentafajok közül kettőt kell megemlítenünk: a borsosmentát (*Mentha piperita*) és a fodormentát (*Mentha spicata* var. *crispa*). Mindkettő fajhibrid, vagyis más, többnyire vadon termő mentafajok (zöldmenta, vízimenta, lómenta) keresztezéséből keletkezett.³ A Kárpát-medencében csakúgy, mint a világ számos mentatermelő országában, az Angliából származó ún. Mitcham nevű borsosmentát termesztik leginkább.⁴ A nemes és termesztett mentafajok könnyen elfajzanak és nehezen érlelnek csíráképes magot, viszont nagyobb növések és magasabb illóolaj-tartalmúak, mint a vadmenta fajok.

Mind a borsos-, mind pedig a fodormenta termesztését már 1855-ben ajánlja a Gazdasági Lapok hasábjain Entz Ferenc, hangsúlyozva a menta gyógyhatását és jövedelmezőségét: „E család növényei bőven tartalmazott illatos olajuk erős szagánál fogva a kámforra emlékeztetnek, és gyógyerejökre nézve a házi szerek közt a leghatalmasabb görcs-oszlatók közé tartoznak, minél fogva a cholera gyógyításában is nagy híre s ennek folytán rendkívüli árra kaptak. Fontját 20–30 kr-ával veszik, mégpedig szárastul; és azért termesztése nem csekély haszonnal jár.”⁵ Magyarországon a XX. század elején kezdték termesztetni. Az 1910-es és 20-as évekbeli mentatermesztési kísérletek – melyek során németországi, angol és

¹ Botanikai, kultúrtörténeti adatok a menta említésére a teljesség igénye nélkül: Plinius 1987. 189. A különböző mentafajok leírását megtaláljuk az elmúlt több mint fél évezred magyar és latin nyelvű nyomtatott és írott forrásaiban is: szójegyzékekben, orvosbotanikai és kertészeti szakmunkákban. Ezek részletes listáját adják: Melius 1979. 338–339., 469–470. és Grynaeus 1964. 92., 124., Grynaeus–Papp 1977. További forrásmunkák: Lippai 1664. (1965.) 19., 35., 46–48., 63., Heckenast–Molnár 1979. 34. (162. sz. recept), Diószegi–Fazekas 1807. 345–346.

² Mindezek alátámasztására a népi orvoslás bő néprajzi szakirodalmából itt csupán néhány kiragadott példát sorakoztatok föl: Vajkai 1943. 63–64., Oláh é.n. 274–275., Zsupos 1987. 64., Danter 1994. 72., 74., 75., 84., 91., 94., 105., Kóczián–Szabó I.–Szabó L. 1977. 7., Rab 2001. 127., 167., Halászsné 1981. 364–365.

³ A meglehetősen sokféle vadon termő mentafaj közül a Kárpát-medencében leggyakrabban előforduló a következők: *Mentha pulegium*: polé-/poláj-/póla-, bolha- vagy bolhaölő-, oláh-, csombor- vagy borbélycsombor-, köszvény-, putnok-menta; *Mentha arvensis*: mezei-, jószagú mező- vagy tarlómenta; *Mentha longifolia* vagy *Mentha silvestris*: erdei-, fehér-, hegyes-, vad-, bárzing-, lómenta; *Mentha aquatica*: vízi- vagy feketementa; *Mentha viridis*: zöld menta. V.ö.: Diószegi–Fazekas 1807. 345–346., Boros 1923. 326–327., Melius 1979. 413–414., Máthé 1958. 41.

⁴ Kerekes 1960. 106., Bernáth 1997. 369., Augustin–Jávorka–Giovanni–Rom 1948. 247.

⁵ Entz 1855. 298.

japán mentafajokkal próbálkoztak – jó eredménnyel zárultak, a hazai földön termett mentából nyert olaj kiváló minőségű, versenyképes árunak bizonyult.⁶ A németországi, japán és angol mentafajokkal betelepített terület nagysága Magyarországon az 1920-as évek elején 50 holdra becsülhető.⁷ A magyarországi mentalevel ára a német piacon a Herba c. folyóirat 1920. évi folyamának havi kimutatásai szerint kilogrammonként 8-12 márka között ingadozott, a borsosmenta általában 2-3 márkával ért többet mint a fodormenta. Az 1910-es évek második felében a kisebb gazdák és gyógyszerészek parcellái mellett Csáriban (Nyitra vármegye), Makón és a hatvani uradalomban tudunk „szép és jó fajtájú mentatelepekről”.⁸ Helyet kapott a fodormenta és a borsmenta a Szeged piacain gyógynövényeket áruló kiskunderozsmai asszonyok kertjeiben is.⁹

A mentatermesztés gyors ütemű növekedését mutatja a trianoni Magyarországon, hogy az 1940-es években a termőterület már 2500–3500 holdra tehető. A második világháborúban tönkrement ültetvények pótlása, újratelepítése az 1950-es évek közepén indult. A kezdeti, ígéretes fellendülés azonban megtorpant, és az 1973–1975 közötti években a termőterület nagysága az előző adatnak mintegy tizede lett, vagyis 250-350 hold. Hagyományos termesztési körzetnek tekinthető a Nyírség, valamint a Balaton környéke, ezen kívül Zala, Bács-Kiskun és Csongrád megyékben tudunk jelentékenyebb mentatermesztésről.¹⁰ A világ legjelentősebb mentatermesztő államai a XX. században: USA, Japán, Oroszország, Olasz-, Francia- és Németország, Bulgária, Brazília.¹¹

A menta ipari felhasználása igen sokrétű. Levelét, föld feletti virágos-leveles szárrészeit és illóolaját a korszerű gyógyászat széles körben alkalmazza. Illóolajából nyerik a baktericid hatású, fűszeres illatú tisztító mentolt. Használják gyógyszer, illatszer, cukorka és más édesipari termékek, fogkrém, szájvíz és likőr előállításánál.¹²

A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke kutatócsoportjának tagjaként 1997 óta végzek néprajzi kutatásokat a jugoszláviai Bánság magyar és vegyeslakosságú falvaiban. 2000-ben két kutatóponton: Szajánban és Padén folytattunk alaposabb terepmunkát. A településekkel való ismerkedés során figyeltem fel arra a jelenségre, hogy Padé magyar és szerb lakossága – mondhatjuk: szinte az egész falu – mentatermesztéssel foglalkozik. Mivel – mint erre már fentebb utaltam – paraszti közösségben történő, nagymérvű, már-már monokulturaként értékelhető gyógynövénytermesztésről néprajzi leírás nincsen, e sajátos mezőgazdasági kultúra feldolgozását tűztam ki célul Padén. A 2000 nyarán végzett 10 napos terepkutatás után 2001 nyarán lehetőségem nyílt kiegészítő és összehasonlító adatgyűjtésre.

A mai Jugoszlávia (Szerbia) területén a Pancsovától kelet-délkeletre fekvő Banavišta és Kovin településeken (Dél-Bánát), az e területtől ugyancsak délkeletre elterülő Petrovacon (Bácspetróc), az Újvidék melletti Futakon, valamint a Közép-Bánságban Padén foglalkoznak jelentősebb mértékben mentatermesztéssel. Találhatunk néhány holdnyi mentát a Padéval szomszédos falvak – így pl. Szaján, Csóka, Tiszaszentmiklós, Jázova, Mohol, Ada – határában is. E mentaföldek egy részét nem a helybeliek birtokolják és művelik, hanem a padéiak árendálják. Padéról szerezték be a szaporításra használt gyökérrészeket a doroszlói gazdák, akik az 1980-as években 1-2 hektáron, majd egyre csökkenő területen próbálkoztak mentatermesztéssel.¹³ Az 1990-es háborús években néhány padéi család Szeged mellé,

⁶ Az ideai mentatermesztés. Herba IV. 1921. 146., Basch 1924. 251–252.

⁷ Az ideai mentatermesztés. Herba IV. 1921. 146.

⁸ A hazai mentatermelés. Herba I. 1918. 20.

⁹ Grynaeus 1964. 100., 102.

¹⁰ Hornok 1978. 181., Kerekes 1960. 115.

¹¹ Hornok 1978. 181., Basch 1924. 249–250.

¹² Hornok 1978. 181., Termeljünk borsosmentát! Herba VII. 1924. 129.

¹³ Kovács 1993. 186.

Deszkre és Szőregre költözött át, vittek magukkal dugványokat is, s új otthonukban is megpróbálkoztak néhány holdon a mentatermesztéssel. Jugoszlávia területét tekintve Padét országos szinten a legnagyobb mentatermesztő települések közt tartják számon.

A magyar és szerb vegyeslakosságú Padé Kikindától nyugatra, Zentától délre a Tisza bal partján fekszik. Első írásos említése a XIII. század derekáról való (1256). Eredendően a Csánád nemzetség ősi birtokához tartozott, a török hódoltság kezdetén szerb nemzetiségűek telepedtek meg a községben. Az elnéptelenedő, majd lassan újratelepülő falu 1779-től Torontál megyéhez csatlakozik. 1784-ben a kincstár dohánytermelő magyar családokat telepít Padéra, akik száma a XIX. század első felében tovább gyarapszik. Torontál vármegye XX. század eleji mezőgazdasági viszonyait tekintve legjelentősebb a búza és a kukorica termesztése, jelentékeny szerepet töltenek be a dohánykertészetek, s ekkoriban kezd tért hódítani a komlótermelés. Az állattartásban a ló, a sertés, a juh és a szarvasmarha tenyésztése számottevő.¹⁴

Mentatermesztéssel szerbek és magyarok egyaránt foglalkoznak Padén. Kevés olyan házat találunk manapság, melynek gazdája legalább félholdnyi mentával ne rendelkezne. Emellett más gyógynövényeket: kamillát, fehér mályvát, citromfűvet is termesztenek a faluban.

A menta termesztése – adatszolgáltatóim visszaemlékezései alapján – 1934-ben indult Padé határában a Hirsli- (Hirschler-) birtokon.¹⁵ Hirschler Gyula korábban komlóval és dohánynal foglalkozott. Minden bizonnyal a nagyobb jövedelem reménye serkentette őt arra, hogy megpróbálkozzon a menta termesztésével. Hirschler mentaföldje egyben munkalehetőséget is teremtet a helybeli lakosoknak. Férfiak és nők egyaránt eljártak napszámba. A férfiak sarlóval, kaszakéssel vágták és a föld széléhez, az árnyékot tartó fák alá hordták a mentát, ahol az ügyesebb kezű lányok és asszonyok, esetleg gyerekek ülték és húzták, vagyis friss, zöld állapotban a szárról leválasztották a leveleket. A vágást és a húzást már hajnalban, négy óra tájban megkezdték, ekkor ugyanis még harmatos volt a menta, így könnyen pattogott a levél. A nap végén a helyszínen lemérték, hogy ki mennyi levelet húzott le, s a gazda e teljesítmény alapján fizetett minden szombaton. Egy személy egy nap alatt kb. egy mázsa levelet tudott lehúzni.

Hirschler Gyulának volt egy szállása (tanya) a határban, azon állott a faluban elsőként egy szárító, ahová kocsival hordták be a mentalevelet. A szárított árut Hirschler külföldön, Német- és Franciaországban értékesítette. Zsidó családról lévén szó, 1944-ben internálták őket, földjeik pedig állami tulajdonba kerültek. Az állami birtokon nem folytatták a mentatermesztést, a növényt gyökerestől kiszántották.

Ám ez az alig egy évtizednyi idő elegendő volt ahhoz, hogy a mentatermesztéshez szükséges ismeretanyagot a falu lakosságának egy része elsajátítsa. Ez természetesen az a réteg volt, amely napszámosként maga is részt vett a munkákban. Ugyanakkor a padéiak azt is látták, hogy e mezőgazdasági kultúra jövedelmezőbbnek bizonyult más növények termesztésénél. „Napszámba jártunk, láttuk, hogy jól mén a menta, egy-két holdat ültetünk, elterjedt. Mellette mai napig fontos a dohány is.”

A padéi magángazdák birtokain a második világháborút követő földosztások után, az 1950-es évek elején indult a mentatermesztés. Mivel a termesztés folyamatossága a Hirschler-birtok felszámolásával megszakadt, a telepítéshez szükséges szaporítóanyag sem állt helyben a gazdák rendelkezésére. A gyökereket külföldről, Német- és Oroszországból kellett beszereznie annak a néhány gazdának, aki 1952-ben elsőként vágott bele a mentázásba.

¹⁴ Jeszenszky 1904. 10–13., Szentiványi 1912. 6–10.

¹⁵ Az 1895-ös gazdacímterében a padéi birtokosok között a Hirschler családnév nem szerepel. A már korábban hivatkozott 1912-es gazdacímterében (Rubinek 1912. 772.) Hirschler Ernőné budapesti lakos nevét olvashatjuk. Talán az ő fia lehetett az a Hirschler Gyula, akire az 1930-as évekből idősebb adatközlőim mint Hirsli nevű zsidó birtokosra emlékeznek.

Más adatközlői emlékezés szerint a padéi mentatermesztés egyik forrása lehetett a Pancsovától délkeletre, a Duna mellett fekvő Kovin nevű település mentakultúrája. E néhány gazdaságból terjedt el azután Padé magyar és szerb lakosai között, a szaporítóanyagként szolgáló gyökérdarabkákat később már egymásnak adták a gazdák vagy munkájukért napszám fejében szerezték meg.

Adatközlőim 3 termesztett fajtát tartanak számon:

Zöld menta¹⁶: Ezt kezdték Padén a legkorábban termesztetni. Olajtartalma csekélyebb, ám szárítás után zöld színét ez őrzi meg legszebben. Az 1950-es években behozott zöldmentát egyazon földterületen akár 20 évig is lehetett termesztetni. A napjainkban termelt zöldmenta betegségtűrő, de termőterületét 5–8 évente változtatni kell. Manapság ez a leginkább termesztett fajta Padén.

Orosz menta: Fodormenta. Hamvas, szürkés levelű, nagyobb hozamú, de alacsonyabb az illóolaj-tartalma.

Mizsa/midzsa menta: Mitcham menta (angol borsosmenta).¹⁷ Nehezebb, zsírosabb, kiadósabb, de méreteiben kisebb. Színe sötétebb zöldbe, illetve szürkébe húz magas olajtartalma miatt. Betegségre hajlamos, szárazság idején könnyen elszül.

A termesztett fajtát a gazdák az értékesítési lehetőségekhez igazodva választják meg. Mivel napjainkban nem olajkészítés céljából, hanem elsősorban szárított áruként vásárolják fel, leggyakoribb a zöldmenta termesztése.

A menta lágy szárú, évelő gyógynövény. Csíráképes magot ritkán érlel. Áttelelését és szaporítását a gyökértörzsből eredő, dúsan elágazó, a talajfelszínen és a föld alatt futó, in-daszerű módosult hajtások, sarjak (sztoló) biztosítják.¹⁸ A menta a tápdús, középkötött, nedves talajt kedveli.¹⁹ Adatszolgáltatóim jellemzése szerint a padéi határ kötött, szurkos, fekete földje e növénykultúrának éppen megfelelő.

A szaporítóanyagot ősszel vagy tavasszal szedik. Telepítés, ültetés előtt a földterületet megrágyazzák: egykor istállótrágyával, manapság többen – főképp a nagyobb gazdák – műtrágyával.²⁰ Az ültetés történhet ősszel vagy tavasszal. Az őszi vetés célszerűbb, mert így tavasszal hamarabb indul a növény. A gazda kapával vagy ekével rónát (barázda) húz, ebbe kerülnek a 10–12 cm hosszú indák, gyökérdarabok bokorszerűen, egymástól 40–50 cm távolságban. A sorok 50–60 cm-re futnak egymás mellett. Ily módon 1 hold földön 25–30 ezer dugvány telepíthető. Az utóbbi évtizedekben a nagyobb területen gazdálkodók traktorral húznak barázdát az ültetés előtt. A traktorra szerelhető sorhúzó eke egyszerre 5–6 ültetőödröt váj ki párhuzamosan. A rónák 15–20 cm mélyek, így védelmet nyújtanak az ősszel elrakott indáknak, gyökereknek a téli fagy ellen. Az összedarabolt dugványokat az asszonyok zsákban vitték a hátukon, és marékszámra dobálták vagy egyesével dugványozták a barázdákban. Fél holdnyi területet 1 nap alatt 5–6 asszony tudott betelepíteni, ugyanezt a munkát traktorral 1 férfi képes elvégezni. A barázdákat kapával, ekével vagy traktorral takarják, majd hengerrel tömörítik a földet. Kezdetben, az első telepítésnél sokan úgy takarékoskodtak, hogy csupán 4–5 cm-es gyökérdarabkákat raktak a földbe. Már az első év

¹⁶ A zöld mentát már említettük a vadon termő mentafajok felsorolásánál (3. sz. lábjegyzet). A kultivált menták közül ugyancsak zöld mentának nevezik a termesztett fodormentát ill. annak elvadult változatát. Feltűnik a zöld menta elnevezés a termesztett borsosmenta egyik formájára vonatkozóan is (féhér- vagy zöldmenta). V.ö.: Bernáth 1997. 368., 373. és Hornok 1978. 181.

¹⁷ A Mitcham menta termesztési eredményeinek vizsgálatát hazánkban Kolozsvárott kezdték 1912-ben, Angliából importált eredeti Mitcham-borsosmentán. (Gróf 1925. 50–53.) A magyar mentatermesztés korai időszakában az Angliából behozott Mitcham menta jelentőségéről szól: Augustin–Jávorka–Giovanni–Rom 1948. 247., a kísérletekben, majd a termesztésben való szerepéről: Kerekes 1960. 106., Bernáth 1997. 369.

¹⁸ Bernáth 1997. 366–374., Hornok 1978. 181–190.

¹⁹ Schneider 1920. 78.

²⁰ A szakirodalom szerint legjobb a mentát a korán lekerülő kapás- vagy gabonanövények után telepíteni, telepítés előtt pedig a talajt feltétlenül szükséges megrágyázni. Gróf 1925. 52. és Sváb 1962. 399.

után saját földjükből további szaporítóanyaghoz juthattak, így nyílt lehetőségük a termőterület növelésére.

A mentát, mivel élő növény, nem kell évente újra telepíteni. 2–3 évente, de napjainkban egyre többen évente átszántják a sorokat, így fiatalítják esztendőről esztendőre a mentaföldet. Ily módon – a régebbi zöldmenta fajták esetében – 10–15–20 évig is termőképes maradhat egy-egy terület, de tudunk idősebb, több mint három évtizede szántott-fiatalított mentaföldekről is a padéi határban. Az ilyen fiatalító őszi szántások során az eke a gyökér indáit szétdarabolja. A földből vasvillával kiszedték a gyökérdarabok egy részét, s kévébe kötve, szaporítóanyagként árusították. A gyökérzet efféle ritkítása a következő évi termést is kedvezően befolyásolhatta, hisz a túlságosan sűrűn növő menta nem a legjobb minőséget hozta. Ma már 5–7 évenként pihentetik, változtatják a termőterületet.

A menta optimális növekedése, kifejlődése érdekében szükséges a terület gyomtalanítása. Ez régebben, illetve a kisebb birtokokon ma is a kapálást jelentette. Az időjárástól függően tavasztól ősziig legalább kétszer, általában háromszor, esetenként négyszer kapálják a mentát. Akik vegyszerrel gyomtalanítanak, az egyszeri kapálás számukra is elengedhetetlen. A kikapált gatz a mentaföld szélére, az út mellé hordták, ahol miután megszáradt, elégették.

A frissen telepített mentát – az időjárástól függően – az első évben egyszer vagy kétszer vágják. A következő esztendőben egy tenyészidőszak alatt legalább kétszer, de kedvező hőmérsékleti- és csapadékviszonyok esetén háromszor is vágják a mentát. Az első kaszálást június utolján vagy július legelején végzik. A kotun újrakadók menta másodszorra még sűrűbben hajt. Hogy újra jó termést remélhessen és takaríthasson be a gazda szeptember elején, azért a júliusi, augusztusi esők a felelősek. A további enyhe és csapadékos őszi esélyt nyújt a fagyok beálltát megelőző, október végi, november eleji harmadik kaszálásra.²¹

A menta a teljes virágzás előtt takarítható be, mikor alsó levelei kezdenek narancssárga színűvé válni és zsírosodni, mint a dohányé. Ekkor tartalmazza a legtöbb illóolajat is.

A betakarítás (kaszálás, vágás) eszköze lehetett a helyi kovácmesterek által készített kaszakés²², a sarló és a kasza, napjainkban pedig a kaszálógép (két dobos fűkasza). A feldolgozás eszközei – a gazdaság nagyságától és jövedelmezőségétől függően – az egyszerű rostáktól a bonyolultabb szerkezetű levél-leválasztó, -aprító, -őrő és portalanító gépekig terjednek. Efféle szerkezeteket készíttetni, vásárolni és működtetni csak a több tíz holdon gazdálkodóknak éri meg.²³

A mentaföld gondozása, a vágás és a betakarítás a legtöbb gazdaságban családi keretek közt zajlik. A közepes és nagyobb birtokokon néhány napszámost is alkalmaznak, vagy testvérség (kölcsonös visszasegítés) fejében dolgoznak a családok egymás földjein.

A menta betakarításának módja egyben meghatározza a szárítás-feldolgozás mikéntjét is. A sarlóval vagy kaszakéssel levágott növényt – mint arról már a Hirschler-birtokon folyó gazdálkodás kapcsán szóltam – a helyszínen megfosztották levelétől, a lehúzott leveleket aztán a szárítóba vitték, a szárát pedig nem hasznosították. A Hirschler szállásán álló

²¹ A szakirodalom a mentának egy tenyészidőszakon belül csupán kétszeri vágását említi: Entz 1855. 298., Schneider 1920. 78., Hornok 1978. 189., Kovács 1993. 186. A régebbi irodalomban a háromszori kaszálás lehetőségéről szól: Gróf 1925. 54. és A hazai mentatermelés. Herba I. 1918. 20. Újabban Bernáth 1997. 371. nyilatkozik árnyaltabban: illóolaj-előállításra évente kétszer, herba előállítására kedvező időjárás esetén évente háromszor is vágható a menta.

²² Menta vágására használt kaszakéseket fotóztam Mókus András (sz: 1921) kovácmesternél, aki számos padéi gazdának készített efféle szerszámot.

²³ Retek György (szül. 1940) padéi gazda 40 éve foglalkozik önállóan földműveléssel. Az utóbbi években közel negyven holdon, gyermekeivel együtt csaknem 80 holdon termesztene mentát. Egy lakatosmesterrel készítette jórészt saját elgondolása alapján azt a gépet, mentakombájnt, ami a kaszálógéppel levágott és traktorral hazaszállított mentanövényt feldolgozza: szétválasztja a szárát és a levelet, megrostálja, zúzza és minőségileg osztályozza a terméket.

szárítón kívül még két hasonló volt a faluban. A Hirschler-féle szárítóról pontos adatokat sajnos már nem sikerült felkutatnom. Viszonylag részletes információkat tudtam meg viszont Pecho János szárítójáról, ami 1936/37-ben épült. A szárító- és raktáráépület három szintes volt. Legalul helyezkedett el két kemence, ezeket hasábfákkal fűtötték. A szárítandó növényt szitákra terítették, majd egy sínen mozgó kocsin a kemencébe tölték. A kemencéből kikerülő száraz árut aztán egy vászonra átfordították és egy másik kocsival vitték a tárolórészbe. A kemencékből vastag pléh csövek vezették az épületben a meleget. A Pecho-féle szárító eredetileg gabonaszárítónak épült. Komlót, kukoricát, és a környező szikes földeken gyűjtött (akkor még nem természetelt!) kamillát szárították benne. Mentát nem, hiszen annak termesztése a magángazdáknál csak az 1950-es évektől indult, akkorra viszont már a szárítót államosították, vagyis elvették tulajdonosától. A szárító berendezése és működési elve feltehetően megegyezik azzal a néhány szárítóéval, amelyeket eredendően szintén nem a menta számára építettek, de alkalmas volt és használták is mentaszárításra. Ugyancsak Pecho János volt az, aki a mentatermesztés egyéni birtokokon való megindulását követően az elsők között készített mentarostát. Unokája így emlékszik: „A nagyapám ezer-mester volt. Az első mentarostát ő csinálta, ő tervezte, régi rostákból, a cséplőgépekből vette ki a rostát, abból csinálta, ez motorral, szíjjal volt hajtva, a többiek a földön verték, ez pedig gyönyörű volt. Külön ment a levél, külön ment a törött levél, külön ment a por.”

Történhetett a menta szárítása a nagyobb területtel rendelkező magángazdáknál a dohányszárító pajtához hasonló fészkerben, vagy ahogyan itt nevezték: supában.²⁴ A szárító supa kb. 4 m x 16 m alapterületű, oldalfalazat nélküli, függőleges fa tartóoszlopokból álló, náddal, később csereppl fedett nyeregtetős építmény volt. Vízszintesen drótokat húztak ki, erre akasztották föl száradni az összekötözött száraz-leveles mentanövényt. E szárítási mód előfeltétele volt, hogy a levágott mentát – a levelek lehúszása vagy a növény napon való szárítása nélkül – rögtön a házhoz, a supához szállítsák. „Akkor megnyótt a menta ekkorára, kévébe kötöttük és hoztuk haza.” A kisebb családi magángazdaságokban ugyanez a betakarítási és szárítási eljárás volt jellemző, annyi különbséggel, hogy a szárítás helye a falusi ház padlása volt, ahol szintén drótra akasztva, vagy egyszerűen csak leterítve száradt a menta. „Korán ki kellett menni levágni sarlóval, amennyi elfért az ember markában, lerakni, kocsira száláva' főrakni, a padlásra fődobáni, az olyan erős, sokan nem is bírták, mentünk a cserepekhöz, hogy levegőt kapjunk. Folyt az ember könnye, meg az izzadság...”

Az elmúlt egy-másfél évtized gyakorlata szerint a lekaszált vagy kaszálógéppel levágott mentát egy-két napig hagyják a határban szikkadni, száradni, majd behordják a faluba, ahol a betonos udvaron vasvillával leverik a szárról a levelet, vagy ugyancsak a ház udvarán traktorral tapossák a megszáradt növényt. Egyre gyakoribb, hogy egyszerűen kiterítik az útestre a mentát. Itt szárad tovább, illetve az arra haladó lovaskocsik, gépkocsik, traktorok összetörik. „Ma levágta, holnap összeszedi, kiteríti a kövesútra, végigmennek rajta traktorral. Mikor kiterítik, megvillázik, vasvilláva' a szárátú kirázzák, a szebb, nagyobb levelek lepotyognak, azt a nép külön teszi. Ha megrázzogatják, az a szép anyalevél külön megy. A többit meg traktorozza, abba' minden van. Összesöprik, zsákba rakják. Kicsit átejtik rostán, hogy a nagyja kóro kihulljon. Van, aki össze is darálja. Most má' nem terítenek annyit ki, kombájn csináli.”

Fontos, hogy a földön levágott vagy az udvarra száradni kiterített növényt ne érje nedvesség, csapadék, mert ez ront a minőségen: a levelek ugyanis nem zöldre, hanem szürkés színűre száradnak. A száradást követően 10 kg zöld áruból kb. 1 kg száraz levél marad vissza.

²⁴ V.ö.: Kalapis 1998. 16.

Az 1970-es évek végéig a szárított mentát Jugoszlávia legkülönbözőbb részeiről érkező kereskedőknek adták el a magángazdák. 1978–80-ban a falu határában felépült a mentagyár. Ez olyan feldolgozóüzem, mely nemcsak mentával foglalkozik, hanem más gyógynövényeket és zöldségféléket is felvásárol: kamillát, hagymát, petrezselymet, sárgarépat, paszternákot. A zöldségféléket vegetának dolgozzák föl, a mentát, szárítják, zúzzák, hogy félkész állapotban továbbadva majd filteres tea készüljön belőle. Az üzem építéséhez a német Bauer cég nyújtott hitelt, a felvásárlók is ők lettek, tehát a félkész termék jó részét Németországba szállították. A modern, nagy kapacitású gyár korszerű, nagy teljesítményű gépekkel, Binder típusú szárítóval van felszerelve. Működése és a felvásárlás folyamatossága – az elmúlt évek gazdasági-politikai viszonyai miatt – akadozik. Így a mentafeldolgozó üzem nyújtotta csökkenő értékesítési lehetőség mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a közelebbi és távolabbi településeken (Csóka, Jázova, Zenta, Hajdukovo, Versec, Belgrád) működő kisebb üzemek, magánfelvásárlók. Közülük Szemerédi Ernő (sz: 1958) jázovai gyógynövény-felvásárlót kerestem fel. Az 1990-es évek derekán kezdett foglalkozni a környező falvakban termesztett gyógynövények felvásárlásával. A jázovai határban maga is termel 5 holdon mentát, mellette kamillát és mályvát. Mentát elsősorban a padéi gazdáktól vásárol, ezt, illetve a saját termését dolgozza fel (aprítja, töri, portalanítja) saját gépeivel. Üzleti kapcsolatban áll a magyarországi Herbária céggel, de van osztrák (linzi) kereskedelmi partnere is.

A felvásárlási ár mindig az adott év hozamától és természetesen az áru minőségétől függ. A gazdák megfigyelése szerint a vételár általában 7-8 évente ér el egy-egy csúcsot, kiemelkedő értéket. Az 1990-es évek legvégén a következő árak voltak érvényesek: a legjobb minőségű, legértékesebb, tiszta, töretlen levelek (anyalevél) kilójáért 4.5-5 német márkát kapott a gazda. A leveles szár (herba) – főként ha sok levél volt rajta – 4 márka körüli összeget is ért. Legértékeltenebbnek a törött levél (pulvisz) számított: tisztaságától függően kilójáért legalább 1 márkát, legfeljebb 3.5 márkát fizettek. Újabban a szárat is megveszik, összezúzva gyógyfürdők vizének illatosítására és gyógyerejének fokozására használják. Az említett felvásárlási árakhoz képest visszaesést jelentett a 2001. év, amikor az első kaszálásból nyert legszebb tört anyalevéleért is csak 2.5 márkát kapott a termelő. Igaz azonban, hogy az előző évhez képest csaknem kétszeres lett a termés mennyiség. Szerződésük általában nincsen a gazdáknak, ennek ellenére mindenki túl tud adni az évi termésén.

Adódtak az elmúlt csaknem fél évszázadban olyan esztendőik is, amikor nem volt piaca a mentának, vagy éppen túl nagy mennyiség termelt, ezért akadozott a felvásárlás. Ebben az esetben – mivel a mentagyár mentaolaj készítésével nem foglalkozott – a gazdák kifőzték a magas illóolaj-tartalmú mentát olajnak, amit aztán később értékesíteni tudtak. A kifőzés menete, technológiája igen hasonló a pálinkafőzésnél alkalmazott munkafolyamathoz (főzés, hűtőfolyadékon átvezetett cső, lecsapódás). Működtek a faluban – már a mentaüzem megépítése előtt – állami kazánok is, de emellett jónéhány gazda saját kazánt készített, abban főzte az olajat. „Nekem is vót öt hold menta. Nem vették át levelesen, vót kazánom, kifőztem mentaolajnak. Az olajat adtam el. Nagyon jövedelmező, a külföld kereste, vette.” Egy helybéli specialista, Szabó Ferenc készített menta- illetve pálinkafőző kazánokat, ma fia folytatja a mesterséget: pálinkafőző üstöket készít illetve pálinkafőzőt üzemeltet.

A mentatermesztés jelentős jövedelemforrása volt – és napjaink nehéz viszonyai között is az – a falu lakosságának. A biztos megélhetés mellett a mentával való vergődés a tisztasgyarapodás lehetőségét is biztosította a gazdáknak. Egy 3-5 holdnyi területen gazdálkodó magánbirtokos a család megélhetésének biztosítása mellett 2 év alatt egy traktort tudott venni a mentából származó haszonból. Megélhetést nyújtott a kisebb földterülettel rendelkező, kevésbé vagyonos padéiaknak is a menta: a nagyobb birtokokon többen is napszámosként keresték kenyerük, de napjainkban is zömmel a faluból járnak el a földekre dol-

gozni. „Nincs munkalehetőség itt falun. Ez a legjobb pénz. A falu ebből gazdagodott meg, ebből épültek a házak meg a vaskapuk.”

A gazdák nagy része több lábon álló gazdaságot működtet. Van, akinél a menta a meghatározó, másnál csak kiegészítő növénykultúra, esetleg a termesztési arány egy gazdaságon belül is időről-időre változik. A menta mellett a padéi gazdák birtokain fontos termény a kamilla, a búza, a kukorica, a dohány, a cukorrépa és a paprika. Saját szükségletre baromfit, sertést és marhát tartanak, a falu legelőin pedig kisebb juhnyájukat láthatunk.

Padéi gazdálkodási szerkezetének sajátosságát és különlegességét vitathatatlanul a gyógy-növénytermesztés, s ezen belül is a menta jelenti. A falu és a környék lakosai maguk is szívesen fogyasztják – tisztán, vagy kamillával, csalánlevéllel keverve – a mentateát. Egy család évi szükségletét fél-egy kiló mentalevél fedezi. Júliusban és augusztusban a levágott, padlásokon vagy udvarokon száradó menta kellemesen friss illata lengi be a falut. A padéiak – a sok munka, a felvásárlási ár ingadozása és az értékesítési lehetőségek bizonytalansága ellenére is – évről-évre tovább vergődnek a mentával. Többnyire büszkék a jó minőségű, a környéken másutt nemigen díszlő gyógyhatású növényre és saját munkájukra. A mentához való effajta viszonyulást fejezik ki egyik adatszolgáltatóm következő szavai is: „Amikor nézem a tévében a fogpaszta reklámokat, mindig arra gondolok, biztos, ez is padéi mentából van.”

Irodalom

AUGUSTIN Béla–JÁVORKA Sándor–GIOVANNINI Rudolf–ROM Pál

1948 *Magyar gyógynövények* I-II. Földművelésügyi Minisztérium, Budapest.

BASCH Jenő

1924 A magyar mentha termelés és feldolgozás kiépítése. *Herba VII.* 249–253.

BERNÁTH Jenő (szerk.)

1997 *Vadon termő és termesztett gyógynövények.* (2. kiad.) Mezőgazda, Budapest.

BOROS Ádám

1923 A magyarországi „Herba Menthae”. *Herba VI.* 325–327.

DANTER Izabella

1994 *Népi gyógyászat a Kisalföld északi részén.* Lilium Aurum, Komárom-Dunaszerdahely.

DIÓSZEGI Sámuel – FAZEKAS Mihály

1807 *Magyar Fűvészkönyv.* Debreczen.

ENTZ Ferenc

1855 Menta. *Gazdasági Lapok VII.* 298.

GRÓF Béla

1925 A *Mentha piperita* Mitcham (angol borsosmenta) hazai termelési eredményei. *Herba VIII.* 50–56.

GRYNAEUS Tamás

1964 *Gyógynövényárusok Szeged piacain.* Különlenyomat az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményeiből. 89–126.

GRYNAEUS Tamás–PAPP József

1977 *Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15–17. század.* Communicationes de Historia Artis Medicinae Suppl. 9–10. 31–49.

HALÁSZNÉ Zelnik Katalin

1981 Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-használatához. *Gyógyszerészet* 25. 361–367.

- HECKENAST Gusztáv – MOLNÁR Mátyás (szerk.)
1979 Zay Anna: *Herbárium (1718) Folia Rákócziána 2.*, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Nyíregyháza.
- HORNOK László (szerk.)
1978 *Gyógynövények termesztése és feldolgozása*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- JESZENSZKY Ignác
1904 *Torontál vármegye gazdasági monographiája*. Budapest.
- KALAPIS Zoltán
1998 *Búza, dohány, selyem*. Fórum, Újvidék.
- KEREKES József
1960 A borsosmenta vízforgalma. *MTA Agrártudományok Osztályának Közleményei XVII.* 105-116. Budapest.
- KÓCZIÁN Géza–SZABÓ István–SZABÓ László
1977 Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet* 21. 5-17.
- KOVÁCS Endre
1993 *Földművelés egy bácskai magyar faluban*. Fórum, Újvidék.
- LIPPAI János
1664 (1965) *Posoni kert*. Nagy-Szombat–Bécs. (Reprint) Budapest.
- MÁTHÉ Imre
1958 Vadontermő gyógynövényeink elterjedési (arealgeografiai) viszonyai. *MTA Agrártudományok Osztályának Közleményei XIV.* 37-48. Budapest.
- MELIUS Péter.
1979 *Herbárium*. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kriterion, Bukarest.
- OLÁH Andor
é.n. „*Fűbe-fába az orvosság!*” Békés megyei népi orvoslás. Békéscsaba.
- PLINIUS Secundus
1987 *A természet históriája*. A növényekről. Natura, Budapest.
- RAB János
2001 *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- RUBINEK Gyula (szerk.)
1912 *Magyarországi gazdacímtár*. Budapest.
- SCHNEIDER József
1920 Útmutatás a gyógynövények termesztéséhez. *Herba III.* 72-79.
- SVÁB Jánosné
1962 Hogyan soroljuk a vetésforgóba a gyógy- és illóolajos növényeket. *Herba Hungarica I.* 397–405.
- SZENTIVÁNYI Ferencz
1912 *Torontál vármegye közgazdasági és socialis állapota a XX. század első tizedében*. Pesti Kny. Rt., Budapest.
- VAJKAI Aurél
1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár.
- ZSUPOS Zoltán
1987 *Dél-Gömör gyűjtőgető gazdálkodása*. (Gömör néprajza X.) Debrecen.

Simon, András

Minzenanbau in einem Dorf im Banat

Das von Ungarn und Serben gemischt bewohnte Dorf Padé liegt im jugoslawischen Teil des Banats am linken Ufer der Theiß. Charakteristisch für die Wirtschaftsstruktur des Ortes ist, daß dem Minzenanbau unter allen weiteren Pflanzenkulturen die größte Bedeutung zukommt. Nach den kulturhistorischen Ausführungen zur Minze bietet die Studie einen geschichtlichen Überblick über den Minzenanbau in Padé; danach werden die Methoden und Geräte des Anbaus, die Möglichkeiten der Verarbeitung und des Absatzes sowie die Arbeitsorganisation und die Auswirkung der Spezialisierung auf den Minzenanbau auf das gesellschaftliche Leben des Dorfes untersucht und dargestellt.

Mit dem Minzenanbau wurde im Jahr 1934 zuerst auf dem Gut eines jüdischen Grundbesitzers begonnen; damals lernten die als Tagelöhner angestellten Dorfbewohner die Anbaumethoden kennen. Der Minzenanbau auf den Privatfeldern der Bauern begann erst nach der – auf den zweiten Weltkrieg folgenden – Bodenreform, etwa Anfang der 1950-er Jahre.

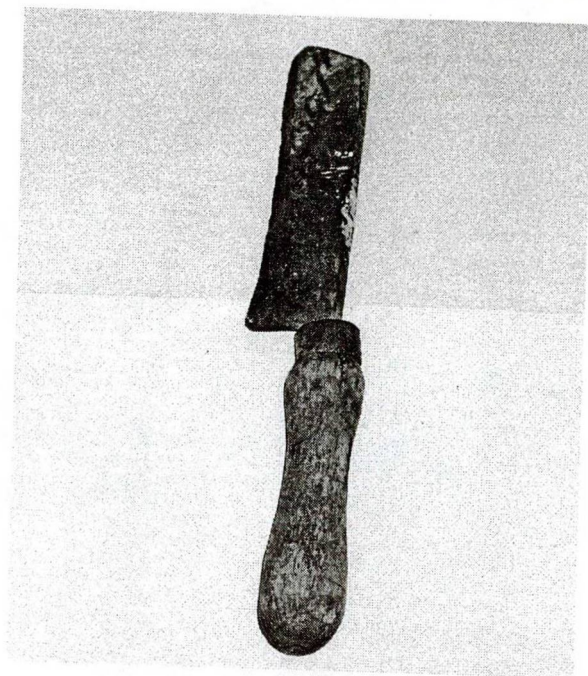
Der Minzenanbau war und ist – trotz der gegenwärtigen schwierigen wirtschaftlichen Verhältnisse – auch heute noch eine wichtige Einnahmequelle der Bewohner des Dorfes. Für die Landwirte mit etwas größerem Bodenbesitz bedeutet der sich in Padé zur Monokultur entwickelte Minzenanbau neben dem sicheren Lebensunterhalt auch die Möglichkeit eines bescheidenen Vermögenszuwachses.

1. kép Mentaföld Padé határában
(Fotó: Simon András)

2. kép

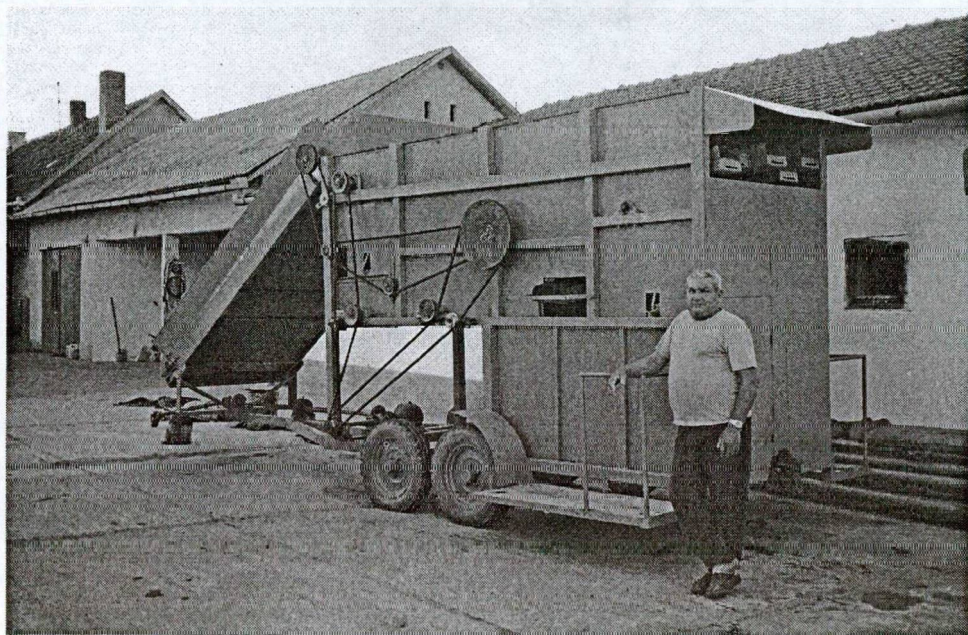
3. kép

4. kép

2-5. kép A menta vágására használt kaszakéseket Mókus András kovácmester készítette
(Fotók: Simon András)

6. kép Retek György padéi gazda az új „mentakombájával”. (Fotó: Simon András)

MÁGIKUS SZÖVEGEK ÉS ORVOSLÁS,
EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG

ADATOK A BALLANGÓ KÓRÓ (*ERYNGIUM CAMPESTRE* L.) ELTERJEDÉSÉHEZ

Az Ibikosz darvai típuscsalád kérdéséhez II.

Grynaeus Tamás 70. születésnapjára

Két rövidebb előzmény¹ után Grynaeus Tamás gazdagon dokumentált tanulmányban tekintette át az *ördögszekér*, vagyis *ballangó kóró* növény magyar elnevezéseit magyar nyelvű szövegekben és botanikai munkákban.² A XVI. századtól adatolható elnevezésektől kezdve napjainkig terjedő időbeli távban vizsgálódva kitűnő adatsort gyűjtött össze; a nevek első sorozatának bemutatása után megállapítja: „a fajok és elnevezések közt meglehetősen a zavar, annyi azonban kétségtelen, hogy a 'szamártövis' név/fogalom már igen korán megjelent, az *ördögszekér* és *ballangó-adatok* jóval későbbiek”³ (A kiemelések tőlem – J. K.)

Az *ördögszekér*- és *ballangó kóró* adatok a XVIII. század elejétől adatolhatóak, majd a század végétől szaporodnak, ezt Grynaeus napjainkig vezető időbeli ívben dokumentálja. Végül összegzőleg megállapítja: „megfigyelhető, hogy a *ballangó* név az Alföldön kívül nem fordul elő.”⁴

Dokumentációjának e második részéből kiolvasható, s magát a növényt ismertető fejezetének elején maga is mintegy érzékelteti, hogy az *ördögszekér* és a *ballangó kóró* elnevezések kapcsán alapjába véve az *Eryngium campestre* L. és a *Salsola kali* L. latin besorolású növényekre kell gondolni.⁵ Utal a hivatalos botanikai nevezéktan nomenklatúrájára, melyben e második növényt tartják *ballangófűnek*.

A két kiemelt nevű növény *ballangó* voltát egy XX. század eleji botanikai szakmunka⁶ is alátámasztja, amelyben az *Eryngium campestre* L. hivatalosan ugyan *mezei iringó*ként szerepel, de a szintén megadott majd két tucatnyi többi elnevezés között *tüskés ballangó*ként is szerepel, s *ördögszekér*ként ugyancsak.⁷ A mű szerzője megállapítja, hogy terem a legnagyobb hegyvidékeket kivéve az ország minden részében. (Itt a Monarchia széthullása előtti Magyarországára kell gondolni.)

A *Salsola kali* L. hivatalos neve e műben: *barlangó*, de más elnevezése szerint *ballagó fű* is. Helyenként bőven terem, „kivált a Nagy Alföldön”, mondja róla a szerző.⁸

A *ballangó kóró* növénynevet, *barlangó ballangó* változatban, legutóbb a vajdasági, délbácskai Temerinben jegyezték fel.⁹ (Temerin Újvidéktől északkeletre, mintegy 20 kilométerre fekszik.) Mint a közlétevő Csorba Béla megjegyzi: „egy ágas-bogas, magas növésű,

¹ Grynaeus 1996. 166. és 23. jegyzet és Grynaeus 1996a. 128.

² Grynaeus 2000.

³ Grynaeus 2000. 234.

⁴ Grynaeus 2000. 238.

⁵ Grynaeus 2000. 232. Ezt megerősíti ugyanott: 246.

⁶ Wagner 1908.

⁷ Wagner 1908. 303–304.

⁸ Wagner 1908. 126–127.

⁹ Csorba 1999. 46.

szűrös kórót értenek alatta.” Továbbá: „A *barlangó ballangó* minden bizonnyal azonos azzal az „ördögszekérszerű szűrös gyomnövény”-nyel, amit a Magyar értelmező kéziszótár *ballagófű* címszó alatt definiál, megadva latin nevét is: *Salsola kali* ssp. *ruthencia*.”

Csorba a szót etimologizálva úgy véli, hogy azt barlang szavunkra lehet visszavezetni. Erről az elképzelésről megállapítható, hogy felvetője a ballangó kóróval kapcsolatos botanikai és folklorisztikai irodalmat nem forgatta. Csorba adatközlőjének szavai viszont érdekesnek abból a szempontból, hogy a ballangót Temerinben is fűtésre használták, akárcsak Békéscsaba környékén, bár erről a magyar alföldi ősi fűtőanyagokat feldolgozó Szabadfalvi József nem emlékezik meg.¹⁰ Idézem Badó János 78 éves adatközlőit: „Valamikő azt szédték össze a népek, oszt avva fűtöttek. Némejik udvar úgy tele vót vele. Mer csutka nemigén vót mendénkinék. Hat én is vót, hogy barlangóval fűtöttem. Ojan tudott lenni, mind ez a konyha, területbe. Ojan nagy! A szél kicsavarta, oszt vitte, mink még, gyerekék, rákötöttünk egy madzagot oszt húztuk. Boronátunk vele.”¹¹

Az itt közölt újabb adatok fényében feltehető a kérdés, hogy Grynaeus megfigyelése, amely szerint „a ballangó név az Alföldön kívül nem fordul elő”, igazolható-e?

A temerini adatok mindenképpen alátámasztják megfigyelését, hisz Temerin a Nagy Magyar Alföld legdélebbi részén terül el, azon a „Nagy Alföldön”, amelyen – mint Wagner Jánost idéztem – a *barlangó* (vagy *ballagó fű*) kivált bőven terem.

Elgondolkodtató továbbá, hogy a *Salsola kali* L. egyik elnevezéseként az említett botanikai szakmunkában az *orosházi fű* is szerepel.¹² Ha ehhez hozzátesszük Borbás Vince 1882-ben leírt szavait, melyekben az olvasható, hogy „Skolka szerint (1804) húsz évvel ezelőtt ritka jelenség volt, és először Orosházán látták meg”¹³ (a ballangót), akkor úgy tűnik, érthetőnek látszik, hogy a ballangó adatok miéért a XVIII. század végéről származnak, nem pedig korábbiakról. Ebből arra lehet következtetni, hogy az *orosházi fű ballagó fű*, *barlangó kóró*, *ballangó kóró* elnevezései éppen a *Salsola Kali* L. jellegzetes tulajdonságai által alakulhattak ki. E növényről írta 1775-ben Csapó József: „E’ fű meg-száradván a’ széltől hajtatik ide s’ tova, és forog mint a’ kerék.”¹⁴

Hogy az összehasonlító vizsgálatok az etnobotanikában is fontosak és időnként meglepő eredményeket produkálnak, azt az itt tárgyalt kérdéskör – a ballangó kóró elnevezése, az elnevezés és a növény elterjedése stb. – is bizonyítja. Amikor e problematika délszláv vonatkozásait kíséreltem meg felderíteni, első lépésként a rendelkezésemre álló szerb etnobotanikai és etnofarmakológiai művekben és szótárakban kerestem az *Eryngium campestre* L. és a *Salsola kali* L. előfordulásait és elnevezéseit. E kutatást az a remény is sarkallta, hogy hátha előkerülnek az Ibikosz darvai típuscsalád virtuális délszláv „ballangós” változatai. Ezzel a módszerrel ugyan a kérdéses Ibikosz-változatok nem jöttek elő (előjöttek máshol – de erről később), viszont igen érdekes és fontos terminológiai felfedezéssel jártak.

Reményeim szerint a ballangónak (illetve: szerb változatának) a szerb etnobotanika két alapszótárából: Pavle Sofrić (1857–1925) és Veselin Čajkanović (1881–1946) szótárából¹⁵ kellett volna előkerülnie. Sofrić esetében annál is inkább, mivel a szerb etnobotanika alapművének megalkotója Szentendrén született 1857-ben, középiskolai és egyetemi tanulmányait Pesten végezte, a (valószínű) magyaron kívül németül és franciául beszélt, tehát elvileg betekintése lehetett a magyar népi növényismeretbe is, ha később – nemzeti buzgalomból

¹⁰ Nagy Gyula adatát idézi és Szabadfalvi József cikkének (1991) pontos adatait közli: Grynaeus 2000. 239. és 51. jegyzet.

¹¹ Csorba 1999. 46.

¹² Wagner 1908. 126.

¹³ Idézi: Grynaeus 2000. 235.

¹⁴ Ugyanott.

Szerbiába távozta után – megalkotta az első szerb etnobotanikai összefoglalást. Čajkanović estében pedig azért reménykedtem, mert az ő – posztumusz rekonstruált – etnobotanikai szótára egyrészt Sofrićra alapozódik, másrészt – a szerb és jugoszláv etnológia egyik óriásaként – mindent tudott, mellesleg klasszika-filológiai képezést szerzett nyugat-európai egyetemeken, s később – időnként úri jókedvében – latinul írta egyes etnológiai tanulmányait.

Mindenek ellenére sem Sofrić, sem pedig Čajkanović nem jegyzi sem a *Salsola kali*-t, sem pedig az *Eryngium Campestre*-t. Mivel csökönyösen valószínűnek véltem, hogy a ballangónak legalább a délvidéki szerbek hagyományaiban elő kell fordulnia, ahhoz a műhöz nyúltam, amelyből kiindulni kellett volna. S valóban.

Jovan Tucakov (1905–1978), a jugoszláv és a szerb formakológia, gyógynövénykutatás, etnobotanika, valamint entofarmakológia nemzetközi hírű professzora egyik művében¹⁶ előbukkantak a remélt adatok. Ugyan nem az Ibikosz darvai típuscsalád „ballangós” délszláv változatai, hanem fitonímiai adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a tárgyalat növénye de még mennyire hogy ismert a szerbeknél is! A jugoszláviai gyógynövényeket tárgyaló egyik könyvében az *Eryngium campestre* L. szerb megfelelőiként az alábbi terminusokat adja meg: *kotrljan, vetrovalj, vražji stric, balangov*.¹⁷ Annak bemutatására, hogy ezek a népi elnevezések ugyanannak a szemléletnek (névalkotásnak) jegyében születtek, mint a magyar ballangó-változatok, mellékelem a nevek magyar „fordítását”: *görgeteg fű, szélforgatott fű, ördögnyágbácsi, ballangó*. Mind a négy elnevezés fontos! Az első kettő azért, mert a széltől forgatott ballangót jellemzi, a harmadik a növény „ördögös” voltára utal, s ez a magyar párhuzamos terminológiában számos elnevezéssel rokon;¹⁸ végül: a negyedik, amely az egyik legszebb adat. A délszláv nyelveket nem ismerők számára is messziről ordít, hogy a magyar ballangó szerb képzővel (-ov) ellátott (népi) változata: *balangov*. Egyébként mind a négy elnevezés a magyar névadás logikáját sugallja illetve: azzal rokon.

Ez az elnevezés olyan területen alakulhatott ki, ahol magyarok is éltek, illetve a magyar nyelv is járatos volt. Ez pedig kétségbevonhatatlanul a magyarországi Délvidék volt, ahol a Monarchiában magyarok és szerbek is éltek. Ezt támasztja alá egyébként Jovan Tucakov születési helye is: Csúrogon született, ez a nagyközség a jugoszláviai (mai) Bácskában, a Tisza közvetlen közelében, Óbecsétől délre mintegy húsz kilométerre fekszik. Mivel Tucakov rengeteg népi növénynevet maga tanult meg gyermekkorában, e kifejezéseket, köztük a *balangov*-ot is nyilván szülőfalujából hozta, annál is inkább, mert ezt az elnevezést (a bácskai etnobotanika kivételével) másutt nem jegyzik.¹⁹ Mint láthatjuk, a nyelvi és kulturális kölcsönhatás szép példájával van dolgunk, ennek a példának esetében a fitonímia terén.

Az a tény, hogy a *balangov*-ot, az *Eryngium campestre* (egyik) megfelelőjeként, gyógynövény-ismertető művében közli Tucakov, arra vall, hogy a ballangó gyógynövény (is) volt. Magyar adatokból tudjuk, hogy a növény *bőfőgtető*²⁰ elnevezéssel is ismert, sőt: *sebhintő*²¹ is

¹⁶ Vö. Sofrić 1912 (Reprint: 1990. Beograd) és Čajkanović 1985. (Új kiadása: 1994. Beograd)

¹⁷ Tucakov 1946.

¹⁸ Tucakov 1946. 247.

¹⁹ Például: *ördög bordája, ördög keringő* (Wagner 1908. 303.), valamint: *ördög lova, ördögrokolya, ördögcsokor* (Szabó T.–Péntek 1996. 73.). Más példák is ismertek.

²⁰ A legfontosabbnak tartott jugoszláv (szerb) botanikai szótár (Simonović 1959.) nem jegyzi. Jegyzi viszont egy XIX. század végi, délvidéki szerb–magyar szótár, a kiegészítések között, mint annak a lexikának részét, amely a jellegzetes bácskai szerb szavakat tartalmazza, s az ószerbiai nyelvhasználatban ismeretlen. (Vö. Brancsits–Derra szerk. 1894.) Jegyzi továbbá egy XX. század végi fitonímiai mű, amely a délnyugat-bácskai őslakos szerbek növényneveit vizsgálja. (Vö. Špis–Culum 1995. 41.) A szerző a magyar *ballangó*ból származtatja. Innen veszi át a vajdasági szerb nyelvjárások legújabb szótára: Petrović red. 2000. A *balangov* szónak tehát legalább a XIX. század második felétől Tucakov közbeeső (1946) adatát is ide számítva, a XX. század végéig bizonyítható a használata a délvidéki őslakos szerbség nyelvhasználatában.

²¹ Wagner 1908. 303. és Szabó T.–Péntek 1996. 73.

²² 1772-ből idézi: Grynaeus 2000. 235. Említik *számárköhögési tüvisként* is Kalotaszegen. Uo. 237.

készítettek belőle. E dolgozat témája szempontjából nem elsődleges, hogy a ballangónak mi volt a szerepe az etnofarmakológiában a magyar és a szerb népi műveltségben, ezért ezzel a kérdéssel ezen a helyen nem foglalkozom.

Grynaeus Tamás hipotézise szempontjából, tehát hogy a ballangó név az Alföldön kívül nem fordul elő, Tucakov csúrgói szerb példája és a név többi előfordulása nem remélt és kitűnő megerősítő adatnak tekinthető.

A továbbiakban áttekintem az Ibikosz darvai típuscsalád „ballangós” változataival kapcsolatos adatokat, és további pótlólagos adalékokat mutatok be Ünnepeztünk tárgyalt tanulmányához.

Tanulmányának második részében Grynaeus az Ibikosz darvai típuscsalád bizonyos vonatkozásait vizsgálja a bennük előforduló ballangó kóró motívum miatt. A típuscsalád egészének kérdését korábban magam vizsgáltam,²² számba véve a mondák magyar változatainak elterjedését és hazai kutatástörténetét, ilyen szempontból tehát a kérdéskört ő nem tekinti át újra, az alapvető adatokat azonban összefoglalja.

Az általa elemzett problematika szempontjából a típuscsalád magyar változatai közül azok bírnak jelentőséggel, melyekben a mondai gyilkosság áldozata nem valamilyen madarat, a napot, a holdvilágot, vagy mást nevez meg halála tanújának, hanem az éppen arra guruló *ballangó kórót* (vagy változatait: a *szamártövist*, a *macskatövist*, az *ördögszekeret*, a *forgótövist*). A típust „különös, aránylag ritkának” nevezi, s számba veszi az addig (2000) ismeretes magyar változatokat. (Ezek közül az egyik, Bosnyák Sándor sándoregyházi, délvidéki változata közöletlen, tehát a kutatás nem ismeri, Grynaeus levélben kapott kéziratra hivatkozik.) Összesen kilenc változatot regisztrált, ezek közül – Bosnyák közöletlen változatát is ide számítva – három délvidéki.²³

A magam Ibikosz-dolgozatában (1998) az addig ismert magyar variánsokat összesítve nyolc „ballangós” változatot vettem számba.²⁴ Ezek közül hét azonos a Grynaeus által is számontartottal, magam – közöletlen volta miatt – nem ismer(het)tem Bosnyák sándoregyházi gyűjtését. Tanulmányom újrakiadásakor²⁵ (2001) Löw Immánuel feljegyzését (közölve Bálint Sándor Szegedi szótárában²⁶) már ismertem Grynaeus Tamás szíves levélbeli tájékoztatása alapján, időközben ugyanennek a szövegnek újraközlésére is rábukkantam Bálint Sándornak egy másik munkájában.²⁷ Ezt dolgozatom újrakiadásának pótlásaiban és kiegészítéseiben szövegszerűen is közlöm.²⁸ Grynaeus Löw Immánuel adatát (a Szegedi szótár alapján) pontosan nem lokalizálhatta, mivel ott csupán Kanizsára történik hivatkozás, a szöveg újrakiadása azonban pontosít: a mondaszöveg „mórahalmi, magyarkanizsai fogalmazású”.²⁹ A nyolcadik „ballangós” Ibikosz-változatot Gömör-Kishont vármegyei, baracai eredetűként B. Kovács István gyűjtése³⁰ alapján regisztráltam. Ez a változat elkerülhette Grynaeus Tamás figyelmét. Ha tehát ezt a változatot, tizedikként, Ünnepeztünk lajstromához adjuk, akkor eggyel szaporodott az Ibikosz-mondák „ballangós” változatainak száma. (A baracai változatban *macskatövis* szerepel.)

Grynaeus végül az alábbi konklúziót vonja el: „Ha a *ballangó* és változatai (*ballang*, *ballankóró*, *ballangkóró*, *ballangófű*) népi növénynevek előfordulási helyeit a MTSz és

²² Vö. Jung 1998.

²³ A *törökbecsei*, a *ludasi* és a *sándoregyházi*.

²⁴ Jung 1998. 95. és a 18. jegyzet.

²⁵ Jung 2001.

²⁶ Bálint 1957. 107.

²⁷ Bálint 1972. 40. Ugyanott alsótanyai szólás, adaléku a Grynaeus 2000. 242.-ben közölt többi variánshoz: *A balla is kiguruli az igazságot*.

²⁸ Jung 2001. 207.

²⁹ Ugyanott.

³⁰ B. Kovács 1994. 163. (Az áruló *macskatövis*)

ÚMTSz alapján térképre visszük, jól látható, hogy legnagyobb részük alföldi területen, a Duna vonalától keletre található.³¹ Még ennél is érdekesebb másik megállapítása: „Az eddig ismert ballankórós mondai változatok még szűkebb terület: a Tisza vonalától keletre kerültek elő. Talán nem volt nagy túlzás ezek után, ha ezt a monda/mesetípust »steppei változat«-nak neveztem.”³²

Ami Grynaeus első konklúzióját illeti: az itt (Csorba Béla alapján) általam közölt névváltozat (*barlangó ballangó*), valamint a nyugat-bácskai feljegyzésű (szerb) *balangov* névváltozat, mely kétségkívül a magyarból származik, mindkettő valóban a (Dél) Alföldön, a Duna vonalától keletre lokalizálható.

A második konklúzió – a most már (eddigi) teljes „ballangós” változatsor ismeretében – a kissé módosítandó. Grynaeus két (!) 1996-ban megjelent munkájában³³, ahol szó van a magyar Ibikosz-változatok közül azokról, melyekben a ballangó kóró (vagy változatai) fordulnak elő megszólított tanú funkciójában, nem találom, hogy a szerző szó szerint „steppei változat”-nak nevezné ezeket a variánsokat. (Valószínű, hogy a megadott helyen olvasható alábbi mondatára gondolt: „A növény ismerete steppei népeknél egyértelmű.”) 1996-ban még csupán öt ballangós változatot jegyez, de ezek közül sem mindegyik a Tisza vonalától keletre került elő.

A ma ismeretes tíz „ballangós” Ibikosz-változat földrajzi eredete – Grynaeus második konklúziójával egybevetve – az alábbiak szerint alakul. A Tisza vonalától keletre gyűjtötték az alábbi négy adatot: a *hortobágyit*, a *biharnagybajomit*, a *törökbecseit* és a *sándoregyházit*. Közvetlenül a Tisza partján (nyugati oldal), jegyezték fel két adatot: *Csongrádon* és *Magyarkanizsán*. A további négy változat közül a *ludasi* (Szabadka és a Tisza között) és a taktaszadai (a Tisza egyik nyugati mellékfolyója mellett, a közelben) a választóvonalként megjelölt Tiszához közel lett feljegyezve. A Tisza vonalától ugyancsak nyugatra, távolabb, de még mindig a Duna vonalától keletre, gyűjtötték a *nagykátai* változatot. Az egyetlen ismert felvidéki (Gömör-Kishont vármegye) változat, a baracai is voltaképpen beleilleszthető abba a tengelybe, ami a Tisza hosszú észak-déli irányát jelenti, s azt is tudni kell, hogy a Sajó, a Tisza egyik mellékfolyója, a történelmi Gömör-Kishont vármegyén is áthalad!

Az elmondottak alapján megállapítható tehát, hogy ha napjainkban ismert tíz „ballangós” variáns mindegyike nem is a Tisza vonalától keletre került elő, mégis szinte mindegyik valamiképpen kötődik a Tiszához és mindegyik a Duna vonalától keletre lett feljegyezve. Ebből következően talán úgy lehetne Grynaeus feltevésének ezt a konklúzióját árnyalni, hogy a ma ismert variánsok alapján „a ballankórós mondai változatok”: (1) a Tisza vonalától keletre; (2) közvetlenül a Tisza partján, valamint (3) nyugatról a Tisza közelében kerültek elő. Ebből következően a tágabban értelmezett „Tisza, mint választóvonal” tartható, hisz a Tisza vonalától távolabbi adatok (Baraca, Nagykáta) – mint fentebb utaltam rá – a Dunától keletre lettek feljegyezve. Úgy találom továbbá, hogy Grynaeus Tamásnak az az összefoglaló megállapítása is tartható, melyben kimondja: „E változatok (az Ibikosz darvai típuscsalád „ballangós” változatai – J. K.) följegyzési helyei és a ‘ballangó kóró’ nyelvjárási területe egybeesik.”³⁴ A növény nevének (ballangó és változatai), mint Ünnepektüntől tudjuk, alföldi területen bukkan fel a legnagyobb része, tehát nem mind, mint a baracai adat is szemléltetheti.

Az Ibikosz darvai típuscsalád magyar nyelvű „ballangós” változatait elemezve Grynaeus Tamás azt a kérdést vizsgálja, hogy a „steppei területen”, tehát a Tisza vonalától

³¹ Grynaeus 2000. 242.

³² Grynaeus 2000. 242–243. A szerző hivatkozott műve (a 79. jegyzetben) kimaradt az irodalomjegyzékből. 1996-ban két szövege érinti ezt kérdést. Lásd a következő jegyzetben.

³³ Lásd az 1. jegyzet adatait.

³⁴ Grynaeus 2000. 246.

keletre, lengyel, ruszin, ukrán, orosz területeken, valamint a finnugor és török rokonnépek körében előkerültek-e idegen változatok.³⁵ Kutatásai negatív eredménnyel jártak. Csupán dolgozatának lezárása után kerültek elő, baráti szívességből, *kazak* adatok, amelyek arra látszanak utalni, hogy „az Ördögszekér tanú című kazak mesében” az első nem magyar (de keleti) változat felbukkanását lehet dokumentálni.³⁶ (Az adatnak nincs hivatkozott nyomtatott forrása.)

Magam még az Ibikosz darvai típuscsaládról írt dolgozatom adatainak egybegyűjtése során kideríteni próbáltam, hogy a történetnek vannak-e balkáni (szerb vagy horvát) változatai. A nemzetközi mesekatalógus ugyan az *AaTh* 960. *The Sun Brings All to Light* típus változatainak felsorolásában jelez „Serbocroatian 3”-ként három változatot, ezek azonban valószínűleg a forrásokként feltüntetett zágrábi és szarajevói folklór-archívumokban rejlenek (vagy Szarajevó esetében a legutóbbi háborús rombolások után: rejtettek). A nyomtatott forrásként feltüntetett isztriai mese- és mondagyűjteményben ide tartozó változatok nincsenek.³⁷ A magam eddigi adatgyűjtései és olvasmányai során sem akadtam ilyen változatokra. Hogy a történelme során oly sok keleti és nyugati, északi és déli nyugati keresztény, ortodox és iszlám civilizációs és vallási hatásnak kitett balkáni népi kultúrákban az Ibikosz darvai típuscsaládnak ne lenének nyomtatásban is olvasható változatai, azt természetesen az eredménytelen nyomozás után sem hittem el. (Bibliográfiák, persze, különösképpen naprakész és használható bibliográfiák nincsenek.)

Mint már eddig is nem egy esetben, ezúttal is a szerencse segített. (A virtuális szerencsét persze provokálni kell; folyamatosan, eléggé sokat és nem csak egy nyelven kell hozzá olvasni.) Az egyik belgrádi kiadó tavaly tette közzé Pavle Popović (1868–1939) szerb irodalomtörténész összegyűjtött műveit, s a sorozatban (végre!) egy kötetben olvashatókká váltak Popovićnak a (szerb) népköltészetéről írt dolgozatai.³⁸ E szövegek java része összehasonlító szempontokat követ, bizonyos magyar adatokat is ismer, tehát az egybevető vizsgálatok szempontjából ismeretük legalább kíváncsós.³⁹

A keresett adatok nála olvashatóak. (Olvashatók lettek volna korábban is, ha valaki átrágta volna magát a mintegy ötven esztendőn át közzétett könyvei során.) Nos, Popović ismerteti egy XIX. század végi szerbiai irodalmi botrányt, illetve: plágiumvádát. Ennek tárgya egy szerb elbeszélés volt, melyben a szerző, „megtörtént esemény” feldolgozásaként, alapjáiban véve a fent említett *AaTh* 960. *A nap mindent kiderít* mondatípus irodalmi változatát adta. (Az áldozat a gyilkosság tanújaul a „fényes napot” jelölte meg.) Egy anonim némettanár, aki olvasókönyvből ismerte a német költő, Adalbert von Chamisso (1781–1838) *Die Sonne bringt es an den Tag* című balladáját, s a szerb novellát azonnal plágiumnak minősítette. A jól elhúzódó vitát nem részletezem; lényeg hogy a szerzőnek sikerült kimagyarázkodnia azzal, hogy németül a legkevésbé tud, a balladáról és szerzőjéről életében nem hallott, valamint azzal, hogy „megtörtént eseményt mesélt el”. (Ezt persze a mai folklorista nem hiszi el az Ibikosz darvai típuscsalád nemzetközi változatainak fényében, a kor mű-

³⁵ Ugyanott: 243.

³⁶ Ugyanott: 246.

³⁷ Vö. Bošković–Stulli 1959.

³⁸ Popović 2000.

³⁹ Pavle Popović (elméletileg) nem ismeretlen a XX. század legelejének magyar irodalmi kultúrájában. A Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent ötkötetes *Egyetemes irodalomtörténet* IV. kötete (1911) számára, Asbóth Oszkár felkérésére, írta meg a szerbek és horvátok irodalomtörténetét. (Lásd: 653–707.) A kötet a szerzőt Popović Pál-ként írja, a kor szokásainak megfelelően. Az áttekintésben megfelelő teret szentel a népköltészetnek is. E kérdéskör adatait Pastyik Lászlónak köszönöm. (A Világirodalmi Lexikon a Popović-ról szóló szócikkben természetesen nem vesz tudomást a magyar közönség számára írt irodalomtörténetéről.)

⁴⁰ Vö. Popović 2000. 25–28.

velt szerb közvéleménye azonban megnyugodott.)⁴⁰

Az 1893-ban lezajlott plágiumügyet 1919-ben összefoglaló Pavle Popović kissé megmosolyogta a tudatlan szereplőket, mivel – mint írta – „mi, például, ismerjük a folklórirodalmat, amiről akkor nem tudtak, s ez a tudás segíthetne, hogy ilyen esetekben ne túlozzuk el a dolgot.” Következtetése is fontos: „V. Djordjević [a szerkesztő, aki az elbeszélést közölte] nem tudta, hogy az a történet, amely Chamisso balladájának és I. Pavlović [a meghurcolt szerző] elbeszélésének alapját képezi, számos nemzet népi elbeszélései között létezik: szerepel Grimm gyűjteményében, de másutt is. Nálunk is megvan.”⁴¹

A szerb irodalomtörténész tehát bizonyos folklorisztikai kérdésekben is tájékozott volt 1919-ben, tudta, hogy a népmesék és –mondák nemzetközi és megfogalmazódhatnak írók tollán irodalmi formában is.⁴² Hogy ismerte-e Antti Aarne 1910-ben már kiadott nemzetközi népmese-katalógusát, a mai nemzetközi népmese-katalógus őseit, annak érdemes lenne utánajárni. A kortárs délszláv folklorisztikai irodalom azonban nem mindig jutott el hozzá, mert akkor az említett balladában (Chamisso) és a szerb prózaíró elbeszélésében megfogalmazott történet (az Ibikosz-monda „napos” változata) népköltési variánsát is idézhette volna analógiaként a határórvidéki szerbség köréből, 1911-ből.⁴³ Ehelyett ismert más változatokat, melyek a Grynaeus Tamás által tárgyalt kérdéskör szempontjából szinte szenzációsak tarthatóak. Popović ezt írja:

„Feljegyzésre került Levacban egy népi elbeszélés,” melyben valaki megölt egy ártatlan embert, aki, mikor halálán volt, ránézett a szélforgatta fűre [az eredetiben: *vetrovalj*] – ez valamilyen fű [gaz], amelyet ha lekaszáltak és megszáradt, forgat és görget a szél –, majd azt mondja: »Ó, szélforgatott fű, egyedül te látod, hogy ártatlanul halok meg; rád bízom, hogy a gonosztevőt felfedjed.« Sok év eltelte után egy alkalommal a gyilkos a feleségével a lekaszált réten pihent. Feltámadt a szél és görgetni kezdte a lekaszált szélforgatta füvet, a gyilkos ránézett és így szólt: »és az a féleszű erre a gazra hivatkozott, mint tanújára!« A történet vége ugyanaz, mint főntebb: a kíváncsi asszony kísértésbe hozta férjét [az elárulta magát], a asszony azonban később beárulta és a hatóság a férjet érdeme szerint megbüntette.”⁴⁴

Előttünk áll tehát az Ibikosz darvai nemzetközi típuscsalád eddig csak a magyar folklórból (és mint láttuk: a kazakból) ismert „ballangós” változatának szerb analógiája, pontosabban: kitűnő és minden fontos elemét tartalmazó variánsa. Popović – sajnos – nem adja a mondaváltozat teljes lejegyzett szövegét, de a teljes tartalmi ismertetést a mondából vett idézetekkel illusztrálja. Ennél csak az a sajnálatosabb, hogy forrásának helyét nem adja meg, s a szerkesztő, aki Popović népköltészeti dolgozatait sajtó alá rendezte és szerkesztette, nem járt utána az eredetinek.

Bízni lehet azonban abban, hogy előbb-utóbb, nyilván fáradságos nyomozás után, magamnak kell majd a szöveg eredetijét előkerítenem. Ez azonban nem fog változtatni a lényegen, legfeljebb az autentikus szöveget ízlelgethetjük majd.

Mielőtt e változatot elhelyeznénk a Grynaeus Tamás által kidolgozott feltevés kontextusába, lássuk, hogy a szerb variáns elemzése alapján milyen következtetések levonására van mód.

⁴⁰ Ugyanott: 27.

⁴¹ Popović-ot a szerb folklorisztika története számon tartja, ezért is került sor népköltészeti cikkeinek összegyűjtésére.

⁴² Lásd: Krmpotić 1911. 157.

⁴³ A népi elbeszélés terminus (*narodna pripovetka*) a maga korában (mai értelmezés szerint) jelenthetett népmesét de népmondát is! A népi prózaepikának e két kategóriája (a szerb népköltészet-kutatás szerint) akkor még nem vált szét úgy, mint napjainkban. A 39. jegyzetben ismertetett szerb és horvát irodalomtörténetben a fordító Asbóth Oszkár általában népmesének fordította az eredetiben valószínű *narodna pripovetka* terminust. (Vö. 671–672.)

⁴⁴ Popović 2000. 27.

Az első kérdés, hogy hol van az a Levač. Kiderült, hogy nem konkrét települést, hanem egy régiót, egy kistájat kell rajta érteni. Hogy az elnevezés napjainkban és a XX. század második felében járatos volt-e, nem tudható, mivel a korszak kézikönyveiben nem bukkan-tam rá, ismeri viszont a XX. század elején közzétett enciklopédikus munka.⁴⁶ Ebből meg-tudható, hogy a Čuprija környéki Morava mente nagytáj egyik kisebb régióját kell érteni rajta, melyet a Nyugati-Morava (Zapadna Morava), továbbá a Crni Vrh, a Juhor és a Gledičke planine hegységek határolnak. Ezen a területen a felhasznált forrás szerint 53 település lé-tezett.

Magyar fül számára lefordítva: a Duna-Száva vonaltól délre elterülő Szerbia középső részén, a Morava folyótól (közvetlenül) nyugatra elterülő kistájáról van szó.

Ha a mondaszövegből indulunk ki, ezen a kistájon földművelésre vagy legalábbis rét-gazdálkodásra (is) alkalmas síkságok, fennsíkok vagy legelők vannak, melyen az *Eryngium campestre* L., vagy a *Salsola kali* L. honosnak tekinthető. Ez a Grynaeus által közölt térkép⁴⁷ alapján is valószínűsíthető. A növény *vetrovalj* elnevezése ezt alátámasztja. Hogy Popović a „gaz” latin nevét nem adja meg, az érthető: nem etnobotanikus, hanem irodalomtörténész volt.

A mi szempontunkból alapvető fontosságú közép-szerbiai változat azonban – ezt is Popovićtól tudjuk – a XIX. század végén Szerbiában nem volt társtalan! Az említett plági-umbotrány során meghurcolt szerző ugyanis kényszerű írásos védekezése során azt írta a maga elbeszélése kapcsán: „Ugyanez az alapgondolat, csak görgeteg fűvel [az eredetiben: *trava kotrljan*] a nap helyett, megvan népi elbeszélésként a szerbek körében Ausztria-Ma-gyarországon, de sokan ismerik Belgrádban is.”⁴⁸ Ez tehát a második népi elbeszélésünk ebben a tárgyban – állapítja meg Popović.

Hogy Popović legalább még egy változatot (nem „ballangósat”) ismerhetett volna a ma-ga korában (1919), arra már utaltam.⁴⁹ A mai komparatív folklorisztika viszont sajnálhatja, hogy a szerb prózaíró nem közli szövegszerűen is az általa ismert magyarországi és belgrá-di szerb „ballangós” változatokat. Ami pedig Grynaeus és a magam kutatásait illeti, a fenti adatokból megtudhattuk, hogy a szerb folklór – legalábbis a XIX. század végén és a XX. század legelején – ismerte az Ibikosz darvai típuscsalád „ballangós” változatát: egy szöveg elérhető, legalább kettőre pedig közvetlen utalás van!

A problematika ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy a szerb népköltészetben autenti-kus képződményről van-e szó, vagy pedig a magyar nyelvterület irányából valószínű átvé-telről. A magyar folklór irányából valószínű átvételt sugallhatja a tény, hogy „ballangós” változatokat a kutatás csak a magyar néphagyományból ismer Kelet-Közép-Európában, s Európában egyáltalán, leszámítva a már említett keleti, tehát távoli kazah példát. Másrészt ugyanezt a feltevést támogathatja a plágiummal vádolt szerb író vallomása is. Ő – mint láttuk – a XIX. század végén tudott magyarországi szerb és Belgrádban is mesélt „ballangós” változatokról!

Mindennek alapján túlságosan egyszerű lenne kijelenteni, hogy az „odaátti” (magyaror-szági) szerbek folklórába a magyarból kerülhetett be ez a mondatípus, a belgrádiak pedig a két ország közötti élénk közlekedés folytán ugyancsak az „odaátti” szerbektől hallhatták. Mindez azonban csak feltevés, hisz az utaláson kívül szövegekkel nem rendelkezünk, bár az is biztos, hogy az említett szerb író a levači változatot nem ismerte. Mivel a Balkánon –

⁴⁶ Stanojević, Stanoje: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* I–IV. Zagreb. Az I–II. kötet év nélkül, a III. 1928. a IV. 1929-ben. A II. kötetben, 639.

⁴⁷ Vö. Grynaeus 2000. 233., 1 térkép.

⁴⁸ Idézi: Popović 2000. 27.

⁴⁹ Lásd a 43. jegyzet adatát.

⁵⁰ A kortárs (1913) magyarországi szerb sajtó felsorolását lásd: Juga 1913. 270–271.

mint mondtam előbb – a naprakész könyvészeti összefoglalások nem tartoznak a gyakori művek közé, nem lehet tudni, hogy a kor szerbiai sajtójában nem lappanganak-e a keresett szövegek. Hogy a kor igen fejlett magyarországi, elsősorban délvidéki, szerb sajtójában⁵⁰ megörökítésre kerültek-e „ballangós” változatok, azt ugyancsak a későbbi vizsgálatok döntik majd el.

Nem ilyen valószínűséggel merül fel a magyar folklór irányából feltehető hatás a levači változat esetében. E szöveg feljegyzésének idejét és első közzétételének helyét nem tudjuk, mindössze Popović tartalmi összefoglalásából és fragmentális idézeteiből ismerjük. A levači régió – mint mondtam – a Duna-Száva vonalától délre, a nagyjából észak-dél tengelyű Morava folyó nyugati oldalán, csaknem másfélszáz kilométernyire terül el, ezen a helyen, különösen a XIX. századi balkáni állapotok ismeretében, a magyar folklór közvetlen hatásáról beszélni alig lehet. Mégis helyi kialakulású lenne tehát a szerb prózaepikában az *AaTh*. *A nap mindent kiderít* mondatípus „ballangós” változata?

A levači „ballangós” változat mellett a szerb és horvát folklorisztikai irodalomban még két változata simeretes a fenti típusszám alá sorolható szövegeknek; az egyik a már említett „napos”⁵¹, a másik pedig egy „holdas” változat.⁵² Az egyik 1911, a másik 1925 óta ismeretes. Mindkettő a horvátországi szerb határörvidéken került elő, az első a történelmi Lika-Korbava vármegyében Licki Orsikon, Gospić közelében, a másik pedig az egykori Zágráb vármegyében, Petrinján, Sziszek (ma: Sisak) közelében. E szövegek adatait a fentebb említett Čajkanovićnak köszönheti a kutatás, aki példamutató szerb népmese- és mondagyűjteményében⁵³ közli az egyiket, a másikat variánsként jegyzi, s tud a Popović-féle „ballangós” változatról is.⁵⁴ (Ezért érthetetlen, hogy etnobotanikai szótárában nem közli az *Eryngium campestre* L. vagy a *Salsola kali* L. népi elnevezéseit, sem pedig a velük kapcsolatos népköltészeti és népi gyógyászati adatokat.) A jelzett két változattal ezen a helyen nem foglalkozom; a szövegek magyar fordítása e dolgozat témája szempontjából nem elsődleges.

Mivel a feltehető, de biztonsággal nem állítható átvétel a magyar folklórból nem bizonyított, a szerb „ballangós” változat(ok) kapcsán, hipotetikusan, úgy veszem, hogy a szerb prózaepikában helyi kialakulású mondatípusról van szó. Lássuk akkor, hogy ennek a feltevésnek fényében beilleszthető(k)-e Ünnepeitünknek a típusról alkotott elképzelésébe, amely szerint – mint fentebb láttuk – változatai a magyar folklórban a Tisza vonalát követik, vagy attól keletre lokalizálhatóak, tőlük nyugatra viszont hiányzanak, s eddig „e feltevés hiányzó láncszemei”, tehát a „steppei” terület feltételezett mondaváltozatai közül csak egy kazak variánssal lehet számolni.

A szerb változat ugyan a Tisza vonalától nem keletre, hanem délre bukkan fel, de e hipotetikus választóvonalától – ha azt képzeletben déli irányban meghosszabbítjuk – mindenképpen keletre. A másik két ismert szerb Ibikosz-variáns, mint utaltam rá, ettől a képzeletbeli választóvonalától nagyon sokkal nyugatabbra került elő, s egyik sem „ballangós” változat!

Beilleszthető-e tehát a szerb „ballangós” változat Grynaeus Tamás hipotézisébe, amelynek sarkpontjait ismertettem, de amelyek lényegéhez tartozik még, hogy feltételez egy kapcsolódó-ütköző sávot, amelyen az antik-nyugati műveltség és a „steppei kultúra” találkozik – ez az említett észak-déli Tisza-vonal –, s mint láthattuk, ezen a vonalon vagy ettől keletre dokumentálhatóak a magyar (és az eddig ismert egyetlen kazak) „ballangós” változatok, ettől nyugatra viszont ilyen változatok nem ismertek, de vannak „napos” („holdas”) vagy „madaras” (sokféle madár) változatok.⁵⁵

⁵⁰ Lásd a 43. jegyzet adatát.

⁵¹ Čajkanović 1927. 274–275. Jegyzet: 525.

⁵² Ugyanaz.

⁵³ Ugyanaz: 525.

⁵⁴ Grynaeus 2000. 245.

Az egyetlen pozitív és a két utalásos adat alapján erre a kérdésre alig lehet egyértelmű választ adni, hisz a kétféle kultúra ütközési-érintkezési (kapcsolódó) zónája a magyar nyelvterületre esik, a Balkán ezen kívül terül el, bár az is biztos, hogy a középkortól kezdve a török hódoltság hosszú évszázadain át élénk kölcsönhatások érvényesültek a Kárpát-medence és a Balkán népei között. S az is biztos, hogy a Balkán s különösen Szerbia, ugyanúgy ütköző- és találkozási zónája volt a nyugati és keleti civilizációk hatásainak, mint Magyarország, ahová e zónát Grynaeus a Tisza vonalára helyezi.

Vagyis: a szerb „ballangós” változat(ok) nem cáfolják Ünnepeztünk hipotézisét, sőt némi elkerülhetetlen általánosítással talán azt is állíthatjuk, hogy alátámaszt(hat)ják ezt. Mindez akkor fogalmazható így meg, ha – mint fentebb mondtam – hipotetikusan úgy vesszük, hogy a szerb népköltészetben helyi kialakulású mondatípusról van szó.

Amennyiben azonban mégis afelé hajlanánk, hogy a szerb „ballangós” változat(ka)t a magyar folklórból származtatjuk, hisz a típus a környező népi kultúrákban csak a magyarságnál dokumentálható, más népnél távolabb sem, s még a típusmigráció lehetséges láncszemei (közbeeső állomásai) is – úgy tűnik – megállapíthatóak (lásd előbb), akkor a szerb változat(ok) nem érinti(k) Grynaeus hipotézisét, azt azonban bizonyít(hat)ják, hogy nemcsak az antik-nyugati kultúrában gyökerező „madaras”, „holdas”, „napos” stb. Ibikosz-mondatípusok találták meg az utat a szerb népköltészetbe, hanem a Grynaeus által „steppeinek”, tehát keletinek minősített „ballangós” mondatípus is, amelynek változatait a magyar népi kultúra őrizte meg Kelet-Közép-Európa folklórja számára. (A kazak példa távoli.) Mint ahogy – fentebb láthattuk – a *ballangó kóró* népi elnevezés *balangov* alakban, ugyancsak megtalálta az utat a magyar népi kultúrából a szerb népi műveltségbe.

Összegezve végül mindazt, amit dolgozatomban Grynaeus Tamás elemzett tanulmánya kapcsán pótlólagosan és kiegészítő adatokként feltártam, az alábbiak állapíthatóak meg.

1. Az *Eryngium campestre* L. *ballangó kóró* elnevezésének magyar és szerb változatai, melyeket Ünnepeztünk nem ismerhetett, egyrészt beleillenek abba az elterjedési sávba, melyet térképes formában idéz az irodalomból, másrészt pedig azt is alátámasztják, hogy az elnevezés (és változatai) elsősorban az Alföldön legdélebbi területéről származnak.
2. A bemutatott szerb *balangov* névváltozat a szerb dialektusok közül kizárólag a délnyugat-bácskai és Tisza menti szerb nyelvhasználatban volt ismeretes a XIX. század második felében, a XX. század elején és ugyane század utolsó évtizedében is. Ez a tény az általam felismert és a szerb nyelvjárástani kutatás által is megerősített magyar eredetet húzza alá.
3. Az Ibikosz darvai típuscsalád „ballangós” változatainak számát eggyel sikerült gyarapítani; ezzel ebben a pillanatban tíz magyar változattal számolhat a kutatás. E szövegek földrajzi eloszlásának elemzésével Grynaeus Tamás feltevése, hogy a változatok mind a Tisza vonalától keletre kerültek elő, bizonyos korrekciót szenved: a változatok nagyobb része a folyótól keleti irányban, néhány adat a Tisza partjáról (nyugatról), két adat pedig a Tiszától távolabb, de nyugatra lokalizálható. De valamennyi a Duna vonalától keletre; ezáltal a hipotézis tartható.
4. A kiegészítő fitonímiák és a kiegészítő mondaváltozat(ok) is alapján véve alátámasztják Ünnepeztünknek azt a megállapítását, hogy az *Eryngium campestre* L. (és esetleg a *Salsola kali* L.) *ballangó kóró* (és változatai) magyarországi elterjedési területe (történelmi értelemben) egybeesik a magyar „ballangós” mondaváltozatok elterjedési területével. Sokkal nagyobb számú növénynév és sokkal nagyobb számú „ballangós” mondaváltozattal a feltevés vizsgálata nyilván izgalmasabb lenne.
5. A váratlan ajándékként előkerült szerb nyelvű „ballangós” mondaváltozat nem cáfolja Ünnepeztünk feltevését, hogy az eddig csak a magyar folklórból ismert „ballangós” változatok alapján véve abban az ütközési-érintkezési-találkozási sávban (a Tisza észak-déli vonala) dokumentálhatóak, ahol Grynaeus az antik-nyugati műveltség és a hipotetikus „steppei kultúra” kontaktusát teszi fel. Ha ugyanis a szerb „ballangós” változat (és

az utalás alapján egykor létező többi) a virtuális típusmigráció során jutott el a szerb népi műveltségbe, akkor ez nem érinti közvetlenül az általánosítva: nyugati-keleti kulturális (és civilizációs) kapcsolódás kérdését, szép példája viszont (akárcsak a *ballangó* és *balangov* összefüggés) a magyar folklór kisugárzásának a környező nyelvterületekre.

6. Ha viszont elvetjük a magyar folklórból induló típusmigráció lehetőségét, akkor arra kell gondolni, hogy ez a típus helyi kialakulása a szerb népköltészetben. (Ennek lehetséges indoklását lásd fentebb.) Akkor tehát a „ballangós” változatok nemcsak a magyar népi kultúrában és Keleten, hanem a Balkánon is kialakulhattak. (Valószínű, hogy ez az elképzelés a legtarthatatlanabb.)

E záradékban összefoglaltaknál konkrétabb választ azonban a további kutatás, a fitonímiai vizsgálatok és az összehasonlító mondakutatás változat- és szövegfeltáró munkája adhat csak.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1957 *Szegedi szótár* I. Budapest.

1972 *Szegedi Példabeszédek és jeles mondások*. Budapest.

BOŠKOVIĆ–STULLI, Maja red.

1959 *Istarske narodne priče*. Zagreb

BRANCSITS, Blagoje–DERRA György szerk

1894 *Szerb–magyar szótár*. Újvidék.

ČAJKANOVIC, Veselin szerk.

1927 *Srpske narodne propovetke*. Knjiga 1. Beograd.

1985 *Recnik srpskih narodnih verovanja a biljkama*. Priredio i dopunio: V. Djurić. Beograd.

CSORBA Béla

1999 Tájszó- és szólásmagyarázatok Temerinből. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 31 (1999) No. 1–2. 46–53.

GRYNAEUS Tamás

1996 *Isa por...* A honfoglalás és Árpád kori magyarság betegségei és gyógyításuk. Budapest.

1996a A honfoglalás- és Árpád-kori magyarság növényei. (Növényismeret, növényfelhasználás és növényföldrajz). In: PÓCS–VOIGT szerk: *Ősök, táltosok, szentek*. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából. Budapest. 121–137.

2000 „Életibe” mindig áll, hótta után szaladgál” Mi az? (Ballankóró). In: *Folklorisztika 2000-ben*. (VOIGT-Festschrift) Budapest. 231–250.

JUGA Velimir

1913 *A magyar szent korona országában élő szerbek*. Budapest.

JUNG Károly

1998 Az Ibikosz darvai típuscsalád kérdéséhez. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 30 (1998) No. 1–2. 93–109.

2001. Az Ibikosz darvai típuscsalád kérdéséhez. In: JUNG Károly: *A Pannóniai énektől a Mária-lányokig*. Magyar és egybevető magyar folklórisztikai tanulmányok. Újvidék. 169–186. és 270–271.

B. KOVÁCS István

1994 *Baracai népköltészet*. ÚMNGY XXV. Budapest.

KRMPOTIĆ Ivan

1911 Iz osičke općine u Lici. Zbornik za narodne običaje Južnih Slavena (ZbNZOJS, Zagreb), 16 (1911) 156–158.

PETROVIĆ, Dragoljub red.

2000 Rečnik srpskih govora u Vojvodini. Sveska 1. Novi Sad.

POPVIĆ, Pavle

2000 Narodna književnost. Priredila: N. MILOŠEVIĆ–DJORDJEVIĆ Sabrana dela III. Beograd.

ŠPIS-ĆULUM, Marija L.

1995 Fitonimija jugozapadne Bačke. (Korovka flora.) Srpski dijalektološki zbornik (Beograd) 41 (1995) 397–490.

SZABÓ T. Attila–PÉNTEK János

1996 Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Ed. II. Budapest.

SIMONOVIĆ, Dragutin

1959 Botanički rečnik naučnih i narodnih imena biljaka sa imenima na ruskom, engleskom, nemačkom i francuskom jeziku. Beograd.

SOFRIĆ, Pavle (Niševljanin)

1912 Glavnije bilje u narodnom verovanju i pevaju kod nas Srba. Beograd.

TUCAKOV, Jovan

1946 O našem lekovitom bilju. Osnovi za proučvanje lekovitog bilja i njegove upotrebe u narodnoj medicini. Beograd.

WAGNER János

1908 Magyarország gyomnövényei. Budapest.

Jung, Károly

Data to the spread of *Eryngium campestre*

According to Tamás Grynaeus the presence of phitonimia *Eryngium campestre* is located to the Hungarian Great Plain. In the texts found East from the line of River Tisza the victim calls *Eryngium campestre* as witness. Tamás Grynaeus calls this line „the boudary of steppe culture.” The author in his study introduces a Serb *Eryngium campestre* an Ibikos variation which although appears south from the hypothetical line it does not disprove the statement of Tamás Grynaeus, probably because of its Hungarian connections. The conclusion of the study is that the ideas of Tamás Grynaeus can be justifiable.

JÓ ÓRÁBAN MONDJAM!

A mindennapok mágikus szövegei
egy kárpátaljai magyar faluban

A XX. század politikai változásai, a sorozatos impériumváltások különösen érzékenyen érintették Kárpátalja magyar lakosságát: a határok átléptek a fejük fölött, hol egyik, hol másik ország polgáraivá váltak. Az első világháborút követően, 1919. január elején kezdődött a terület csehszlovák katonai megszállása, nyolc hónap múlva – szeptember 10-én – a Párizs melletti Saint Germain-i szerződéssel a vidéket Csehszlovákiához csatolták.¹ A két évtizedig tartó prágai uralom után, az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel a terület déli, magyarlakta sávja, a Tiszahát visszatért Magyarországhoz. A következő évben, az 1939. március közepén végrehajtott háromnapos katonai akcióval Kárpátalja hegyvidéki területe is újraegyesült Magyarországgal.² Azóta két impériumváltás történt: az egyik 1945 nyarán, ekkor terület a Szovjetunióhoz,³ majd 1991-ben, amikor Kárpátalja Ukrajnához került.⁴

A nyolc évtizede, az 1920. június 4-ei trianoni békediktátum óta idegen fennhatóság alatt élő kárpátaljai magyar nemzeti közösség megtapasztalta a kisebbségi lét minden kínját és keservét. Az itt élő magyarság körében – az anyaországtól való elzárása ellenére – 1945 után sem jártak sikerrel a hatóságok beolvasztási és „szovjetizálási” törekvései.⁵ Anyanyelvét megőrizte, nem cserélte fel az „egy hazában élő nemzetek érintkezési nyelvével” az oroszral; hagyományait – tiltások közepette is – ápolta, és nem feledte. A hatalom által szorgalmazott, s mindinkább szorító idegen nyelvi környezet és kultúra ellenkező hatást váltott ki a magyarság körében: a megmaradni akarását erősítette. Elsősorban ezért őrzött meg napjainkra is számos olyan archaikus néprajzi elemet, amelyet a magyarországi közösségeinkben már nem, vagy csak elvétve találunk. Az ilyen jelenségek egyike a mágikus szövegek használata a mindennapokban, az egyszerű elbeszélésekben csakúgy, miként a gyógyításban.

Kárpátalja ungvári járásában található Rát község gyógyító hagyományainak feldolgozása során tapasztaltuk, hogy a falu lakosságának körében napjainkig megtalálhatóak az általánosan ismert és használt mágikus szövegek és ráolvasások. Bár ezek a ráolvasó szövegek formailag nagyon különböznek egymástól, sok a határeset, mégis egy csoportba tartoznak, hiszen összeköti őket a mágikus mivoltukba vetett közösségi hit. Ezek a gyakran néhány szavas fohász jellegű elemek olyan természetes módon illeszkednek az itt élők beszédébe – bizonyos helyzetekben egyébként kötelezően hangzanak el –, hogy már a rövid szövegekből is kiderül: közülük ki az, aki nem Rát községben nevelkedett. Tabuikat tisztelik, ezért a *jaj*, vagy a *bolond* szavak kiejtését mellőzik. A közösség szigorú erkölcsű, hagyománytisztelő, ezért minden tagjának kötelező az íratlan szabályok betartása.

¹ Botlik–Dupka 1991. 22–40.

² Botlik–Dupka 1991. 41–50.

³ Botlik–Dupka 1991. 51–53.

⁴ Botlik–Dupka 1993. 5–12.

⁵ Grozdova 1971. 457–466.

A mágikus szövegek egy része a napi tennivalók és a gyógyítás sikerét, a veszedelem, a baj, a betegség megelőzését szolgálják, mások pedig a harag, a bosszúság kifejezői, vagy a sikertelenség okozójára szórt átok-formulák. Előfordulnak olyan állatterelő szavak, szókapcsolatok, vagy óhajító mondatok, amelyek csak az adott helyzetben tekinthetők mágikus szövegnek. Ezért lejegyzésre érdemesnek tartottunk minden olyan helyzethez vagy eseményhez kötődő szókapcsolatot, mondatot, állandósult kifejezést és imát – ezeket dolgozatunkban dőlt betűkkel jelöljük –, amelyeket mágikus erővel ruház fel a közösség. Egyet értünk azzal a véleménnyel, mely szerint ráolvasásnak kell tekinteni minden olyan szöveget, amelyet ráolvasás-funkcióban használnak.⁶

A Rát közösségben gyűjtött anyag túlnyomó része általánosan ismert és használt mágikus szöveg. Kisebb hányadát alkotják azok a ráolvasások, amelyeket kizárólag a gyógyítók ismernek és használnak hol diagnosztikus, hol pedig gyógyító céllal. Előfordulnak olyan ráolvasások is, amelyeket a beteg és a gyógyító dialógus formájában felváltva mondanak. Amíg a gyógyító ráolvasásokat a fehér-, addig az átkokat a fekete mágia körébe soroljuk. Az utóbbi csoportba tartozó olyan ráolvasásokat is lejegyeztünk, amelyek szándékos rosszakarattal közvetlen kifejezői, de vannak olyanok is, amelyek megátalkozás nyomatékossító elemeiként, mintegy felvezetik az átkokat. Hisznek a kimondott szó erejében, az átkok beteljesülésében, a szó mágiájában. Vallják, ha jó órában mondják – az átok megfog. Ok nélkül senkit sem átkoznak, mert az ártatlanra szórt átok nem hat, hanem – hitük szerint – visszaszáll az átkot szóró egyénre.

Általánosan ismert mágikus szövegek

Ebben a közösségben a *jaj* indulatszó dicsérő mondatok kíséretében nem hangozhat el, mert rontó szándékot sejtene mögötte. Ha mégis előfordul – *Jaj, de szép ez a gyermek* –, azonnal elhangzik az elhárító mágikus szöveg – *Seggibe a szemed!*⁷ Az elhárító szövegnek azonnal követnie kell a megajgatást, a megkiabálást. A megkésett mágikus elhárítás hatástalan. Egy-egy ilyen szándékos megajgatás – vallják – oka lehet a halálos betegségeknek.

Különösen az újszülöttek környezetében tilos mindennemű pozitív megfogalmazású mondat. Csecsemőt, kisgyermeket kizárólag ekképpen dicsérnek: *Phü, phü, phü, kis csúnya, pocsik, vagy! Csúnya baba!*⁸ Óvatosságból még ezekhez a mondatokhoz is hozzáillesztik a *Meg nem kiabálva* mágikus kifejezést.⁹ Amíg a *Seggibe a szemed* elhárító formulával¹⁰ az édesanya, illetve a család óvja a gyermeket (bizonyos esetekben a háziállatokat is), addig a *Szem ne ártson neki, Igízet ne fogja*,¹¹ *Meg nem kiabálva* mondatokat a látogató ismételteti, hogy jó szándékát ezzel is bizonyítsa.¹² Gyakori a dicséret értelmű *Rossz szemnek kár ránézni* kijelentés, amely egyszerre magában hordozza az elismerést és a féltést is. Mindannyian tudják, hogy a ma már kizárólag ebben a rövid formában használt mágikus szöveg azt jelenti: *olyan szép, hogy rossz szemnek kár ránézni, mert megigízi*. A megkeresztelt csecsemőt a keresztszülők a következő szöveg kíséretében adják át szertartás után otthon a szülőknek: *Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk*, jelezvén ezzel, hogy a keresztség felvétele után a gonosz nem hatalmaskodhat a gyermek felett.¹³

⁶ Pócs 1985. 13.

⁷ Pócs 1986. 45.

⁸ Szatmárban is szokás, hogy akik először látják a csecsemőt, megköpdösik. Makay-Kiss 1988. 215.; A köpés szerepéről a néphitben bővebb adatokkal szolgál Wlislóckiné 1896. 460–463.; Luby 1930. 125.; Solymossy 1943. 286.

⁹ Azonos hiedelmeket Temesváry Rezső 19. századi gyűjtésében is találunk. Temesváry 1899. 75.

¹⁰ Pócs 1985–1986. II. 565.

¹¹ Hasonló a kalotaszegi változat. Vasas, 1985. 94.

¹² A megelőzésnek számos változatát találjuk még Pócs 1985–1986. II. 573–576.

¹³ Az Ipoly mentén egyéb változatai is ismertek. Csáky 1992. 60.

A csecsemőt fürösztéskor – miközben a vízbe helyezik –, az *Istenke vele* ismételtetésével nyugtatgatják, ezzel igyekeznek óvni a megijedéstől. Ha tüsszent a gyermek *Agyók Istenkének* rá a szülő válasza, elhárítva ezzel egy komoly betegség kifejlődését. Az *agyók* szövegromlás következménye lehet, az adjuk igéből. Bár nem tudják, hogy mit jelent, így használják, így öröklődik. Váloszínűsíthető, hogy az értelmetlenség fokozza a szöveg jótékony hatásába vetett hitet. A felnőtt tüsszentésére az *Egíssígedre* vagy a tréfás *Segg oda* a válasz.

A kisgyermeket a sikeres bemutatkozás, vagy a feltett kérdésre adott helyes válasz esetén a felnőttek az *Ilyen nagyra nőél* jókívánsággal jutalmazták, eközben magasra emelik a kezüket. Ha a gyermek fájdalomra panaszkodik, akkor *Meggyógyíti kis Jézuska* mondattal nyugtatgatják. A nagyobbacska fiúgyermeket így biztatják: *Meggyógyulsz, míg katona leszel*, a leányokat: *Meggyógyulsz, míg menyasszony leszel*, azaz felnőtt korára elmúlik a fájdalom. Sebesülés esetén – ha az nem ad okot aggodalomra –, a gyermekeket ekképpen vigasztalják: *Ne félj, nem jön ki a lelked*, vagy imígyen tréfálkoznak velük: *Ott fog kijönni a lelked*. A gyermekek a kihullott tejfogait az egérlyukba (ha van a házban kemence, akkor a sutba) dobják, miközben a következőket mondják:

Cini-cini kisegér,
adok neked csontfogot (rossz fogat),
adjál nekem vasfogat (jó fogat).¹⁴

A szeplős gyermekek, ha golyát vagy fecskét látnak, fél lábon ugrálva, többször ismételve, hangosan kiabálnak: *Golyát (fecskét) látok, szeplőt hányok*.¹⁵

Rontást, rossz szándékot elhárító vagy megelőző beszédfordulatok, mágikus szövegek gyakran előfordulnak az elbeszéléseikben. Az *Isten ments*, az *Isten őrizzen*, a *Ne adj Isten* valamint az utóbbi ruszin változata a *Ne dáj Bozse* minden veszélyt és rossz szándékot sejtető mondat előtt elhangzik. Az utóbbi – a ruszin változat – többszöri sikertelen próbálkozás után, összegzésként is elhangozhat, például *Ne dáj bozse*, hogy megszámloljam! (azaz, nem sikerült megszámlálnom). Ez a kifejezés a XX. század elején kerülhetett be a közösségi szóhasználatba, mivel a legidősebb korosztály – az 1920-as években születettek – elbeszéléseiben fordul elő nagyobb gyakorisággal.

A mezőgazdasági vagy ház körüli munkák befejeztével gyakran hangzanak el az olyan ráolvasás jellegű kérések, felszólítások, amelyek lényegében óhajt fejeznek ki: *Köljél szípen*, *Nőjete nagyra*, *Kötsd ki mind*, *tyutyukám*, *Legyen hozzá szerencsénk (szerencséd)*.¹⁶ Ha szerencsésen induló, szép reményekkel kecsegtető eseményről kezdenek beszélni, minden esetben az *El ne kiabáljam!* mágikus erejű mondattal indítják, amely kivédi, megelőzi a szerencse elkiabálását, azaz elriasztását. A rágcslók és mindennemű kártevő távoltartására szolgálnak – a napjainkban már általános vegyszeres irtás közben is elhangzó – a *Pusztuljatok innét*, *Menjete a nyehézségbe*, *Takarodjatok innét*, *Hogy vesznétek el!* elküldő formulák.¹⁷

A *Megkövetlek*, *Engedelmet kérek*, *Tisztességre ne essék* kifejezéseket olyan beszédhelyzetekben alkalmazzák, ahol a beszélő illetlen szavakat vagy kifejezéseket kíván használni mondanójában. Mivel nem akarja hallgatóságát megbotrántkoztatni, és nem akar a *szájával vétkezni*, mielőtt az illetlen szót vagy kifejezést kiejtené, már előre bocsánatot, feloldozást kér. Például: „... akkor az anya, engedelmet kérek, az alsókabátyára rávélte, avval mosta le a gyermeket.” Az *Isten rossz néven ne vegye* mágikus erejű mondat akkor hangzik el, ha a vallási előírásokat – bőjt, munkavégzési tilalom – valamilyen okból kénytelenek megszegni. A szöveget a bűnbocsánat, a feloldozás reményében mondják. Hasonló a szerepe a *Nem megszóláskípen*

¹⁴ Az egész magyar nyelvterületen ismertek különböző változatai. Pócs 1985–1986. II. 591–595. A palócok körében a „Gezö, gezö, csontot adok, / Adjál érte acél fogat!” változata ismert. Csáky 1992. 95.

¹⁵ Hasonló a Csáky által gyűjtött változat is. 1992. 95.

¹⁶ Pócs 1985–1986. II. 391.

¹⁷ A közeli Nagydobrony községben rítus segítségével kergetik el háztól a pockokat, és az egereket. Kára 1973. 51.

kifejezésnek, amelyet mások tetteinek rosszsallása, esetleg mások leszólása esetén előrebo-csátanak. A hallgatóság előtt ilyen módon igyekeznek bizonyítani tárgyilagosságukat, illetve így kívánják elkerülni azt, hogy a megszólás vétségét elkövessék. A titkok megőrzését szolgálják a *Szó köztiünk maradjon*, és a *Köztünk szólva* kifejezések, amelyek figyelmeztetik – s egyben utasítják – a hallgatót, hogy a felszólítást követő közlésről ne beszéljenek senkinek. A vásárba indulót e szavakkal bocsátják útjára: *Szar legyen a szerencséd!* A vásárlás célját – tehén, malac, termény – nem nevezik meg, mert az sikertelenséget okoz. Ha valaki ügyet-lensége folytán valamit elront, összetör, azt mondják neki: *Szarni a markodba!* Így olvasnak rá, hogy a továbbiakban szerencsés legyen a keze.

Korán termett zöldségek, megérett gyümölcsök fogyasztása előtt – amennyiben az adott évben először kerültek asztalra – egészségmegőrző céllal mondják a következő szövegeket:

Újdonság a hasamba, betegség a pokolba, vagy az

Újdonság a hasamba, rosszbaj meg a zsidóba.¹⁹

A jó étvággal, sok ételt fogyasztó családtagnak kívánják szintén egészségmegőrző cél-lal: *Meg ne ártson!*

Ha olyan kedvező eseményről van szó, amely a beszélő számára is kíváncsú lenne, soha nem mulasztja el hozzáfűzni: *Nekem (neki) legyen mondván!¹⁹*

Ha váratlanul pénz, esetleg nagyobb összeg üti valakinek a markát, azt mondja:

Phü, phü, phü, apád, anyád ide jöjjön!

Az aprópénzre így olvasnak rá:

Phü, phü, phü, szaporodjatok, sokasodjatok!

A szentek segítségét kérő rövid fohászok – *Uram, Jézus, légy velünk! Szűzanyám, ne hagyd el! Istenem, őrizd meg minket!* – gyakran hangzanak el nagyobb munkák kezdéskor, utazás előtt, sőt nagy égháború, azaz zivatar idején.²⁰ Gyógyító műveleteket megelőzően, és a gyógyító szerek készítése során az égiek segítségét elengedhetetlennek tartják. Viaszöntés előtt a Jézus, Mária, Szent József, segíts meg! fohászt mondja el az öntőasszony. A szenes víz készítésénél és a kenyér dagasztásánál keresztet vetnek, ekkor hangzik el:

Az Atyának, Fiúnak Szentlélek Istennek nevében. Amen.²¹

Rövidebb és elterjedtebb az *Isten nevében* szövegforma, amelynek funkciója az előbbivel azonos: ez is munka vagy gyógyító cselekmény kezdetén hangzik el. Különböző élethely-zetekben ugyancsak segítséget, áldást remélve mondják az alábbi fohászokat:

Uram, Jézus, segíts!

Szűzanyácskám, légy velünk!

Szűzanyácskám, vigyázz ráink!

Édes Jézus (Szűzanyácskám), most segíts!

Édes, jó Istenem őrizd meg minket!

A *Miatyánk*-ot és az *Üdvözlégy*-et általában hétszer vagy kilencszer elimádkozva szintén mágikus erejűnek tartják. Ijedés, megrettenés ellen a *Távozz tőlem Sátán, a Távozz tőlem go-nosz lélek* kifejezéseket, s az alábbi ima hosszabb, vagy rövidebb változatát mondják:

Szűz szülője Istennek,

engedd, hogy tied legyek.

Most segíts meg Mária,

ó irgalmas Szűzanya.

A rövidebb változatban az előbbi ima két utolsó sorát ismételik. Az imént felsorolt ráolvasások – vallási eredetű fohászok, az utóbbi köztudottan imádságsszöveg. Inkább jó-

¹⁹ Pócs 1986. 8.

¹⁹ Más változata is ismert. Pócs 1985–1986. II. 586.

²⁰ Pócs 1985–1986. II. 400.

²¹ Pócs 1985–1986. II. 391.

kívánság jellegű ráolvasásoknak tekinthetők a beteglátogatás során elmondott *Ne fájjon...* (ekkor azt a testrészt nevezik meg, amelyre a beteg panaszskodik), *Gyógyulj meg minél előbb, Ne legyél beteg, Ne betegeskedj, Múljon el rullad a betegség* parancsok vagy kérések, amelyek a panaszt követően vagy búcsúzáskor hangzanak el abban a reményben, hogy jó órában mondják és meghallgatásra találhatnak.²²

A közösség hite szerint nem szabad mások baját hosszasan mesélni, mert a *baj megjelenhet*. Ha mégis ezt teszik, akkor közben több alkalommal hangsúlyozzák: *Jó órába mondjam, vagy Jó órába legyen mondván*. Mások betegségét sem szabad az embernek önmagán megmutatnia, mert az átragadhat a beszélőre. Azokban az esetekben, ha ez mégis elkerülhetetlen, a következő, betegséget megelőző vagy elhárító mágikus erejű szavak hangzanak el:

*Kűhöz mívve,
Kűnek adva,
Kűközt veszve.*²³

Miközben saját testükön mutatják mások betegségének a helyét ezt ismételtetik:

*Ne ide mutassam, vagy
Ne ide legyen mutatva.*

Mások testi hibáját is tilos kigúnyolni, utánozni vagy mutatni. Hitük szerint ugyanis elegendő, ha a hallgatóság körében valaki gondolatban ezt kívánja: *Hogy úgy maradjál!*, akkor a tilalmat megszegő úgy marad.

A gyógynövények gyűjtésénél, illetve a gyógyító szerek kölcsönzésénél is elhangzik a *Kutyának kelljen, de jó, ha van betegséget távol tartó mágikus szöveg*. Amikor gyógyító szereket, orvosságokat kapnak vagy vásárolnak, kötelezően elhangzik az alábbi párbeszéd:

Beteg: *Mán nem köszönöm.*

Aki a gyógyszert adja: *Ne köszönd, csak használjon.*

Hitük szerint ugyanis a gyógyszer hatását veszti, ha megköszönik.

Az utcán heverő tárgyakat általában nem emelik fel, nem nyúlunk hozzá, mert rontást sejtene benne. Ha mégis elkerülhetetlen, hogy hozzáérjenek, akkor háromszor ráköpnek, és anélkül, hogy hátranéznenek, a következő szöveg kíséretében a hátuk mögé dobják: *Phü, phü, phü, babona tyúk penna*. A szöveggel kísért cselekménysorozat a cselekvőt megvédi a rontástól.

Hasonlóan elterjedtek a rövid parancsként megfogalmazott átokformulák:

*A gyehehnára vele!
A rosszbaja legyen!
A rossznyavalyája legyen!
A görcs fogja meg!
Frász fogja meg!
Frász-karika fogja meg!
Törje ki a frász!
Frász-nyavalyája legyen!
Nyavalya törje ki!
Nyavalyája legyen!
Guta üsse meg!
Gutája legyen!
Fene vigye el!
Fene egye meg!*

²² Pócs 1985–1986. II. 391.

²³ A betegség kőnek adása, kőhöz mérése hazánk más területén is ismert. Grynaeus 1993. 107, 111.

Az előbbi átkokat szaporán szórják annak ellenére, hogy a frász és a fene betegségeknek mögött rejlő kórokat már nem ismerik. A guta és a nyavalya a közösség tudatában az agyvérzéssel, illetve az epilepsziával azonos. Azok az átokformulák is gyakoriak, amelyeket óhajként fogalmaznak meg:

Hogy a gyehenna tüze emísztené fel!

Hogy a föld nyelne el!

Hogy a föld nyílna meg alatta!

(Hogy a föld nem nyílik meg alatta változat is ismeretes.)

Hogy az ég szakadna rá!

Hogy a ménkű csapna belé!

Hogy süllyedne el a pokol fenekire!

Figyelmeztetés, egyben fenyegetés az *Addig élsz!* kifejezés, amely felhívja a figyelmet a viselkedési vagy erkölcsi szabályok megszegésének várható következményére. A felsoroltaknál enyhébb, napjainkban már inkább a bosszúság megnyilvánulása a *Hogy az anyád ne sirasson* kifejezés, amelyet általában gyermekeknek mondanak egy-egy csínytevésük után. Ha valaki a falu erkölcsi szokásai, szabályai ellen vét, annak cselekedeteit a közösség megvetését és ítéletét is megfogalmazó kifejezésekkel illetik. A kérdésként elhangzó szövegek valójában felháborodást, megbotrátkozást fejeznek ki, előrevetítik a bűnös (tolvaj, leányanya) büntetésének, a közösségből való kizárásának lehetőségét.

Hogy nem fíl az Istentül?

Hogy nem sül ki a szeme?

Hogy nem sül le a bőr a kápirúl?

Hogy nem süllyed el szígyenibe?

Hogy nem áttal (szégyell) ilyet megtenni?

Az egyéb átkokat, illetve a megátkozásokat bevezető, azok hatását növelő szöveg: *Hogy az Isten verje meg...*, vagy *Hogy az Isten ne hagyja büntetlenül...* Ezt követi annak felsorolása, amit a megátkozó a megátkozottnak kíván. Előfordul, hogy az elbeszélő – igazmondását bizonyítandó –, önmaga megátkozásától sem riad vissza: *Ne mozduljak innen...*, *Innen ne álljak fel...*, *Az Isten úgy adjon egízséget nekem...* Az önmagára szórt átkokkal bizonyítja saját vétlenségét, hiszen az ártatlanra szórt átok nem hat. Azt vallják: ha jó órában hangzik el az átok, akkor az megfog, miként a jó órában elhangzó fohászok is. Egyaránt hisznek a szó, az idő, valamint a hely mágiájában, mindháromnak a gyógyításban tulajdonítanak különösen fontos szerepet.

A vendég tisztelete kötelező, amíg a házban van, nem illik megbántani. A szívesen látott személyeket ekképpen fogadják: *Isten hozott benneteket*, erre válaszolnak a jövevények a *Köszönjük, magunk is igyekeztünk* formulával. A vendégek által elmondott *Isten éltesse a házigazdáját meg háza nípít* kérés után a háziak a *Hallgassa meg a jó Isten (Úr Isten)!* választ adják annak reményében, hogy az elhangzott jókívánságok meghallgatásra talál. Az elkészítő beszédfordulattá vált *Isten áldjon (benneteket)* áldást kérő fohászt a Viszontlátásra! köszönésforma helyett használják. A nem kívánt látogató távoztával – ha az már hallótávolságon kívül van –, általában a következő hangzik el:

Vigyen a szél! Szél megálljon, te sosé! vagy

Vigyen a víz! Víz megálljon, te sósé! de elterjedt a

Menj Isten hírével! elküldő formula is.

Mindezt annak reményében teszik, hogy az illető még egyszer nem lépi át a házigazdák küszöbét. A gyermekek közös ügyességi játékaik során ellenfeleiknek sikertelenséget kívánva mondják: *Tarka macska, húzd ódarra!* Az előbbieken felsorolt mágikus szövegek általánosan ismertek, és ha szükségét érzik, alkalmazzák is őket.

Gyógyító ráolvasások

A Rát községben lejegyzett gyűjtésünkben lényegesen kevesebb azoknak a ráolvasásoknak a száma, amelyeket kizárólag a gyógyítók használnak, mint a cselekménysorozat elengedhetetlen tartozékait, elemeit. Ez azzal magyarázható, hogy *a tudós féle személyek* nem árulták el a művelet közben nagyon halkan, inkább csak mormolva elmondott ráolvasásaikat. Hitük szerint ugyanis, vannak olyan szövegek, amelyek hatásukat veszítik, ha illetéktelenek – nem gyógyítók – is hallják. Egyes adatközlők megemléstették, hogy többen *sírba vitték a tudományukat*. A gyógyító műveletekkel és az e közben elhangzó mágikus szövegekkel kapcsolatban Polner Zoltán megjegyezte: „A kontamináltan jelentkező ráolvasások azonban egyre szűkszavúbbak. A hiedelmekhez kapcsolódó mágikus varázsszövegek, ritmikus ‘prózák’ zömükben már elkoptak, hiányoznak a földézett történetekből. Az emlékezet már nem őrzi őket.”²⁴

Az *igízet* ellen minden családban – bár kissé eltérő módon – készítenek szenes vizet. A gyógyítás általában az asszonyok feladata, de az állatok kezelésében a gazda is részt vállal. A szenes víz készítésekor, illetve az öntés művelete során ugyancsak általánosan ismert az oda, vagy visszafelé való számlálás. *Sem egy, sem kettő, sem három ... sem kilenc* – számlálják a vízbe dobott *szírkőszemet*, vagyis parazsat, újabban gyufaszálat.

A szenes víz készítésének kezdésekor elengedhetetlen a keresztvetéssel kísért *Az Atyának, Fiúnak, Szent Lélek Istennek nevében. Amen*, amely a gyógyító művelet sikerét biztosítja. Az előbbi folytatásaként – miközben az izzó parazsat vagy az égő gyufaszálat a vízbe dobják – hangzik el a *Ki nízett meg, ki igízett meg, ki kiátott meg* ráolvasás, immár diagnosztikus céllal. Ha a parázs vagy a gyufaszál a bögre aljára merül, akkor valóban *igízetben* van a beteg. Az *Asszonynak konty alá, firfinek kalap alá, jánnak varkocs alá* ugyancsak a parázs vízbe vetése közben hangzik el.²⁵ Attól függően, melyik szövegrésznél *ül le a parázs*, asszony, férfi vagy leány szeme ártott a gyermeknek. Az iménti szövegek is általánosan ismertek, de kizárólag a gyógyító folyamat során hangzanak el.

Visszafelé számlálás kötelezően hangzik el az öntés során is: *Se nem kilenc, se nem nyóc, se nem hét... se nem egy*, mondja a gyógyító, miközben az olvadó viaszt hol a láng fölé tartja, hol pedig leveszi onnan.²⁶ Amíg a számlálás eljut egyig, addig a viasz megfelelő folyékony állagúvá válik.²⁷

A szem-árpa orvoslása során, szintén a gyógyító művelet közben hangzanak el a mágikus szövegek: *Árpám kerekitem, kerekem, kerekem*, vagy az *Árpa, árpa lekaszállak, múltjál el!*²⁸ Első esetben a kezelő személy kerekítő mozdulatokat végez egy kerek érmével, amelyet a cselekményt követően az úton eldob. Úgy hiszik, hogy aki ezt az érmét felveszi, arra átragad az árpa. A második esetben a gyógyító a behajlított ujjával sarlót formálva, kaszáló mozdulatokat imitálva gyógyít, miközben mondja a szöveget. A művelet végén felszólításként hangzik el: *múltjál el!* Ez utóbbi a szájpenész gyógyítása közben is előfordul: *Béka, béka, múltjál el, napszálltával... (bújál el)*. (A lejegyzett szöveg már csak töredék, a zárójelbe tett szavakra nem emlékezett pontosan az adatközlő.)²⁹

Az *Itt maradj!* rontástól megszabadító parancsoló forma egy hosszú mágikus elemekkel átszőtt cselekménysorozat befejező mozzanata. A hóttetemként ismert betegség átadása-

²⁴ Polner 1984. 825.

²⁵ Gönczi 286.

²⁶ Gönczi 293.

²⁷ A számlálással való gyógyítás rendkívül elterjedt a magyarság körében. Bőséges adatokkal szolgál Pócs 1985–1986. II. 127–154.

²⁸ Gönczi 292.

²⁹ Csáky 1992. 93.; Danter 1994. 52.; Grynaeus 1971. 760–761.; Hoppál 1990. 708.; Kertész 1989. 78.; Kálmán 1990. 16.

kor, vagy elküldésekor – miközben a beteg a kézfején lévő csomót a halott lábához dörzsöli – mondják: *Vidd el magaddal!* Hitük szerint az elhunytak nyugalma nem zavarják, ha a halott nevének említésekor minden esetben elhangzik az *Isten nyugtassa meg*, vagy az *Isten nyugosztalja*, de gyakori az *Áldja meg az Isten haló porában is!* kérdés változat is.

A párbeszéd jellegű mágikus erejű gyógyító szövegeket a beteg és a gyógyító felváltva mondja:

Gyógyító: *Phü, phü, phü, árpa lesz a szemedén!*

Beteg: *Phü, phü, phü, mossa le (múljon el)!³⁰*

A másik:

Gyógyító: *Mi az ott az arcodon?* (kezeden, orrodon, szemedén, stb. mindig a sérült, vagy beteg testrészt nevezi meg.)

Beteg: *Amilyen hamar kérdezted, olyan hamar múljon el!*

Szintén párbeszédes formában gyógyítják a nyelven megjelenő hólyagocskákat, amelyet *efing*nek neveznek.

Beteg: *Efing van a nyelvemen.*

Gyógyító: *Ha kött, ma kött, hónapra olyan legyen, mint a Teru Juli segge!* (Általában egy falubeli kövér asszony nevét mondják.)

Beteg: *Phü, phü, ragadjon rá!*

Az előbbinek egy másik változata:

Beteg: *Efing van a nyelvemen.*

Gyógyító: *Ha kött, ma kött, hónapra olyan legyen, mint a Tisza vize!*

Beteg: *Phü, phü, mossa le!³¹*

A gyógyítók által elmondott mágikus szövegek mindenekelőtt a gyógyítás hatékonyságát fokozzák. A napi teendők közben elhangzó – sok esetben határesetnek tekinthető – ráolvasások a munka sikerét, eredményességét, a baj elhárítását szolgálják. A Ráton élő magyar közösség életét végigkísérik az *Uram, Jézus segíts!* segítséget kérő fohász, a munka-kezdéskor elhangzó *Isten nevében*, a szemverést elhárító *igízet ne fogja*, a bajt megelőző jó órában mondjam, a betegség elhárító *ne ide mutassam* vagy *kűhöz mívve*, a megholtak nyugalma biztosító, az *Isten nyugtassa meg* mágikus szövegek. Ezzel kapcsolatban jegyzete meg Pócs Éva: „A ráolvasás a szómágia egyetemes eszköze. Mindenütt és mindig ismerték, és használták, ahol a mágia hathatóságában hittek, amíg a mágia eszközeit hathatósan hitték az egyéni boldogulásra, a munkák segítésére, a betegségek, vadállatok, élősködők és rosszindulatú természetfölötti hatalmak elhárítására, egyáltalán az élet bármely területének pozitív vagy negatív irányú befolyásolására.”³²

A magyar ráolvasások gyűjteményét³³ valamint a magyar néprajzi szakirodalom ide vonatkozó anyagát áttekintve kijelenthetjük, hogy az általunk gyűjtött anyag szervesen illeszkedik az egységes magyar hiedelemrendszerbe. A bemutatott mágikus szövegek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyolc évtizede tartó kisebbségi sors, a más etnikumokkal való szoros, helyenként kényszerű együttélés, napjainkig nem okozott érzékelhető változást a közösség mágikus szövegeinek hagyományában.

³⁰ Más jellegű ráolvasások is ismertek. Pócs 1985–1986. 111–116.

³¹ Hasonló tartalmú, nem párbeszédes változata is elterjedt. Pócs 1985–1986. II. 124–126.

³² Pócs 1986. 240.

³³ Pócs 1985–1986. I–II.

Irodalom

- BOTLIK József – DUPKA György
1991 Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991) Budapest–Szeged.
- BOTLIK József – DUPKA György
1993 Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár – Budapest.
- CSÁKY Károly
1992 „Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk.” (A szüléssel s a gyermekkel kapcsolatos népi hiedelmek és szokások az Ipoly mentén.) Komárom.
- DANTER Izabella
1994 Népi gyógyászat a Kisalföld északi részén. Komárom–Dunaszerdahely.
- GÖNCZI Ferencz
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
- GROZDOVA I. N.
1971 Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. V–VI. 457–466.
- GRYNAEUS Tamás
1993 Nagy Pálné Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 1991–1992/1. Szeged, 95–144.
- GRYNAEUS Tamás
1971 Népi orvoslás. In JUHÁSZ Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*. Tápé, 759–783.
- HOPPÁL Mihály
1970 Az „igézés” – hiedelemkör alkotóelemei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. IV. 259–286.
- KÁLMÁN Enikő
1990 Népi gyógyítás a Tiszaháton. Nyíregyháza.
- KÁRA Judit
1973 Nagydobronyi szokások és hiedelmek. *Folklor Archívum*. I. 40–63.
- KERTÉSZ Judit
1989 A szülés és kisgyermekkor folklórja a Suha-völgyben. Debrecen /Gömör néprajza XV./
- LUBY Margit
1930 A kisedre vonatkozó babonák. *Ethnographia*. XLI. 125.
- MAKAY Béla – KISS József
1988 Népi gyógyítások Szatmárban. Budapest.
- POLNER Zoltán
1984 Ráolvasások és archaikus népi imádságok Deszken. In HEGYI András (szerk.): *Deszk története és néprajza*. Szeged–Deszk, 817–831.
- PÓCS Éva
1985–1986 Magyar ráolvasások. I–II. Budapest.
- PÓCS Éva (szerk.)
1986 Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Szeged.
- SOLYMOSSY Sándor
1943 Babonás hiedelmek és műveletek. In uő: *A magyarság néprajza* IV. (2. kiad.) Budapest.

•
TEMESVÁRY Rezső

1899 Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon. Budapest.

VASAS Samu

1985 Népi gyógyászat. Bukarest.

WLISLOCKINÉ Dörfler Fanny

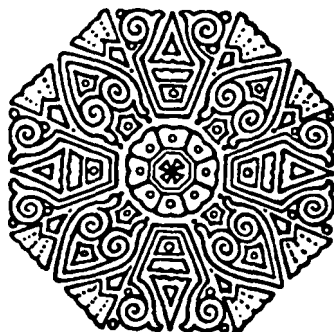
1896 Nyál és köpés a magyar néphitben. *Ethnographia*. VII. 460–463.

Kótyuk, Erzsébet

“Touch wood”

The everyday magic words of a Hungarian village in Sub-Carpathia

In the study the author noted down the magic words and formulas of a mixed population village, Rát (Sub-Carpathia, Ukraine). The magic formulas are different in form and structure but the texts can be divided into two main groups: generally known and used formulas and the formulas used only by healers in the process of curing. With the description of the situations these formulas used in, the author shows the way how everyday words become magical. Corporates spirit endows words, phrases and expressions with magic power. These sayings often combined with different gestures and actions which increased the words magical power. Incantations were used in different situations to direct things into right or wrong track.

SZÁZ ÉV ÁRNYÉKÁBAN

A hagyománykert kóró öregjei között

A 98 éves nagyberényi (Somogy m.) Babos Jánosné Ruzics Rozália kiemelkedő szerepet játszott az archaikus népi imádsághagyomány felszínre kerülésében és műfajjá válásában. Nélküle a népköltészet szegényebb lenne egy gazdag szellemi tartománnyal. Az ő 1968 december 17-én elmondott „Pénteki imádság”-a indította el bennem azt az intenzív gyűjtő és kutató tevékenységet, amely a Hegyet hágék, lőtőt lépék kötetekhez vezetett (1974, 1976, 1978, 1999). Következményesen több kollega és folklorista népi imádságyűjteménye megjelenéséhez.

A Pénteki imádság megnevezés eleve utalt a műfaj központi témájára: Krisztus szenvedésére s halálára és Mária anyai fájdalmára. A szövegek záradéka – jellemző szerkezeti eleme – meg a Golgota-halál földidézésével-átélésével elérhető lelki jutalomra, kegyelmekre. Összeségükben az imádságok a késő középkor nemzeti nyelvű vallásos költészetének, különösképpen a Passió-epikának és a Máriasiralom-lírának folklorizált, azaz a szóbeliségben fennmaradt nyomai, egy sokarcú, szinte emléknélküli irodalmi gyakorlatnak bizonyítékai.

Babosné Rozi néni számunkra a közösségi emlékezet megtartó erejét jelképezi. Alakja ily módon emblematikussá lett a magyar folklorisztikában. Ezért érzem úgy, hogy emléket kell neki állítanom azzal, hogy saját visszaemlékezéseimben mutatom be azt az embert, aki idős kora ellenére is tiszta szellemmel rendelkezett és távoli múltját éppen olyan élesen rajzolta meg, mint amilyen hűségesen közvetítette őseinek még távolabbi időkben fogant szavát, énekét, hitbeli állapotát.

A gyűjtés anyagából összeszerkesztett szociológiai jellegű írás nem sokkal az első, az úgynevezett kaposvári Hegyet hágék, lőtőt lépék kötet után jelent meg a Somogy című folyóirat 1975/1. számában. A lap akkori helyzete – kis példányszáma, indokolja az újraközlést, nemkülönben az a tény, hogy Babosné Rozi néni személye és nyugodtan mondhatjuk: irodalomtörténeti érdemes, ismételten előtérbe került a legújabb, immár hatalmasra duzzadt (1104 oldal) pozsonyi Hegyet hágék kiadás után (1999. Kalligram).

Valahol Magyarországon élt egy nagyon öreg asszony. Életíve hazánk történetének egy tizedét fogta át. Az ív két vége nemzeti történelmünk pozitív korszakaira, fejlődést ígérő kezdetekre esett: a kiegyezés után anyakönyvezték, s az új gazdasági mechanizmus kinyíltával tették föl a Szent Mihály lovára. Örültek érkezésének, örültek távoztának. Jöttével szülei jelenéből jövő nyílt. Elmentével utódai jelenéről múlt vált le. Míg a jövőt hordozta, ígéret volt. Mikor a múlt göbösödött benne, kolonc lett. Sokáig élt, nehéz ember volt. Igazságszerető-kereső, nemalkuvó-fellebbező. Szenvedélyes. Alakja bennem jelképpé tisztult. Élete túlnőtt az egyedi lét határán. Ha rá gondolok, nemcsak őt látom. Társait is, a fekete-kendősök, a rebbenő tarlómadarak népes seregét. Előttük húz, ahogy az őszi avar fölött keringve idézik a nyári gazdagságot, az eltűnő paraszti kultúra szellemi bőségét. Ez az öregasszony, szokatlan lény, sorsútkör élete, évek óta foglalkoztat. Első percben közel került hozzám. Megszerettem. Része volt abban, hogy könnyen azonosultam a hozzá hasonlókkal, a megjelöltekkel. Talán csak a lét-nemlét, születés-halál öröme, gondja honosodik úgy meg tudatunkban, mint ahogy beivódott agyamba ennek a keszeg öregnek a képe, a vele töltött napok emléke. Még több: élménye. Az is marad. Élménnyé szilárduló emlék, tengerszemtisztá, tengerszemmély. Bármikor beletekinthetek, soha nem lesz zavaros.

Jóllehet meghalt, most is velem van. Nem tudnám megmondani, hogy sokuk közül miért éppen ő és hogyan vált állandó útítársammá; jobbonom oldalazó kísérővé? Ahogy szaporáztunk előre, úgy nő bennem a vele való találkozás jelentősége. Sokat adott nekem és szakmámnak, euráziai távlatokba táguló homályvilágot nyitott meg, melynek sűrűjében azóta is bolyongok és rejtekeit kutatom. Mióta itt gyűjtöm – nyomába indulva – e különös hagyománykert kóró öregjeinek, múltidéző varázslatban már színes szokat nyíló kortalan viráglényeknek mézes bőséget, már nem tekinthetem őt nemzedékét túlélő társtalanná csupaszkodott öregasszonynak. Leírtam már, hogy százesztendőős időcsúcsa tetején, messzire ható fénysugárnak látom, mely távoli korokba világítva jelzi a hagyomány vonalát. Személyében e hagyomány és hordozói szellemi raktárát; megérték-átéltek kiégette gondolati-érzelmi formákat, költői képekké, szóalakzatokká sűrűsödött tartalékokat. Oly energiakészletet, mely a népi kultúra számára mindig biztosította azt a megújító erőt, megőrző képességet, melyből a nemzeti kultúra szikkadásos, apadásos korszakaiban ez ideig még mindig fel tudott tölteni.

Öregemet nem kötöm névhez, térhez, vagyis helyhez. Adatok nélkül is valóságosabb, mint sok ma élő, személyi könyvvvel adatolt társa. Pusztán csak azért lebegtetem fejük felett, mert közelségében is megközelíthetetlennek akarom tenni. Bár élete nagyon is vaskos tartalmakból állt össze, halálával alakja-sorsa e vaskos tartalmak képi megjelenítőjévé vált. Szándékolt megközelíthetetlenségének gyakorlati vonatkozása is van. Egy asszony élete elmúlván, beteljesedett. Ez az élet az övé volt. Léven azonban, a szaporodván benépesítette a földet-típus, négy nemzedék időosztásában mintegy 75 élő leszármazottja van. Így élete nemcsak az övé. Lezárulván nem fejeződött be. Az utódaihoz is kapcsolódik. Rájuk is vetül. Fénye, árnya egyaránt. Fénye sok: magasan tűzött; árnya kevés: meredeken sugárzott. Izzó, küzdő ember volt, az igazáért harcolt. Legtöbbször egyedül harcolt. Fiatal korában ez az igazság egyértelmű volt: juss e földön, juss az élethez, kenyér az asztalra, ruha s a lábbeli a szüntelenül születő gyermekeknek. Idegrendszeri mechanizmusát eszmélő kora óta a harc határozta meg. Ez szabta meg reakcióit is. Egyszer s mindenkorra. Ezért nem tudott leállni később sem. Az öregség a frontvonalból utóvédportyákra kényszerítette. Talán észre sem vette. Változatlanul csapdosott, hadakozott, akkor is, mikor már alig volt előtte megvívandó terület. Úgy hitte sok van. Torzulván látása, ellenséget vélt ott is, ahol nem volt. Abban is, aki nem az volt. Sokszor azokban, akikért, akikkel együtt küzdött. Úgy vélte okkal, jóllehet semmiségért. Semmiség talán nekünk, ahogy soknak egy hópehely is az. De nem neki! Az öregember másként gondolkodik. Látótere beszűkül, horizontja elfedett. Értékrendje, vele viszonyítása is megváltozik. Megváltozik, de nem válik hamissá. Egy hópehely talán semmiség. Sok hópehelyből lavina lesz. Apróság is kelthet indulatokat, mely érzelmeket pusztít. Szélből lehet fergeteg, mely gyökereket szaggat. Én, a kívülláló, a fergetegbe csöppentem bele, amelyből már nem hallottam ki a szél nesztét. Az igaz és vélt okok szövevényében hiába keresem az elveszett valóságmagot. Csak azt látom, hogy ebben a valamikor nagy célokért küzdő emberben milyen szenvedélyt ébresztett új, talán hamis harc illúziója is. Valóban szélmalomharc vagdalkozása, ha föltetszik a juss már nem is mindig tiszta tudati képe, mely mint a kanálé pohár vízben, törten jelentkezik az öregek látásában, és torz lesz arányaiban. Ebben az aránytalanságban nagyul föl aztán egy farönk akkorává, mint annak idején a nincstelen cselédember számára életét, saját »élet«-et jelentő holdnyi szántó-területe, jelentősége.

Ehhez a torzult viaskodáshoz nem asszisztálok. A harag hófoka sebet éget bennem. Fájdalmasan érzékelteti – jelzi e nagy egyéniség sorsát. Olyan emberét, kinek nemcsak társadalmi kiszolgáltatottsága, árumivolta, kiemelkedési törekvése teremtet közösségi háttérű drámai helyzetet, hanem önmagáért való drámát formált egy újfajta kiszolgáltatottságból az öregkori leépülés testi tehetetlenségéből, majd a járulékos pszichés nyomorból fölülemelkedni vágyó-nemtudó ember indulata.

Mikor most földézem a vele való találkozásokat s végighallgatom szép szenvedélyes szavait, az akkori frissességében sorjázik elő az együtt-töltött idő minden mozzanata, kezdve a jeges dombra fölkapaszkodni alig tudó öreg Wartburg zihálásától, végig a búcsúpillanatot Isten áldja meg-kézszerítéséig. E frissességben minden képivé válik, hogy e minden, valami körülötte spontán alakuló jelrendszerben a látás szintjére tevődjék át és sokszor bizarrságában úgy hasson-döbbsen, mint a háza falához támaszkodott nagy kőkereszt, mely már gazdájával együtt évek óta leste a halált, temetőzügi helyét. E különös képszerűségben a fogalmak elvesztik elsődleges logikai rendjüket és átrétegződnek az érzéki világba, hogy teljesebben láttassák egy színes élet rajzolatait, sötét foltjait és néha feltetsző világosabb árnyalatait.

Amiket mond és ahogyan mondja, sodró, változó hangulatú, érzelmileg erősen telített. Szavai nyomán hol napfény bujkál, hol ég morajlik. Ráncos arcát néha fiatalos báj lepi el, szép, mint a tavaszi rét zsengeje. Majd pengeéllé dermednek vonásai, s hangja vijjog a kopár táj fölött. Ilyen indulatok, ilyen magas korban? Valószínűtlen. 70 esztendőn túl lassított üteműnek véljük az élet menetét. Ezt ő tagadni látszik: azonnal támad, ha vitális erővonalaiban, útjában eltérítő szándékot észlel. Nála láttam egyértelműen, hogy a kor nem jellegtelenné, nem mos el. Sőt gyakran kihangsúlyozza az alapvonásokat, mint ennél az öregnél, kinek szavai vég nélkül ömlenek tekercsemről, szétterítve egy hosszú élet emlékhordalékát. Lendületüket fokozza a belső tájékolás, az átélés feszültsége. S ez villamosságot csíhol, áramkört létesít, melyben a szó mögötti gondolati »elem« nemcsak izzik, fénylik, villog, hanem bevágva gyújt. Agyba vág, képzeteket gyújt, tudatot világít. Olyan összefüggéseket derít fel, melyeket nem fogadhatunk el pusztán egyemberérvényűnek, csak közösséginek. Ezzel szűnik meg sorsa egyéni sors lenni, ezzel húzza szét pályáiba a nemzedéktávú időmérceit. Ezzel jelzi élete, sűrítetten faluja, népe keserűízű szociológiai tanulmányokban taglalt valóságát. E valóság kényszerköszörűje csiszolta élessé az ő és sokak elméjét. E valóság indulati lefojtottsága sűrítette össze őbenne és sokakban az elődök feszültségét. Ezért nem tud képe, emléke alámerülni életem és munkám számtalan új ráhatására. Közel százévesen is egyedülállóan lázadt, érzelmi kavargásokat keltett. Haláláig nem nyugodott bele az igazságtalanságba, a kisémmizettségbe, a rászedettségbe. Haragra gyúlt, mely jogos, de káros is: tűzként perzselte föl a kertet, melyben annyi éven át csak ültetett...

Első látásra megszerettem. Nehéz róla józanul írni. Gondolataim medrében, ha sorsát és őt idézem, mondanivalóm nem szépen formált kavicsokat mos körül, hanem éles kötőmellekeket, melyek fölött ott táncol a kérdés: élet volt-e ez az élet? Ember volt-e ez az ember? Vagy haszonállat, alku és parola tárgya? Esetlegesség, mint minden a körülötte zajló vásáron? Mindezt ő is érezte, tapasztalta, tudta, mikor erről vallva, szorult gégével sípolta ki a levegőt. Ennek élménye kísértette, ettől félt ismét, és ettől menekült volna. E félelemtudat nem engedte leállni, megnyugodni. Csökkenő testi erővel, de nem csökkenő belső lendülettel vitte majdnem száz év súlyát és kaptatott a számára változatlanul meredek szakaszon. Mert az övé haláláig az maradt. Tragédiája, hogy míg élete végén osztálya sorsa rendeződött, egyéni javára a közösségi változás nem hatott ki. Üregességét nem könnyítette. Az 1945 utáni »kártyaosztásból« az öregek kirekedtek. Számukra nem maradt új lap. Az új lapokat keverő energiából rájuk már nem jutott. Még sokáig nem jutott. Amire a gyűszűnyi javakból maroknyi lett, az ő keze már nem a nagyobb darab kenyeret, hanem a halált markolászta. Ez az akkori öregek tragédiája: megérték a nyomor fölszámolását, de nem az ő nyomoruk megszűntét. Rászedettnék érezték magukat, mert a munkavalutájú új rendben a hosszú életet végigdolgozók jogos reményével várták a munkában elnyűttek, robotban cserzették hűségjutalmát. Azt látták, hogy míg körülöttük a fiatalabbak új otthonban hétköznapi is ünnepi ruhában kanalazzák a hétköznapi is ünnepi eledelt, addig az ő sorsuk nem változott. Annál inkább érzelmeik melyek között a kisémmizettség tudata elültette, a generációs irigységet. Elzúgott fejük felett 100 esztendő. El egy egész század mélyéről lassan

felszínre törő erőinek társadalmat alakító kavargása. S mindez úgy, hogy születő nagy eredményeiből nekik morzsányi is alig jutott. Így ennek az öregnek élete, mely egy közösséget jelenít meg, a váltás után már korosztálya sorsát vetíti ki. Elfelejtette hóna alá csapni a múlt idő, és elfelejtette asztalához ültetni a megújuló idő. Így maradt el korban és kamrában rekedten a közös asztaltól eltolva, a fehér tányér–nagy kanállal adagolásból kiszorítva, továbbra is a házhöz tapasztott zugolyban: ül a kis sámli, ölbetett fatáblából kotorgatja krumplipipicéjét.

Mint a múlt század szekeréből kiesett és útfélen hagyott küllőbe botlottam bele én, a paraszti élet múltbavezető útjain tekergő »riporter«, aki ez utakat megjárókról, konokan taposókról jegyzem föl mindazt, amit menetközben szerzett egyéni, vagy messziről hozott közösségi élményként, sokszor már tudatküszöbi rétegekbe süllyedve, ösztöni reakciókban megnyilatkozva hoztak magukkal. Ő sok mindent hozott. Talán többet az élethez alkalmazkodásból és indulatokból, melyek átörökítve heverték a közös útipoggyászban mindaddig, míg fölszabadulva történelmet alakíthattak, új viszonyokat teremthettek. Bár ez az »új« neki nem hozta el a remélt újat, mégsem tudom életét csödérzetes pesszimizmussal szemlélni. Igaz, nem hozta el a kívánt nyugalmat, biztonságot, mely elültette volna benne a feszültségeket, de nekem olyan helyzetet teremtett ezzel az ő esetével egy életre szorított történelmi adóssággal, mely visszaidézhetette az egykori paraszti lét alatt tátongó vákuumot. Visszaidézhetette a fölötte lebegő élet szeretetét, a hozzá való akarat erejét, a társadalmi igazságosság fokozódó keresését és ez igazság lehetséges tapasztalatául szolgáló emberi jogokért vívott harcok lendületét. Ezzel ismét ez öreg jelképi szerepéhez érkeztem el. Az ember egy jelképben absztrahál, már fogalmi szintre emeli az előző hús-vér figurát. A jelképpé vált élet végső summáját nem a fenti eredménytelenség adja. Nem az határozza meg, hogy kiesett kerékküllő a fejlődés útján, hogy krumplipipicét kanalazgató zugolylakó a sátortetős falusi paloták tövében, sem az, hogy örökös félelmeiktől rezzenő lelke hiába vágyakozza a védettséget, hogy durva vágásokhoz szokott teste hiába áhítozza, szintbe biológiai igény erejével a szeretet, a jó szó csengését.

Esetében mindez nem meghatározó. Csak egy a döntő: mind azon tulajdonságot testesíti meg, melyek alkalmassá teszik, hogy személyében a háteres közösséget jelképezze. Így lép ki önmagából, de környezetéből is, így nő túl önmagán, de környezetén is ez a szálegyenes asszony. Magasra nyúló jelzőkő azon út mentén, mely a Budai Nagy Antalok, Dózsa Györgyök nyomvonalán vezetett napjainkig. Nem ő az egyetlen jelzőkővé vált, jelképpé emelkedett Névtelen ezen a vér-sár-verejték tiporta ösvényen...

S most nézzük az embert, akinek körülményei, egyénisége, nagysága erre az összegezésre készlet, e sorokat íratja velem.

Mondtam: azonnal megszerettem. Pillanatokon belül ráálltunk egymás hullámhosszára. A teljes, tiszta gondolati vétel, az értelmi kapcsolódás zavartalansága az érzelmi vezetérendszer is tüstént létrehozta, halálával sem szűnő áramkört keltve velem.

Az együttérzés és szeretet határozza meg ennek az írásnak jellegét, mely nem valami tudományos eszmefuttatás igényével születik. Valójában egy ember arcképét akarom megrajzolni, a mögöttes közösség hátterében. Nem úgy, ahogy én látom, tehát érzelmeim hatására, az író szubjektivitásával, hanem átcsapva egyféle tárgyiasított alanyiságba, azaz a megírt lény szubjektivitásával úgy, ahogy s amilyennek magát láttatja, azaz amilyennek látszik. Úgy is mondhatnám: ő tartja az ecsetet, keveri a színeket, vagyis az ő szavai nyomán kel életre alakja, környezete, kora, két tekercs »hangzó anyag«-ának ének-dal-vallomás változatos bőségéből. Az ő szavait fűzőm narrátorként élete fonalára. S míg ezt teszem, nem magyarázom a közösségi hátteret, a kiváltó helyzeteket. Nem értékelem gondolatai gazdagságát, nyelvi fordulatait, képei búséget, költői hangulatait, nem analizálni akarok most, hanem bemutatni. Őt, az egyént, mint típust, majd jelképet. És fölmutatni. Őt, mementóként. Ezért szorítkozom jóformán csak az ő szavaira. Mert ezek a szavak 100 év mindenap-

jához tapadnak. Máskülönben nem sajtolhatta volna ki őket az emlékezésre nehezedő múlt valósága. S míg e szögyöngyöket pergetem ujjaim között, keresve a mélytűzőket, a töretlen fényűeket, hogy tisztán tükröztessem bennük hosszú életei távoli és közeli képeit, fény-árnyváltásait, lassan nemcsak az ő élete tükrét, fény-árnyjátékait látom.

Látom a hozzá hasonló útszélen hagyottakét, időberekesztettekét, korbafulladtakét. Ugyanúgy pergethetném ujjaim között az ő valóság-szögyöngyeiket. Pergethetném, ahogy most teszem, összeszedve ez egy-sokélet szemeit olyan füzérré, mely a mát élők, holnapot formálók, hétköznap is ünneplők sorához köti végre ezeket a jelenből kilógó, múltba meredő gondbatöppedteket. Azzá váltak, mert még a saroglyába se húztuk fel őket annak idején, mi, új időit új szekerén elindulók.

E füzért nemcsak azért szedem össze, hogy ide húzza-kösse a hozzánk tartozókat, hogy figyelmeztessen az ily módon magukra maradtakra, védtelenekre, hanem hogy életükkel állandóan emlékeztessenek arra a múltra, melynek felszámolásánál mintha őket is – bár áldozatait, de akaratlanul képviselőit – fölszámoltuk volna. Jóllehet erőnk gyarapodtával ezeket az öregeket már kiemeltük a véletlenül (?) leírtak sorából, de van még tennivalónk értük is, és – rendünkért. Azért, hogy múltjuk ne idézhesse a mi jövőnk képét. Hogy végzett munkánk arányában adja meg öregkorunk biztonságát, amikor is munkánk emléke élményünk, kamata nyugal munkánk lesz.

*

Bizony csak szívesebben szólnék már most is közösségvédett öregekről s nem tántorgó vénerekről, kik érthető fűtöttségükben átokba csapó indulatokba emelkednek, hogy utána aligpihegéses ájulásokba zuhanjanak...

A múlt század utolsó harmada alig köszöntött be, mikor megszületett. Apja szegény parasztember. Korai halálával nehéz sorba jutott felesége, két kis gyermeke. Az asszonyra szakadt minden.

»...*Én nem ismertem az édesapámat, milyen vót. Fehér-e, fekete? Csak az jut eszembe, hogy hosszú koporsóba vót – így e. Letették a földre a koporsót, úgy tették bele édesapámat. Ez jut eszembe, meg egy kis fakólovunk vót, egy kordés. Ez eszembe jut ... Öt éves vótam, mikor meghalt édesapám ... Megitta az orvosságot. Mind. Azt mondta, használjon, ha akar, vagy pedig nem – aszongya. Egy kis házunk vót, meg egy kis szöllőnk. Aztán avval dógozott. Én nem tudom, mer én csak játszottam. »Ergyel az öreg bátyádhoz, kislányom, játszáll ott a lányokkal!« Napestig ott vótam. Édesanyámnak mennyit költött dogoznyi. Minden munkát. Szapult, mosott a világon mindent ... Uraknál jártam kicsi koromba a két lányhoz, pajtásaim, vótak. Vót nekik g.-i pusztájuk, K-on szöllejük, talán még nyóc hód is vót ... rétest adtak a kezembe, kalácsot adtak a kezembe, fehér kenyeret adtak a kezembe. Ott játszottam velük. Talán vótam olyan hat éves, öt éves, még nem jártam iskolába: Ott vót édesanyám testvérgyíne az ura tehenes, udvaros. Csak elkiüldött édesanyám hozzá, már édesapám halála után ...«*

Iskolás korát az akkori falusi népoktatás rendjének megfelelően töltötte: hat elemi után az ismétlő, illetve vasárnapi iskolát látogatta.

»...*Mikor aztán iskolába mentem ... nekünk reggeltől délig ... délben hazamentünk ebédelni ... Délután megint mennyi költött. Nem úgy ám, mint most! Csak csüörtökön vót szabadság. Együtt a szombat. Vasárnap meg mentünk templomba ... Két iskolánk vót ... Ugyan egy föld alatt, de nagy iskolánk vót. Egyikbe a nagyobb tanulók, másikba a kisebb tanulók. Egyiünket a tanító tanított, másunkat az öreg mester tanított. Mikor már vótam-elmúltam hétköznapi iskolás, akkor 15 éves koromba kiírtak az inneplő iskolából.*«

Édesanyja szép asszony volt. Többen kérték feleségül, de gyerekei mellé nem akart mos-tohát hozni.

»...*talán harmadik iskolába jártam már akkor, nem tudom. Édesanyám fonyogatott, ilyen nagy láda előtt üldögélt, így fonyogatta a kendert. Fölvetette a gyóvót, ot vót két szé. Odaülök melleje.*

Erre is emlékszem. Odaülök melleje. Édesanyám sírdogál. Mondok: »Miér sir ke', édesanyám?« Azt mondja: »Itt vót kislányom egy bácsi. Engem elvitt vóna feleséginek, – azt mondja, – elvitt vóna. De hátha tetületek panasz lesz a kenyér? Pedig jó lett vóna mennyi!«

»...Idevaló ember vót. Aztán tudtam meg, mikor már menyecske vótam, hogy ki ez az ember. Én mihátam nem ment hozzá, meg vót egy testvérem. Szép, gyönyörű, tisztaképű gyerek vót. Tizenhat éves korában meghalt torokgyíkban. Tizenhárom gyerek meghalt abba az utcába egy hét alatt. Torokgyíkba, mer hát akkor doktor nem vót. N e m ú g y á m, m i n t m á m a !«

Sorsa – úgy véli – másként alakul ha édesanyja férjhez megy. Végül egymásba szerettek egy nős emberrel, akivel összeállt. Ezzel a falu erkölcsé szerint súlyosat vétett. Vétke súlyát a felcseperedő lánygyerek érezte meg, mert magafajta legény nem állt – állhatott vele szóba.

»...Pedig jobb lett vóna, ment vóna férhő, akkor aztán az én böcsütem is fönnmaradt vóna. De mikor már arra való lettem, hogy tizennégy, tizenöt esztendővel arattam vele együtt édesanyámmal. Vót olyan legény – iszen a lánya itt van e: »elvonnék – azt mondja, – de hát olyan leszöl, mint az anyád!« Mer, hogy az én anyám úgy állt össze egy emberrel ... Az én böcsütemet elb...ta. Nem kerültem vóna én se ide, se oda a magam falujából, amilyen leán vótam! Ha az én anyám böcsületes asszony lett vóna. (Oktatólag:) Nem szép mondanyi! De ez igaz. De ez igaz!«

A férfi, akit anyja megszeretett, nem vehette el. Együtt éltek. A falu szája aztán kikezdte őket.

»...Annak is élt a felesége ... Vót neki egy öreg édesanyja. Oda gyűttek ki a mi kis házunkba lakni. Így kerültek össze. Mer egy szoba vót, meg egy kis kamura. Meg füstös konyha. Aztán a kamurában lakott egy öregasszony evvel az emberrel. He! Összekeveredek. Mikor már azt hallottam, már ahhoz vót eszem: »...a B. M.-val az Á. R... Az A. R. a B. M.-val!« ... Hallottam ilyen beszédet. Hogy mit beszéltek aztán, azt nem tudom, hogy miér vagy hogyan? Mer ahhoz semmi közöm se sincs, senkinek se, ugye? ... Nem is tudtam hogy mi, nem tudtam én azt, hogy mi az, vagy hogyan? Mer engem az én anyám nem oktatott sohasem semmire se. Napszámba reggel elmentem, este hazamentem. Megettem a vacsorámat. »Feküdj le!« (Szenvedélyesen:) Ej, Ej! Csak ne születtem vóna!...«

Kimaradván az iskolából, édesanyja nehéz sora várta:

»...Mikor én tizenkét éves vótum, akkor má mentem napszámba. Fölköszölődtünk. Hajnalharangszókor má mentünk. Mikor a Nap kelt. Mikor odaértünk, megettük a reggelit, úgy álltunk neki dógozni. Ganyét kotortunk, tüskét vágtunk, irtottuk a mácsonyát a buzába. Rozsfejet irtottunk a buzába ... amit gyerekek tudtak végezni ... Vittiünk magunkkal kenyeret. Kinek mije vót. Szegény édesanyám egypár tojást sütött, kever hozzá egy kis lisztet, hogy több legyen. Meg ekkora két pogácsát (mutatja), hogy karéjt szeghettünk belőle. Kettő megtötött egy tepszit...

Nagyon sokat tudnék ám mondanyi, nagyon sokat! Hány pusztára elmentem. De nemcsak én. Vótunk vagy százan. Harmatos földön meztéláb jártunk. Nem vót ám papucs! (tárgyilagosan) Tutyi vót! De n e m v ó t á m i g y, m i n t m á m a ! Ajjjajjj! Azt nyögi ám most sok. Azt a régi meghűttet. Megerőltetést ... Mikor kint a majorban odamentünk, vót egy földpince. Szégyen piacnak neveztük ... Ott mentünk össze, mindenki. Kicsinyje, nagyja, öregje, fiatalja. Mind ott mentünk ahhoz a putrihoz össze. Vót egy hajdú. S. J. bácsi nevezetű. Nem ám gazdag, vagy urabácsi ... Egy hajdú. Annál vót a magtárkulcs. Te ide mész! – elosztá – te ide mész, te meg ergye mész, te meg amoda mész, te meg emide mész! Ki milyen dógot bírt. Elosztályozta ... Három nyáron arattam. Kenyéren, vízen. (sóhajt) Kedves gyerekeim! Egy asszony, egy özvegyasszony szánt meg bennünket. Hozott egy-egy kis borsólevest aratásba. Ugyanannak a fia akart énnékem emberem lennyi, uram lennyi. De hát! Az szeretett vóna menyinek lennyi, az az öregasszony ... Amilyen lány én vótam! Friss vótam! Meg amilyen dógos én vótam! Mindenki böcsült. Nyáron nem ültem én le sohasem a tarlón, csak amikor ettem. Én le nem ültem vóna, mikor kettőző vótam. A lajt a diül közepin vót vízzel teli. R ... ka, szaladj vizért! R ... ka, vidd, üres a kánna! Eridj hamar! Aaahhh! (nagyot sóhajt)

Mivel az a legény nem vehette el, akihez ment volna, édesanyja az elsőnek odaadta, aki vitte, mert:

»...Azt gondulta szegény édesanyám, hogy engem, mivel szegény leány vagyok – én vótam a legszegényebb a falunkban – talán engem senki se kér...«

Pedig inkább az anya erkölcsi helyzete miatt volt gond a férjhezadandó lány, hisz annyira nincstelen nem volt.

»...az én kis házam vót, öreganyámtu maradt ... Hát – annyira nem hozakodok elő, mer az én anyám úgy vót összeállva egy emberrel, aztán jobb vót ha nem láttak. (Szenvedélyesen:) Azér, azér mentem olyan korán férhő! Azért tóltak el a háztól, nem multam el tizenhat éves, már megesküdtem ... Sose láttam én! Vidéki vót! ... Az ipamnak a testvérgye ... ott lakott nem messzi hozzánk, az kommandálta ... Nem láttam én ... Aztán jegyben vótam az urammal ... Három hét alatt összekerültünk. N e m ú g y , m i n t m o s t ! Talán kétszer háromszor vót nálunk. Este gyüött el, mer cselédember vót. Én a nagyládán aludtam, az meg az ágyamon aludt ... El nem ment vóna az a menyasszony a legényes házhoz egy világért se avval a legénnyel. N e m á m u g y , m i n t m o s t ! ... Tizenöt éves koromig hát mit tudtam én avval, hogy mi hogyan van? (Nő-férfi kapcsolata.) Hát aztán! Hu! (megborzong) ... Mentsen meg a jó Isten még rá gondolnyi is!!! (Izgatottan)«

Esküvőjéről, menyasszonyi ruhájáról, hozományáról így vall:

»...1887-ben mentem férhő. Még nem multam el tizenhat. Iskolából irtak ki Jézus neve napján. Február 7-én esküdtem. Aztán fölültünk a kocsira vagy szánkóra, mer hó vót ... D. pusztára vittek. Há, mást mit mondjak? Vót ott minden: leves, pörkölt... (Ruhája:) Bizony nagyon egyszerű vót. Bordó ternó szoknya vót rajtam, azután meg valami kis csíkos réklivel esküdtem. Aztán meg fodros kötény vót előttem ... olyan fényes füstő kötény. Teli vót pántlikával. (Elmélázva:) Köröskörül csipke vót rajta. Fodrok. Fodrok. Fodrok vótak rajta. Fekete. Olyan vót, mint most az előruha. Csak fényes vót. Pergál vót, mer akkor más viselet vót, mint most...

...A hajamat úgy viselkedtem, hogy hátrafelé fésültem, Aztán befontuk pántlikával ... Befonta édesanyám pántlikával, aztán a végére meg ilyen hosszú pántlikát kötött el! Akkor aztán megvót az esküvő. Akkor kikötötték a kontyomat ... megvan, megvan most is. Majd a koporsómba bele is teszik ... Nagy selem keszkenő, lelógott a derekamra. Sok pántlika meg föl vót kötve a kontyomra. Fujta a szél, mikor fujt a szél, mikor kimentem! Ajjjé! (Izgatottan az előző csöndes hangvétel után:) Nem lehet azt elbeszélni! (Hozomány:) ... Semmit se! Három forint hetven krajcárt táncoltam össze. Azt meg elvitték a muzsikások ... Ilyen egy láda vót el! (Mutat egy szegényes kis ládára a fal mellett. Szekrény:) Aaaaahh! Még az uraknál se vót. Nemhogy szegény embernél lett vóna. ... Ágybelit azt vittem. Hat vánkost adott édesanyám, meg három dunyhát. (Konyhafelszerelés:) Semmise vót! Se kosár, se véka, se tepszi. Azután szerezgettem meg, mikor má asszony vótum ... Nem ad énnékem senkise, mióta a 82-ik esztendőbe fordulok februárba. Az esküvőm, az esküvőm ideje. Mikor bekötötték a fejemet énnékem segítséget nem adott senkise, mint az a mindenható Nagyisten ... Mer énnékem senki sem adott, egyedül a mindenható Nagyisten.«

A Nagyisten és Fia, akikhez egész életében, mint egyetlen lehetséges védelemhez menekült. Nem véletlen, hogy legkedvesebb éneke: »Jézus szívén megnyugodni jó«, mert: »földi bútul bajtul szíve enyhülést ad«, lelke megpihen annak, »ki sírva sír«, hisz: »a szenvedés ott nem sajog...«. A vallás adta a vigaszt, adta meg az önkivetítés formáját, ahogy ezt egy másik nagyon régi esküvő földidézése mutatja: (elmélázva:)

»...Hej Istenem! Mikor a Szűz Mária esküdött! Mikor a Szűz Mária esküdött, ott adta át neki Szent József a gyűrűt a templomba. Aztán szólt a citera! Mikor elmentek haza, lett egy kis lakoma, lakoma. Citerahúr szólt, meg vigadoztak, Szent Anna, Johakim, azok meg örvendeztek nekik. (Lágyan:) T i z e n é g éves vót Szűz Mária, mikor férhő, mikor átadta Szent Józsefnek magát...«

Aztán megint csak Szűz Mária képe, a sokat szenvedetté:

»...Szent József nem akarta elvállányi a Szűz Máriát, mikor a Jézuskával tele vót. Hanem aztán az Úrangyala megjelent Szent Józsefnek: »Fogadd magadhoz Máriát!

S ugyanehhez a Nagyistenhez menekült vele együtt az akkori falu népe is:

»...teli vót a templom, néppel. Oda, ahun az emberek ültek, oda fehérnép nem ülhetett. Nem fért oda. Oszt a hosszú pad teli vót férfival. Mikor a nagy ünnepek gyűttek, kint többen vótak, mint

majdnem bent. Ugy tudtunk letérbetüni, löktünk egyet előre, aztán úgy tudtunk letérbetülni. Ott az egész katolikuság vót. Ott csak egy asszony vót kálomista. Egy asszony ... meg vót egy zsidó ... Az választott egy padot, az mindig abba az egy padba ült. Elül. Most meg hogy van? (Indulattal:) Mozi a templom majdnem! Még a jó katolikusok, akik nem romlott katolikusok, azok még járnak. De aki már romlott katolikus, annak csak a színház köll, mozi köll. Azután meg muzsikaszóval főzik meg az ebédet az asszonyok ... A televízió, meg a rádió eztet diktálja ... A romlottságot ... Amellett meg a szemtelenség nagy máma ... Mikor a nagy ünnepek gyűttek...«

– mondja. A végeszakadatlan munkában az örömök, vidámság ideje, a szűkösség eledel mellett a jobb falatok ideje. Míg gyerekek voltak, a legnagyobb ünnepen, karácsonykor:

»...Csordapásztorokat énekeltünk. Elmentünk az ablakokra. Hárman négyen – ketten. Mikor hogy, pajtások. (összefogózkodtunk, mentünk. Osztán az ablakon köszöntöttünk. A Csordapásztorokat, meg a Szűz Mária éneket, hogy: ... e világra nékiünk szent fiát hozá!«

S mint asszonyok:

»...Kalácsot sütöttünk. Mákosat. Diósat. Kinek miye vót: Azután meg fazék savanyó káposzta. Meg egy kis leves. Meg prósza. Gránica. Kukoricalisztből. (nevet) Görhöny. Görhöny. Leforráztuk a kukoricalisztet ... megédesedett, aztán ráöntöttünk forró zsírt, vagy pörccöt, aztán megnyomtuk, bele a tepszibe ... Még máma is a pesti fiamnak prószát köll sütni, mikor elgyün ... Aludttelej, édes tejet, cukrosat. – Azután tojást ütöttünk bele. Megkevertük a prószát, meg répát reszeltünk bele ... ilyen takarmányrépát. Kiliggattuk a répát. Megkóstoltuk, hogy édes-e? Ha nem édes, azt eldobtuk, aki édes vót, megreszeltük. Belekevertük a kukoricaliszt közé, fazékba. Beleöntöttük a tepszibe...«

E gránicás-görhönyös asszonyi élet sirással kezdődött. Sok-sok éven át volt nedves a köténye, mert amikor csak tehetette, le-leszaladt a pincébe s csak sírt:

»...Azért sírtam, mert bántam a tettemet. Mér mentem férhő? Azér, mer én cselédházhoz nem vótam szokva! (Szenvedélyesen:) Mer én hozzám másmilyen ember köllött vóna.«

Özvegy édesanyja mellett sem volt könnyű sorsa, de esküvője után a teljes nincstelenségbe került. Ura a közös cselédházba vitte, haza a szüleihez:

»...Nem, vót azoknak se semmijük se egyéb, egy pár malacka, meg két kis marhájuk vót nekik. Oda jártam a közösbe etetni, itatni ...« (Majdnem kedélyesen:)» ... Szegény ipamnak nem vót semmi jussa se, mer cselédember vót. A napam kapott száz forint juszt, avval gazdálkodott az én ipam. Utóvégre aztán tönkrement. Mindent el bírt hannyi.«

A szülők szerették, becsülték a dolgos, jólelkű fiatalasszonyt, aki gondozta, ápolta, majd eltemette őket.

»... (Az ipa) Nagyon szép ember vót. Tiszta ember vót. Megböcsültük egymást. Szeretett. Én is szerettem, mer tiszta ember vót, jó ember vót, nem bántott rossz szóval sohasem ... énnálam halt meg mindkettő ... Nem is jó rá gondolnyi. Szegény napam a tüdejét pökötte ki. Négy esztendeig pökötte a tüdejét. Újan gödröt ásott, mint ez a lábas e! (Mutat egy nagyobb lábasra.) Így tettem e! Bekötöttem az orromat, mikor mostam a rongyát. Így e! (mutatja) Hogy ne érezzek. Újan büdös vót. Isten őrizzen még rá gondolnyi is. Fekiüdt, bizony fekiüdt. Hun fönn vót, hun fekiüdt. Újan lábönvagyudó vót.«

Az urának volt még testvérbátyja, de azok az öregeket nem vettek magukhoz, mert:

»...Miér nem? Mer nem szívelt vele. Mer az én asszonyom nagyon kemény menyecske vót ... Nem sógorném vót, asszonyom vót. Nem sógornémnek hitluk ... Nem hát! Öregbik uram – az uram testvérgyit öregbik uramnak hittuk. A feleségit asszonyomnak hittuk. (Annak) ... nem köllöttek az öregek...«

A szegénység ez időben nem csak az ő osztályrészük volt, majd a falu egész lakosságát sújtotta. Kevés ház volt, ahol ne küzdöttek volna gondokkal, adóssággal.

»... (nekünk) nem vót egy malacfink se. Vótam tíz éves házas, még inkább több, akkor se vót semmink se. Nem ilyen világ vót ám, aaahhh! (Szenvedélyesen:) Hallja e! Pénz nem vót! Tizenöt krajcár, husz krajcár, huszonöt krajcár, harminc krajcár vót a napszám. Tizenkét napra három forint hatvan krajcárt kaptunk. (Izgatottan:) Abbul meg, ugye, élnyi is köllött! Na most: járt

a végrehajtó az utcán végig, a község emberei. Elvitték a ládát, elvitték a szekrényt, ami vót. Párnát elvitték, az asztalt elvitték, aki nem tudott fizetni adót. Ilyen helyzet vót!

...Mikor odakerültem 12 forintot tartozott az én ipam egy embernek. És tudja, az egész konven-
ciómat elfogták érte. (Fölinduktan:) Az ényimet! A magtárpálláson a csószné, a gazdáné azt mond-
ták: (a sógoronőjénél:) »...Fizessétek ketten azt a tizenkét forintot, aszongya, ne csak ez a kis menyecs-
ke! Aszongya: nem is tudja mire kelt el az a pénz. Aszongya: (a sógoronője) Lakodalmunkra kelt el.
Ilyen nyersen kimondta, mer ki ha ü nem? ... Aztán akkor én ittam meg a levit. Meg szegény édes-
anyám. Mikor má gyűtt a hegyen: (hevesen) »Hajják-e asszonyok! Gyün ám édesanyám! Hoz ám
valamit... – Hozott egy tál lisztet, hozott ezt, hozott azt, amije vót. Amije vót! ... Mikor aztán mértek,
a csószné, meg a gazdáné pirongatta az asszonyomat, én meg rittam, ríva gyűttem le aztán a pallásrul.
Három mérce árpát kaptam azután, meg egy mérő rozst kaptam. Buzámat elfogták. Rozsomat elfog-
ták, mer négy forint vót egy mázsa buza. Nem vót pénz! (Izgatottan:) Hát aztán én akkor elmentem
ríva haza édesanyámhoz. «Édesanyám! – a napam beteg vót, az ágyat nyomta, – Édesanyám! Én
nem menek vissza! Én nem bánom, akár há leszek (izgatottan, sírva:) De én vissza nem menek!
Minek? Koplalni mennyek? «(Sír)

Édesanyja jól látta lánya elrontott életét. Érezte, mekkora része van benne. Ahol tudott,
könnyítette sorsát. De a válást nem engedte. A különélő asszonyokat – ha ártatlanok is
voltak a házasság zátonyra jutásában – a falu ítélete nem kímélte.

»...De nem engedett az én édesanyám. Az én édesanyám (odaadta) amije vót szegény édesanyámnak
... akármije: »Vidd el annak a beteg asszonynak.« Evvel a szesszel küldött vissza. »Vidd el annak a beteg
asszonynak.« Egy ember meg azt mondta, egy juhászember ...találkozott édesanyámmal, mikor édes-
anyám gyűtt énhozzám: »Sógoraszony! Ne engedje a lányának, hogy széjjel menjenek az urától, mer
ugy megátalkoznak egymástul, hogy sohase köllenek egymásnak ... Nem is engedett meg édesanyám.
Nem is engedett. Pedig akárhányszor azt mondta az én édesanyám, hogy ilyen szótlan vót az ért uram:
»Lányom, nekem nem költene az urad!! ..Mondok: »Ugye, édesanyám, mit tudtam, én tizenhatéves ko-
romba? Embör köll-e, bot köll-e?« (Izgatottan:) Mondom: »Ugye édesanyám, engem tett tönkre!« (Csön-
desen:) Megvallva, nem is szerettem tiszta szivembül, nem is szerettem. Csak összegyalulódtunk. (Szen-
vedélyesen:) Összegyalulódtunk. Még sohasem mondta, el senkinek se eztet. Csak, csak most. Hm. Hm.
Csak most. (Szenvedélyesen:) Angyalom! Mit tudtam én avval, hogy mi az! Nem tudtam én a szeretetet.
(A szerelmet érti.) Nem tudtam én azt, hogy emberrel – (megáll, megzavarodik) mit kő végezni!«

Urát el nem hagyhatta, anyja visszakényszerítette hozzá. Nem volt mit tenni, beletört,
beleszokott életébe...

»...Muszáj vót. Mer ugye aztán huszonhét éves koromban már négy gyerekem vót. Gyerekek
születtek minden esztendőben.«

Hozzájárult ehhez, hogy az ura csöndes, jó ember volt, aki nem sok vizet zavart, de a
munkában s a közös törekvésben megállta a helyét.

»...Az én aptyukom nagyon szép ember vót, nagyon jó ember vót, de ahogyan jó ember vót, ugy
vót gondja mindenre. Nekem az én uram soha azt sem kérdezte, hogy hová tetted, vagy hun vetted?
Vagy há viszed, vagy há fizeted? Én tiz esztendeig jártam a takarékbá, akinek aztat köllött vóna járnai,
mer én nem küldhettem sehova ... Hát nem vót hozzá esze ... (mert) Nagyon jó ember vót, de – (itt
jelentőségeltelen néz rám, lehalkítja hangját:) b u t a vót. Nem tudta az eszinek hasznát venni. Az csak
aludt meg evett, meg dógozott. Nekem vót. Mer én aztán jártam a takarékokba. Tiz évig jártam a
takarékbá. Én vettem, kedvesem, lovat, én vettem tehenet, én vettem bivalokat, ugyan, nem. Megvet-
tem, csak az én aptyukom kiválasztotta hogy »e' lesz jó« ... Az csak gyűtt utánam, mint a pumi
kutya, nem tudta az esziit használni!«

S ahogy az idő múltott és »összegyalulódtak«, megszerette:

»...Meg hát! ... Két heti haragot se tartottunk. Az ötvennyolc év alatt. Nem lehetett vele
vörsönyözni, meg pörünyi, a világon semmi. Aztán fölvettem a tempóját, fölvettem a szokását. Egy
óráig sem hagytam el az ötvennyolc év alatt. Nem ugy vótam, mint a mostanyiak. Mer a gyerekek
meg születtek. Minden két esztendőben. Kilenc gyereket a világra hoztam...«

Első gyereke keresztelőjét csöndesen idézi:

»...Mikor az én fiammal terhes vótam, avval a 82 éves fiammal, szegény édesanyám csöbörbe káposztát, savanyukáposztát hozott ... hoztak húst, hoztak bort. Hoztak mi töllük tellett. Kocsival hozták. Olyan pasztítát főzött édesanyám ... táncoltak, mulattak, ettek, ittak. Ennek a menyecskének az ura, akit beszéltek, hogy nem fizette meg az adósságot, e' meg citerázott. Én meg néztem az ágybul. (Bölcsen, nyugodtan:) Mindent el tudok mondanyi a világon, amin én csak körösztiul mentem. Kilenec gyereket a világra hoztam, öt lakodalmat tartottam, nyolc öreget eltemettem.

... Mennyi ideig szoptattunk? Két esztendeig, másfél esztendeig, mer addig nem lett a másik ... N e m u g y á m , m i n t m o s t ! Tejjel nevelik, vagy téjjel, vagy mi a rosseb! AHHH! (Dühösen:) Teával! Mer sajnálják a mejjiüket ezek a mostanyiak ... Azelőtt nem sajnálták ám! Vót 9–11–12 gyerek a háznál. N e m u g y á m , m i n t m á m a ! Elb...ák, elcsinájják még az orvosok is! Jujjjj! Rágondulnyi is! ...Vétek! Mer nem tudja, hogy hány lölköt veszít el! Egy után. Aki elcsinájja. De máma még az orvosok is elb...ák. Mer akinek a v...a fáj, fáj a feje!« Azt gondolják ezek a mostanyiak, hogy az embernek nincs hozzá esze? ... Elmén az orvoshoz, »fáj a fejem... Aztán fáj az alvóg. Hiszen szemmel látott dolog. Itt a ... menyecske: 'Mindig beteg, mindig a kórházba jár. Hát mi a baj? Csak az a baj, hogy belevájálnak a va... ba, ujjé! (Dühödten, mert a lánya leinti) De így van! (Lánya:) »Így van, de hát minek mondogatja?« – No, de hát most mondtam, mer most, most ezt muszáj mondanyi. Hát mit mondjak mást? (Úgy érti, hogy csak azt mondhatja, amit lát.) (Lánya:) »Nem tud semmitse, nem lát semmit, akkor minek mond ja?« (Sértve, mérgesen:) Má most nem mondok semmit!...«

Házassága utáni kábultságából végül is fölcúsódott. Rájött, hogy sorsán sírással nem változtat. Bánatból nem él meg. Egyedül a kemény munka hozhat eredményt.

»...Talán mikor vótunk három éves házások, négy e? Kettő e? Istenem! nekem evvel még a megerő kenyerem se lesz meg! Nekem talpra köll állnyi. Valahogy e. (Emelt hangon:) A jó Isten megsegített. Mer, Angyalom, elültem a pincébe, mikor azt az eleségemet elfogták. Nem vót semmim se a világon. (Magyarázó, nyugodt hangon:) Egy asszont kedvelt az én aptyukon legénykorában. Az keresett meg. A pincébe talált meg, mer ott sipákiutam, rítam, mer semmin se vót. 'Gyere aszongya –, mér vagy itt a pincébe?« – »Gyüjj – aszongya –, adok egy kis krumplit, adok egy kis lisztet, főzz annak az embernek – aszongya ³/₄, napestig ne egyék az az ember?! (Izgatottan, sírva) Ha nem igaz, a jó Isten engem úgy segéljen meg! Változtasson engem kővé, ha nem igaz! (Nyugodtabb hangon meséli tovább:) Kint aludt az én aptyukom legénykorában a pócon a gádorba. Egy darab ölfa vót a feje alja. Mikor az ura elment annak az asszongynak, akkor – egyszer nála is érte. (Magyarázva:) Mer egyszer kibeszélte az aptyukom. Végighúzta a kezit, neki az uramnak. Hogy aztán mit mondott neki, ezt nem mondta. Két lánya vót neki ... egy konyhán laktunk ... (Abbahagyja. Megrohanják az emlékek, szenvedélyesen kiált fel:) Ej, ej, gyerekeim, kedves gyerekeim! (Hangot vált, józanul:) És köszönöm annak a mindenható Nagyistennek a jóságát, hogy így állok, ahogy állok...«

Az elszánás kemény munkaeredményt hozott. Lassan magukhoz tértek.

»...Nem vótam hanyag, nem vótam préda, nem vótam takaréktalan, nem vótam lusta! Nem köllött senkinek semmise. Senkinek semmitse kárhoztattam meg...« (károsított)

Aztán az ipa segítségével már egy kis szőlőt is tudott szerezni.

»...Úgy szereztiük, hogy a szegény ipam hozzánk jött. Aztán elment Ű-be, vett föl 120 forintot kamatra. A husz forint ott maradt az íratásra. Száz forintot hazahozott. Na, evvel foglaltam le a szőlőt. Azután meg tartottam egy pregós gyereket. Kapott egy hold földet. Meg minden napra tizenöt krajcárt... Mikor aztán a gyerek elment én tüllem, mer elküldte... evvel vótam vastag (mutat lányára). Eladtam a kukoricáját, vettem nem tudom hány kis süldőt rajta. Eladtam a süldőt, így tudtam szerezni a szőlőt. Azután a t.-i takarékbá jártam tíz évig. Meg a b.-i takarékat fizettem. Így tudtam megszerezni azt a kis földemet, amit most elkoportak tőlem...«

Lassan szépen virágzó kis gazdaságot mondhattak magukénak, ő éjt nappallá téve dolgozott:

»...Hajnalnak híre sem vót, már vittem a nagy tere csollánt a szőlőbüil. Ott vótak a ludjaim, ott vótak a récéim, ott vót a disznó, ott vót a tehenem. (Szenvedélyesen :) Ah! Angyalom!!!...«

S ott volt a sok gyerek; unoka, és magára maradt öreg:

»...Kilenc gyereket a világra hoztam. Öt lakodalmat tartottam, nyolc öreget eltemettem... Ötöt fölneveltem Istennek jóvoltából embersorra... Azután vettem hozzám az árvaakat... Ott vót a négy árva. (Magyarázón:) Mer ennek a lányát – (mutat a lányára) vánkososan neveltem tizenhét esztendeig. Hat hetes vót, mikor a karomra vettem a lányát, mikor megveszekedett az urával. És akkor a lányt a kezemre vettem... tizenhét esztendeig neveltem. Férjhő is adtam. Adtam neki ágyat, kászlót, télázsit, dunyhát, vánkost, a világon (mindent) (Panaszosan:)

Rám sem néz!... Mikor azokat kiszállítottam az én fészkeimből... gyűttek hozzám az öregasszonyok. Megbecsültem őket. Egyet neveltem. Egyet ott tartottam. Szívabajos vót. Elérte, hagytuk, mikor elérte a baja. Elfeküdt szegény, mikor magához tért, akkor már tudott dőgozni. Főzött, mosott, én meg dőgoztam kint a hegytetőn. (Szenvedélyesen:) Eeejjj Istenen! Sokkal tettem én nagyon jól. Nagyon sok vóna elmondanyi, akivel én jól tettem... Gyűttek arra menyecskék. Egy kis répalevelet akartak lopni. Sz. M. Keresték a csőszök. Begyűn hozzám M., aszongya, hogy Körösztanyám! Nézz-e egy kis répalevélt gyűttem erre le, akarnék vinni haza a baromfiaimnak és lesnek ezek a csőszök», – Ne mennek fiam semerre sem! Mennyen ide az én kis kertembe, szedjen répalevelet! Meg is böcsült, mer mindig körösztanyámnak nevezett, hitt. Mindig. Ej! Sok vóna elmondanyi!... Éppen azon gondolkodtam, nagyon sok jól tettem sokkal. Hogy a jó Isten talán engem azért tart a földön annyira ideig ... Azt hiszem a jó Isten nem haragbul tart a földön. Nagyon sokat segítettem, nagyon sokat. Még el is vittem kosárszám annak a szegény asszonynak az elemőzsiát, ahol lakott az az öregasszony. Kétszer, két helyre tettem be eztet. Mikor mentem a misére, betettem a kosaramat a templomhoz, templom előtt való házhoz. Mikor kigyűttem a miséül, akkor meg bementem S.-hez. Bevitettem a kosárba, mim vót. Azt mondta szegény öregasszonyom: »Hozzál csak amit, amid van, mer mindent megesszek én« (Izgatottan:) Nem, ezt nem hazudok, Isten őrizzen meg! Amellett gyűttek hozzám az idős asszonyok. Az egyik is, a másik is, a harmadik is, a negyedik is. Mindig kitettem a kenyereket elejbe. (Magyarázva:) Mer nagyon jó uram vót, az énnékem soha nem mondta hogy: »Te, mér kínálsz őket?« Vagy: »Mér gyűnnek ezek az asszonyok?« Az csak aszontá énnékem: »Anyja, amit máma el nem tudsz végezni, elvégezd hónap.« Az csak evett, meg aludt, meg dőgozott...»

Munkája eredményében Isten segítségét látta. Hogy ezt köszönje és mindig újra kérje, nemcsak templomba viszi mély vallásossága, hanem kegyhelyekre is:

»... Nagyon szerettem én járni bucsura. Nagyon szerettem... Andocsra Mária nevenapkor kétszer is elmentem... Messzi én nem mehettem el... Se Gyűdre. Ja, de hazudom, mer Csatkára is vótam tizenhétbe... Még arra is emlékszem, hun aludtunk ... pajtába aludtunk ... Német, német falu vót. Nem tudtak magyarul... Tudja a fene hány hely(et), hány falut, elkezdtem írniya az az imádságos könyvembe a faluknak a nevit, de aztán sokallottam, ehh! Abbahagytam, mire odaértünk ... négy óraker értünk be Csatkára. Egy kis kápolna van. Esett az eső, úgy vótunk mint a gyújtósskatulába. Meg se tudtunk mozdulni... Az istóriások is mind begyűttek ... ezek az énekesemberek ... vótak ám azelőtt sokan. Árulták az isto(riákat), ezeket az énekeket...»

Vallási tudatát az iskola és olvasmányai formálták, de tartalmait egyéni módon vetíti ki:

»... Mer pogányok vótak. Azelőtt a zsidók mind pogányok vótak, mer azelőtt zsidónemzetség vót. Zsidótörzs ... A katolikusokért halt meg Jézus. Ezért gyűlöltek a zsidók, azért feszí(tették), ezért akasztották föl. Amér kikörösztülködött Jézus a zsidók ... Mikor aztán Kafarniából áment a Jordán vizére, Szent Jánosnak mondta: »Körösztüj meg engem!« Aszongya: »Hogy mondhatssz te ilyent.« Szent János mondta: »Hogy mondhatssz te ilyent.« Aszongya: »Előbb te körösztüj meg engem, aztán ugy körösztüllek meg én téged a Jordán vizében... Ezért lett Szent János körösztüllő Szent János, Aztán így körösztenység lett.

...Mikor Jézus Krisztus a földön járt, gyógyított. Belpoklosokat gyógyította, bénákat, sántákat gyógyította. Sokan megfogták a kabátja szegélyét, úgy mentek utána, mikor megtudták, hogy ki az, mi az... (Jézus) játszott a homokba. Már akkor akkora körösztöt csínyált magának (mutatja a karján mekkorát)...»

Sok népéneket énekelt, sok történetet tudott, de kevesellette:

...Ilyen példákat tudok csak!... Hiszen hát csak lett volna annyi eszem akkor abba a fiatal életembe, mint most. Már tudnék, sokat tudnék mondani, mer követtem volna. Jobban lett volna figyelnem mindenre. De hát! Ugye amugy meg a családdal vótam, nem is érten volna rá! Mer hát ugye nagy családdal vótam! Tizenharmadmagammal ültem asztalhoz disznóöléskor...»

Énekeit a templomban, búcsúkon, nótáit munka közben tanulta: Arra alá faragnak az ácsok... Asszony szeresd az uradat... Édesanyám rózsá fája... Nem ám az az asszony... hangzott fel későre nyúló beszélgetésünkön mint ahogy annak idején a fonóban-nyomóban az asszonyok ajkán.

»...Tudtam én nagyon sokat. Ehh, hát elmentünk a nyomóba, kendernyomóba. Hatvanan, hetvenen vótunk. Tanultunk. Egyik egyiket mondta, másik másikat mondta. Aztán mondtuk. Annyit tudnék mondani, mint az égen a csillag. Kezdetitü a végezetéig...«

Ez a »kezdetitü a végezetéig« egész életére érvényes, mert késő öregkoráig friss ésszel, nyitott szemmel jár. Jó emlékezőtehetséggel gyűjtötte össze tapasztalatait és minden lépésénél mérlegelt:

»...Így van, kedves gyerekeim! Nem menek sehová se – (izgatottan:) de ahogy hallom, vagy amit tapasztalok, hallottam má, míg mennyi is tudtam. Sokat bevett a fejem, Légyen hála a jó Istennek... Meg is tartottam. A jó Isten az elmémet. Meg azután meg én magam is megtartottam magamat. (Hogyan?) Ahugyan tudtam, hogy ez nem jó, azt nem tettem meg. De ha tudtam, hogy hát (óvatosan:) talán, talán, nem vétkezem vele, talán, talán belementem ... A jó Isten tudja ezt!

Vallásközpontú szemlélettel ítéli meg a fiatalokat és az új társadalmi rendet:

»...Se köröszöt nem tud vetni, se dicsértesséket (mondani) ... (köszönésről szólván:) – Azt sem mondják: papucs! Csak kezit csókulom-csókulom! (Egyre izgatottabban:) Mit csókulla? A földet, vagy ezt a széket? ... Ez nem! (hevesen:) Evvel nem dicsérik a jó Istent. Majd mi lesz ennek a vége? ... Egyszer, egyszer majd csak, (titokzatosan) mer a jó Isten is megbosszulja eztet. Ezt, ezt a helyzetet. Már tavaly mutatta, mer má tavaly nem termett semmise. Nem vót eső tavaly! Majd, majd várjunk csak! (Figyelmeztetően fölemeli mutatóujját, nemcsak hangját.) Megbocsájtóan folytatja: Na jó, hát maguknak ez a mesteriségük. Na ugye. (Szép csöndesen:) Ezért maguk fizetést kapnak. Maguk ennek nem oka, akármí történik is. De nem ám, kedveseim! Maguk ezért nem lesznek a jó Isten előtt szóba véve .. Majd, majd a jó Isten, az lesz az ítélőbíró! (Halkan:) Az lesz az ítélőbíró...«

Ezzel szemben érzelmentesen – nem a földjét nehezen szerző ember – szemléletével – , mintegy természetesen véve tekinti a falu szocialista átalakulásának legnagyobb vívmányát, a mai jómód alapját, a termelőszövetkezetek megalakítását. Szavaiból következtethetünk a szervezési nehézségekre, egyesek heves ellenállására, de a nem mindig kíváncos visszaélésekre is.

»...Inkább még fenyegették üket, még kergették az én I-et e, mer nem akart beleírni oda a téeszcsékbe, aztán lesték, hárman, négyen ottan a házánál. Szegény fiam meg bujdosott – mer a felesége mihátt! Mer a felesége azt mondta hogy nem, nem engedi beleírni a téeszcsékbe, mer ő bele nem vágja a kapáját a téeszcsék-földbe. Hát így nem mehetett szegény gyerekenk sehova se. Se Pestre, sehová, mer nem kapott papirost, hogy, – nem kapott engedélyt. Amiért nem irt be. De azén mégis utóbb aztán feleséginek az ellenségibe beirt...«

Aztán a közeli múlt izgalmait fölidézik a régi félelmeket. Még ma is fojtott szorongással beszél a »duhaj«-okról:

»...Cs. hegyen vót egy szómakazal! Ott tanyáztak a duhajok, a betyárok. A D-gyerekeknek valahogyan az aptyuknak (szóltak), hogy vegye meg azt a szómakazalt, amennyiér csak tuggya, mer az alacsonyba sok, nagyon sok mind vót. Ennyit hallottam az ipamtu. (Meg is vették s találtak benne – titokzatosan:) ... Aztán a D-gyerekek lettek B-ban a nagy gazdák ... Az én ipamat kütték be az uraságékho kérnyi. Hozzon pálinkát, bort kenyeret vagy nem tudom én hát ullan kosztot ... Egyszer egyik helre mentek, másszor másik helre mentek ... Nem beszétek ki, hogy hun járnak. Még most is megvan a helük a szoknyadűlőben...«

Mikor gyerekei föl nőttek, kiadta nekik a juszt, mindenkinek tisztességgel megadta, ami jár.

»...Az öregbiknek adtam nyolcmillió koronát ... A másik gyerekeknek adtam, annak – ementem F.ra, úgy vásároltam anyagot. Ötmillióegyezer koronára vásároltam anyagot. – Akkor milliomosokról beszéltek, mer annyi pénz vót – veti közbe lánya. – Emezek, emezeknek meg adtam (lányára mutat), ennek meg a kisebbik fiamnak a nénje fizetett háromezer forintot a birtokból. Szereztem öt hold földet. Ráépítettünk egy házat, amiért majd most van a gyűlölség e.«

A házat legidősebb lányának, juttatta öregkori eltartásuk fejében. Majd lánya agya elborult, gyerekei viszont nem vállalták anyjuk kötelezettségét,

»...Ajándék címen van írva a szerződés. Neki adtam a lányomnak, mer beteg vótunk mind a ketten. Ketten maradtunk. Muszáj vót valamit gondinnyi. Negyvenháromban átadtam a házamat öt hold kis földdel ... Negyvenötbe meghalt az én aptyukom. Két nyáron fizettek. Két nyáron mértek nekem konvenciót. Úgy, mint a cselédeknek. Azóta aztán semmise ... Meghibbant. Nem menünk vele semmire se. Hát elgyün gyakran, szegény, megnézní. Három, négy napba is elgyün egy-egy kicsit...«

Az ura halálával – akit hosszú betegség után temetett el (»tíz esztendeig mostam pelenkát utána. Megerőltette magát. Biza! Mikor elhúztam a pelenkát alula úgy gőzült, mint a forró víz) – magára maradt. Sokat sírt, hogy az unokák nem állják anyjuk szavát. Házát átadván, fedele, otthona nem volt. Ide-oda hányódott, hol egyik, hol másik gyerekénél volt. Megélhetése alig volt. Dolgozni már nem tudott. Jogát érvényesíteni akarta. Ezzel indult a máig sem szűnő pörösködés.

»...Bírószágon vagyunk, mer nem kapok semmitse. Élelmet, tüzelőt nem adnak. Eltartásom oda van. Gondviselésemnek, annak költene lenni. Hát az aptyukom után én kaptam 49 után 160 forintot. Én azuta kaptam, kapom azt a 160 forintot, no most öt éve e, hat? Miután 40 forinttal megtölték az öregeknek, azutánul kapom a 205 forintot. Így mártottam vóna bele az ujjamat, akkor is elfogyott vóna. (Mutatja, hogy az ujjá hegyét dugja bele) ... Még össze is tudtam rakni két-háromszáz forintot (– mondja suttogóra fogott hangon) ... Úgy tartanak, úgy tartanak, hogy kapom azt a 205 forintot, aztán abbul élek. Mer egyik se ád! Ez nem tarthat – mutat a lányára –, mer ezt is a lánya tartja. Csak ez annyiba szerencsés, hogy terem ez a kis helye! Hogy ebből is kap egy kis pénzt, abbul is kap egy kis pénzt, meg küld a lánya hébe korbá. A másik, na az az egy fiam, az – mit mondjak? Amit nem adnak, nem adnak. Akkor nem mondhatom, hogy adnak.«

Koszolja, étkezése ennek megfelelően alakul, bár igénytelen ételieiről érzékeny gyomra is felelős:

»...Így csak krumpli, krumpli, krumpli (Kiáltva:) Ami, amim van ... Krumplipipicét azt szeretem, darapipicét azt szeretem ... Krumplikását. Pipicének hiom ... Sűrűkrumplit eszem, sűrűborsót is eszem, ha krumplileves, ha tésztaleves, ha akármí, akkor is csak egy kis levit, aztán mikor jó sütős, beleszelem a kenyeret ... Ezt eszem. Káposztasalátát, paradicsomos káposztát, aztat szíveli a gyomrom ... mer kívánja a savanyut ... Az egész belső részem kódís énnékem ... Én nem lakhatok jól, mer akkor fölfujódom ... Csak egy kis levest ... mikor öl egy csibét, ölt is má néhány csibét. Jó kis levesesen csinálja, aztán azt a levét megeszem kenyérral. Háromszor, négyszer is eszem abbul az egy csibébül. De hát nem vesződnek a husával, csak a leve, csak a leve...«

Szenved a magáramaradottságtól, jobban, mint az anyagi gondoktól. Örül, ha valaki rányitja az ajtót, s nem győzi meghatottan megköszönni:

»...De nagyon, nagyon, nagyon köszönöm ... nagyon köszönöm! Áldjon meg a mindenható Nagyuristen benneteket, akik engem meglátogatnak, mer ez nekem nagyon sokat jelent ... Az én bensőm úgy megnyugszik, most, hogy itt vannak ... Nem látogat meg engem senki egy idő óta, mint a J. felesége. Senki nem gyün tájmarra se. Nem kéne énnékem hozni semmitse, angyalom, mer énnékem a sütemény nem köll. Megvan énnékem a lehetőségem. Nekem semmi se köll, csak egy finom szó. Csak az. Csak az a szép szó! Nekem többet érne egy szép szó, mint a terített asztal. Áldjon meg a mindenható Nagyuristen benneteket, akik engem meglátogatnak, mer ez nekem nagyon sokat jelent ... (Élete legnagyobb élményére emlékszik vissza az őt ért ünneplésre, a falu részéről kapott tisztességteljesre:) Én vagyok a legidősebb asszony. 196...-ban vótam az öreganyák lakodalmaiba ... ekkora

nagy süteményt tettek elejbém. Tizenheten vettek belüle. Rájuk osztottam a szomszéd gyerekekre, szomszédokra, lányaimra ... Mikor odatették azt a nagy süteményt én elejembe ... lehajoltam az E.-nak az ölére s ott sírtam. (sírva) 'R. néném! ne sirgyon! Ne sirgyon! Nincs annak itt hele. « Mondom: Nem tudom, hát engem ezzel szégyenítene, vagy hogy? ... Meg is köszöntem ám az egész társaságnak, mikor elgyűntem szépen. . . »

Kisemmizettségé, magatehetetlensége – dolgozni már nem tud – elkeseríti. Már csak az Istenben és a halálban reménykedik.

»...Megsegített, de ahogyan segített, el is vette (Jelentősegteljesen halkított hangon tagolja a 43-as balul sikerült házátadási megállapodást, melynek érvénye csak az ura haláláig tartott) ... És hogy meghalt az én aptyukom, én az után nem kapok semmit se most már. Megvan róla írva, szerződés, Benn van az uraknál T.-on. (Szenvédélyesen:) Nekiadtam a lányomnak és aztán most más kutya koporgya el. Kopókutyák rám estek. Az unokák! ... Bizony elég nem szép! (Izgatottan:) Hát aztán majd, hogy áll-e mellém az ügyvéd? (Ingerülten lányára mutat:) De ez nem mén utána! ... Én meg nem tudok mennyi, mer elesek. Nézze, innentül ezt nem érzem. (Mutat lábára térdtől lefelé. Elmelázva gondolt élete nagy teljesítményére:) ... Ölt hold, amugy meg három öreg hold. Aztán most azért haragudnak rám az unokák.«

Pedig könnyíthetnének sorsán, mert jó módban élnek:

»...Boldogok is ám, mert' akkora ház(a) kastélya van az egyik(nek), a legüdösebbnek, hogy uraknak nem vót azelőtt ilyen ... Lakása, szölleje a küesebbik gyerekeknek. Pedig, tudja, hugyan gyűtt haza a háborubul? Meztelenyen. Ugy hozatták haza...«

Nekikeseredettségét, szomorúságát fokozza az a tény, hogy éppen azok az unokái hagyják magára, akiket ő nevelt föl, és gyerekeiként szeretett.

»...Nagyon szerettem a gyerekeimet ... meg az unokákat is annyira, olyanyniban néztem ezt a három unokát, mint saját gyerekeket. Meg nem csaltam egy falatban semmit. Meg nem vertem. (Objektíven:) Egyet, egyet vertem meg. A legüdösebbet az iskoláért – (időből kilépve idézi:) – ... Mer a szölőszomszéd emberünk azt mondta: »Sógorasszony! Tud-e maga róla, hogy a P. – azt mondja, – nem mén iskolába, hanem a pajtát kerülgeti? • « Én innen hazulról elbocsájtom tisztességesen. Reggel úgy, mint muszáj az iskolásgyerekeket. Hát mondom én nem tudom, hogy a faluban hun jár, merre jár. Én nem leshetem aztat. Eztat vertem meg nagyon ... Gyűttem a falubul a temető között, a gyerek meg a hídnál vót. A tarisznyáját letette a híd mellé. Belement a nagy fűbe. Ott hentergett. De megismertem a tarisznyáját. Mondom neki: P! Gyere ki ebből a fiúból, mer ha énnékem be költ érte mennyi, ám látod következesedet. És be költött mennyi! ... Nem gyűtt ki, mer gondulta, hogy ennek nem jó lesz a vége. Aztat vertem meg. Hazáig ütöttem egy kis fa – nem ám, nem tudom én mekkora fával. – Kerülőd-e az iskolát? Kerülőd-e az iskolát? Köll-e a pajta? – Ilyen szóval kergettem haza. Azt megvertem, de ennek a lányát – (mutat lányára) – se vertem meg sohase. Tizenhét esztendeig neveltem, hat hetes kortul fogva ... A kisebbik gyereket se vertem, azt nagyon szerettem. Máig is, máig is fáj az a gyerek ... azok, azok rosszak ... azok az unokáim. Most aztán fenyegetnek inkább ilyen szóval, kit tizenöt esztendeig neveltem. Az anyjuknak mennyi költött ... amit neveltem négy éves korátul fogva. A testvérgyit neveltem 9 hónapos korátul fogva. Kineveltem őket az iskolából ... Az unokák! (Ingerülten:) Azok rám se gondolnak. Most meg: »főtaszigának«. Most: »Fölakasztanak!« »Elvisznek a temetőbe!« Ilyennel fenyegetnek az élhetetlen disznók. Azért, mer egy kis tüzelőt kérek a magaméból ... F. vót itt: Nem akart begyűnni ... Káromkodott, mint a jégeső, majd az Istent vette le az égről. Akkor azt mondom neki: Te engem szídol vagy a jó Istent bántod? Ehhöz a házhoz be ne lépj, míg én élek! ... Azt kiabálta be, azt kiabálta be, hogy hallotta má, benn vót a tanácsnál, ha megfoghatom, kivégzem a világbul... Most, most fejérvasárnapján mult egy éve izente a Sz.-né, az unokám, aki négy éves vót, mikor az apjuk meghalt. Izente azután, hogy főtaszigál, ha találkozik velem. Én meg igazán csunyan feleltem rája, mer azt mondtam: Avval nem ba . . . ik a Sz.-né hogy engem főltaszigájjon, mer nem menek elejbe. Nem is mentem . . . Eeejjjj! Kedves gyerekeim! Elemészténének egy kanál vízbent!...«

Mindez indulatot az váltotta ki, hogy végül a tanácshoz fordult, hogy tüzelőt kapjon, mert kevéske pénzéből nem tudott venni.

»...Bementem panaszra. Kértem egy kis tüzelőt... Bementem a titkárhoz, bevittem a szerződést. Szépen odaültetett melléje. Egymás mellett ültünk, mikor fölolvasta a szerződést. Azt mondja: »Mit kér maga ebből erre az írásra?« Mondom, semmit se kérek, mer öregek. Magam is elismerem azt, hogy most má öregek. Meg mindenki azt mondja: »Mit adjon az öreg?« Mindenki azt mondta. Mindenki azt mondta, a gyerekei (hibbant lánya gyerekei), hogy éljek meg abból a kétszáz forintból. Hát aztán utóvégtire már nem is kértem. Hogy aztán mit írtak, mit írtak (a tanácsban)? Ide is írt, oda is írt, amoda is írt... (De a kilátásba helyezett farönköt, »tükét« csak nem kapta meg.)

Végülis teljesen magára hagyva elment egyik menyéhez K.-ra, hogy valamivel segítse ki, mert mikor többszöri hányattatás után egyik fiától eljött, akinél egy kis kamrában húzódott meg, már semmije sem volt. Menye sértő elutasítása sírig tartó sebet ejtett rajta. Az emlékek hatása alatt egyre izgatottabbá válik.

»... Mikor idegyűntem, nem vót semmim se. Másik háznál vótam. Elmentem – a jó Isten panaszomul ne vegye –, meggyóntam. Mikor azt végeztem a templomban, bementem a menyemhöz – ott a templom előtt lakik. Mondom: »B., nem kértem még tületek soha, semmit se, ha valamit tudnál annyi!« Kifizetett apró pénzzel. (Sírva:) »Mer maga megölégedetlen!« Ezt felette. Ah! Arra a szóra, amit azt mondtam hogy ha tudnál valamit annyi. »Mer maga megölégedetlen!« (Szenvedélyesen:) Én? Ezt én nem ismerem el, ezt a szót! Mer én értetek lepasszultam mindenhogyan, a gyermekeim végett, mer mindent adtam nekiük. Ez én rám nem illik, ez a szó! Nem is felejttem el sohase, míg a koporsóba bele nem tesznek. (Teljes indulattal, keserűséggel, sírva kiáltja:) De verje meg a Szentháromságegyisten az ilyen, az ilyen gyerekeket, akik nem ismerik el, hogy kaptak. Ez is kapott, amaz is kapott, emez is kapott! Sírhatok!!! (Kétségbeesve, keservesen sír. Mikor kissé megnyugszik, panaszosan:) Nagyon szerettem a gyerekeimet, mer nagyon szerettem a gyerekeimet, máig is. Nem sajnáltam tőlük semmitse, mer a véremmel is segéltem vóna rajtuk ... Eeejjj! Csak ne születtem vóna! Csak anya ne lettem vóna! ... Aaaahh! Nem Lehet elbeszélnyi az én sorsomat ... Hagyjuk abba, hagyjuk abba!! Nem akarok gyűlölséget csinálni!...

Számára már csak egy marad, a halál utáni sóvárgás. Égre tett kézzel, sóhajtván kéri : ...

»Ah! Édes Istenem! Édes Istenem! Drága mennyei szent Atyám! Hallgasd meg a kérésemet Édes jó Istenem! Hozd el a hosszas időmnek a végét! Édes jó Istenem! Má az én akaratomon má nem vónék. Engem má csak a mindenható Nagyúr isten tart. A kegyelmibe.«

Még egy félévig tartotta. Amire még egyszer visszamentem hozzá, már nem élt. Csöndesen elaludt. Elaludt végleg e nyugtalan, szenvedélyes, örökre tevékeny öregasszony, de halálával nem szűnt meg, jelképpé és mementóvá nőtt. Jelképpé a múltba tekintve, mementó a jövőre nézve. Ami volt, megtestesíti, ami lesz, ne képviselje. Múlt és jövő találkozása a jelenben történik, ahogy e kortalan öreg jelenében élt a múlt száz évén át. S nekünk, akik a mát éljük, de tegnapijában is látjuk és holnapjában is elképzeljük, teljesen egyértelmű e száz évre széthúzott jelen tanulsága.

Erdélyi, Zsuzsanna

In the shadow of hundred years

The 98-year-old Mrs Babos, Rozália Ruzics, lived in Nagyberény, played an important role in the revealing of archaic popular traditions of prayers. Her Friday Prayer, told 17 December, 1968, made the author carry on research works which resulted in the publications of volumes, Hegyet hágék, lőtöt lépék (1974, 1976, 1978, 1999) and other collections of prayers by different folklorists. In her study the author introduces Mrs Babos, Rozália Ruzics, who told the author the ancestors' words, songs and faith.

ÉRTELMEZÉSEK EGYEZTETÉSE

Sűrű leírás Szent Antal képe alatt

A megismerés sajátosságainak előtérbe kerülése viszonylag új jelenség a kultúratudományokban, hatása azonban túlzás nélkül rendkívülinek mondható. Az emberi megismerés aprólékos vizsgálata során lassan világossá vált a korábban szinte természettudományos logikával és objektivitás-fogalommal dolgozó társadalomtudományok számára, hogy az emberi kultúrával, viselkedéssel kapcsolatban nem lehet végleges és tökéletes igazságokat megállapítani.¹ Összetett, szimbólumokkal, jelentésekkel telített és individuálisan értelmezett kulturális jelenségekkel mindössze az egyedi megismerést tudja szembeállítani a kultúratudomány. Ez nem sok, de ez az elérhető legtöbb.

Napjaink etnológiai diskurzusában az emberi megismerés sajátosságai mellett kiemelt figyelem irányul arra, hogyan kerül bemutatására, reprezentálódik a kultúra az etnográfiai szövegekben. James Clifford az etnográfiai szövegek „meghatározottságait” elemezve meggyőző módon bizonyította az etnográfia „megcsináltságát”, „megformáltságát”, nem vonva kétségbe e reprezentációk (részlegesen) igaz voltát. A kutatások ezen iránya véglegesen eloszlatta a kutató korábban megkérdőjelezhetetlen autoritását: a kor kultúrakutatója csak egy hang, mely értelmezi a világot maga körül. Talán képzettebb hang, talán több mintát, összehasonlítható réteg-, csoportkultúrát lát, de nem a végső igazság birtokosaként. Leírásait és értelmezéseit Clifford szerint menthetetlenül befolyásolják kontextuális, retorikai, intézményi, műfaji, politikai és történeti hatások.² A kultúrák reprezentációjának elemzése, az etnográfiai szövegalkotási gyakorlat vizsgálata vagy e vizsgálatok eredményeinek, tanulságainak figyelmen kívül hagyása nagymértékben befolyásolja az ezredforduló kultúratudományát. A valóságról, megismerésről és ennek bemutatásáról vallott nézeteknek alapvető következményei vannak. A fenti szemléletmód centripetális hatása következtében különböző tudományágak határán lévő témák körül csoportosulnak eredendően más képzettségű kutatók. Az elméleti változások centrifugális ereje alapjaiban kérdőjelezi meg, bontja le egy-egy tudomány korábbi egységesítő toposzait, meghatározó narratíváit - jelentős feszültségeket és talán új gondolkodásmódot teremtve.

Az alábbi írás ezen elméleti megfontolások gyakorlati alkalmazását kívánja bemutatni egy, a szegedi néprajzi tanszék 1996-2001 közötti Máriaradna-kutatása keretében készült beszélgetésen. Az interjút 1998-ban egy romániai bánsági, 60%-ban románok, 40%-ban magyarok lakta faluban rögzítettem. A jelentős számú roma lakosság megoszlik a két nyelvi csoport között. A település körülbelül ötven kilométerre van Máriaradnától, a környék legjelentősebb búcsújárárhelyétől, így annak legszűkebb vonzáskörzetébe sorolható. Interjúalanyom középkorú magyar nemzetiségű nő, a radnai votívkép-galéria egyik donátora.³

¹ Segesváry 1996.

² Clifford 1999. 499.

³ Az interjút 1998. augusztus 23-án készült. A szerző mellett az interjút készítő kutatócsoport tagja volt Pusztai Ildikó (PI), Jaksa Helga (JH) és Károly Nóra (KN). Az írásban a tulajdonneveket bevett szokás szerint megváltoztattam: AE - interjúalanyunk, AJ - interjúalanyunk férje. A település fiktív neve egy mára szinte féledésbe merült dűlőnév a falu határából. Az interjút tárgyaló szolgáló fogadalmi kép leltári kardonja MR I/961. számon található a szegedi néprajzi tanszék Máriaradna-archívumában.

Képapjándékozásának oka az volt, hogy 1975-ben, hét hónapos terhesen orvosa vak gyermeket jóslott a szemüveges asszonynak és ezért abortuszt javasolt.

Az alábbi írásban azt igyekszem bemutatni, hogy a közelmúlt elméleti változásai mennyiben befolyásolják az empirikus kultúrakutatás egyik fő forrásának, a terepmunka során a kutató által rögzített interjúnak az elemzését. A megismerési sajátosságok ismeretében ezen interjú elemzésével nem egy sok évvel ezelőtti krízishelyzet pontos rekonstruálása a célom. Az ilyen jellegű események néha évtizedekkel későbbi felidézése szinte minden esetben meglehetősen intim részleteket érint. Ezért, és a megismerés fentebb már említett sajátosságai miatt, ezúttal a rekonstruálás helyett sokkal fontosabbnak és tanulságosabbnak érzem annak vizsgálatát, hogyan interpretálta a mesélő az egykor történeteket. Hogyan, milyen lépcsőkön, kitérőkkel, asszociációkkal, magyarázatokkal és vargabetűkkel vezet be minket élete egyik nagyjelentőségű eseményébe? Hogyan méri fel a beszélő egy ilyen kommunikációs helyzetben, ki is a hallgató, mit, hogyan és mennyire magyarázzon, értelmezzen neki? Milyen kommunikációs képességei vannak a mesélőnek? Mennyire intim egy ilyen élmény, milyen mélyen és hogyan lehet beavatni egy messziről betoppant idegent? Végezetül, mennyiben befolyásolják a kutató (elő)ismeretei a megismerést? A különböző gondolati sémák párbeszéde milyen megismerési 'hibákat' okozhat? Sikerül-e a kölcsönös interpretációknak egy konszenzusos jelentési felszínre hozniuk?

Az interjú teljes terjedelemben való közlésével egyúttal arra is rá szeretnék mutatni, hogyan hozza létre 'adatait' a kvalitatív terepmunka során az empirikus kultúrakutatás.⁴ Az asszociációkat, kitérőket, önreflexív megjegyzéseket is rögzítő átírás⁵ nyomán létrejövő, legtöbbször csak a kutató által ismert köztes szövegek egyfajta *mikro-etnográfia*k. A néprajzi kutatás sajátos nyersanyagai ezek, két legfontosabb módszerünk eredményei. Az *értelmező át- és leírás* következtében azonban ezek az írások már sokkal többek, mint pusztá nyersanyagok: félúton vannak a kultúraelemzés felé, *etnográfiai skiccek*.⁶ Ezek a szövegek nem pusztán a pontos megfigyeléseket rögzítik és az interjúk betűhív leírását tartalmazzák. Alapvető különbséget jelent az, hogy a hangsúly elsősorban egy olyan jelentésekkel telített, nemcsak az adott kutatás körülményeit, de a kutató gondolatait, asszociációit, benyomásait is rögzítő szöveg elkészítésén van, mely képes alapanyagul szolgálni az esetleg hónapok, évek múltán következő kultúraelemzői munkához. Természetesen állandóan fennáll egyfajta túlinterpertálás veszélye.⁷

Az interjú középpontjában egy Szent Antalnak felajánlott máriaradnai fogadalmi kép áll. Interjúalanyunk a ferences szent közbenjárásának tulajdonította gyermeke egészséges világra jöttét. Az eltelt évtizedek alatt számos ügyben fordult Szent Antalhoz pártfogásért. Az interjú során megismerhetjük a rendkívül népszerű szent jelenkori kultuszának számos elemét, köztük olyanokat is, amelyek távoli kapcsolatban állnak Remete Szent Antal középkori tiszteletével. Az ünnepelt, Grynaeus Tamás *Szent Antal tüze* című megjelenés alatt lévő munkájában foglalja össze a Pádúai Szent Antal tiszteletét is jelentősen befolyásoló, azzal sajátos kultuszkeveredést mutató remeteszent kultuszának emlékeit.

⁴ Az alábbiakban közölt interjú azzal az átírási módszerrel készült, melynek elsajátítása a szegedi néprajzi és szociológiai tanszéken a *Kvalitatív kutatómódszertan* című kurzus keretében történik. E tantárgy elméleti részében az empirikus kutatás elméleti kérdéseiről (megismerési folyamat, sűrű leírás, reflexivitás, stb.) esik szó. Az elméleti ismereteket a hallgatóknak első ízben egy megfigyelés, majd egy interjú elkészítése során kell alkalmazniuk. (Az elmúlt évek néhány megfigyelési gyakorlatát ld. Pusztai 2001/b. 14-23.)

⁵ Interjúk hasonló jellegű átírása Hetény János karancssági gyűjtésében található. Az 1951-52-ben keletkezett etnográfia (e kontextusban nem tárgyi néprajz!) messze megelőzte korát, örömteli fél évszázaddal későbbi megjelenése. Hetény 2000.

⁶ Az etnográfiai kutatás értelmezésre való törekvését, a felszíni leírás helyett a mélyebb, rejtett értelem feltárására irányuló szándékot Geertz nagyhatású írásában a ritka és a sűrű leírás párhuzamos elemzésével mutatja be. Geertz 2001.

⁷ Eco 1998/1999. 1-14. A kvalitatív módszertani kurzusok többéves tapasztalata alapján azonban a túlinterpertálás ritkán fordul elő, sokkal inkább bátorítani kell a hallgatókat az értelmezésre.

[A magnetofon nem a beszélgetés kezdetén lett bekapcsolva. Mivel előzetesen telefonon egyeztetttük az interjú időpontját és jócskán elkéstünk, az első percek a megérkezéssel, üdítő választással, magyarázkodással, és az interjú témájának pontosításával teltek.]⁸

(nevetés)

A.E.: Titok.

K.N.: Ez csak nekünk van. (Utalás a magnóra, hogy oldjuk az interjúalany idegenkedését.)

P.B.: Nekünk elmondhat bármit.

A.E.: Nem akarom, na... csak, hogy ne legyen úgy, na... (szabódik, kéreti magát, igyekszik kitérni).⁹ Nem, én szerintem összefér mind a kettő (Szent Antal és a cigánykártya). Nagyon jól elférnek. Van egy olyan kis bukszám és oda bele van téve. (Gyorsan, nagyon gyorsan beszél.)¹⁰ Ott van a kártya is és ott van az izé is (a Szent Antal érem), és olyan jó elférnek egymás mellett. A pénz, amit kapok érte... mert pénzé', pénzért szoktam vetni a kártyát, és akkor mindig meg szoktam osztani Szent Antallal!¹¹ (elhalkulva). És tudjátok meg, hogy mindig beválik (tanúságtéveően felemelve hangját)!

P.I.: Mindig a perselybe teszi?

A.E.: Igen, mindig a perselybe (jelentősegteljesen).

A.J.: Minden szombaton, mikor megyen a piacra...

A.E.: Igen, vagy szombaton a piacon, vagy vasárnap, amikor megyek, meg szoktam vele osztani.

P.B.: Nem szokta leírni esetleg, hogyha valami különleges kérése van Szent Antalhoz, bedobja a perselybe, ilyesmit nem csinál?

A.E.: Nem. Nem. Én mindig csak gondolatban... imádkozok, és mindig csak gondolatban beszélgetek Vele vagy így, hogyha hivatalosan is, vagy bármit kérek.¹² Akkor én szoktam és mindig és mindenfelé mondom, mindig hirdetem, Szent Antal mindig segített.¹³ És amikor valaki így el van keseredve, mert sokszor előjönnek és elmondják a bajukat,¹⁴ nagyon sok mindent elmondanak, (kicsit szomorúvá válik a hangja) és akkor én mindig vigasztalom őket, mindig mondom... menjetek csak Szent Antalhoz! Próbáljátok csak meg! (Az utolsó két mondat ugyanaz a bizakodó, kedveskedő, tanácsadó hang, amivel nyilván eladja ezt.) És így vagy úgy, mindig beválik, azoknak is, akiknek ajánlom.

P.B.: És, hogy történt akkor, hogy mégsem Szent Antal képet ajándékozott.¹⁵

⁸ Az átirás során a következő jelöléseket használok: [...] = technikai, szervezési részletek, interjúk kívül szerzett rövid információk; (...) = hangsúly, gesztusok, metakommunikáció; [...] = szöveg kiegészítése, olyan szövegrész, mely az eredeti kontextusban nyilvánvaló volt, de az átirat interjút olvasva nehezen lenne pótolható; lábjegyzetek = szakirodalmi megjegyzések, kutatói asszociációk, az interjúk kívül megismert, hosszabb részletek, önreflexív megjegyzések.

⁹ Kicsit tart attól, hogy a jóslásról és vallásosságáról beszéljen. Talán már volt valami tapasztalata ezzel kapcsolatban, lévén saját településén közismert mindkét tulajdonsága: vallásossága mellett vonzódása a jósláshoz. Talán a helyiek előtt már el is tudta fogadtatni, hiszen varrónőként egyfajta központi szerepe van a közösség belső kommunikációjában: üzlete a település központjában fekszik és számosan megfordulnak nála nap mint nap. A kívülről érkező előtt azonban, aki ráadásul a közeli kegyhely, Máriaradna kapcsán jön, szégyelli, tart a megnyilatkozástól, különösen, ha ezt még rögzítik is.

¹⁰ Miért ez a sietség? Mintha egy szuszra szeretné elmondani mindazt, amit gondol, hogy ne szűnjék meg a koherencia, az általa elképzelt „összeférés” a két dolog: a Szent Antal-tisztelet és a jóskártya között. Mint interjúk kívül elmondta, keddi napokon sosem jósol, tehát az összeférés csak viszonylagos. Maga néha „horoszkóp mániaának” hívja az ezoterikus dolgok iránti érdeklődését. Jóslásainak színhelye, üzlete maga is tükrözi ezt a sajátos szinkretizmust: Szent Antal képek, játékok babák és porcelán nippek között formálódik itt a jövő (1. kép).

¹¹ Interjúalanyunk jóslását elemzi Jaksa 1999. 119-124.

¹² „Gondolatban beszélgetés” = imádkozás = privát; „hivatalosan beszélgetés” = másokkal való eszmecsere, nem privát

¹³ Ez a szál a későbbiekben is fontos lesz: interjúalanyunk sokat apostolkodik Szent Antal ügyének, és ezt élete fontos részének tartja.

¹⁴ Első alkalommal bukkan fel a közösség kommunikációjában való korábban már jelzett részvétele, amit hallhatóan ő nem a munkájának (varrónő) tulajdonít, sokkal inkább egyfajta empátiának. Valóban jó kommunikátor (sőt, hivatásos: jósnő), társadalmi helyzetéhez képest igen erős empatikus és reagáló készséggel. Ez nyilván szerepet játszik a jóslásban is, ahogy erre Jaksa (1999) többször utal.

¹⁵ Az eset furcsasága tudniillik az, hogy az interjúalany által Máriaradnára adományozott és „Köszönettel Szent Antalnak” felíratú kép valójában a liliomot és a Gyermekeket tartó Szent Józsefet ábrázolja. Ez az ikonográfiai típus meglehetősen hasonló Szent Antal közkezdelt ábrázolásához, akit mindössze a szerzetesi ruha és a szakálltalanság különböztet meg, ami miatt a populáris értelmezésben sokszor keverik a két alakot.

A.E.: Azért, mert akkor még nem voltak ilyen szent képek, tudod. És akkor jártak a cigányok, ilyen üveges cigányok jártak ilyen képekkel. Jártak evvel, de ezt túl nagyoknak találtam. Ezt akartam először, és túl nagyoknak találtam. *(A falon lévő Szent Antal képre mutat.)* És akkor az is egy ilyen kép, így le van fojtva¹⁶ és akkor rajta volt, mivel a kis Jézust fogja ugyanígy, fogja ugyanúgy a virággal [-a kép nagyon hasonlított] és akkor én úgy gondoltam, hogy Szent Antal [van rajta], de én láttam, hogy írta [a nyomot alján a szöveg] valami sz... dzsöze..., valami dzsöze, és akkor én szerettem az József. De én azt a képet odaállítottam és Szent Antalnak állítottam, habár a kép nem Szent Antalt ábrázolja. Mert Szent Antalnak nem volt szakálla.¹⁷

P.B.: És az nem baj, úgy érzi?

A.E.: Hát látod, nem volt baj... *(nevetés)*.¹⁸

P.I.: Mi is úgy írtuk le [a képre írt felajánló szöveget követve], hogy Szent Antal.

A.E.: Igen, nem baj. Hát úgyse jár utána senki.¹⁹ Na, mer' az igazság ez. Mert őneki nem volt szakálla na és akkor ezt a képet túl nagyoknak találtam, mert azt gondoltam, mégis csak... mit tudom én... és nem akartam én olyan kihivalkodó²⁰ és mit... mutatom, mindenkinek, hogy... na; *(itt határozottra vált a hangja megelőzendő, hogy szégyellősnek tartsák már a sok szabadkozás miatt)* nem, hogy szégyelltem. Abszolút nem szégyelltem. De nem szeretek én olyan kihivalkodó lenni, na én most verem a mejjemet, *(fellengzősre vált a hangja, hogy jelezze milyen a hivalkodó ember)* hogy na én ki vagyok... vagy én vagyok olyan. Én nem szeretem... én szeretem...

P.I.: És akkoriban mennyibe került egy ilyen kép? Drágának számított?

A.E.: Nem. 5 lei vagy 10 lei? Valami nagyon csekélység volt. Nem volt, hogy olyan nagy érték legyen, vagy mit tudom én... *(lekicsinylően)* és nem is értékelte mindenki. *(Levonva a tanúságot: nemcsak az ára miatt nem értékelték sokan - utal a korra.)*

P.I.: Tehát nem volt olyan nehéz megfizetni?

A.E.: Nem.

P.B.: Megszenteltette... valahol? [A kérdés arra utal, hogy számos képajándékozó beszámolt a képek előzetes megszenteléséről.]²¹

¹⁶ Ezen a ponton tetten érhető a késői leírás sajátossága, tudniillik hogy „ritkává” válik: az adott beszédhelyzetben valószínűleg teljesen nyilvánvaló utalást a kontextust elhalványító idő múltán már nem sikerül értelmezni, pusztán értelmetlen és értelmezhetetlen szavakra esik szét az egykor értelmes, konszenzusos jelentésen, ismereteken alapuló beszélgetés.

¹⁷ Ezek szerint interjúalanyunk tisztában van Szent Antal pontos ikonográfiájával, de fontosabbnak érezte megvalósítani a felajánlást. A nyilvános rítus tehát alapvető fontosságú, de annak nem kell minden kellékében tökéletesnek lennie. A kép milyensége, tartalma ezek szerint nem a legfontosabb, a lényeg valamely tárgynak a szent helyen hagyása, a kérés kinyilvánítása és megerősítése ezáltal. Különösen igaz mindez az ő kiszolgáltatott helyzetében, élete e tragikus időszakában.

¹⁸ Interjúalanyunk megerősítve érzi magát, hiszen nem teljesedett be az orvos jóslata. Minden bizonnyal ez az esemény tette negyedszázada Szent Antal hívévé és elkötelezett apostolává. Az események felidézését hallgatva nem lehet kellő fontosságában értékelni a megbizonyosodást. Úgy érzi, élete minden gondjában bátran fordulhat Szent Antalhoz (2. kép).

¹⁹ A.E. pontosan mutat rá a bennszülött és a más kultúrából érkező kutató megismerési sajátosságainak különbségére. A kutató szeme másképp, más (de nem több!) tudással nézi egy-egy kultúra részleteit, esetünkben ezeket a képeket. A bánságiak pontosan ismerik a környezetet, melyben a képek születtek, ők jól értelmezik majd a lényeg: az a szándékot. E sajátos helyi ismeret, helyi tudás szerepéről a radnai galériában ld. Pusztai 2001/a. 100-106. illetve Jaksa-Pusztai 2001. 186-195. A bennszülöttektől eltérően a kutatók az első közelítésnél, a radnai képgaléria inventarizálásánál csak a felszíni sajátosságokon akadtak fenn: azon, hogy a kép és a szöveg nem illik össze.

²⁰ Sajátos módon, e mobilitási esélyektől Ceausescu Romániájában teljesen 'mentesített' család nem a jövőjét félti a nyilvánosság vállalásával, mint sokan mások hasonló helyzetben, hanem a közeli lakóhely miatt nyilván a közösség Máriaradnára látogató tagjainak ítéletétől tart. A hátrányoktól való félelem befolyásolta cselekvés és ennek mitizálódása az emlékezetben jól tetten érhető egy a Bánságból származó, másutt közölt interjúban. Pusztai 2001/a. 104.

²¹ A kutató megismerési folyamata - mégha ezt tagadja is - valamifajta előismeretet feltételez. Legalábbis a „valami érdekes van ott” előismeretét birtokolja. A terepen töltött idő alatt formálódik, alakul ez az ismeret-konglomerátum. Ezen előismeretek tudatában egyfajta feltárazó módon kérdezi végig a rítus részleteit, elemeit. Ez a fajta feltárazó felmérés sokszor terelheti vakvágányra a beszélgetést, főlegesen szakítva félbe a mesélő maga strukturalta s épp ezért rá jellemző és az adott helyen mindennél értékeőbb történetészövését. Végül is nem az a fontos, hogy a kutató a saját fejében lévő rítusképet, képzetet pontosítsa, ellenőrizze le. A mesélő történetfelidézése jelöli ki pontosan, mit is jelentett neki az eset. Minden esetleg mellékvágányra terelő kérdés várhat egy-egy interjú végéig.

A.E.: Nem. Nem. Nem. Csak vittünk szöget, vittünk kalapácsot, felszögeztük és...

P.B.: Nem kérdezték meg, hogy hová?

A.E.: Nem, ott volt hely éppen és akkor oda. Odatettük. Nem, nem...

P.B.: Értem.

A.J.: Misét fizettünk...

A.E.: Misét, a misét kifizettük, mert akkor be lehetett fizetni (a falu közös miséjébe), mert most is be lehet fizetni és akkor oda (fizettünk); mert ez az irtintaiaké, vagy mit tudom én... nem, hogy külön család (-ként, saját szándékaikra kértek misét), vagy mit tudom én. *(Lelassítva, jelezve, hogy ezt önösségnek tartaná.)*²² Csak úgy oda, mi is a többi közé (adtuk) és... és mégis segített (Szent Antal a kért dologban, meghallgatta a felajánlásunkat, könyörgésünket.)

P.B.: Értem. És hadd' kérdezzem már meg; hogy ez a virág ez mi Szent Antal kezében és József kezében és ez mit szimbolizál?

A.E.: Hát, a tisztaság jele... a tisztaság jele, nem?! *(A visszakérdezés arra vonatkozik, hogy nem ismeri a kérdezőket és nem biztos benne, hogy nem tudja-e rosszul, vagy azok nem tudnak-e más jelentést.)*

P.B.: Mert ez milyenfajta virág?

A.E.: Hát, én azt hiszem, hogy az a liliom. De nem pont az a tökéletes liliom, hanem van annak a virágnak egy másik fajtája, biztosan ez olyan különleges valami... Evvel jelent meg a Szent Antalnak... az életrajza, hogyha olvastatok, akkor megjelent neki a kis Jézus is, csak a halála után mondta el. Addig nem mondta el. Mikor megjelent, nem tudom én milyen faluba volt és akkor... egy kéréssel... oda be ment... mert Szent Antal is²³ egy szerény ember volt. Mert nem volt az a kihívó valaki. Tudom, hogy megcsinálta azokat a csodákat, de nem volt az a kihívó valaki.

P.B.: És akiket Ön ismer magyarokat, románokat... *(Jó kommunikátor, meg sem várja a mondat végét, belevág.)*²⁴

A.E.: A románoknak is persze, a románoknak is... borzasztó. A románok nagyon hiszik.²⁵ De román könyvet Szent Antalról többet találok, mint magyart és jó vóna, ha vónának olyan kis broszúrák, csak olyan kicsikék, olyan pár laposak, amibe benne vóna csak a Szent Antal imája.²⁶

Mer' olyanok is vannak... románba több (Szent Antal könyv) van, mint magyarba. Én nem tudom, én minden évbe járok fürdőbe és én akkor meg szoktam mindig venni azokat és valamelyik olyan kis kevés (az ára). Olyan 1200-1500 lei. Mindig szoktam venni, még vót, hogy 100-at is megvettem attól a kis templomtól ott Május 1-én²⁷ és akkor én mindig meg szoktam venni és akkor én mindig azokat én mindig odaadom valakinek, ha kell... „hozzál nekem is, hozzál nekem is” és egyik a másikátul hallja és akkor én szét szoktam nekik osztogatni.

P.B.: És ha elmennek mostanában Radnára mindig megkeresik a képet?²⁸

A.E.: Igen. Mindig meg szoktuk.

A.J.: Mindig.

A.E.: Mindig, mikor elmegyünk a folyosón. Csak mondom a papír már nagyon le van... (romolva). Gondoltam, hogy majd teszek oda másik papírt; de aztán, gondoltam nem, nem újítok semmit. *(Hatá-*

²² Interjúalanyunk lakóhelye közel van Máriaradnához, rendszeresen látogatják búcsús csoportok a kegyhelyet, így a közösségi mise-felajánlás megszokott, bevett gyakorlat.

²³ A közösséggel, az általuk gyakran látogatott hellyel kapcsolatos szövegkörnyezetben itt nyilvánvalóan magára utal, mint aki a tisztelt szentől tanulta a szerénységet, őt igyekszik követni.

²⁴ Nem biztos, hogy a kérdés arra irányult volna, amerre ő téríti, de a kibontakozó szavakból és a korábbi szövegkörnyezetből a saját gondolati sémája, asszociációs rendje szerint gondol valamire és rögtön aszerint folytatja a beszélgetést. Ilyen egymásba kapaszkodó, félsvavakból építkező, asszociálól-kiegészítő vagy félre tévedő a közvetlen emberi kommunikáció.

²⁵ Szent Antal a balkáni görög keletiek, sőt muzulmánok között is nagy tiszteletnek örvend. Bálint 1977. I/435. Ezen a helyen kell megjegyeznünk, hogy interjúalanyunk édesanyja ortodox vallású volt, aki házassága alkalmával katolizált.

²⁶ A 'túloldalról érkezettnek' elmondott óhaj vajon célzatos: talán ezek az emberek tudnak tenni valamit? Vagy épp ellenkezőleg, ez csak a messziről jöttek, új ismerősnek először elmondott kívánság, melyet az úgysem tud majd teljesíteni, de fontos, hogy megismerje? Ami bizonyos: ez a mondat nyilván nem hangzott volna el egy helyi, régi ismerőssel való beszélgetés során.

²⁷ Baile 1. Mai - Püspökfürdő, Nagyvárád melletti kedvelt gyógyfürdő a középkori Hévíj község határában.

²⁸ Kissé kikököntözött kérdés, hiszen Szent Antal kultuszának ápolásáról beszélt épp az interjúalany.

rozottan, így tartva jónak, ahogy először az emlékezetes és megismételhetetlen alkalommal odakerült.) Mégis megtaláltátok.

P.I.: Fontos volt ráírni a nevét, vagy hogy gondolta?

A.E.: Én csak oda szántam; és úgy gondoltam ráírom, na, hogy na ezt tudjuk, hogy valamikor majd megmutatjuk a gyerekeknek, ha megnőnek; akkor tudják; ho' (*hangja kicsit megváltozik, ahogy a gyerekei képzett szavait idézi:*) ez igen ez az én anyám tette oda és azé', avval a céllal, hogy mi megszületünk egészségesen, és akkor megsegített az Isten.

P.B.: És ha most ők elmennek néha-néha, akkor ők is megkeresik mindig?

A.E.: Meg. Meg. Persze (*határozottan*)! És akkor tudják!

P.B.: És szoktak-e imádkozni ott (a kép előtt)?²⁹

A.E.: Nem, csak úgy a templomba.³⁰ Ők nem annyira (hisznek?)... szóval hiszik ők, nagyon hiszik, de ők nem úgy vannak, mint mi, mint én vagyok. Én jobban hiszem, az egész családba én hiszem a legjobban (a segítséget, Szent Antal tiszteletének hatásosságát vagy az Istent). Én nagyon hiszek.

A.J.: Meg én is. Minden este lefekvés előtt én biztos imádkozok. Van má' mikor egy kicsit... (*mámort idéző kézmozdulat*)

P.I.: (*Nevetve*)... akkor elfelejti?

A.E.: Nem, akkor is vet keresztet és akkor is imádkozik (*nevetve*).

A.J.: Meg reggel...

A.E.: Nem, ő akárhogy... (is van, imádkozik.)

A.J.: Mer' hál'Istennek... (éreztem a segítséget.)

A.E.: Én is, mert hogy rózsafüzéres is vagyok...

A.J.: 34 éve dolgozok, de még egy ujjamat nem vitték le (a gépek)... (veszélyes) gépekkel dolgozok...

A.E.: Igen, és nagyon sokat, na... (imádkozom, fohászkodom.)

A.J.: Föülök a volánhoz, mindig... (mondom:) „Jézus segíts!”

P.B.: És látták ott a többi képet is biztosan?³¹

A.E.: Igen.

P.B.: És látták, hogy vannak ilyen festmények is?

A.E.: Igen.

P.B.: Maguk nem gondoltak arra, hogy esetleg festessenek...

A.E.: (*Közbevágva:*) de, de nem volt itt Irintán, aki megfesse. Mert mán az az asszony, aki festett régen, az mán nem akart festeni. Pedig arra gondoltam, hogy vele festetek. De nem akarta elvállalni, (*lemondóan*) azt mondta, hogy „Hát, ő már nem fest már nagyon régen... mán öreg.” De vót itt egy néni, aki nagyon gyönyörűen festett.

P.B.: Ki volt ő?

A.E.: Hát, én nem tudom, hogy hogy hívták, a férje után mink úgy mondtuk, hogy Pöre Marika. De még él a néni, most is, de gyönyörűen festett (*kicsit megnyomva, hangsúlyozva*) és főleg ilyen szent (*nagy hangsúllyal*) képeket. Meg volt aztán az Almási tanító bácsinak a... az anyukája, vagy... nem is tanító bácsi, ő kint Belgium-ba az, aki a kolpingokkal³² jár³³, annak a doktornak, Almási doktornak az édesanyja. Igen, ő is nagyon szépen festett Irintán, gyönyörűen festett,... van is egy festményünk (tőle), a Jézus az Olajfák hegyén.³⁴

P.B.: Meg szabad nézni?

²⁹ E kérdés újfent valamifajta tudásleltározás jegyében fogant.

³⁰ Éppen ezért nem, illetve félre is érti a kérdést. Ettől a ponttól egy sajátos rész jön, melyben interjúalanyunk azt próbálja elmondani, hogy ő vallásosnak nevelte a gyerekeit, de azok esetleg *másképp* vagy *nem vallásosak*. A szülői befolyás, hatás változását jelzik ezek a tipikus szerkezetű szövegrészek, melyek egy hasonló érzés hasonlóan strukturalódó megjelenései.

³¹ Itt talán ismét nem kellett volna visszatérni a képgalériához, eltérni a mindennapok vallásosságát kibontó témától.

³² Az iparos ifjúság vallásos nevelésére Elberfeldben 1846-ban létrejött egylet, eleinte Katolikus Legényegylet, később első vezetője, Adolf Kolping nyomán Kolping-féle legényegylet.

³³ A helyi Kolping közösség mint újszerű egyházközösség szervező erő, a gyűjtés időpontjában is helyben szolgáló plébános tevékenységéhez köthető. Mint minden, tagjait egy nagyobb közösségből gyűjtő és azokat jól integráló, dinamikus közösség, a Kolping kissé szét is választja a magyar közösséget. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy a korábbi vallásos társulatoktól eltérően a Kolping messze túllép a mára kizárólag devóciós célúvá vált társulatok működésén (pl. közös kirándulásoknak, kalákáknak és egyházközösségi bálóknak a szervezésével) és sikeresen szöveli meg a középkori magyar lakosságot.

³⁴ Mindkét festővel interjú készült. Terepkutatásunk során igyekeztünk rögzíteni szakrális és profán alkotásaikat és ezeket készülünk közreadni.

A.E.: Persze, tessék.

P.B.: Szakítsuk már meg egy kicsit a beszélgetést és...

A.E.: Persze...

A.J.: Nagyon szép... [Átmenyünk a másik szobába, megnézni a képet.]

[Az interjú folytatódik. A beszélgetés kevésbé intim témákról szól, hiszen a jövés-menés megtörte az addigi meghitt hangulatot.]

P.B.: ...már elnézést hogy ilyen későn jöttünk, csak ottragadtunk a...

A.J.: Semmi baj, a Rózsa telefonált... hogy jösztek délben...

A.E.: Igen, nekünk meg a Marika telefonált, hogy aszongya: „van valami képed, aszongya, valami 11-es,” mert tik valami {19}11-et láttatok, nem {19}75-öt {a radnára ajándékozott képen} láttatok {és ez félrevezette az azonosítást}, nem tudom, mit láttatok?³⁵

K.N.: Nem, az más volt.

J.H.: Más volt. Mert több A... E...t is találtunk Irintán, és az egyikük 1911-ben született. *(Felszabadultan egyszerre többen is beszélnek, nehéz utólag követni.)*³⁶

P.B.: És esetleg 6 volt a... de nem 6 volt...

A.E.: Nem 6 volt.

A.J.: A dugi³⁷ szomszédasszony?

A.E.: Hát, nem olyan nagyon vannak, vagy három {azonos nevű} van, ugye? Úgy tudom, hogy Irintán. Igen, így van?

A.J.: Én úgy tudom, hogy négy.

P.I.: Mert van, akinek a lánykori neve A... E...

P.B.: Van, akinek meg a férje után. *(Az adatközlőre mutatva, aki férje után viseli ezt az elterjedt családnevet.)*

A.E.: Nekem is a lánykori nevem T...

P.I.: ... nem olyan, mint nálunk Magyarországon, hogy -né {~ nem így használják az asszonyneveket, hanem felveszik a férj vezetéknévét}... akkor tudnánk

A.E.: Igen... Nem, nem...

P.I.: De nem baj, így végül is sikerült találkozni... Rózsika kigondolta, hogy... {magáról lehet szó.}

A.E.: Igen, mert akkor, csak én... csak az én képmem láttátok, hogy ha mondjátok, hogy...

P.I.: Persze, rá is van írva, hogy Szent Antal...

P.B.: Azt írták rá, hogy „Szent Antal segítségéért A... E..., Irinta”.

A.E.: Igen, így valahogy, vagy „hálából”, én már nem tudom már pontosan, hogy mi... csak tudom, hogy a papír már nagyon lejött róla... és akkor mondtam, hogy na hát már annyira lejött a papír, de hát úgyis tudják, hogy {ki adta}.³⁸

³⁵ A számos képet adományozó és keresztbe-kasba rokonságokból álló közösségben igen bonyolult volt kideríteni pontosan kit fed egy-egy név. Ezért nemcsak megkerestünk helytelenül azonosított helybelieket, de előfordult olyan interjúalany, aki félreértve jövetelünk célját elbeszélgetett velünk és csak az interjú során derült ki érintetlensége. Innen már csak egy lépés, amikor a néprajzos fogalmát nem vagy rosszul ismerve mással azonosítják a kutatót. Az etnográfus szerepei: titkosügynök vagy marslakó kérdéséhez ld. Pusztai 2001/b. 14.

Itt kell külön megköszönnünk a helybeli plébánia házvezetőjének, plébánosának, harangozójának és a falu alpolgármesterének fáradozását a képadományozók azonosításában. Utóbbi kettő maga is meglehetősen gyakori vezetéknévű, így teljesen átértékeltek elvesztésüNKnek e nagykitérjedési, de utcanevek nélküli településen. Vajon mit gondoltak látva, hogy felnőtt emberek hosszú órákat töltenek annak tisztázásával, ki is hagyott két-három évtizede olajnyomatot Máriaradnán? E különböző életvilágú emberek vajon mihez kötötték, mihez társították az ide betoppant kutatókat? Sikerült-e vajon érzékelteni velük, miért is érezzük fontosnak, amit éppen teszünk? E kérdések különösen felerősödtek azután, hogy egyik interjúalanyunk lánya, bár a temesvári egyetemi klinika docense, mégis mélységesen megdöbben, hogy felnőtt emberek ilyesmivel töltik a napjaikat.

³⁶ A jó hangulatú mélyinterjúknál (- melyek messze nemcsak az információk *(adatok)* közléséről szólnak -) általában elkövetkező szakasz, amikor az 'egymásra találás' eseményeit idézik fel, egyeztetik, rögzítik a résztvevők immáron jó ismerősként örülve egymásnak. Ezt általában megelőzi az interjú első tartalmi része, melynek része egyben a másik megismerése, reakcióinak, hozzáállásának megfigyelése is mindkét fél részéről. Az 'interjúközepi csevegés' szerepe, funkciója így a már létrejött személyközi kapcsolatok megerősítése, egyfajta közös 'emlékalap' megteremtése: erre lehet majd visszagondolni egy későbbi találkozásnál, felidézni és újabb részletekkel bővíteni.

³⁷ A késői leírás újabb gondja: ma már rekonstruálhatatlan e célzás értelme, bár ezúttal talán nem is a kutatóknak szánt utalásról van szó.

³⁸ Vajon kire céloz ezzel a „úgyis tudjálkal”? Akihez kérésével fordult, vagy a kegyhelyre látogató falubeliekre, netán a Radnát gondozó ferencesekre?

P.I.: Ugyanazon a helyen van a kép?

A.E.: Igen... Gondolom, hogy mikor lemeszelik, akkor leszedik... és akkor újból visszateszik. Úgy képelem el.

A.J.: Mióta ott van, nem volt mozdítva...

A.E.: 23 éve

P.I.: És mi lenne, ha egyszer mennének és nem lenne ott?³⁹

A.E.: Nem tudom, sose nem gondoltam rá.

P.B.: Olyat nem hallottak, hogyha valaki új visz, akkor az levesz esetleg egy olyat, akinek régebb óta ott van?

A.E.: Nem, nem hallottunk ilyesmit. (*Meglepődve és elítélőleg.*)

K.N.: A tornyai néni [- utalás egy korábbi tornyai történetre, melyet elmeséltünk neki korábban -] azt mondta, hogy amikor nem volt ott a kép, akkor megkérdezte, hogy hova lehetett, esetleg elvitték, de aztán máshol megtalálta.

P.I.: Igen, mert festéskor áthelyezték.

A.E.: Igen, és véletlenül arrébb tették... nem...

A.J.: Nem, a mienk ott van, mióta föltettük, azon a helyen.

A.E.: Lehet, hogy egy kicsikét feljebb volt, de nem sokkal, de valahogy ezen a tájékon volt. Majdnem a közepin van... a folyosónak.⁴⁰

P.B.: Értem. És, amikor volt ez a gond az orvossal, tehát, amikor kiderült, hogy az orvos ilyen véleményét mondott, akkor hogyan hozták meg a döntést? Ki hozta meg a döntést? Megkérdezték-e a családót is?

A.E.: Hát, én sírva jöttem, bömbölve hazáig. (*Felszabadultan nevet, az egykori katarzis élménye ma már megmosolygott emlékként jön elő.*) Olyan állapotban voltam, nem is voltam szinte éssen. (*Mosollyal a száján mondja.*) Én nem is tudom, hogy értem haza. (*Elképedve az egykori eseten, csodálkozva.*) Annyira bántott, hogy borzasztó. Akkor ő mondja (*a férjére mutat*), menjünk, azt rendezzük, menjünk az orvoshoz, vagy csináljunk valamit. De akármit csinálunk, itt semmit nem lehet tenni. (*Mintha a saját egykori gondolait idézné.*) ... én úgy gondoltam, hogy ha most már azt mondja, hogy meg kell szakítani a terheiséget és akkor azt hiszem egyszerűen nem mentem el (az orvoshoz, hogy megtegye). Nem mentem vissza az orvoshoz. Úgy gondoltam, hogy majd visszajön az a másik orvos [- ti. a félelmetes diagnózist egy a megszokott orvosát helyettesítő doktor mondta -], hát az nem mondta sose. Hát akkor most, mit csinálok én, ezért problémát. (*Ismét saját egykori gondolatait idézi kissé elváltotatott hangon.*) És akkor, azt hiszem, közbe jött ez az ünnep, akkor én elmentem és azután visszajött (az orvosom) és soha [ő] nem mondta, csak az öreg orvos mondta nekem. És én akkor annyira megijedtem és annyira féltem (*megnyomva, hangsúlyozva*). Akkor volt, a [ár-]víz is, azt hiszem abban az évben jött a víz is. Volt valami víz itten kint nyáron is.

A.J.: Árvíz.

A.E.: És akkor bent voltam [a kórházban] egy hónappal [a szülés] előtte, nehogy valami bajom legyen, vagy mégis valami... hát ilyen cirkuszosk voltak. De, na, elmúlt ez is (*mosolyogva, lezáró megkönnyebbüléssel*). Hál' Istennek, hogy jól végződött. Annak örülök.

P.B.: És még egy kicsit visszatérve a családjára... az apai részről még nem beszéltünk. Ott, ameddig emlékszik, irtintaiak és magyarok voltak?⁴¹

A.E.: Igen, igen, igen...

P.B.: És hogyan emlékszik a szüleire, nagyszüleire? Már azok is jártak Radnára?

A.E.: Nem, ők nem voltak [vallásosak]... szóval, az apukám az, a szülei nem is nevelték, nem is nevelték tulajdonképpen, hanem csak a nagymamája nevelte, na meg a nagytatája. Mert ők kicsit bitangok voltak. Az egyik Bukarestben lakott, a másik Budapesten, csak annyi, hogy

³⁹ Mivel a képgaléria régen megtelt, számos kép egy zárt raktárban van, melyet adományozóik nem, csak az raktárt is leltárba vevő kutatók láthattak az utóbbi években.

⁴⁰ A magnetofon újra bekapcsolásától körülbelül eddig tartott a 'csevegés'. A következő kérdés már visszatérés az interjú eredeti és központi témájához. A meredek visszakanyarodást éppen a korábbi barátság-megerősítő beszélgetés tette lehetővé.

⁴¹ A kutatás során ugyanis nemcsak a radnai képajándékozást, de a bántási etnikai változásokat, etnikai kooperációt és elkülönülést is igyekeztünk feltárni. Erről ld. Lönnqvist-Barna 2000. ill. Hannonen - Lönnqvist - Barna 2001.

összehozták ezt a három gyereket. *(nevet)*... a másik Brassóba⁴²... csak azt az egyet nevelték, a többi a nagyszülőknél {volt}. A nagyszülők meg, szegények, olyan gazdagok voltak és több gyerekük volt, és akkor... mindig apukám mesélte, és akkor egyik lányát... annak valahogy, csak egyetlen fia volt és valami börtöntöltelék volt, és mindig mondta, hogy annyi pénzük van meg annyi pénzük van és közbe kiszabadultak... az egyik társa a börtönből, elmentek ki a tanyára és leszúrták az anyját, annak az... az más az ő... ük... valakik voltak. És akkor a kislány, valami kislány volt ottan, nem is tudom... az asszonyt leszúrták, igen. Az embert meg kivítették egy ganajba, leszúrták azt is, és kivítették a ganajba⁴³ és eltemették. Ilyen valami horror-féle vót, még ottan. És valami szolgáló kislányuk vót, az bent volt a kuckóba. Tudják, mi az a kuckó?

Többen: Igen.

A.E.: És ott volt szegény étlen-szomjan vagy három napig, és akkor nem tudták, hogy mi történt. Mert kint a tanyán régen nem tudták, csak az a dédnagyta elment egyszer hozzájuk és akko' az ember csak nem halt meg tökéletesen, hanem a ganajból kimászott, és akkor valahogy szó'tak nekik, mit tudom én, s mikor meglátta a lányát, mán, hogy a veje hogy meghalt, meghalt (abba belenyugodott volna). De a lánya le volt szúrva, és akkor, mit tudom én, akkor apukám mindig mesélte, akkor megborzosgott az öreg és tovább nem volt tökéletes, megzavarodott és aszonta mindig annyira kellett félnie, a nagymama mikor elment a piacra, mindig kellett szedni a szilvát. Aszonta, ha zöld volt a szilva, ha fekete volt, nem számított, ott mindig szilvát kellett szedni. [Az öreg „nem tökéletes” voltát akarja ezzel jelezni.] És aszonta, ilyen nagy darab volt, és akkor ők ilyen kicsik voltak és megfogta mindeniknek itt a grabancát *(nevetve mutatja)* és muszáj volt szilvát szedni, ha zöld vót, ha akármilyen. Annyira féltek, mikor... elment a piacra. És ők [a piacra járó nagymama és a „nem tökéletes” nagyapa] nevelték nagyon sokáig őket... úgyhogy az ő szülei már nem voltak olyan {fontosak neki?}... aztán mikor megöregedtek [a szülei] akkor persze hazatértek, és akkor nagyon jó volt, hogy nevelték... a fiú meg a lány, hogy őket, igen, hogy karolják fel, hogy mégis, hogy mégis csak ne maradjon, na, az úton... Úgyhogy nagymamám, Radnán is halt meg. Igen, az öregotthonba, abba [ami az egykori kolostorban, a templom mellett van]... kinn a temetőbe, ott is van eltemetve, nagymamám és akkor várta nagyon, hogy megyünk. De akkor, pontosan nem tudom, mit hoztak nekünk... és bolcárokat (?) is kellett építsünk és akkor nem mentünk a nagymamámho' és akkor másik vasárnap mondtuk, hogy megyünk, és a nagymama meghalt közbe és akkor nagyon sajnáltuk, hogy nem hoztuk el aztán, mert nem mink tartottuk [nem velünk lakott], úgy voltak megegyezve a szülei, hogy a fiú tartotta el az apját és akkor a lány tartotta el az anyját. És akkor a lány nem akarta, mostmán az is meghalt, de nem akarta hazahozni a nagymamát, azt mondta, hogy mivel nem nevelte őket, akkor... de van neki kereszt állítva, egy zöld, csak az az egyetlen zöld kereszt van ott, a templomba, ott ahol van az..., a temetőnél az a erolior... valamilyen hősök [emlékművel], mindjárt az autószer vízzel szembe, ott van egy zöld kereszt, egy ilyen kis cementkereszt... ott van a nagymama eltemetve.⁴⁴

P.B.: És úgy hallotta-e, amikor maga vitte ezt a képet, hogy akkor hallotta-e, vagy tudta-e, hogy Irintáról vitte-e már más?

A.E.: Nem, nem hallottam... De azután hallottam. Azután hallottam, de előtte nem hallottam senkitű'. Csak nekem így gyűtt ez az ötlet, hogy na, még próbáljuk meg. Ez olyan, hogy na, ez még segíthet. Míg kicsi voltam, akkor nem voltam ennyire, hogy ennyire, hogy mondjam nem voltunk ennyire templomosak... csak azután, mikor apukám... na úgy mentünk húsvétko', karácson'ko', mit tudom én. De most nem, nem igen hagyunk ki egy vasárnapot se, főleg én. Nagyon ritkán hagyunk ki egy vasárnapot, hogy ne menjek.

P.I.: És akkor csak onnan gondolta, hogy többször járt előtte Radnán, és ott a sok kép, rá van írva...

A.E.: Igen, gondoltuk megpróbáljuk.

P.I.: ... hálából, köszönettel...

⁴² A különböző települések sorolásával a fordulatos életet akarja jellemezni.

⁴³ trágadombhoz

⁴⁴ A fenti történet minden bizonnyal így öröklődött a családban, kifejezve minden részletével az elején említett ősök „bitang” voltát.

A.E.: ... és akkor láttuk azokat a képeket, mikor ott láttuk Radnán, azokat a képeket, hogy vannak autóbaleset, meg mosógépes, meg mit tudom én, és akkor gondoltam, hogy mé' ne?⁴⁵ (*Közben a férje is beszél, szinte ugyanezeket ismételteti*)... mert sokszor az ember elmegy a halál mellett és nem is gondol arra [hogy milyen szörnyű, akiket érint vagy hogy őt is elérheti].

P.I.: És nem gondolta, hogy fényképet kellene tenni akkor Szent Antal mellé, vagy később a fiúról, aki megszületett.⁴⁶

A.E.: Igen, látom, hogy mos'már tettek. Nem. Van, aki tesz. Látom, mostmá' tesznek, de akkor nem vót. Akkor nem vót.

A.J.: Akkor ezt még dugiba [rejtve többé-kevésbé] csinálták.⁴⁷

A.E.: Nem annyira vót szabad, meg nem is kérkedett' vele, hogy, mit tudom én, hogy mi' tudom én most mondom mindenkinek, most má' jobban mondjuk, de [akkor nem nagyon]... Na, én mondtam azelőtt is, mert akibe megbízom, annak megmondom, de nem mondhattad mindenkinek, mer elővettek, hogy na...

P.I.: És most se gondolták, hogy fényképet, családi képet vigyenek oda?

A.E.: (*Határozott a válasza, meg sem várja a kérdés végét.*) Nem. Nem, mert ezt mi tudjuk, mi, a család, a mi családunk tudja és akkor más nem fontos, hogy annyira tudja. Ha tudja, tudja, de ha nem... nem annyira...

P.B.: És, hogyha más nem fontos, hogy tudja azt, hogy miért vagy hogy hogy néznek ki, akik ezt a képet ajándékozták, akkor miért fontos mégis, hogy a kép ott legyen... Tehát azért, hogy azt legalább tudják azok a mások, hogy ezekkel történt valami, amiben...⁴⁸

A.E.: Nem hiszem, hogy ezt tudja valaki még rajtatok kívül.

P.B.: Mit gondolnak például az emberek, hogyha elmennek és látnak ilyen képeket? Ez mit jelenthet?⁴⁹

A.E.: Hát, biztos, csak örülnek neki?!... hát, én megmondom na, én szívesen elmesélem bárkinek, hogy hogy volt, na. Ez a legendája... de, hát aki nem hiszi, annak hiába is próbálom mondani neki, mer' úgyse hiszi.

A.J.: Van, aki nem hisz ebben.

A.E.: Van, aki annyira ateista, hogy nem is hiszi, na. (*Mondja közömbösséget fejezve ki a hangjával.*)

Aztán mindenkire rábízom, hogy... én mindenkinek mondom, hogy „imádkozzatok csak, bármikor megsegít”. Én mindenkinek mondom, de nem mindenki hiszi. „Na, hagyjátok má'” van, aki csak úgy legyint... nem igaz... de mondom, vannak olyan dolgok, hogy mindegy, akkor is [hiszek]. [A fentiek igazolására új történet jön:]... akkor még máshol dolgoztam, nem ez volt a munkahelyem, és akkor is mondtam, hogy hát... én megyek a bicikliké'... mikor jártam... meséltem nektek a bicikliről. [Vissza-utalás egy történetre, mely nem került rögzítésre. Eltűnt kerékpárjuk ügyében is Szent Antalhoz imádkozott, és az megkerült.] „Ugyan má' Szent Antal hogy tudna a bicikliről” és pont úgy volt [ahogy tartják]: hetediket imádkoztam, mert tartottam a kilenc keddet⁵⁰, és akkor le is bírtam menni a templomba és akkor ő (*a férjére mutat*) kimegy, hogy begyűjtsa a traktort és akkor, egyszeribe, ahogy viszi

⁴⁵ Sajátos része ez az interjúnak. Feltételezésünk szerint a radnai képgaléria egyfajta 'hólabda-effektussal' is gyarapodik: az odalátogatók megismerik a kommunikáció e sajátos formáját, elolvassatják a több mint ezer kiállított képet; okulva a példákra azt is látják, milyen sokféle gonddal-bajjal fordulnak az emberek ide s maguk is követik később e példát, krízishelyzetben hasonló megoldásra gondolnak. Radna így az elmúlt száz évben, jelentősen átalakuló vonzáskörzettel egyfajta *kommunikációs módot és gondolati sémát*, azaz egyfajta *kulturális mintát* terjeszt, mely mára nemcsak különböző etnikumok körében terjedt el, de átlépi a vallási határokat is. Feltételezésünk szerint az első képdonációkat a bánsági svábokhoz köthetjük. Kutatásunk során sváb, magyar, román, bolgár, szlovák, roma, krassóván interjúkat készítettünk római katolikus és ortodox vallású alanyokkal.

⁴⁶ Ismét 'feltárazó-kérdés': számos radnai fogadalmi kép mellett találhatunk az ajándékozóik több generációjáról is fényképeket.

⁴⁷ Erre a családra ez nem jellemző, de bőséggel találkoztunk ilyen esetekkel ld. Pusztai 2001/ a. 104.

⁴⁸ A rossz kérdés 'őstípusa': a példa fontosságára, a példamutatásra vagy egyszerűen a hitről való tanúságtétel fontosságára igyekezett a kutató rákérdezni, meglehetősen sikertelenül. Ezek valószínűleg annyira elvont, absztrahált tudattartalmak, melyre nem is lehet rákérdezni, sokkal inkább számos interjú elemzése során lenne tetten érhető. Ebben a formában csak félreértést okoz, ahogyan ez a válaszból is kitűnik.

⁴⁹ Ismételt próbálkozás a rossz kérdéssel.

⁵⁰ Szent Antalhoz kötődő ferences eredetű ájtatosság (Bálint 1977. I/434.). A közelmúlt népi vallásosságában a Szent Antalhoz való fohászkodást különösen hatásosnak tartják az eltűnt tárgyak megtalálásában (Bálint 1977. I/451.). Népszerűsítése a ferencesekhez köthető, akik a közeli Máriaradnát is gondolozzák. A kolostorból sugárzó szellemiség egykor harmadrendi világiakat is vonzott. Az általunk vizsgált település talán legnevezetesebb harmadrendje a koporsókészítő Nagy István, aki hatalmas, megdöbbentő képét ajándékozott a radnai galériába. Ugyanő „Mária-Radnai búcsú énekes imakönyv” címmel 1931-ben a kegyhelyet népszerűsítő imakönyvet adott ki.

ki a paraszat, csak mert tél volt, egyszer meglássa a biciklit, odatámasztva. Azt mondja: „Hű, kié ez a bicikli? Mer’ ez az én biciklim.” Hát, egy cigányé vót. A cigány út már rajta... „Nem, mer’ ez az ő biciklije.” Rögtön telefon, milícia, minden [ami ekkor történni szokott] és kiderült, hogy a mi biciklink, a kettőből volt egy csinálva és a mienk vót, pedig még csak hetedik kedd vót *(nevetve)*. És megvót, na... És rögtön, széria szám és megvót [a kerékpárunk]. De mondom, számtalan esetben... [segít Szent Antal]. Mondom ezekkel a tyúkokkal. [Ismét visszaütés egy korábbi, tyúklopásos történetre.] Akkor is... hű, gyorsan megyünk, az autó... [elindult a tolvajokkal, a férjem] szalad utánuk. Beszaladtak az egyik szomszédba, be a blokkok⁵¹ közé, mit tudom én. Lássátok, egy tyúk kiesett a táskából. Három tyúkot már el is loptak akkor [mire megriasztottuk a tolvajt], egy tyúk kiesett a táskából, szegény annyira megjiegt, hogy meg is tojt *(nevetés)*... és akkor megtaláltuk [a tolvajt]... a táskában benne vót a két tyúk a táskában, és aztán mentette az irháját. És az pont Szent Antal napján [volt] *(kiemelve, erősen hangsúlyozva)* és igencsak amikor Szent Antal következik, valami mindig bizonyítódik. Mindig valami, valami olyan csoda történik *(meggyőződéssel)*, ami tényleg, olyan kézzel fogható csoda.

P.I.: Ebben az évben volt valami [ilyen csodás eset]?

A.E.: Hát, ebben az évben nem vót olyan mit tudom én... nem. Most hirtelen nem tudok visszaemlékezni, de mondom tavaly vót a barátom nyaklánc. [Ismét visszaütés egy eltűnt nyaklánc történetére.] És megálmodta, éjjel négy órakor mert a garázs mellett elment számtalanszor és mikor kiment ott csillogott és négy óra vót. Éccaka négy óra és kereste vagy két hónapig. Nem olyan érték vót, de azé’ mégiscsak, na [csak egy nyaklánc], és megtalálta... Meg így, ha én valakinek mondtam... én mondtam az egyik kollegámnak, az különben román *(lelassítva, kitérve erre, mitha ez most fontos lenne; vissza-utalva a románok már általa említett Szent Antal tiszteletére)*, és nem hitte el [hogy Szent Antal segít-het]. Őneki is most elveszett... *(meglassul, helyesbíti magát)*, a gyerekei beteg voltak és adtam neki egy Szent Antal könyvet, mert, mondom román [Szent Antal könyv] az többször van, de biztosan hogy az eltűnik [megvásárolják mindet], azt mindenki viszi. Mondom, „Te, nem akarod imádkozni?” *(Kérdő hangsúllyal, egyre jobban belemelegedve a történetbe.)* „Á,” azt mondja „nem hittem sose Istent”, ő nem is hiszi az Istent. És imádkozott vagy kettőt, és mondom neki... és mikor új év után bejött hozzám, aszongya te tud meg, hogy igazam vót, karácsonykor mentek el, neki is vót jogosítványa, buletin meg ilyesmi... tudod Jancsi *(a férjéhez)*, a Jónás Juli, és visszagyűtt és aszongy’, tudod, „én nem is hittem”, hogy meghálálta-e vagy nem [Szent Antalnak, nem tudom], mer’ a könyvem még mindig ott van, aszongya, hogy a kislány imádkozott belőle, de azóta se találkoztam vele, hogy kérjem vissza a könyvemet. Valaki visszaadja, valaki csak ideadja a pénzt és nem akarja má’ visszaadni, mert igen csak úgy van, hogy más nem adják vissza, mer’ használják tovább. Vannak ilyen modernebbek is [~akik más ‘módszerrel’, más közvetítőkhöz fordulnak?].... [Mindenesetre] jó a házba, hogyha van [Szent Antal könyv].

J.H.: És arra nem emlékszik, hogy miután adományozta a képeket, akkor innen Irintáról kik adományoztak?... Említette, hogy utána tudja, hogy voltak, akik adtak képet.

A.E.: Nem, nem *(bizonytalankodva, valószínűleg félreértette)*... Ja, igen, vótak, de hogy mondjam, nem pont erre a célra. Vitt a testvérem barátjáné is, hogy milyen céllal vitte nem tudom, de tudom, hogy ő is vitt még. Tavaly, valami képeket.

J.H.: Tavaly?

A.E.: Igen, tavaly vitte, vagy tavaly előtt? Valami Anikó. Igen, valami nagy képet. Nem kellett nekik otthon és akkor ők odaszánták... Völgyes Anikó, azt hiszem.⁵²

P.B.: Hol lakik? Megkérdezhetnénk esetleg a testvérét?

A.E.: Nem tudom pontosan, hogy hol lakik. De itt valahol a cigányok közt, Völgyes Anikó, meghalt az édesapja. De a testvérem lányával barátnők. Megkérdezhetem, hogyha gondoljátok, telefonon.

[Megszakad a felvétel, valószínűleg telefonálás miatt.]

A.E.: ... azoknak meg sikerült a vizsgájuk? Olyan is, azt hiszem a másik oldalon, meg olyasmit, aki na, sikerült egy vizsgája, vagy mit tudom én miért tartotta azt a Szent Antalt és akkor aztán hálából [képet vitt].⁵³ Meg

⁵¹ emeletes házak a romániai magyar szóhasználatban

⁵² A képanyádközzel készült interjú megtalálható a szegedi néprajzi tanszék Máriaradnai-archívumában.

⁵³ Valószínűleg azért áll meg épp ezen a ponton, mert ez van a votívképekre írva. Szinte felrömlök előtte a radnai folyosón lévő képek felirata.

ahogy viszik, sokan, lássátok, a Szent Antal mellett vannak azok a... [márványtáblák], nekem is, az ő (a *férjére mutat*) nagynénjének vót ottan téve, direkt ilyen... nem tudom mire segítette meg (Szent Antal és márványtáblát ajándékoztak).⁵⁴ Akkor még hallottam, hogy vót egy öreg bácsi, aki nálunk rakta a terrakottát⁵⁵...

A.J.: (*Közbeszólva a sokkal közvetlenebb élmény miatt:*) ... keresztanyámnak is volt, amikor kirabolták.

A.E.: Igen, sokan...

P.I.: Hol lakik a keresztanya?

A.J.: Meghalt.

P.I.: És honnan, hol rabolták ki?

A.E. és A.J.: Innen. Innen, Irántúrul.

P.I.: Hogy hívták őket?

A.J.: Jaczkó [talán Laczkó?] Rozália.

P.I.: Melyik évbe vihette ő azt körülbelül?

A.J.: Negyven éve biztos. Kirabolták, és megtalálták az egész ruhát, pénzt, mindent.

A.E.: Én nem tudom (miért, azt) tudom, hogy a nénye vitt, valamiért vitt. Azt hiszem őt operálták vesével, és ő ide tette Irántára (a márványtáblát és nem Máriaradnára).⁵⁶

A.J.: (*Közbevetve, újabb 'közeli' történetet felidézve:*) ... meg Radnán, Lippán⁵⁷, mikor hoztuk a kistraktort keresztapámmal. Ez lehet most egy olyan negyvenkét-negyvenhárom (*kimérten, gondolkodva, lassan, láthatóan most nála marad a szó jó beszélő felesége mellett*) éve, kisgyerek voltam, én hajtottam Lippáról haza a traktort, ott vett egy traktort (keresztapám). (*Felgyorsít, hogy megőrizze a figyelmet, jelezve közelít a lényeghez, melyhez a traktor vétel csak kontextust szolgáltat, bár az ő életében és munkája miatt is fontos és emlékezetes a háttértörténet is.*) És Aradon, az állomásba kivágták a zsebét és elvitték az egész pénzt. És ezért elvitte (Radnára a képet?) és megtalálta a minden pénzt.⁵⁸

P.I.: És őt hogy hívták?

A.J.: Jaczkó János. Egy unokája van, az egy tanító is és ügyvéd is. Magyarországon van, Makón.

P.I.: És ezeket a képeket látták ott Radnán?

A.E.: Nem, a nagynéninek a képe itt van, a mi templomunkba van, Szent Antal mellett. Egy márvány lapra van téve, és akkor rá van írva: „Szent Antal imájára tenger enged, bilincs törlik.”⁵⁹ De azt hiszem ő azért tette, mert őt a veséjével operálták, és akkor, hogy sikerült neki a veseműtét... Mindenkinek valamié, hogy megsegítette valamié... biztosan... van aki elárulja, van aki nem árulja el (*közömbös hangon*). Én szerintem el kell árulni, hogy még segítsen másnak is, mert úgy írja benne (~ valamilyen Szent Antal kultuszát népszerűsítő könyvben), hogy el kell mondani.

P.I.: Említette, hogy mondja a többieknek, hogy Szent Antalhoz imádkozzanak. És vajon ezt is szokta mondani, hogy képet Radnára vigyenek, hogyha valami baj van?

A.E.: (*Belefeledkezve a kérdés első felébe:*) ... de mondom nekik, hogy utána legyenek is hálások és ne feledkezzenek el, hogy megsegítette és akkor már nem is érdekelt tovább. Mert én mondtam ennek a ...-nak [érthetetlen szövegrész], de azt mondja, „mit adjak”, „hát amit rászánsz. Vagy odaadod egy szegénynek, vagy beteszed a perselybe, az mindegy, hogy kinek adod, de valakinek add, adományozd.” mert akkor másképp nem értékes, vagy hogy mondjam, akkor már nincs értelme, hogy minek adod, nem? Valahogy vissza kell téríteni, mer' tulajdonképpen

⁵⁴ A helybeli templomban is márványtáblák veszik körbe Szent Antal szobrát (3. kép). A fogadalmi képekkel zsúfolt radnai kolostor közelében nem véletlenül von párhuzamot ezen kis, helyi votív gyűjteményekkel interjúalanyunk.

⁵⁵ csempézett

⁵⁶ Sajátos módon szinte összevethetőnek veszik e felajánlásokat, hasonlatosságot látnak a radnai galériába adományozott képek és a saját templomban elhelyezett márványtáblák között.

⁵⁷ Először Radnára asszociál, hisz arról, annak kapcsán folyik a beszélgetés, bár nyilván Lipppa városáról van szó, melyhez Radnát hozzászótolták.

⁵⁸ Sorban mesélik a történeteket, jelezve, hogy sokan hisznek ebben a hatásos formájában az elveszett, lopott dolgok előkerülésének.

⁵⁹ A szövegből is világos, hogy egy márványtábláról és nem képről van szó, mely valóban a helyi templom márványtáblái között található. A rövid imádság talán nemcsak a rokon ajándékozó kapcsán maradt meg, hanem az eltérő felirat is emlékeztetéssé tette a sematikus szövegű márványtáblák között.

a szegények kenyere, nem?⁶⁰ Csak, azt úgy is lehet, hogy nem muszáj, hogy a perselybe betegyed, hanem csinálsz valami jótéteményt valakivel, például jön veled szembe valaki és azt mondja, nekem nincs kenyerm, habár aztán lehet, hogy itálra kő'ti pont azt a pénzt, de akkor is mink odaadtuk, na menj és vegyé' magadnak kenyeret vagy valamit. Én szoktam így, sőt még gyerekekkel szoktam így. Én nem cigarettázok, és ráógumizok és szoktam a gyerekeknek mindig ráógumit és mindig eszükbe betartsák, hogy „a néni mindig ad nekünk ráógumit” (*nevetve idézi*). Akkor úgy gondolom, hogy hát jól van.

P.I.: És akkor így köszöni meg, amit maga kapott egyszer?

A.E.: Igen. Meg vize' szoktam mindig öket kínálni. Mikor ott benn vagyok a műhelybe⁶¹, mindig van ásványvizem és főleg, amikor a postás jött, vagy valaki jött hozzám, „gyere igyál egy kis ásványvizet”. Arra számom, jó az a szomjazó embernek vizet adni, nem? Az is egy jó tett, én szerintem. Valamivel, mit tudom én, ha valaki megkér valamire. Mer' sokszor nem is pénz, de a jó szó többet ér. Nem? Mer' mikor el van valaki keseredve, akkor mondod neki, „hát ne keseredj el, hát majd lesz valahogy, imádkozzál csak, bízzál vagy ebbe, vagy abba”. Mikor kimennek, „tényleg, hát hogy lelket öntöttél belém, de milyen jó hogy van ilyen beszédes... beszélő tehetséged, hogy ennyit beszélsz” és akkor, mondják, hogy hát „én nem tudom, mikor ide jövök hozzád, akkor nem tudom, itt olyan nyugalom van, olyan jó nálad”, mit tudom én, majd meglássátok, ha bejöttek holnap, hogy... na, szeretem nagyon én is, olyan otthonos, kis lakályos.

[A beszélgetés itt másfelé kanyarodik.]

Irodalom

BARNA Gábor

1999 Radnai történetek. Képek, történetek, emberek. Tiszatáj 53/8. 45-49.

BARNA, Gábor - LÖNNQVIST, Bo

2000 The Lost Future - die expatrierte Kultur. Schweizerische Archiv für Volkskunde 96/2. 121-143.

ECO, Umberto

1998/1999 Szövegek túl-interpretálása. Szép Literaturai Ajándék VI/1-2. 1-14.

GEERTZ, Clifford

2001 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Geertz, C.: Az értelmezés hatalma. Bp., Osiris, 194-226.

CLIFFORD, James

1999 Részleges igazságok. Helikon LXV. 494-513.

HANNONEN, Pasi - LÖNNQVIST, Bo - BARNA, Gábor (ed.)

2001 Ethnic Minorities and Power. Helsinki, Fonda

HETÉNY János

2000 Nagyboldogasszony virrasztása - Die Nachtwache der Jungfrau Maria. Szeged, Néprajzi Tanszék, Devotio Hungarorum 7.

⁶⁰ Az 1890-ben részben Remete Szent Antal kenyérkultuszából kisarjadó, de már a ferences szenthez kötődő 'szegények kenyere' a touloni Bouffier Lujzához köthető. Az nyilvánvalóan véletlen, ám itt megemlítendő egybeesés, hogy a kezdődő kultusz központja a francia asszony *rőfösüzlete* (!) volt: szorult helyzetben Szent Antalhoz fohászkodott, majd kérése meghallgatása után üzlete raktárában a szent szobrát állította fel. Az ájtatoskodók által itt hagyott alamizsnát szegények táplálására fordította. A jótékony kezdeményezés gyorsan elterjedt és mára világszerte ismert. Bálint 1977. I/438. Természetesen a helybeli templom Szent Antal szobra alatt is persely van „szegények kenyere” felirattal. Nyilván erre asszociál interjúalanyunk, hiszen itt „osztja meg” Szent Antallal a jóslással keresett pénzt.

⁶¹ A falu központjában található varróműhelyéről van szó.

JAKSA Helga

1999 Mit mond a kártya? Belvedere Meridionale XI/1-2. 119-124.

JAKSA, Helga - PUSZTAI, Bertalan

2001 Discourses from the Banat: Lives, Remembrance, Communication. In: P. Hannonen - B. Lönnqvist - G. Barna (ed.): Ethnic Minorities and Power. Helsinki, Fonda, 186-195.

PUSZTAI Bertalan

2001/a Bánsági diskurzusok. Sorsok, emlékezet, kommunikáció. Kalligram 2001/1-2. 100-106.

PUSZTAI Bertalan (szerk.)

2001/b Az értelmezés labirintusában. Bölcső, VI/4., 14-23

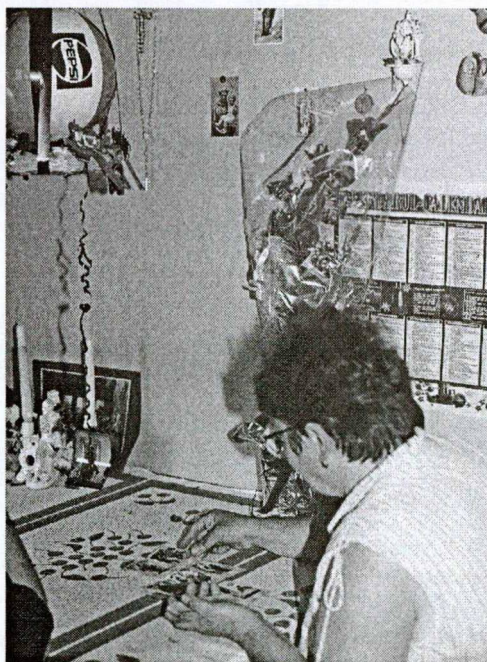
SEGESVÁRY Victor

1996 Korszakváltás a társadalomtudományok gondolkodásában és filozófiájában. Valóság, 1996/10., 1-13.

Bertalan Pusztai

**Harmonising interpretations
Thick description under Saint Anthony's image**

In this paper the author presents an interview recorded in the frame of the Banat research project of the Department of Ethnology, University of Szeged. In the first phase of the years long project we inventorised the more than 1500 votive pictures donated to the pilgrimage place of Mariaradna. Later we tried to reveal the motivation of the donators through interviews. The interview presented here is the story of an ethnic Hungarian woman escaped to the help of the Virgin of Radna from the misdiagnose of her doctor in the 1970s. The most important aim with the thick description presented here is to point out the peculiarities of ethnographic cognition, the dynamic nature of human communication and to present the steps of mutual interpretations ending in a successful interview and in personal friendship in best cases of ethnographic fieldwork.

1. kép A szemi-szakrális környezet: jövődők
szülőhelye és otthonos munkahely egyszerre -
interjúalanyunk műhelye

3. kép Szent Antal szobra márványtábláktól
övezve a helyi templomban

2. kép Interjúalanyunk férjével és egészségesen született, sasszemű fiával Szent Antal képe alatt

A kötet szerzői

- Barna Gábor
Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
- Deáky Zita
2234 Maglód, Mendel Károly u. 19.
- Erdélyi Zsuzsanna
1056 Budapest, Váci utca 79.
- Frendl Kata
8255 Balatonrendes-Pálköve, Völgy út 3.
- Grynaeus Tamás
1021 Budapest, Széher út 76/a.
- Koltay Erika
Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth tér 12.
- Juhász Katalin
Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény
1132 Budapest, Váci út 50.
- Jung Károly
21000 Novi Sad/Újvidék, Balzacova 26/31
- Kótyuk Erzsébet
Simmelweis Orvostörténeti Múzeum
1013 Budapest, Árpád utca 1–3.
- Mód László
Kosza József Múzeum
6600 Szentes
- Pataky Ágnes
2220 Vecsés, Nádor u. 26.
- Punykó Mária
90200 Beregszász, Tamás Mihály u. 5.
- Pusztai Bertalan
Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

ko - 39(669)

Szacsvay Éva
Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth tér 12.

Szilárdfy Zoltán
1073 Budapest, Barcsay u. 16. I/6.

Varga János
1162 Budapest, Formás utca 18.

Voigt Vilmos
ELTE Folklore Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Zsilák Mária
1013 Budapest, Vitorla u. 1. III. 10.

[B] 181542

Grynaeus Tamás az ethnomedicina és az ethnopszichiátria legkiválóbb magyarországi művelője. A kutatásra annak idején még Bálint Sándor (1904-1980), a néprajz szegedi professzora biztatta. Tudta, hogy Grynaeus Tamás mind a medicina, mind az etnográfia és a folklorisztika területén képzett szakember. Munkássága átfogja nemcsak a mai és a történelmi Magyarország, a Kárpát-medence egészét, hanem Európa nagy részét, s kiterjed az orvoslástörténet, a rendtörténet, a művészettörténet, az irodalomtörténet, a vallási néprajz, a folklorisztika, az agrártörténet, az egyéniségkutatás számos területére.

Őt köszönti 70. születésnapján a magyar folklorisztika és ethnomedicina számos képviselője. A történeti adatokkal és forrásokkal, a gyógyítás és a hiedelmek kapcsolatával, a népi orvosló szerekkel, mágikus szövegekkel, a gyógyítókkal, az egyén és a közösség kapcsolatával foglalkozó tanulmányok köszöntőkötetét tartja kezében a tisztelt Olvasó.

Előkészületben lévő kötetek:

A Szentháromság tisztelete a népi vallásosságban

Idő és emlékezet. Tanulmányok az időről az ezredfordulón

PAULUS HUNGARUS

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR 9.
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS

1680.-

